

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MİLLİ
AZƏRBAYCAN
TARİXİ MUZEYİ
– 2008 –

Bakı – 2008

*Akademik Nailə Vəlixanlının
redaktorluğu ilə*

*Redaksiya heyəti: Nərgiz Əliyeva
Fərhad Cabbarov
Məhfuzə Zeynalova*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2008. Bakı, “Elm”, 2008, 458 səh.

İSBN 5-8066-1658-4

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir*

$$\frac{0503020907}{655 (07) 2008}$$
 qrifli nəşr

© **Elm**

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi təmir-bərpa işlərindən sonra açılmışdır

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və tapşırığı ilə 2005-ci ildə AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində başlanılmış əsaslı təmir-bərpa işləri nəhayət ki, başa çatdı. Məşhur neft milyonçusu, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yaşayış mülkü kimi 1895-1903-cü illərdə inşa olunan, zamanın təsirindən tədricən dağılmaqda olan bu bina yenidən həyata qaytarıldı.

2007-ci il dekabrın 28-də AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əsaslı təmir-bərpa işlərindən sonra dövlət səviyyəsində açılışı oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva açılış mərasimində iştirak etdilər. Muzeyin binası qarşısında onları direktor, AMEA-nın vitse-prezidenti akademik Nailə Vəlixanlı, Baş nazirin müavini Abid Şərifov, AMEA Prezidenti akademik Mahmud Kərimov, “Azəraqartikinti” Səhmdar Cəmiyyətinin prezidenti Ağalar Vəliyev, inşaatçılar və muzeyin işçiləri səmimiyyətlə qarşıladılar; onlara gül dəstələri təqdim olundu.

Prezident İlham Əliyev əvvəlcə binanın xarici görünüşü ilə tanış oldu, muzeyin rəmzi açılışını bildirən lenti kəsdi. Sonra isə əsaslı şəkildə təmir və bərpa olunmuş, yeni görkəm almış bu memarlıq abidəsini otaq-otaq gəzdirdi, yeni ekspozisiya zalları və özünün təşəbbüsü ilə yaradılmış H.Z.Tağıyevin xatirə muzeyi ilə tanış oldu.

Prezident İlham Əliyev Muzeydə dünya standartlarına uyğun, əsaslı təmir-bərpa işlərinin uğurla başa çatdığını məmnuniyyətlə qeyd etmiş, muzeyin fəxri qonaqlar kitabına ürək sözlərini yazmışdı.

[illegible]

Tax Mureysun bütin mukaddarını
igwalar awulay ram.

Atz bay, an. Kerpblorashir President

28.12.2007

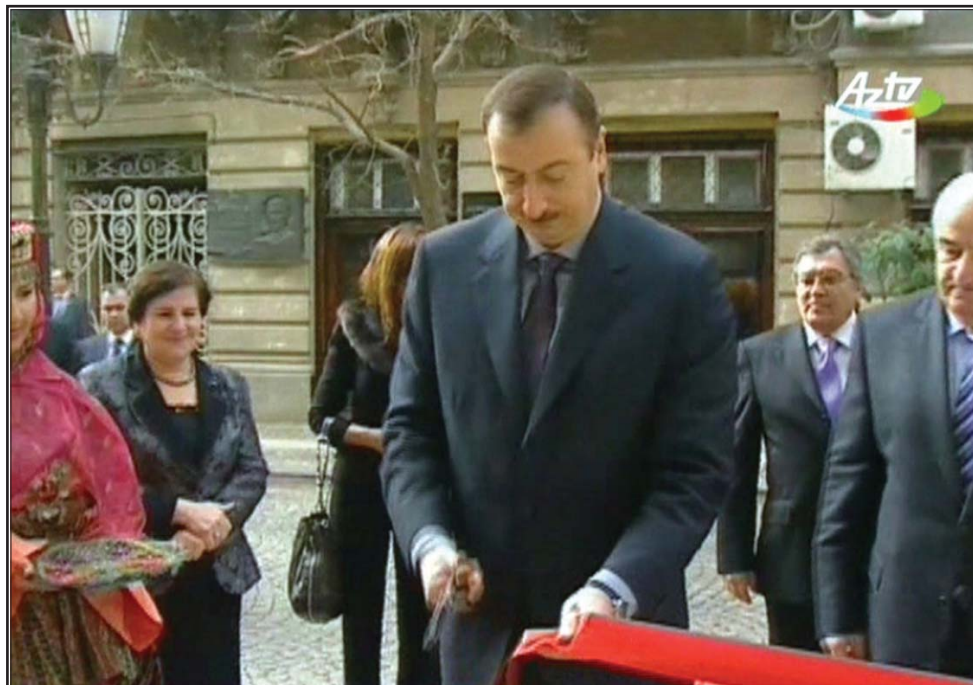

5

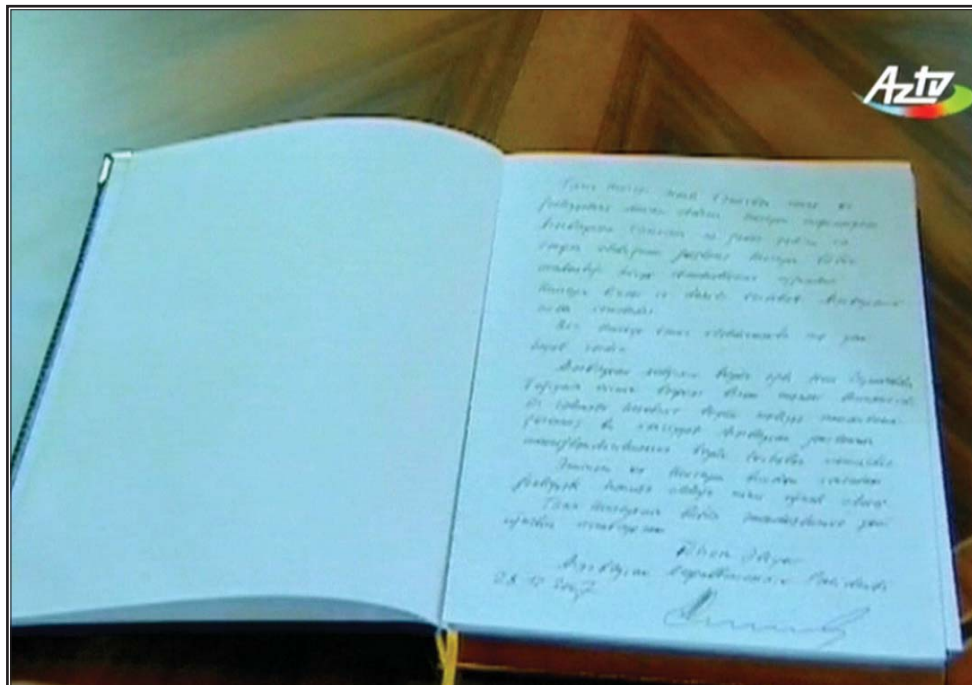

2008-ci il mayın 7-də Muzeyin yeni ekspozisiyası ictimaiyyətə təqdim olundu. Tədbir ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə ithaf olunmuşdu.

Ekspozisiya zallarında Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərini əks etdirən eksponatlarının yerləşdirilməsi tarixi xronoloji prinsip əsasında hazırlanmışdır. Yeni ekspozisiya xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini əks etdirirən eksponatları canlandırır. Onlar ulu keçmişimizin, tariximizin əyani sübutu, şahidləridir.

Ekspozisiyanın açılışında AMEA-nın prezidenti akademik Mahmud Kərimov, elm adamları, millət vəkilləri, ictimaiyyətin digər nümayəndələri, xarici səfirliklərin işçiləri və başqa qonaqlar iştirak etdilər. Tədbiri giriş sözü ilə Muzeyin direktoru akademik Nailə Vəlixanlı açaraq bildirdi ki, bu gün respublikamızın tarixində əlamətdar bir gündür. Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə yerinə yetirilən əsaslı təmir-bərpadan sonra Milli Azərbaycan Tarixi

Muzeyinin öz qapılarını geniş tamaşaçı auditoriyası üçün yenidən açması həqiqətən mühüm hadisədir. Maddi-mənəvi mədəniyyətimizin, tariximizin yaşaması naminə cənab prezidentin gördüyü bu iş milli irsimizin qorunmasında böyük xidmətləri olmuş ulu öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı kursun davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Sonra Nailə Vəlixanlı yeni ekspozisiyanı gələn qonaqlara təqdim etdi və tamaşaçıları ekspozisiyanı zənginləşdirən yeni eksponatlarla tanış etdi. AMEA-nın prezidenti Mahmud Kərimov tariximiz və mədəniyyətimiz üçün əhəmiyyətli olan bu ekspozisiyanın təşkilini yüksək qiymətləndirdi, Nailə xanımı və muzeyin əməkdaşlarını bu münasibətlə təbrik etdi.

TARİX

Nailə Vəlixanlı

Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixinin tarixşünaslığına dair

Azərbaycanın ulu diyarı Naxçıvanın qədim və orta əsrlər tarixi XIX yüzilin ilk qərinəsindən başlayaraq ilk vaxtlar, əsasən, rus və qərb alim və yazıçılarının müxtəlif, çox vaxt məlumat xarakterli əsərlərində bu və ya digər səviyyədə təqdim olunmuşdur(1). Lakin regionun olduqca mürəkkəb VII-XII əsrlər dövrünün ardıcıl və hərtərəfli elmi araşdırılmasına yalnız ötən əsrin ikinci yarısından, məhz azərbaycanlı tarixçilər, arxeoloq və memarlar (İ.Əzimbəyov, Ə.Ələsgərzadə, Z.Bünyadov, M.Şərifli, A.Salamzadə, İ.Cəfərzadə, R.Məmmədov, V.Piriyev, M.Nemətova, N.Vəlixanlı və b.) tərəfindən başlanılmışdır. Zaman keçdikcə tariximiz, maddi və mənəvi mədəniyyətimiz üçün hədsiz dərəcədə əhəmiyyətli olan bu dövrün aşkarlaşdırılmasının olduqca aktual və vacib olması bir daha təsdiq edilir. Belə ki, mövzuya dair bir sıra problemlərin alimlərimiz tərəfindən kifayət qədər ciddi tədqiq edilməsinə baxmayaraq, bu gün də Naxçıvan mövzusu ətrafında ehtiraslar soyumur: istər erməni, istər rus, istərsə də hətta qərb tarixşünaslığında bu mövzu tez-tez hədəfə çevrilir. Hətta müasir erməni alimlərinin və onların rus və qərb havadarlarının istər xüsusi, istərsə də erməni xalqının tarixinə həsr olunmuş ümumiləşdirilmiş bütün əsərlərində regionun tarixi məqsədyönlü surətdə təhrif edilir və saxtalaşdırılır, Naxçıvan qeydsiz-şərtsiz erməni şəhəri, diyarın ərazisi isə “Böyük Ermənistan”ın bir hissəsi kimi təqdim olunur. Bu isə bizi doğma Naxçıvanın çox mürəkkəb və mübahisəli orta əsrlər dövrünə yenidən müraciət etməyə, mənbələrdə olan materialı bir daha müqayisəli şəkildə araşdırmağa təhrik edir (2).

2003-cü ildə Moskvada Rusiya Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru V.A.Şnirelmanın “Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье” (“Yaddaşın mühəribələri. Miflər, eynilik və Zaqafqaziyada siyasət”) adlı kitabı çapdan çıxdı (3). Özünü Cənubi Qafqazda olan bütün konfliktlərdən baş çıxaran və onlara “obyektiv” yanaşan səlahiyyətli mütəxəssis kimi qələmə verən müəllif əsərinin

başqa hissələrində də Naxçıvan tarixinin ayrı-ayrı səhifələrinə toxunsa da, bütövlükdə bu mövzunu əhatə edən beş səhifəlik (s. 242–246) XIV fəslini “Naxiçevanskije strasti” (“Naxçıvan ehtirasları”) adlandırır və burada danılmaz hesab etdiyi belə bir fikri aksiom kimi irəli sürür: “Нахичеванская АССР, созданная в 1924 г. и вошедшая в состав Азербайджанской ССР, имела сложную историю, в которой след оставили как армяне, так и средневековые турки. В раннем средневековье здесь располагались армянские области Нахчаван и Гохтн провинции Васпуракан, а также часть исторического Сюника. Иными словами, вся указанная территория являлась одним из центральных районов того, что армяне называют Великой Арменией. Весь этот район, - подчеркивают армянские авторы, входил в область формирования армянского народа... Позднее этот регион был завоеван арабами, а затем сельджуками. Тогда политическая роль Нахичевани сильно изменилась, ибо атабеки Ильдегизиды сделали ее в XII в. столицей своего огромного государства. Между тем, город сохранял роль крупного торгово-ремесленного центра, где жила большая армянская община...” [“1924-cü ildə yaradılan və Azərbaycan SSR tərkibinə daxil olan Naxçıvan MSSR həm ermənilərin, həm də orta əsr türklərinin (müəllif “azərbaycanlı” sözünü dilinə gətirməkdən çəkinir və onu “orta əsr türkü” termini ilə əvəz edir, - N.V.) iz qoyduqları mürəkkəb tarixə malikdir. Erkən orta əsrlərdə Vaspurakan əyalətinin Naxçıvan və Qoxtn vilayətləri, eləcə də tarixi Sünikin bir hissəsi burada yerləşirdi. Başqa sözlə, qeyd olunan bütün ərazi ermənilərin Böyük Ermənistan adlandırdıqları yerin mərkəzi rayonlarından (? !, - N.V.) biri idi. Erməni müəlliflərinin qeyd etdikləri kimi (isnad erməni müəllifinə deyil, mənbəyə olmalıdır, - N.V.), bütün bu rayon erməni xalqının formalaşdığı vilayətə daxil idi... Sonralar bu regionu ərəblər, daha sonra səlcuqlar işğal etdilər. O zaman Naxçıvanın siyasi rolu çox dəyişdi, belə ki, atabəylər-Eldənizlər XII əsrdə onu öz böyük dövlətlərinin paytaxtı etdilər. Bununla belə, şəhər böyük erməni icmasının yaşadığı iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi rolunu saxlamışdı”] (4).

Qeyd edilməlidir ki, V.Şnirelmanın bir elə ciddi mənbəyə əsaslanmayan, başlıca olaraq müasir erməni müəlliflərinin (özünün də dedi ki, kimi “Ayvazyan, Ulubabyan” və b.-nin) yazdıqlarını təkrarlayan müddəaları tədqiq edilən dövrlə məşğul olan digər alimlər üçün heç də yeni şey deyil. Görünür, “danışmamaq qızıldır” fikrinə rəğmən, biz mütəxəssislər, professional tarixçi etikasından uzaq olan və sərbəstliyə yol verən belə “intellektuallardan” fərqli olaraq, emosiyaya qapılmadan, mənbələrə əsaslanan və tarixi gerçəkliyi əks etdirən obyektiv tədqiqatlarımızı davam etdirməli, xüsusilə, tarixşünaslıq məsələlərini daha diqqətlə izləməliyik.

Azərbaycan tarixinin bir çox taleyüklü və mübahisəli problemlərini “təh-

lil” etmək səlahiyyətini öz üzərinə götürən V.Şnirelmanın bir sıra əsassız mülahizəsinə xüsusi elmi cavabın zəruriliyini vacib bildiyimiz halda, biz burada onun Naxçıvana aid yalnız bir neçə “ehtirash” fikrinə münasibətimizi bildirmək istərdik.

Müəllifin əsərindən təqdim etdiyimiz hissənin elə birinci cümləsində Naxçıvanın Azərbaycanın (burada Azərbaycan SSR) tərkibinə yalnız 1924-cü ildə daxil olduğu qeyd edilir. Əgər V.Şnirelman orta əsr mənbələri ilə bir qədər yaxından tanış olsa idi, onda əl-Biruninin (X əsrin sonu - XI əsrin əvvəlləri) IV iqlimin Azərbaycana aid şəhərləri sırasında Urmiya, Ərdəbil, Səlməs, Təbriz, Mərənd və b. ilə birlikdə Naxçıvanın da adını çəkdiyini (“Nəşavə, bura həmçinin Naxçıvandır”) görərdi (5). Eyni məlumat Yaqut əl-Həməvi (XIII əsr) tərəfindən də təsdiq edilir (“Naxçıvan Azərbaycanda böyük şəhərdir. Bəziləri isə deyirlər ki, Arrandadır. O Ərminiyyə ilə sərhəddir”) (6). Onu da xatırlamalıyıq ki, hələ ərəblərdən öncə, VI əsr Sasani şahənşahı Xosrov Ənuşirvanın inzibati islahatına əsasən Xəzəryanı İran vilayətləri ilə yanaşı bütün Cənubi Qafqaz ölkələrini özündə birləşdirən Azərbaycan (Adurbadaqan) vilayəti (kustu) mövcud olmuşdur. Sasani imperiyasının dördü birini təşkil edən bu Şimal bölgəsi ərəb hakimiyyətinin ilk illərində öz adını əsasən Arazdan cənubda olan torpaqlarda saxlamış, ərəblərin Cənubi Qafqaz ərazisində işğal etdikləri, azərbaycanlıların, gürcülərin, ermənilərin, ləzgilərin və b.-nin yaşadıkları bütün yerlərə isə inzibati “Ərminiyyə” adı verilmişdir. VIII yüzilin sonu, IX yüzilin birinci yarısında Xilafətin daxilində baş verən siyasi hadisələr ərəb işğal dairələrinin Cənubi Qafqaz ərazisində yaratdıqları süni “Ərminiyyə” inzibati birləşməsinin faktiki olaraq ləğvinə səbəb olmuş, formal olaraq ərəb valisinin idarə etdiyi vahid Qafqaz canişinliyi - vilayəti yaradılsa da, əslində həmin valiyə təbə olan və ona vergi verən yerli feodallar öz mülkləri daxilində hakimiyyət və imtiyazlarını qoruya bilmişdilər (7). Xilafətin zəiflədiyi dövrdə (IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq) Cənubi Qafqazda yaranan feodal dövlətlərin (Sacilər, Salarilər, Şəddadilər və s.) Naxçıvan ərazisini də əhatə etdiyi zaman mənbələr, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sərhədyanı Naxçıvan şəhərinin yerləşdiyi ölkənin Azərbaycan və ya Arran olduğunu təsdiq edirlər.

V.A.Şnirelmanın digər bir fikrinə görə guya “erməni xalqının formalaşdığı” ərazidə yerləşən Naxçıvanda Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyəti dövründə də böyük erməni icması yaşayırdı. Maraqlıdır. Əgər Naxçıvan erməni şəhəri idisə, xalqı da burada formalaşmışdı, nəyə görə orada “böyük” də adlansa əhalinin əksəriyyətini yox, cüzi hissəsini təşkil edən erməni icması yaşamalı idi? Doğrudur, orta əsr sənədlərindəki məlumata görə, Azərbaycan “mühüm sərhəd vilayəti” olan Naxçıvanın sakinləri arasında “müsləman” və “muşriklərdən” (çoxallahlı, politeist) başqa “müsləmanların hi-

mayəsinə keçmək istəyən kafirlər” – xristianlar da olmuşdur (8). Milliyyətləri (erməni? alban? və ya başqası?) bildirilməyən bu xristianlar arasında ermənilər də ola bilərdi. Lakin, bu məqam orta əsr ərəb-fars mənbələrinə əsasən Azərbaycan ərazisində yerləşən Naxçıvanın heç də tədqiq olunan dövr-də erməni şəhəri olduğuna dəlalət etmir.

Onu da qeyd etməliyik ki, apardığımız tədqiqatlar Atabəylər dövründən xeyli əvvəl, ərəb işğalı illərində də Naxçıvanın, aşağıda görəcəyimiz kimi, erməni Vaspurakan vilayəti ilə siyasi bağlılığını inkar edir (9). Qeyd olunan məsələnin Naxçıvanın ərəblər tərəfindən işğalı məqamı ilə bilavasitə əlaqədar olduğunu nəzərə alaraq, tarixşünaslıqda tələyüklü bu hadisənin şərhini araşdıraraq.

İşğal dövrü hadisələrinin yerli və ərəb mənbələrində dolaşılıqlığa gətirib çıxaran ziddiyyətli təsviri ədəbiyyatda ərəb yürüşlərinin vaxtının və istiqamətinin fərqli verilməsinə səbəb olmuşdur. Bu kimi fərqlərin meydana çıxmasına əsas səbəb bilavasitə işğal dövrünə (VII-VIII əsrlər) dair mənbələrin yox dərəcəsində az olması, həmin dövrə aid əsasən IX əsrdə qeydə alınmış məlumatların isnadlar (ötürmələr və soraqlaşmalar) vasitəsilə çatdırılması ilə yanaşı, hadisələrin baş verdiyi dövrün gərginliyi, hücumla məruz qalan yerli əhalinin, o cümlədən azərbaycanlıların işğalçılara göstərdikləri ciddi müqaviməti üzündən eyni yerin bir neçə dəfəyə tutulması olmuşdur (10). Tarixşünaslıqda ərəblərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Naxçıvana hücumu məsələsinə Azərbaycan alimləri Z.Bünyadov və R.Məmmədov, Dağıstan alimi Ə.Şıxsəidov, erməni alimi A.Ter-Gevondyan və b. toxunmuşlar (11). Akademik Z.Bünyadov və onun ardınca R.Məmmədov dəqiq tarix göstərmədən Naxçıvana ərəb ordusu tərəfindən ilk hücumun “xəlifə Osmanın (644-656) dövründə”, Dağıstan tarixçisi Ə.Şıxsəidov 24/644-645-ci ildə, A.Ter-Gevondyan isə 654-cü ildə baş verdiyini bildirirlər. Mənbələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, Naxçıvanın ərəblər tərəfindən işğalı birdəfəyə mümkün olmamış, Xilafət qüvvələri bu əraziyə bir neçə dəfə hücumlar etmişlər. 644-cü ildə, Azərbaycan ərazisinin cənub və Dərbəndədək Xəzərsahili torpaqlarının işğalından bir il sonra, sərkərdə Həbib ibn Məsləmənin başçılığı ilə həyata keçirilən yürüş zamanı Naxçıvan (dövrün ərəb mənbələrində Nəşavə adlanır) ələ keçirilmiş, onun “xristian, atəşpərəst və yəhudi” əhalisi ilə barışıq imzalanmışdı (12).

Maraqlıdır ki, Naxçıvanla bağlanan müqavilənin mətni dövrümüzə çatmasa da bəzi tədqiqatçılar (Z.Bünyadov, R.Məmmədov və b.) Dəbil (Dvin) şəhəri ilə ərəblərin bağladıkları oxşar müqavilə əsasında Naxçıvan müqaviləsini bərpa etməyə cəhd göstərmişlər (13). Lakin bu müqavilələrin oxşarlığı sözsüz ki, heç də onların eyniliyi ola bilməzdi, belə ki, müqavilə bağlanan hər bir şəhər özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Bununla belə, Naxçıvan

müqaviləsinin şərtlərinin Dəbil müqaviləsindəkindən o qədər də fərqlənmədiyini təsdiq etmək olar; çünki, bu müqavilə haqqında xəbər verən ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri (IX əsr) hər iki müqavilənin oxşarlığını xüsusi vurğulamışdır (14).

Naxçıvanın işğalı ilə bağlı tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən və ədəbiyyatda fərqli işıqlandırılan məqamlardan daha bir neçəsini qeyd etmək istədik. Bunlardan biri ərəb valisi Məhəmməd ibn Mərvanın yerli və ərəb mənbələrində öz əksini tapan zor siyasəti nəticəsində guya Naxçıvanda baş verən kütləvi qətl hadisəsidir. Mənbələrdəki məlumatlara görə, VIII yüzilin ilk illərində Cənubi Qafqazda ərəblərə qarşı qaldırılan çıxışları yatırmaq cəhdində olan ərəb valisi yerli əyanları kilsəyə toplatdıraraq, qapıları bağlatdırmış və onları diri-diri yandırdırmışdı. Yerli qaynaqlara (Moisey Kalankatuklu, Gevond, Asogik və b.) (15) əsaslanan tarixçilər (R.Məmmədov, A.Ter-Gevondyan və b.) (16) hadisənin Naxçıvanda baş verdiyini qeyd edirlər. Halbuki, eyni hadisə haqqında məlumat verən IX əsr ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazuri və əl-Yəqubi onun “Xilat vilayətinin kilsələrində” (17), əl-Kufi isə dəqiq yer göstərmədən “Ərminiyyənin ortasında” (18) baş verdiyini yazırlar. Əlbəttə ki, dövrün ərəb müəllifləri üçün baş verən hadisənin Naxçıvanda, Xilatda və ya başqa bir yerdə olmasının fərqi yox idi. Onlar, sadəcə olaraq, olan hadisələri qeydə alırdılar. Naxçıvanı (əgər doğrudan da bu fakt olmuşdusa) onlar tərəfindən Xilatla dəyişməyin məntiqi əsası da yoxdur. İlk tədqiqatlarında (“Azərbaycan VII–IX əsrlərdə”) baş verən hadisəni Naxçıvanla əlaqələndirən akademik Z.Bünyadov (19) özünün son araşdırmalarında yerli knyazların ərəb valisi tərəfindən qətlə yetirilməsi hadisəsinin Türkiyənin Qars vilayətindəki eyni adlı Naxçıvan şəhərində baş verdiyini sübut etməyə çalışır və bu məqsədlə erməni akademiki İ.A.Orbelinin həmin şəhərdə apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı öyrənilən dövrə aid yandırılmış kilsə qalıqlarını aşkarlaşdırdığını, Azərbaycanın Naxçıvan şəhəri ərazisində isə o dövrə aid heç bir kilsə və xristianlığa məxsus digər tikililərin qalıqlarının tapılmadığını da qeyd edir (20).

Müvafiq mənbə və ədəbiyyatın təhlili bizi belə bir nəticəyə gətirir ki, müxtəlif sinxron mənbələr eyni məlumatı müxtəlif şərh etdiklərinə və buna görə də baş verən konkret hadisənin bilavasitə Naxçıvan ərazisinə aidliyini təsdiq edən dəlillərin kifayət qədər qənaətbəxş olmadığına baxmayaraq, sözsüz ki, şəhərin özü və ətraf yerlər dağıdıcı döyüşlər nəticəsində böyük zərər çəkmiş, kəndlər, obalar dağıdılmış, yerli əhali böyük müsibətlərə düçar olmuşdu.

Ərəb işğalı ilə bağlı ədəbiyyatda ziddiyyətli işıqlandırılan mürəkkəb məsələlərdən biri də ərəblərin işğal prosesində yaratdıqları, ərəb mənbələrində əl-Busfurracan, əl-Busfurrucan və ya əl-Basfurcan adlandırılan inzi-

bati bölgəyə aiddir. Bu bölgənin adının antik Basoropeda (Atropatena dövləti) və erkən orta əsrlər Vaspurakanı (erməni Arsunilər nəslinin idarə etdiyi vilayət) coğrafi adları ilə eyniliyi şəksiz olsa da, onların ərazi baxımından üst-üstə düşdüyünü və bununla da Naxçıvanı erməni Vaspurakan vilayətinə aidliyini iddia etmək səhv olardı. Belə ki, regionda ərəb hücumları nəticəsində baş verən siyasi dəyişikliklər inzibati-ərazi dəyişikliyinə də səbəb olur, ərəblərəqədərki bu və ya digər vilayətin hüduqlarını daraldır və ya, əksinə, genişləndirirdi.

Ərəb yürüşləri gedişində işğal olunmuş ayrı-ayrı yerlərin əhalisi ilə müqavilə bağlayan ərəblər Cənubi Qafqazda da xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) həyata keçirdiyi inzibati islahatın nəticəsi olan yeni inzibati-bölgü sistemi yaratmışdılar. İşğal olunan ərazilərin idarəsini təşkil etmək məqsədilə köhnə inzibati-idarə sistemində yalnız işğal prosesindən irəli gələn cüzi dəyişikliklər edən Xilafət üsul-idarəsinin yaratdığı süni inzibati bölgələrdən biri də ərəb mənbələrində əsas inzibati mərkəzi Nəşavə-Naxçıvan hesab olunan əl-Busfurrucan vilayəti idi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, özündə yalnız ərəblərəqədərki Vaspurakan vilayətinin adını saxlamış bu inzibati ərazi, ortaçağ ərəb müəllifləri tərəfindən məhz Arran ölkəsinin (əl-Ərmən ölkəsinin yox) vilayəti adlandırılır (21). Ərəb müəlliflərinin tədqiq edilən dövr üçün ərəb yürüşləri zamanı işğal olunan bütün Cənubi Qafqaz ölkələrinə verdikləri ümumi, qondarma “Ərminiyyə” inzibati adı kimi (22) əl-Busfurrucan da işğal prosesində hüduqları dəyişdirilmiş ərəb inzibati dairəsi idi. Tədqiqatlardan görünür ki, yeni ərəb inzibati sisteminə görə əsas inzibati şəhəri Nəşavə - Naxçıvan sayılan Ərəb əl-Busfurrucanı vilayətindən fərqli olaraq erməni Vaspurakan vilayətinin ərazisi əslində Van gölündən cənub-şərqdə yerləşirdi, əsas inzibati mərkəzi də Van şəhəri idi (23).

Beləliklə, yerli və ərəb mənbələrinin müqayisəli öyrənilməsi Naxçıvanın ərəb işğalından sonra inzibati baxımdan III Ərəb Ərminiyyəsinin (24) tərkibində yeni təşkil edilən, ərəblərəqədərki erməni Vaspurakan vilayətinin adını qəbul etsə də ərazi baxımından ondan fərqlənən və daha geniş olan əl-Busfurrucan vilayətinə qatıldığını, strateji əhəmiyyətli bu şəhərdə ərəb qarnizonu və vergi məmurunun, eləcə də mənşəcə ərəb olan, və ya ərəblərin məvlası (himayə etdiyi) olan şəhər hakiminin yerləşdirildiyini, müasir erməni alimlərinin iddialarına rəğmən heç bir mənbədə Naxçıvanın bilavasitə və ya dolayısı ilə Ermənistanı aidiyyətini, erməni feodal nəslı Arsunilərin mülkü olduğunu təsdiq edən məlumatın olmadığını göstərir.

IX əsrin sonlarına yaxın bütün Xilafət ərazisində parçalanma prosesinin genişlənməsi, tarixi Azərbaycanın ayrı-ayrı hissələrində real hakimiyyətin yerlərdəki canışın və feodalların əlinə keçməsi ilə nəticələndi. Elə həmin dövrdən, o vaxtadək ərəblər üçün hələ də dayaq məntəqəsi kimi strateji əhə-

miyyəti saxlayan Naxçıvan Sacilər sülaləsinin tabeliyinə keçdi. Tədqiqatlara əsasən məhz həmin sülalənin nümayəndəsi Yusif ibn Əbu-s-Sac Abbasilərin hakimiyyəti dövründə Xilafətin şimal vilayətlərinə köçən və bu yerlərdə məskunlaşan ərəb Əbu Duləfilər nəslindən olan şəxsi 918-ci ildə Naxçıvanın (eləcə də Qoğtənin) əmiri təyin edir (25). Hadisələrin sonrakı inkişafından – Sacilər və Salarilər sülaləsi nümayəndələrinin bölgədəki çox mürəkkəb fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq Naxçıvan əmiri hələ də Əbu Duləfilər nəslindən təyin olunurdu. İran alimi Kəsrəvi Təbrizinin mülahizəsini dəstəkləyən Azərbaycan tarixçisi M.X.Şərifli Əbu Duləf nəslinin 983-cü ildən bəri mərkəzi Naxçıvan olan Naxçıvanşahlıq müstəqil dövlətinə başçılıq etdiyini və bu dövlətin 1065–66-cı ildə Səlcuqlar tərəfindən işğal edildiyini göstərir(26). Onun fikrincə “Naxçıvanşahlıq Salarilər dövlətinin son vaxtlarında əmələ gəlmiş və Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı yaşamışdır”(27). Mənbələrin və tarixi ədəbiyyatın araşdırılması sonralar başqa tədqiqatlarda da təkrar olunan(28) bu fikrin real əsasları olmadığını, Naxçıvan hakiminin müstəqil dövlət başçısı deyil, Şəddadi dövləti tərkibində feodal mülk sahibi olduğunu təsdiq edir. Maraqlıdır ki, XII əsrin lap əvvəllərində (500/1106–1107) Dərbənddə ərəb dilində tərtib edilmiş anonim əlyazmada Şəddadilərə məxsus Arran ərazisi haqqında məlumat verən yerli müəllif ölkənin əsas iqamətgah şəhərlərindən Gəncə ilə yanaşı Naxçıvanın da adını çəkir (29). Tarixşünaslıqda M.X.Şəriflinin son Əbu Duləfilər nümayəndəsinin artıq sultan Alp Arslanın ilk (1063–cü ildə) hücumu ilə Naxçıvanı da tutmasından sonra daha əmir vəzifəsini icra etməməsi, Naxçıvanın yeni əmirinin səlcuqlardan təyin olunması fikri vardır (30). İbn əl-Əsirin verdiyi xəbərə görə, səlcuqlar “mü səlmanların sərhədyanı dayağı” olan iki qalanı (Sürmərinə və Qarabağı) tutur və “əsgərlərlə, sursatla, pulla və silahla təmin edib, Naxçıvan əmirinin sə rəncəminə verirlər” (31). Belə çıxır ki, Naxçıvan əmiri, doğrudan da (M.Şə riflinin yazdığı kimi) Əbu Duləfilərdən deyil, səlcuqlardan olmuşdur. Lakin məlumdur ki, “Gərşəsb-namə” əsərini əmir Əbu Duləfə həsr etmiş şair Tusi Əli Əsədi 458(1065/66)–ci ildə Naxçıvanda onun sarayında olmuş, Əbu Duləf haqqında yazdığı dastanı adı çəkilən əsərinə salmışdı (32). Burada bir qədər dolaşıqlıq yaranır: əgər Alp Arslanın Naxçıvanı tutması və onun yerli hakimini səlcuq əmiri ilə əvəz etməsi faktı h. 456–cı ildə baş vermişdisə, bundan iki il sonra – h.458–ci ildə Naxçıvanda Əbu Duləfin sarayında olmuş Tusi Əli Əsədi artıq “Naxçıvanşah Əbu Duləfi” əmir vəzifəsində görə bil-məzdi. Görünür, Kəsrəvi Təbrizinin araşdırmalarını dəstəkləyən M.X.Şərifli məhz buna görə sultan Alp Arslanın Naxçıvanşahlığı ləğv edərək Naxçıva-na əmir təyin etməsi hadisəsinin Əsədinin Naxçıvanda olduğu 458–ci ildən “az sonra” baş verdiyini qeyd edir (33). Bu isə tarixi həqiqəti təhrif edir; belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, sultan Naxçıvanda h.456–cı ildə olmuşdu.

Əgər Əsədinin Əbu Duləfi Naxçıvanda öz sarayında görməsi realdırsa, onda onun bu dəfə səlcuq əmiri kimi Naxçıvanı hələ bir müddət də, bəlkə də Şəddadilər dövləti süqut edənədək, idarə etdiyini güman etmək olar. Bu tarixdən sonra mənbələrdə bir daha Naxçıvanşah Əbu Duləf adına rast gəlinmir. Az sonra isə Azərbaycanşah Rəvvadilərin və Arranşah Şəddadilərin yerlərini də səlcuq əmirləri tuturlar.

Beləliklə, Səlcuq hücumunadək Naxçıvanşah Əbu Duləf tərəfindən idarə olunan Naxçıvan əmirliyi sultan Alp Arslanın bu əmirliyi ləğvindən sonra da Şəddadilər dövləti süqut edənədək (1075) onun tərkibində qalmışdır. Əmirliyin mərkəzi olan Naxçıvan şəhəri isə səlcuq əmirinin idarəsi dövründə də öz əvvəlki hərbi strateji əhəmiyyətini saxlaya bilmişdi.

Maraqlıdır ki, sultanlıq taxtına çıxanadək, demək olar, əksər səlcuq sultanları (Məlikşah, Məhəmməd Tapar, Məsud, Toğrul) imperiyanın bu mühüm bölgəsində fəaliyyət göstərmişlər. R.Məmmədov “bəzi müəlliflərə” istinad edərək, XII əsrin əvvəllərində Naxçıvanda canişinlik edən “Yıxarmış adlı bir feodal”ın adını çəkir (34). Heç bir mənbədə belə bir ada rast gəlməsək də, onu “Yaquti” adının təhrif edilmiş şəkli güman etmək olar. Belə ki, Məlikşahın sultanlığı dövründə (1072–1092) Naxçıvanda onun əmisi Yaqutinin oğlu İsmayıl ibn Yaquti valilik edirdi (35).

Naxçıvanın sonrakı dövrü birbaşa atabəy Şəmsəddin Eldənizin əsasını qoyduğu Azərbaycan Atabəyləri – Eldənzilər dövləti ilə bağlıdır. Təəssüf ediləcək haldır ki, akademik Z.Bünyadovun çox ciddi tədqiqatına baxmayaraq (36), bu gün də ədəbiyyatda bu atabəy sülaləsinə Eldəgəz, Eldəgiz, Eldoqquz və b. adlar verilir; Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslanın anası Möminə xatun Eldənizin deyil Cahan Pəhləvanın arvadı kimi qeyd edilir; Eldənizin arvadı Narınc xatun hesab olunur (37). Onu da deməliyik ki, R.Məmmədovun tədqiqatında həm Narınc xatunun, həm də Eldənizin Naxçıvanda vəfat etdikləri göstərilərsə də, onların hər ikisinin Həmədanda tikilmiş türbədə basdırıldıkları, Naxçıvandakı türbədə isə Cahan Pəhləvanın və arvadı Zahidə xatunun dəfn olunduqları bildirilir (38).

Dövrün mənbələrində olan məlumata görə, əri Cahan Pəhləvanın 1186-cı ildə ölümündən sonra Naxçıvanda yaşayan və atabəylərin xəzinəsi yerləşən Əlincə qalasına sahiblik edən Zahidə xatun oğulluğu Əbu Bəkrin hakimiyyəti illərində artıq Təbrizin hakimi idi. Əbu Bəkrin vəfatından (1210) sonra gürcülər Azərbaycanın bir çox şəhərləri ilə (Naxçıvan, Culfa, Mərənd və b.) yanaşı Təbrizə də hücum edərkən buranın hakimi Zahidə xatun olmuşdur (39). Möminə xatun türbəsinin tikintisinin isə Zahidə xatunun sağlığında, 1186-cı ildə başa çatdırıldığı üstündəki kitabədən məlumdur.

Vətən tarixşünaslığımızın haqqında məlumat verdiyimiz bu maraqlı məqamları ilə yanaşı Naxçıvan memarlığının inciləri, Əcəmi sənətinin şah əsər-

ləri olan Möminə xatun və Yusif Kuseyir oğlu türbələrinin üzərində təsadüfən nəzərimizi cəlb edən, biri digərini təkrar etməyən qərribə naxışlara memarlarımızın diqqətini yönəltmək istərdim. Müsəlman abidələri üzərində insan təsvirlərinin edilməsinə qadağa qoyulmasına baxmayaraq, Əcəminin həmin türbələr üzərində həkk etdiyi həndəsi və nəbatı naxışlar arasında məharətlə gizlədilmiş müxtəlif insan fiqurlarını da görmək mümkündür.

Görünür, ədəbiyyatda Əcəmi sənətkarlığı, Naxçıvan memarlıq məktəbi haqqında yazılacaq yeni tədqiqatlarda Əcəmi dühasının bu sirrini də açmaq, şərh etmək lazım gələcək.

Bütün bunlar göstərir ki, düşmənin gözü qalmış torpaqlarımıza olan iddiaların qarşısını almaq, özəli torpaqlarımıza yiyə durmaq üçün Naxçıvanın təqribən 600 illik dövrünü əhatə edən zaman kəsiyinə də bir daha nəzər salınması, onun hər bir səhifəsinin dəqiqləşdirilməsi, elmi dəlillərə, ilkin mənbələrə əsaslanmaqla işlənilməsi, ədəbiyyatda öz əksini tapan bir sıra dolaşmış fikir və mülahizələrin təshih olunması tarix elminin qarşısında duran vacib məsələlərdəndir.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. Bu haqda bax: R.Məmmədov. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı, 1977, s. 8-13.
2. Bax: Nailə Vəlixanlı. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək. Bakı, "Elm", 2005.
3. В.А.Шнирельман. Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва, УКИЦ "Академия", 2003.
4. Orada. s. 242.
5. N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, "Elm", 1974, s. 145.
6. N.Əliyeva. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, 1999, s. 182.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. Bakı, "Elm", 1998, II cild, s. 181.
8. Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в 3-х томах. Баку, "Элм", 1999, т. 3. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов 1097-1231 гг., с. 103.
9. N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 17.
10. Yenə orada, s. 11-12.
11. Академик Зия Буниятов. Избранные сочинения в 3-х томах. Баку, 1999, т. 1. Азербайджан в VII-IX вв., с. 106; R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 34; M.Q.Qadjiyev, O.M.Davudov, A.R.Şıxsaidov. История Дажестана с древнейших времен до конца XV века. ИИАЭ Дагестанского Научного Центра РАН, Махачкала, ДНЦ РАН, 1996, с. 201, 202; А.Н.Тер-Гевондян. Армения и Арабский Халифат. Ереван, 1977, с. 30.
12. Bax: N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 12-16.
13. Z.Bünyadov. Göstərilən əsəri, s. 106; R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 35.
14. Əl-Bəlazuri. Kitab futuh əl-buldən. Luqduni Batavorum, 1866, s.237.

15. Bax: Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərh-lər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı, 1993, s. 190; История халифов Вардапета Ге-вонда, писателя VIII века. Пер. с арм. К.Патканова. СПб, 1862, с. 22; Всеобщая ис-тория Степ'аноса Таронского Асох'ика (Асогика) по прозванию. Пер. с арм. Н.Эмином. М., 1864, с. 92-93.

16. R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 38; A.Ter-Gevondyan. Göstərilən əsəri, s. 77.

17. Əl-Bəlazuri, s. 242; Əl-Yəqubi. Tarix (M.Houtsmanın nəşri), Luqdu-ni Batavorum, 1883, c. 2, s. 324-325.

18. Kitabul Futuh bu Abu Muhammad Ahmad ibn Atham al-Kufi. Heydərabad, 1965-1975, c. 1, s. 13.

19. Z.Bünyadov. Göstərilən əsəri, s. 131.

20. Yənə onun. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978, s. 195-196.

21. Yaqut əl-Həməvi. Mucəm əl-buldən. Beyrut, 1950, c. IV, s. 784.

22. Bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, s. 178-181.

23. A.Ter-Gevondyan. Göstərilən əsəri, s. 168.

24. Bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, c. 2, s. 178-181.

25. Bu haqda bax: N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s.62.

26. M.X.Şərifli. Naxçıvanşahlıq. Azərb. SSR EA "Xəbərləri", TFHS, 1966, № 4, s.32; Bax həmçinin: N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s.65-80.

27. M.X.Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s.29.

28. Rauf Məmmədov. Göstərilən əsəri, s.69-70; Ф.Мамедова. Политическая исто-рия и историческая география Кавказской Албании. Б., 1986, s.114; V.Z.Piriyev. Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan. Azərb. EA "Xəbərləri", TFHS, 1999, №2, s.6-7.

29. V.Minorsky. Studien in Caucasian history London, 1953, s.121.

30. M.X.Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s.32.

31. İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fit-tarix. Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. Bakı, 1996, s. 99. Həmçinin bax: Повествование Вардапета Аристакэса Ластиверци. Qədim erməni dilindən tərcüməsi, giriş və şərhlər K.N.Yüzbaşıyanındır. M.,1968, s.171, fə. 25, qeyd 2.

32. M.X.Şərifli. Naxçıvanşahlıq, s.31.

33. Yənə orada, s. 32.

34. R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 72.

35. Sadr ad-Din Ali al-Xusayni. Axbar ad-daulat as-seldjukiyya. Mətnin nəşri, tərcümə, giriş, qeydlər və əlavələr Z.M.Bünyadovundur. M., 1980, s. 206-207.

36. З.М.Бунятов. Государство атабеков.

37. R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 72-77.

38. Yənə orada, s. 75, 76.

39. Sədr əd-Din əl-Hüseyni. Göstərilən əsəri, s. 160; Bax: N.Vəlixanlı. Naxçıvan, s. 114-115; Müq. et: R.Məmmədov. Göstərilən əsəri, s. 76, qeyd 156.

Nərgiz Əliyeva

**İbn Makula (1030-1082) və onun
“əl-İkməl” əsəri**

Ərəb-müsəlman ədəbiyyatında bioqrafik ədəbiyyatın bir qolu olan və əsası IX əsrdə Əbu Cəfər Məhəmməd bin Həbib əl-Bağdadi tərəfindən qoyulan “əl-Mütəlif və-l Müxtəlif” janrı XI əsrin ikinci yarısından başlayaraq çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Bu janrda yazan çoxsaylı müəlliflər arasında İbn Makulanın özünəməxsus yeri var. Qərbi Avropa və rus alimlərindən K.Brokelmann və İ.Kraçkovski dövrün bu mövzuda yazmış çoxsaylı müəllifləri arasında məhz İbn Makulanın adını xüsusi qeyd etmişlər. Akademik İ.Kraçkovski onu əs-Səmaninin (1113-1167) sələfi kimi qəbul edərək İbn Makulanın “Əsmə ər-ricəl” (“Hədis bilicilərinin adları”) haqqında yazdığını vurğulamışdır (1).

Ərəb ədəbiyyatı tarixində mavlə, böyük əmir, alim, tarixçi, ədib, hafiz, tənqidçi, nəssəbə (geneologiya ilə məşğul olan alim -N.Ə.) kimi məşhur olan Əbu Nəsr Əli ibn Hibbətullah bin Əli bin Cəfər bin Əli bin Məhəmməd İbn Makula öz dövrünün tanınmış simalarındandır. Makula Bağdadda vəzirlər, qazilər yetişdirən hörmətli, sayılıb-seçilən bir ailənin adı olmuşdur. Makula adının mənası barədə ərəb müəllifləri məlumat vermir. Bununla maraqlanan İbn Xəlliqan özü qeyd edir ki, o bu sözün mənasını açma bilməmişdir (2). Onların nəsləi Əbu Duləf əl-İclə övladları da adlanırdı. İclilər - Bəkr bin Vail, sonra isə Rəbiədən Nəzər ibn Maad ibn Adnanın oğlanlarından Mudarın qardaşları olan nəsilidir (3). Qoşun başçısı Əmir Cavad Əbu Duləf əl-Qasım bin İsa əl-İclə onun babası olmuşdur. Atası Hibbətullah Əmir əl-Möminin əl-Qaim biəmrillahın vəziri olmuşdur. Bəzi mənbələrdə (4) əmisi Hüseynin, digər mənbələrdə (5) isə əmisi Abdullanın qazilər qazisi olması haqqında məlumat verilir. Bu nəsil həm də qazilər nəsləi olduğu üçün İbn Makulanın hər iki əmisinin müəyyən müddət qazilər qazisi olması mümkündür. Özünün “Səadülməlik” və “Əmir” ləqəbləriylə tanınmasının səbəbi, Xəlifə Müqtədi Biəmrillah tərəfindən Xorasan və Səmərqəndə səfir olaraq göndərilərkən bu adlarla təltif edilməsidir.

Əslən İsfahan nahiyyəsindəki Cərbəzqandan (6) olan İbn Makula 5 Şaban 421-ci ildə (8 avqust 1030-cu il) Bağdad yaxınlığındakı Ukbəra kəndində anadan olmuşdur. İbn Makulanın doğum tarixi 402 (1011), 420, 422 və 429 (1038) olaraq da qeyd edilmişdir (7). Hər iki nisbə ilə, yəni Cərbəzqani və Bağdadi nisbələri ilə anılır. On yaşından etibarən tanınmış müəllimlərdən dərs alan İbn Makula iyirmi yaşına qədər onlardan Quran, ərəb dili, ədəbiyyat, hədis və hesabı öyrənmişdir. Daha sonra təhsilini davam etdirmək üçün Xorasan, Məvəraunnəhr, əl-Cəzirə, Dəməşq və Misirə getmişdir(8). Yaxınları arasında hədis bilicisi kimi tanınmışdır. Əlavə olaraq hədis rəvilərini gözəl tanıması, nəhv elmini dərinlən bilməsi və yazdığı şeirlər onu daha da məşhur etmişdir. 462-ci ildə (1070) Bağdada qayıdan İbn-Makulanın ölüm tarixi haqqında alimlərin fikri demək olar ki, bir qədər fərqlənir. İbn Əsakirə görə o, h.475-ci ildə Corcanda özünün türk xidmətçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir (9).

Hafiz İbn Nəsr də təqribən belə əhvalat danışır. İbn Nəsrə görə, h.475-ci ildə Kirman tərəfə səfər edən İbn-Makulanı yanında olan türk məmlükləri öldürərək malını ələ keçirmişlər (10). Əs-Səmani İbn Makulanın ya 476, ya da 477-ci ildə Əhvazda öldürülməsi haqqındakı məlumatı da İbn-Nəsrədən eşitmişdir. Başqa bir versiyaya görə, İbn Makula Bağdaddan çıxıb Xuzistana gedərkən öldürülmüşdür. Bunu əs-Səmanidən başqa İbn-Xalliqan da xəbər verir. O deyir: “Onun xidmətçiləri onu öldürərkən malını götürüb qaçmışlar”(11).

İbn Makulanın müəllimləri arasında Xətib əl-Bağdadi, Buşra bin Məsis əl-Fatini ər-Rumi, Əhməd bin Məhəmməd əl-Atiqi və Qazi Əbu-t-Tayyib ət-Təbəri kimi alimlər olmuşdur. Onlardan başqa Übeydullah bin Omar bin Şahin, Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Gilani, Əbu Mənsur Məhəmməd bin əs-Savvaq, Əbdü Səməd bin Məhəmməd bin Mukrəm və onun Bağdaddakı təbəqələrinin, Əbül-Qasım əl-Hinəi və onun Dəməşqdəki təbəqələrinin mühazirələrini dinləməsi haqqında orta əsr mənbələri məlumat verirlər. Onlardan bəzilərinin mühazirələrinə Misirdə, digərlərinin isə Xorasan, Məvəraunnəhr, Cibəl, Cəzirə və sahil şəhərlərində qulaq asmışdır. Təhsil aldığı şəhərlərdə bir çox hafiz və alimlərlə görüşmüşdür. Onun şeyxi olmuş Əbu Bəkr əl-Xətib (Xətib əl-Bağdadi - N.Ə.), fəqih Nəsr bin İbrahim əl-Müqəddəsi, Hafiz əl-Həsən bin Əhməd əs-Səmərqəndi, Məhəmməd bin Əbdülvahid əd-Duqqəq, Şuca bin Fəris əz-Zəhli, Əbu Abdulla əl-Humeydi, Məhəmməd bin Tərxan ət-Turki və başqaları ondan faydalananlar arasında sayılmışlar. Onlar İbn Makuladan hə-

dis öyrənmişlər.

Şiraveyh əd-Deyləmi “ət-Tabaqat” əsərində yazırdı ki, Əmir Əbu Nəsr Səad əl-Mülkün vəziri kimi tanınırdı, o dəfələrlə elçi kimi gəlmişdi. O, kamil bir hafız idi, bu iş onu həmişə məşğul etmişdi. Yaşadığı dövrdə Xətibdən başqa ona tay yox idi. İbn əl-Əsakirin məlumatına görə onun atası Hibbətullah Əmir əl-Möminin əl-Qaimin vəziri olmuş, əmisi əl-Hüseyn isə Bağdadda qazi məhkəmələrinə başçılıq etmişdir (12).

Əbül-Həsən Məhəmməd bin Mərzuqə görə, Xətib əl-Bağdadinin “Əl-Mütənif” əsərini təhlil edən İbn Makula onu bu əsərinə görə məzəmmət etmişdi. Bu xəbər Xətibə çatmışdı. İbn Makula Xətibin yanına gələrkən o bu haqda xəbər alır. İbn-Makula bunu inkar edir, heç cür boynuna almır və israr edərək deyir: heç ağıma da gəlməyib. Deyirlər ki, İbn Makulanın yazdığı tənqid Xətib əl-Bağdadi ölənə qədər səssiz qalır, yalnız o vəfat edəndən sonra işıq üzü görünür. İbn Makulanın Xətib əl-Bağdadinin əsərinə yazdığı tənqidi mətn “Mustəmərrul -avham”(“Xeyalların davamlı olması”) adlanırdı (13). Orta əsr alimlərindən əl-Müqəddəsi, əs-Səmani, İbn Nəccar, əd-Duni və əs-Siləfi də İbn Makula haqqında öz fikirlərini bölüşmüşlər. Əs-Səmani demişdir: “İbn Makula ağıllı, açıqgözlü, bilikli bir hafız olmuşdur. Hafizəsini o qədər cilalamışdı ki, hətta onu “ İkinci Xətib” deyə adlandırırdılar. O, güclü qrammatik olmaqdan başqa, bəlağətli ifadələri, düzgün yolu və çoxlu əhəmiyyətli şeirləri olan mübariz bir şair kimi də tanınmışdır”. Dünyanı dolaşan İbn Makula dövrünün mədəniyyət mərkəzlərindən olan Bağdadda qərar tutmuşdur (14).

Ərəb müəlliflərindən İbn Nəccar onun gənc yaşlarından elmi sevdini, hədis toplaması haqqında məlumat verir. O qeyd edirdi ki, camaat şeyxləri onların evinə yola salar, İbn Makula onları dinləyərdi, sonra isə özü səyahətə çıxardı. Hədis işində o çox usta idi. Ədəb elminə də yiyələnmişdi. Onun nəzm, nəsr və digər ədəbi əsərləri var. Əl-Müqtədi Billah onu Səmərqənd və Buxaraya elçi təyin etmişdi. Ümumiyyətlə, alimlərin çoxu onun hafizəsinin iti olmasını xüsusi qeyd edirlər. Əl-Hümeidi deyirdi: Əl-Xətibə (Xətib əl-Bağdadi -N.Ə.) bir sualla müraciət edəndə o, kitaba baxandan sonra məni hali edirdi, İbn-Makulaya müraciət edəndə isə heç vaxt olmayıb ki, hafizəsi ilə mənə cavab verməsin. Elə dəqiqliklə deyirdi ki, sanki kitabdan oxuyurdu (15). Bunu Əbu-Tahir əs-Siləfi də təsdiq edir. Onun məlumatına görə, Əbul-Ğənaim ən-Nərsədən əl-Xətib haqqında soruşarkən demişdi: “Misli olmayan dağ kimidir. Onun kimisini biz görməmişik. Ondan nə soruşurdunsa cavab verirdi, yalnız kitaba baxandan

sonra. Lakin olurdu ki, əmir (İbn-Makula - N.Ə.) həmin an cavab verirdi. Bu onun hafizəsinin güclü olmasına dəlalət edir”.

İbn-Makulanın “əl-İkməl...” əsərindən başqa “Məfəxərat əl-qələm və-s-seyf və-d-dinar (“Qələm, qılınc və dinarın özlərini öyməsi”), “Mus-təmirru-l-avham alə zavi-t-təmənna və-l-əhləm” (“ Xeyalların arzu və is-təklər üzərində sürəkliyi”), “Kitab əl-Vüzara” (“Vəzirlər kitabı”), “Ki-tab fi elmi -l-hədis” (“Hədis elmi haqqında kitab”) adlı əsərləri olmuşdur.

İbn-Makulanın “əl-İkməl fi raf”i-l-irtiyəb ani-l-mü”təlif və-l-müx-təlif fi-l-əsmə və-l-kunə və-l-ənsab”(“İsim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik üzərində olan şübhələrin aradan qaldırılmasının başa çatdırılması”) əsəri “əl-Mütəlif və-l Müxtəlif “ janrında yazılmışdır. Şərqşünas-alim A.Xalidov bu silsilədən olan əsərləri onomastika əsərləri seriyası altında qruplaşdıraraq Əbu Nəsr İbn Makula və İbn Nöqtənin əsərlərini də bu qrupa əlavə edir (16). İbn Makulanın “əl-İkməl...” əsəri şəxslərin adlarının dəqiqləşdirilməsilə bağlı topludur. Bu əsər isim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və müxtəliflik haqqında olan şübhələri aradan qaldırır. Yazılış forması eyni və ya yaxın, oxunuşu müxtəlif olan sözlərin dəqiqləşdirilərək düz olan variantının tapılması bu əsərin əsasını təşkil edir. Müəllifin özünün müqəddimədə yazdığı kimi, onun üsulu budur ki, sözləri oxşar adlar göstərsin, yazılış formasındakı fərqlər aydınlaşdırılsın. Şəxslərin adlarının dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı olan bu əsər isim, künyə və ləqəblərdəki oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxararaq şübhələri aradan qaldırır. İbn Makulanın bu əsəri müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. İbn-Xalliqan onu “son dərəcə əhəmiyyətli əsər “hesab etmişdir (17). Müasir ərəb müəllifləri bu əsəri tarixi toplu hesab edirlər. Bu toplu haqqında məlumat verən ərəb müəllifi Corci Zeydan əsərdən Əcməd, Əhməd, Əhmər adlarını misal gətirərək göstərir ki, bu adların ərəbcə yazılış formaları çox bənzəyir. Ona görə axtarılan adı tapmağa belə kömək edir. Əcməd-”cim” hərfi ilə, bu Əcməd bin Cimdendir... Əhmədə gəldikdə isə, bu ad daha çoxdur, Əhmər isə, Əhmər bin yetərinəcə olduğu üçün Cuzyi əs-Sədusi adındandır.

Əsərlə tanış olarkən ziyalılarımızın adlarının da bu əsərdə yer aldığı-nın və yetərinəcə olduğunun şahidi olduq. Biz, yeddi cildli bu əsəri əldə edərək Azərbaycandan olan ziyalıların üzə çıxarılaraq onların mədəni həyatımızda oynadıqları rolu göstərməyə çalışmışıq. Bununla bərabər İbn Makulanın bu əsərini digər bu səpgidə olan ərəbdilli mənbələrlə müqayisə edərək əsərdəki məlumatların etibarlılıq dərəcəsini üzə çıxarmağa çalış-

mıışıq. Bununla bərabər İbn Makulanın bu əsərini digər bu səpgidə olan ərəbdilli mənbələrlə müqayisə edərək əsərdəki məlumatların etibarlılıq dərəcəsini üzə çıxarmağa çalışmışıq.

“Əl-İkməl...” əsərinin məlumatından Bərdədən və Naxçıvandan çıxmış bir neçə azərbaycanlı alimlər haqqında yazılmış iki elmi məqalədə istifadə edilmişdir. İbn Makuladan sitat gətirən tədqiqatçı Z.Səidov Bərdədən çıxmış hədis bilicisi Əhməd ibn Ravhın iki hədis bilicisindən hədis öyrənməsi, onlara isə Quran dərsi keçməsinin Nişapurda baş verməsini güman edir (18). İbn Makulanın məlumatına əsaslanan N.Əliyeva isə “Bəzi ortaçağ naxçıvanlı ziyalıların yaşadıkları dövrün tarixinin dəqiqləşdirilməsi barədə” adlı məqaləsində belə qənaətə gəlmişdir ki, Yaqut əl-Həməvinin məlumat verdiyi bəzi naxçıvanlı ziyalılar XIII əsrin əvvəllərində, yəni Yaqutun yaşadığı dövrdə deyil, ya XI əsrdə İbn Makulanın dövründə, bəlkə də ondan da əvvəl yaşayıb yaratmışlar (19). Lakin bütövlükdə İbn Makulanın həyat və yaradıcılığı və onun “ əl-İkməl...” əsəri Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Əsərin bir nüsxəsi Xədiviyyə kitabxanasında (bu gün - Misir kitab evi -N.Ə.) saxlanılır, 600 səhifədir. Berlində və Britaniya muzeylərində nüsxələri mövcuddur.Əsər ilk dəfə Hindistan hökuməti Təhsil Nazirliyinin dəstəyi ilə Şeyx Əbdürrəhman bin Yəhya əl-Müəllimi tərəfindən çapa hazırlanmışdır. 1962 -ci ildə Heydərəbadda çap olunan əsər təkrarən Beyrutda 1990-cı ildə nəşr edilmişdir. Tədqiqat zamanı əsərin Beyrut nəşrindən istifadə edilmişdir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində 60-a yaxın belə mövzuda, yəni “əl-Mütəlif və-l Müxtəlif “ janrında yazılmış əsərlər olması haqqında məlumat vardır. İbn Makulanın istifadə etdiyi mənbələr arasında da bu mövzudakı əsərlər üstünlük təşkil edir. Müəllif özündən əvvəl yazmış alimlərdən Xətib əl-Bağdadi, Əli ibn Ömər əd-Daraqutni və Əbdülğəni bin Səid bin əl-Əzdinin məhz bu tipdə olan əsərlərini təhlil edərək onlar haqqında öz rəyini bildirdikdən sonra öz sambalı əsərini yazmağa qərar vermişdi. İbn-Makula “əl-İkməl...” kitabına yazdığı müqəddimədə əsərin yazılması səbəbini belə izah edir: “ Xətib Bağdadinin Əbülhəsən Əli ibn Ömər əd-Daraqutninin “əl-Mütəlif və-l Müxtəlif “ və Əbdülğəni bin Səid əl-Əzdinin “əl-Mütəlif və-l-Müxtəlif “ və “ Müştəbih ən-Nisbə “ əsərlərinin tamamlanması kimi yazdığı “ Təkmilət əl-Mütəlif və-l-Müxtəlif” əsərinə nəzər salarkən gördüm ki, Xətib onların xatırlatmadığı bəzi şeylərə üstünlük vermiş, qeyd etdiklərinin bəzilərini isə təkrarlamışdır. Onların diqqət yetirmədikləri bəzi səhvlər olduğu kimi qalmışdır. Beləliklə, mən bu janrda elə

bir əsər yazmaq qərarına gəldim ki, orada həm onların kitabında olanları cəm edirəm, həm də onlardan fərqli olaraq qeydlərindəki səhvlər və fərqli cəhətləri haqqında susaraq, hər birinin etdikləri səhvləri düzəldim... (20).

İbn Makulanın əsərə yazdığı müqəddimədən sonra qeyd olunan şəxs adları əlifba sırası ilə düzülür. İki-üç və ya bir neçə oxşar adlar yanaşı verilirək hər bir adın təşkil edildiyi hərflər sadalanaraq necə oxunması və kimə şamil edilməsi ayrı-ayrılıqda izah edilir. Bu zaman həmin şəxsiyyətlər haqqındakı bilgilər, yəni mənşələri, hansı bölgədə və ya hansı şəhərdə yaşamaları, əgər məlumdursa anadanolma və ölüm tarixi, onların müəllimləri və tələbələri, onlarla hansı şəhərdə və ya mədəniyyət ocağında görüşmələri, bu ziyalılar haqqındakı məlumatın haradan əxz edilməsi, kimdən götürülməsi və s. açıqlanır. İbn Makula əlavə olaraq müxtəlif variantları olan hər bir sözü ayrıca qeyd etdiyini göstərir. Adların yazılış və oxunuşunda fərqi görərkən İbn Makula onu müxtəlif mənbələrin məlumatları ilə müqayisə etdikdən və yaddaşda saxlayanların variantlarını da əlavə etdikdən sonra sonda öz versiyasını verir (21). Müəllif kitabında sitat gətirdiyi adların düzgün olduğunu yoxlamaq üçün ona məlum olan bütün mənbələrdən istifadə etməyə çalışır. Əgər bu məlumat təkcə bir mənbədədirsə, o bunu qeyd edir (22). İstifadə etdiyi mənbələrə tənqidi yanaşan müəllif mənbələrin səhvini göstərir, lakin bəzi hallarda şübhəsi qalarkən “Allah daha düzgününü bilir” ifadəsini işlədir (23). Lakin bəzən elə olur ki, İbn Makula gələcəkdə dəqiqləşdirəcəyi sözlərin yerini boş saxlayır (24).

Şəxsiyyətin məşhurluq dərəcəsiindən və müəllifin informasiya dairəsiindən asılı olaraq bəzən bu məlumat geniş, bəzən isə qısa ola bilər. İbn Makulanın “əl-İkməl...” əsəri daha çox ləqəb, kunyə, nisbələr əsas götürüldüyü üçün onun istifadə edərək sitat gətirdiyi əsərlər də daha çox bu mövzu ilə bağlı olmuşdur. O Hışam əl-Kəlbinin (738-821) çoxsaylı əsərləri içərisində onun məhz “Kitab əl-Əlqab” (“Ləqəblər haqqında kitab”) əsərindən daha çox istifadə etmişdir (25). Eləcə də İbn ət-Tahhan kimi tanınan Əbül-Qasim Yəhya bin Əli bin Məhəmməd bin İbrahim əl-Hadrami əl-Mısrinin və başqalarının “Əl-Mütəlif və-l Müxtəlif” janrında olan əsərləri onun əsas mənbələrindən hesab edilə bilər (26).

Bu gün Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlərdən biri əlyazmaları müxtəlif arxiv və kitabxanalarda səpələnmiş ziyalılarımızın, onların elmi potensialının, həyat və yaradıcılığının, Azərbaycanda müsəlman mədəni mühitinin formalaşmasında oynadıqları rolun araşdırılmasıdır. Həmvə-tənlərimizin həyat və yaradıcılıqları, onların dini baxışları, tədris və təlimlə-

ri,müxtəlif bölgələrin alimləri ilə saxladıqları elmi əlaqələr haqqında məlumat almaq üçün ilk növbədə Azərbaycan elmi üçün yeni olan ərəbdilli bi-oqrafik mənbələrin üzə çıxarılması, bəzisinin isə yenidən işlənməsinə ehtiyac var. Bu mənbələrin tədqiq edilməsi ilk növbədə ümumislām mədəniyyəti çərçivəsində öz yeri olan ziyalılarımızı ortaya çıxararaq onların mə-nəvi həyatımızda öz layiqli yerlərini tutmasına kömək edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat və qeydlər

1. И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения, т. 1У, М.-Л., 1957г., с. 315-316.
2. İbn Xəlliqan. Vəfayət əl-əyan.1c., Qahirə,1981, s. 333.
3. Ibn Makula. Əl-İkməl fi raf"i -l- irtiyəb an-il-mütəlif va-l-müxtəlif fi-l-əsmə va-l-kunə va-l -ənsab. Beyrut , 1990, 1 c., s. "b".
4. Tərix İbn Əsakir. 12-ci cild. s. 280-281.
5. Əl-Hənbəli. Şəzərət əz-zəhəb fi əxbər mən zəhəb lil-müərrix əl-fəqih əl-ədib Əbi-l-Fəllah Abdulhayy bin əl-İmad. Beyrut, s 381.
6. Həmədanla İsfahan arasında kiçik şəhər.
7. Nuri Topaloğlu. İbn Makula. İslam Ansiklopedisi.C. 20, İstanbul, 1999, s.168.
8. Əz-Zirikli. Əl-Ə"aləm. Vc., II nəşr, s.187.
9. Tərix İbn Asakir. 12-ci cild. s. 280-281.
10. Ibn Makula. Göstərilən əsəri, 1 c., s. "c".
11. İbn Xəlliqan. Göstərilən əsəri, 1 c., s. 203.
12. Tərix İbn Əsakir. 12-ci cild. s. 280-281.
13. Ibn Makula. Göstərilən əsəri, 1 c., s. "c".
14. Ibn Makula, yenə orada.
15. Ibn Makula, yenə orada.
16. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М., 1985, с. 93.
17. İbn Xəlliqan. Göstərilən əsəri, 1c., s. 203.
18. Səidov Z.Ə. IX-X əsrlərdə Bağdadda və Xilafətin digər mədəni mərkəzlərində Bərdədən çıxmış alimlər. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Fəlsəfə, tarix və hüquq se-riyası, 1990, №1, s.118.
19. Əliyeva N.A. Bəzi ortaçağ naxçıvanlı ziyalıların yaşadıkları dövrün tarixinin də-qiqləşdirilməsi barədə. "Naxçıvan bu gün: İslahatlar, perspektivlər" mövzusunda beynəl-xalq simpoziumun materialları. Naxçıvan, 5-6 oktyabr 2007.
20. İbn Makula. Göstərilən əsəri, 1 c., §. 2.
21. Yenə orada, s. 86.
22. Yenə orada, s.100.
23. Yenə orada, s. 28, 34, 71.
24. Yenə orada, s. 75.
25. Прозоров С.М.Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Сред-ней Азии. М.,1980. с. 72.
26. Ibn Makula, 1 c., s.100.

Наргиз Алиева
Ибн-Макула (1030-1090) и его произведение “Ал-Икмал”
Резюме

Статья посвящена жизни и творчеству Абу Наср Али ибн Гиббатуллаха бин Али бин Джафара бин Али бин Мухаммеда бин Макулы и его труду “Ал-Икмал”, в котором собраны сведения о представителях нашей интеллигенции, оставивших след в истории азербайджанской культуры. Творчество видного деятеля арабской литературы XI века ибн Макулы и его трактат о происхождении интеллигенции впервые исследуется в азербайджанской историографии.

Nargiz Aliyeva
Ibn-Makula (1030-1090) and his work “Al-Ikmal”
Summary

The article is devoted to a life and creativity of Abu Nasr Ali ibn by Gibbetullakh bin of Ali bin of Djafar bin of Ali bin Mohammed bin of Makuly and to his work “Al-Ikmal” where have been collected datas in on the representatives of our intelligency who has left a trace in the history of the Azerbaijan culture.

There is in the Azerbaijan historiography has been investigated for the first time creativity of the outstanding figure of the Arabian literature of XI century ibn Makuly and his treatise about an origin of intelligency.

Şahin Fazil Fərzəlibəyli

**Mahmud əl-Xinəluqi və onun XIV əsrin sonu -
XV əsrin I yarısında Dağıstan və Şirvanda baş
verən hadisələrlə bağlı yazdığı əsəri barədə**

Mən 1999-cu ilin may ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət heyəti tərəfindən akademik Musa Rüstəmov ilə birlikdə Rusiya EA Dağıstan filialının yubileyi ilə əlaqədar ezamiyyətə göndərilmişdim. Mahaçqalada yüksək səviyyəli iclasların birində görkəmli ərəbşünas professor Əmri Şıxsəidovla görüşdüm. Biz bir-birimizi keçən əsrin 70-ci illərindən tanıyırdıq. O vaxtlar Moskvada, demək olar ki, hər il “Bartold qiraətləri” adlanan elmi konfranslar keçirilir, Sovetlər İttifaqının şərqşünas alimləri bir yerə yığılır, elmi məruzələr oxuyur, çıxışlar edirdilər. İllər ötdü, Sovet dövlətinin sonu yetdi və “Bartold qiraətləri”nə də son qoyuldu. Təbii ki, Mahaçqala görüşü Əmri müəllimin və mənim böyük sevincimə səbəb oldu. Dağıstanlı həmkarlarım tərəfindən ərəb dilindən tərcümə və nəşr edilən bir kitabın – Mahmud əl – Xinəluqinin əsərinin mənə təqdim olunması isə sevincimi daha da artırdı.

Kimdir Mahmud əl – Xinəluqi? Bu sualın cavabı çox qısaadır:

XIV əsrin sonu – XV əsrin I yarısında Dağıstan və Şirvan hadisələri ilə bağlı olan kiçik həcmli bir əsərin müəllifi. Mahmud əl – Xinəluqi haçan doğulub? Nə vaxt ölüb? Dəqiq məlum deyil. Əsərin adı nədir? Əsərə ad qoyulmayıb. Əsərini nə vaxt yazıb? Dəqiq məlumdur: Məhəmməd peyğəmbər hicrətinin 861-ci ilində (1456).

Ə.R.Şıxsəidov yazır ki, Dağıstan tarixşünaslığında Mahmud əl – Xinəluqi haqqında heç bir məlumat yoxdur, hətta XIX əsr tarixçiləri Abbasqulu Ağa Bakıxanov və Həsən Əfəndi Əlqədari də öz əsərlərində onun barəsinə də məlumat verməyiblər.¹ Doğrusu, elə Azərbaycanda da Mahmud əl – Xinəluqi və onun əsəri barədə heç nə bilmirik. Mənə məlum idi ki, XVI əsr-

¹ Mahmud əl – Xinəluqinin kitabına Ə.R.Şıxsəidov tərəfindən yazılan “Əsər və onun müəllifi” məqaləsi. Вак: Махмуд из Хиналуга. События в Дагестане и Ширване XIV-XV вв., О Махаçкала, 1997, s.13. Qeyd: Mahmud əl – Xinəluqinin adının Əmri müəllim tərəfindən

də Buxarada təhsil alan Məhəmməd Xınəluqi adlı bir tarixçi alim fəaliyyət göstərmişdir. Bildim ki, XVIII-XIX əsrlərdə Xınalıq torpağında Xınalıqlı Əmin, Xınalıqlı Süleyman, Xınalıqlı Qasım və Molla Üzdən adlı aşıqlar yetişmişlər. Amma Mahaçqalada öyrəndim ki, Xınalıqdan çıxan Mahmud əl - Xınəluqi də varmış. Özü də adlarını indicə sadaladığım xınalıqlılardan çox - çox əvvəl yaşayan Mahmud əl - Xınəluqi!

Əsərin yazıldığı yer haqqında isə alim dostum Əmri Şıxsəidovun biridigərini təkzib edən iki fikiri vardır: “Salnamənin yazıldığı yer qədim əhali məsəkənlərindən biri olan Xınalıq kəndidir”;² “Xınalıqlı Mahmud öz salnaməsini başqa bir kənddə, Dağıstanın Doqquzpara mahalındakı İxir qalasında yazmışdır”.³

Qeyd olunmalıdır ki, Mahmud əl - Xınəluqi əsərini Dağıstanın qaytaq hakimləri nəslinin şəcərəsi əsasında qələmə almış, orada bəzi siyasi və iqtimai-iqtisadi məsələlərə də toxunmuş, feodal mülkləri və feodal hakimləri arasındakı münasibətlərdən də bəhs etmişdir.⁴

Mahmud əl - Xınəluqinin məlum əsərinin ərəb və azərbaycan dillərində yazılmış iki nüsxəsi mövcuddur: ərəb nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında, azərbaycan dilindəki nüsxə isə Dağıstan Elmi Mərkəzinin Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şərq əlyazmaları fondundadır.⁵ Köçürülmə tarixi 1870-ci il olan və Mahmud əl - Xınəluqinin əsərindən başqa qeyri əsərlərdən də istifadə olunan ikinci nüsxə inventarlaşma zamanı “Qaytaq əmirlərinin şəcərə kitabı” adlandırılmışdır.⁶

Ə.R.Şıxsəidov Mahmud əl - Xınəluqinin əlyazma kitabının necə tapılması barədə də məlumat verib yazır: “Xınalıqlı Mahmudun əsərini tapan şəxs haqqında bir neçə söz: Milliyyətçə fransız olan Adolf Petroviç Berje (1828-1886) Peterburq Universitetinin Şərq fakültəsini bitirmiş və 1852-ci ildən başlayaraq Qafqaz canişininin dəftərxanasında xidmət başlamışdır. O, İrana səfrə etmiş və 1860-cı ildə Dağıstana gəlmişdir”.⁷

“Xınalıqlı Mahmud” (Maxmud iz Xınalıqa) adlandırılması bizim təəccübümüə səbəb oldu. Halbuki, Xınalıq kəndindən çıxan o tarixçi özünü “Mahmud əl - Xınəluqi” kimi təqdim etmişdir. (Bax: Göst. Kitab, səh. 57) ki, müəllifin adı heç vəchlə tərcümə olunmamalıdır. Məsələn, İbn əl - Əsir, Həsən bəy Rumlu, Qazi Əhməd Qumi və başqa adlar kimi.

² Göst. kitab, səh.14.

³ Yenə orada, səh. 15.

⁴ Yenə orada, səh. 19

⁵ Mahmud əl - Xınəluqinin kitabına Ə.R.Şıxsəidovun “Əsərin nüsxələri, mənbələri və janrı xüsusiyyətləri” adlı məqaləsi, səh.26.

⁶ Yenə orada.

⁷ Yenə orada, səh.33-34.

Qeyd olunmalıdır ki, A.P.Berje Dağıstanda olarkən Temur xan Şura (Mahaçqalanın əvvəlki adı) şəhərində knyaz Corcadzedən, Xunzaxda bir məsciddən, Qunibdə general Lazarevdən bir sıra əlyazmalar almışdır. Onun ələ gətirdiyi ərəb mətnli əlyazmalar arasındakı bir əsər diqqətini özünə daha çox cəlb etmişdir ki, şerqşünas alimin fikrincə həmin əlyazma “qədim şəcərələr əsasında 861(1456) -ci lidə Mahmud əl - Xinəluqi tərəfindən köçürülmüş və özündə bir neçə şəcərə cədvəli əks etdirmişdir”.⁸

İndi görək tarixçi Mahmud əl - Xinəluqi tərəfindən bərələrində danışılan Şirvan və Dağıstan ölkələri orta əsrlərdə tarixən hansı torpaqları əhatə edən dövlətlər olmuşlar? Tarix elminə böyük diqqət yetirən və ciddi əhəmiyyət verən Abbasqulu ağa Bakıxanov bu elmin faydası haqqında yazır: “Xüsüsən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır. Çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirir, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verir, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərinə ona məlum edir. Buna görə, mən günahkar bəndə, Qüdsi təxəllüsü ilə məşhur bakılı Abbasqulu Mirzə Məhəmməd xan saninin oğlu, yol göstərmək məqsədi ilə, işin çətinliyindən xəbərdar olduğum halda, müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və ətrafda baş verən hadisələri toplayaraq bir kitab yazmağa başladım. Ümidvaram ki, həqiqətə bələd olan oxucular bu əsərin qüsurları və nöqsanlarını vaxtın darlığına, qabiliyyətimin zəifliyinə, halımın pərişanlığına və vəsaitin azlığına həmlə edib, onun islah və təkmilinə çalışsalar”.⁹

Həcmi kiçik olsa da, Dağıstan və Şirvan ölkələri və onların hakimləri bərədə xeyirli bir tarix kitabı yazan Mahmud əl - Xinəluqinin əsərində indicə adlarını çəkdiyimiz bu iki coğrafi məkana daxil olan yerlərin sadələnməsi coğrafi və tarixi baxımından diqqətəlayiqdir. Ə.R.Şıxsəidovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ilk orta əsrlər Dağıstan mənbələri və IX-XVI əsrlərin ərəbdilli ədəbiyyatında “Dağıstan” istilahi yoxdur. Bu istilah yalnız XV əsrin ortalarında ilk dəfə Mahmud əl - Xinəluqi tərəfindən xatırlanmış, sonrakı əsrlərdə isə tarixi mənbələrdə tez-tez işlənməyə başlamışdır.¹⁰

Mahmud əl - Xinəluqinin yaşadığı dövrdə və sonrakı əsrlərdə Dağıstan aşağıdakı dövlət qurumları, habelə şəhər, qala və başqa yaşayış yerlərindən ibarət olmuşdur: Dərbənd, Tabasaran, Lakz, Qumuq, Sərir, Karax, Zirehgiran,

⁸ Göst. kitab, (Bax: Ə.R.Şıxsəidov. Mənbələrin tapılması tarixindən...), səh. 6-7.

⁹ A.Bakıxanov. Güllüstani-İrəm. Bakı, 1951, səh.10-11.

¹⁰ Mahmud əl - Xinəluqi. Göst.kitab. (Bax: Ə.R.Şıxsəidov, Şerhlər), səh.154-155.

Filan, Xaydak (Qaytaq), Qaraqaytaq, Aqquşa, Başlı, Tsudaxar, Uraxa, Məkəgi, Sürğün, Uşişə, Muqa, Qaziqumuq, Şürkənd, İrcəmula, Kataqan, Doqquzpara, İxir, Axtı, Miskincə, Mikraq, Kürə, (Kura, Kurax), Xunzax, Məmrəc və s.¹¹

Orta əsrlər Şirvanının isə nisbətən böyük şəhərləri aşağıdakılar olmuşdur: Dərbənd, Qəbələ, Partav, Bakı, Şamaxı, Beyləqan, Şabran, Şəki.¹²

Şirvan və Dağıstan barədə A.Bakıxanov daha təfəsilatla məlumat vermişdir. “Gülüstani-İrəm” də Şirvanın XIX əsrdəki coğrafi ərazisi barədə oxuyuruq: “Şirvan vilayəti şərq tərəfdən Xəzər dənizi ilə, cənub-qərbdən onu Muğan və Ermənistan vilayətlərindən ayıran Kür çayı ilə, şimal-qərbdən Qanıq (Alazan) çayı ilə, İlisu nahiyyəsindən kəsən qeyri-müəyyən xətlə, Qafqaz sıradağları, Kürə və Təbərsəran nahiyyələrini Qaziqumuq və Qaynaq məmləkətlərindən ayıran dağ silsiləsi ilə və oradan da, Dərvaq çayı yatağından onun Xəzər dənizinə qovuşduğu yerə qədər uzanan sahə ilə məhduddur... Beləliklə, indiki Şirvan məmləkəti Səlyan, Şəki, Bakı, Quba, Dərbənd, Təbərsəran, Kürə, Samur nahiyyəsi və İlisunun aşağı bir qisminədən ibarətdir. Bunlar ölkənin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir”.¹³

A.Bakıxanovun Dağıstan barədəki məlumatında (XIX əsrə aid) isə deyilir: “Dağıstan vilayəti... şərq tərəfdən Xəzər dənizi ilə, şimaldan Terek çayı ilə, qərbdən Çərkəz və Os (Osetin) mülkü ilə, cənub-şərqdən Şirvanla məhduddur”.¹⁴

“Gülüstani-İrəm”-in müəllifi XIX əsrdə mövcud olmuş Dağıstan vilayəti ərazisini göstərməklə kifayətlənməyərək, X əsr ərəb tarixçisi Məsudinin “Müruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir”, “Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri” adı əsərindəki məlumatına əsasən Dağıstanın 944-cü ildə “üç ölkədən ibarət olması” barədə yazır:

I. Qaytaq – bura Dərbəndin şimal tərəfindədir. Hökumət mərkəzi Səməndər, yəni Tarxudur ki, onu Nuşirəvan bina etdirib... Səməndər əhalisinin çoxu xəzərlər, müsəlmanlar və yəhudilərdən ibarət olmuşdur.

II. Sərir – Dərbəndin şimal-qərbində, üç mənzillik məsafədədir. Səririn yaxınlığında Zirehgiran mülkü olub, hazırda Köbəçi adlanır. Əhalisi müsəlman, nəsara (xristian) və yəhudidir.

III. Dağlıq Qumuq – Səririn şimalda və Qaytaqın qərbindədir. Əhalisi nəsaradır.

¹¹ Yenə orada, səh. 86-157.

¹² Yenə orada, səh. 117-118.

¹³ A.Bakıxanov. Göst. əsər.səh.13.

¹⁴ Yenə orada, səh.14-15.

Məhəmməd Rəfi Əbdürrəhim oğlu Şirvaninin öz tarix kitabında qeyd etdiyinə görə də burada üç məmləkət vardır: Dəşt, Zirehgiran, Avar...”.¹⁵

İndi isə, Mahmud əl-Xinəluqinin əsərinə müraciət edək: Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəllif öz kitabına ad vermədiyindən onun əsəri şərti olaraq “XIV-XV əsrlər Dağıstan və Şirvan hadisələri” adlandırılmışdır.¹⁶

Müəllif kitabına orta əsr ənənəsinə sadıq qalaraq bu sözlərlə başlayır:

“Allah hər şeydən ucadır. Bismillahir-rəhmanir-rəhim. De: Hu! Allah təkdir...”.¹⁷

Sonra isə olduqca müxtəsər şəkildə o zaman Qaytaq vilayətinin “Us-mi”¹⁸ adlanan knyazları olan İlçav Əhməd bəy və Əlibəy Kişi xan qardaşları arasında münaqişə yaranmasından, Əhməd bəyin Qaytaq usmiliyinin paytaxtı olan Qüreyş (Qalaqüreyş) qalasını tərk edib Şirvana getməsindən (dayısı olan Şirvanşahın yanına – Ş.F.) bəhs edir. Mahmud əl - Xinəluqiyyə görə, onun nəslı “hal-hazırda da həmin dövlətdə (Şirvanda – Ş.F.) yaşamaqdadır”.¹⁹

Əgər kitabda bizim tarixçinin bu iki qardaşın kim olmaları barədə sonrakı məlumatı verilməsəydi, əlbəttə, müəyyən çətinlik yaranardı, lakin Mahmud əl - Xinəluqi məsələyə aydınlıq gətirir: “Əlibəy xan və İlçav bəy Sultan Məhəmməd xanın oğlanlarıdır, Sultan Məhəmməd xan Bəykişi xanın, Əlibəy xan İlçav xanın, İlçav Əhməd xan Ulubəy Usminin oğludur ki, Dağıstanın Qaynaq vilayəti indiyədək irsi olaraq onlar tərəfindən idarə olunmaqdadır”.²⁰

Müəllif sonra başqa bir aydınlıq da gətirir: “Onlar ata tərəfdən Abbasdan, ana tərəfdənsə Həməzədən törənmişlər”.²¹

Adları çəkilən Abbasın və Həməzənin kim olmalarına Ə.R.Şıxsəidov diqqət yetirərək, Abbasın Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbas ibn Əbdülmütəllib ibn Həşim olduğunu, Həməzəninse peyğəmbərimizin atası Abdullahın qardaşı olduğunu bildirir.²² Deməli, Qaytağın bu usmiləri həzrət

¹⁵ Yenə orada, səh.15-29.

¹⁶ Mahmud əl - Xinəluqi. Göst.kitab. (Bax: Ə.R.Şıxsəidov. Mənbənin tapılması tarixindən...), səh.12.

¹⁷ Mahmud əl - Xinəluqi. Göst.kitab. səh.41.

¹⁸ E.İ.Kozubski və S.Bronevski kimi rus alimlərinin fikrincə “usmi” ərəb sözü olan “is-mi”nin təhrifə uğramış variantıdır ki, mənası “adlı-sanlı rəis, hakim” deməkdir. (Bax: Ə.R.Şıxsəidov. Şərhlər). səh.93.

¹⁹ Mahmud əl - Xinəluqi. Göst.kitab. səh.41.

²⁰ Yenə orada.

²¹ Yenə orada.

²² Yenə orada, səh.118.

Məhəmmədin yaxın qohumları olmuş və uzun illər hakimiyyəti öz əllərində saxlamış, irsi olaraq onu bir-birinə ötürmüşlər.

Tarixçi sonra iki qardaş arasında münaqişənin baş vermə səbəbini açıqlayaraq kitabın lap əvvəlində xatırlatdığı məsələlərə qayıdır: “Bu hekayət iki” qardaş arasındakı münaqişənin necə baş verməsi barədədir: Əmirülməra Bəykişi xan və böyük əmirlərin dayaqı İlçav Əhməd bəhədur arasında baş verən ziddiyyət onların ataları Sultan Məhəmməd Usminin vəfatı zamanı başladı. Bir tərəfdə, hakimiyyəti öz əlinə alması üçün İlçav Əhməd bəhəduru dəstəkləyən çoxlu adam, başqa tərəfdə isə Bəykişi xanı müdafiə edən qəbilələr üzbəüz dayandı və onların arasında idarəçilik üstündə mübahisə başladı, bir neçə savaş baş verdi. İlçav Əhməd bəyin döyüşçüləri Bəykişi xanın döyüşçülərinə qalib gəldilər. Adı çəkilən Bəykişi xan özünə dəstək tapmaq, döyüşçü xahiş edərək hakimiyyətdə möhkəm yerləşmək niyyəti ilə şamxalın – ana tərəfdən dayısının yanına yollandı”.²³

Yuxarıda qeyd olunmuşdu ki, İlçav Əhməd bir qədər əvvəl Qüreyş qalasını tərk edib Şirvana getmiş və orada öz şirvanşah dayısının yanında sığınacaq tapmışdı. İndi isə Bəykişi xan üz tutaraq öz dağıstanlı dayısının, Mahmud əl- Xineluqinin təbircə desək “şamxal”ın yanına yollanmalı oldu. Necə deyirlər, hərənin öz dayısı. Bəs Mahmud əl – Xineluqinin əsərində xatırlanan bu Şamxal kimdir? Məsələyə yenə də Ə.R.Şıxsəidov öz şərhlərində aydınlıq gətirir: “XIV əsrdə şamxal” titulu geniş yayılmışdı... Xınalıqlı Mahmud onu “Dağıstanın valisi” adlandırır. Əbdülhəyyin salnamə kitabında da şamxalın Cənubi Dağıstanda, ləzgilər arasında böyük nüfuzundan bəhs edilir. 900 (1494–95)–ci il hadisələrinə aid qeydlərdə Xuruq camaatının İlisu əmirləri ilə vuruşmaları barədə belə məlumat verilmişdir: “Biz tərəfdən çox kişi öldürüldü. Sonra Dağıstan valisi olan şamxalın yanına yollandıq”.²⁴

Demək, şamxal titulu daşıyan şəxs dağıstanlıların ən hörmətli və siyasi cəhətdən ən nüfuzlu böyüklərindən olmuşdur. Mənbənin məlumatına görə, Bəykişi xan öz şamxal dayısının yanından tək qayıtmadı və özü ilə çoxlu döyüşçü gətirdi. Məsələni belə görə İlçav bəhədur Qaytaqdan çıxaraq öz şirvanşah dayısının yanına yollandı.

İndi görək, Mahmud əl – Xineluqi tərəfindən adı çəkilən bu şirvanşah kimdir? Tarixçi onu “Şirvan valisi Sultan Gərşasp” adlandırır.²⁵ Ə.R.Şıxsəi-

²³ Yenə orada, səh. 42.

²⁴ Yenə orada, səh.124.

²⁵ Yenə orada, səh. 42.

dovun düzgün müəyyənləşdirdiyinə görə, yuxarıda bəhs olunan hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə (XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində) Şirvan-da “Şirvanşah Dərbəndilər” sülaləsinin əsasını qoyan və Mahmud əl – XİNƏLUQİ tərəfindən Gərşasp adlanan şəxs məhz I İbrahim Dərbəndi ola bilər! Amma, İbrahim Dərbəndinin nə üçün Gərşasp adlandırılması hələlik sual altında qalan bir məsələdir. Axı, Qubanın Xınalıq kəndindən olan Mahmud əl – XİNƏLUQİ şirvanşahın adını bilməmiş olmazdı.

Nə isə, qayıdaq yuxarıda baş verən hadisə üzərinə. Mahmud əl – XİNƏLUQİ göstərir ki, Şirvanşah öz bacısı oğluna – “Bahadır xana” sığınacaq verərək Şirvan vilayətinin bütün “Ağda” mahalını (Vardan, Yaqublu və Suqutlu kəndləri istisna olunmaqla) ona tapşırırdı.²⁶ Əlbəttə, Ə.R. Şəxsəidovun qənaətinə Mahmud əl – XİNƏLUQİ tərəfindən “Ağda” kimi yazılan mahalın düzgün adı “Ağdaş”dır.²⁷

Sonra Mahmud əl – XİNƏLUQİNİN əsərində Şirvan-Dağıstan ticari əlaqələrinə dair oxuyuruq: “Əmir İlçav öz mülkü olan qəryələrin birində Salarardidə yerləşirdi. O, bu qəryə torpaqlarını onun sahiblərindən hələ çox əvvəl satın almışdı”.²⁸ Bizim müəllif Salarardinin əvvəlki sahiblərinin adlarını çəkməyi də unutmur: “Birinci sahib Tacməhəmməd, ikinci Nurəli, üçüncü Saleh, həmçinin Ranqulu, Məhəmmədhüseyn və başqaları olmuşlar. İlçav bahadır rahat yaşamaqdan ötrü həmin yeri qanuni yolla satın aldı, abadlaşdırdı və yaşamağa başladı”.²⁹

İndi, bir sıra Şirvan və Dağıstan torpaqları ilə bağlı qeydlərlə tanış olaq. Mahmud əl – XİNƏLUQİNİN sonrakı hekayəti bütünlüklə bu məsələ xüsusundadır. Hekayət elə belə də adlanır: “İlçav Əhməd bahadurun varisləri, vəzifələri və onlara ayrı-ayrı yerlərin təqdim edilməsi barədə hekayət”.³⁰ Müəllif bu hekayətinə Əhməd bahadurun birinci oğlu Məhəmməd bəyin şəcərəsini göstərməklə başlayır: “Birinci oğlunun adı Məhəmməd bəydir; onun oğlu Orucdur; Orucdan İbrahim və Əlibəy törənmişlər. İkinci oğlun-

²⁶ Yenə orada.

²⁷ Mahmud əl – XİNƏLUQİ. Göst.kitab. (Bax: Ə.R.ŞİXSƏİDOV. Şərhlər). səh.128.

²⁸ Mahmud əl – XİNƏLUQİ. Göst.kitab, səh. 42-43. Qeyd: İlçav bahadır tərəfindən Ağdaşın bir kəndindəki torpaqların satın alınması maraqlı bir faktır. Deməli, şirvanşah öz ölkəsinin rəsmi sahibi olsa da, ölkə torpaqlarının sahibləri ayrı-ayrı feodallar (mülkədarlar) olmuşlar. Deməli, orta əsrlərdə mülk torpaqları həqiqətən də toxunulmaz olmuş, onlara hətta şirvanşahın özü də öz torpağı kimi baxmamış, həmin torpaqlar xüsusi şəxslərin mülkiyyəti kimi idarə olunmuşlar.

²⁹ Yenə orada.

³⁰ Yenə orada, səh. 43.

dan – İbrahim bəydən Əfrasiy bəy, üçüncü oğlundan Yusif bəy, dördüncü oğlundan Qasım bəy dünyaya gəlmişlər”.³¹ Mahmud əl – Xineluqi sonra təzədən Məhəmməd bəyin üstünə qaydır: “Sultan Gərşaspın və atası əmir İlçav bəyin razılığı ilə Məhəmməd bəy Doqquzpara nahiyəsindəki İxir qalasını idarə etməyə yollandı”.³²

İxir qalası! Mahmudun Xinalıqdan çıxıb bir müddət yaşadığı və əsərini yazdığı qala! Samur çayından cənubda yerləşən Cənubi Dağıstan qalası! Bu qalanın qalıqları elə indi də Dağıstanın Doqquzpara rayonunda qalmaqdadır.³³ Mahmud əl – Xineluqi bu məlumatdan sonra İlçav Əhməd bəhədurun ikinci oğlunun adının “Teymur Sultan” adlanan Teymur bəy olduğunu bildirərək maraqlı bir qeyd də edir: “Gərşasp onu Tulu bəy adlandırdı”.³⁴ Bu qeydin özü Şirvanşahın öz qoyumlarına isti münasibətini əks etdirmirmi? Ümumiyyətlə, keçmiş padşahlar (məsələn, Səfəvi şahları – Ş.F.) adlısanlı şəxsləri ləqəblənir və beləliklə onlara öz məhəbbət və nəvazişlərini nümayiş etdirirdilər.³⁵

Teymur bəy (Teymur Sultan, Tulu bəy) sonsuz idi, “uşağı yoxdu və Şirvan vilayətinin bir qalasının hakimi kimi vəfat etdi. O, zahirən gözəl adamdı, amma amansızdı. Qaranlıq bir gecədə oxlanıb öldürüldü... Bel sütunu qırıldı və nəslə kəsildi. Allah yaxşı bilir”.³⁶

Mahmud əl – Xineluqiye görə, İlçav Əhməd bəhədurun üçüncü oğlunun adı Həməzə bəy idi və onun iki oğlu vardı: Birincisinin adı Əmir bəy, ikincisinin isə Əbdülxəlil bəhadır idi. Onların hər ikisinin nəslə Kəlxanda (Qolhan, Quba – Ş.F.) qaldı, çünki Sultan Gərşasp Həməzə bəyə Kəlxanda üç qəryə vermişdi: İsbək, Tuldin (bu ad əsərin ikinci nüsxəsində bu şəkildə göstərilir, birinci nüsxədə isə “Kr.c.” kimi yazılmışdır ki, bu hərfdən heç bir məna alınmır), Tüləkəran. Həməzə bəy öz uşaqları ilə o mahala getdi və onun nəslə bizim yaşadığımız günlərdə orada yaşadı”.³⁷

İlçav Əhməd bəhədurun dördüncü oğlu Əbdülqadir bəhadır da Şirvan-da yaşamalı oldu. Onun adları Qala bəy, Qardaş bəy və Fərman bəy olan üç

³¹ Yenə orada.

³² Yenə orada.

³³ Yenə orada.

³⁴ Mahmud əl – Xineluqi. Göst.kitab. (Bax: Ə.R.Şıxsəidov. Şərhlər). səh.130.

³⁵ Mahmud əl – Xineluqi. Göst.kitab. səh.43–44.

³⁶ Bax: Ş.Fərzəliyev. XV–XVI əsrlərdə Azərbaycanda işlədilən bəzi ad, ləqəb və titulların etimologiyası haqqında, Azərb. SSR EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seryası, № 3, Bakı, 1977.

³⁷ Mahmud əl – Xineluqi. Göst.kitab. səh.44.

oğlu vardı. Mahmud əl – Xineluqinin məlumatına görə, Əbdülqadir bəhədurun nəslə Sultan Gərşasp tərəfindən ona verilən Rustav (Rustov – Ş.F.) şəhərində (ərəbcə “bəldə”) yaşayırdı”.³⁸ Əbdülqadir uşaqları ilə birlikdə Rustov mülkünə gedərək orada yurd saldı və “onun nəslə indiyədək oranı idarə etməkdədir”.³⁹

Xınalıqlı tarixçinin növbəti hekayətinin adı çox uzundur: “Əmir sahibqran Əmir Teymur Gürğanın İraq vilayətindən Azərbaycana yürüşü, onun əzəmətlə Qarabağa və Gəncəyə hərəkəti, Sultan Gərşasp bəhəduru xanın oğlunun (Xəlilullahın – Ş.F.) könüllü olaraq peyğəmbərin möhtərəm dayısının nəslindən olan İlçav Əhməd bəhəduru əmirlər əmiri və nöqərlərlə Teymurun yanına gəlməyi, sahibqranın onlarla birgə hücumə keçməyi və onların hər ikisinin (Xəlilullahın və əmirül-üməranın – Ş.F.) uca nəsilli əmirin izni ilə Şirvan mülkünə qayıtmaları barədə hekayət”.⁴⁰

Bu hekayətdə bir qədər təfərrüata varan Mahmud əl – Xineluqi yenidən İlçav bəyin oğlanları Tulu bəy, Həməzə bəy və Əbdülqadir bəhəduru xatırlayaraq onların Sultan Gərşaspa hökmü ilə Şirvana gətmələrindən bəhs edir və bu dəfə Tulu bəyin yaşadığı qalanın (lütfən yuxarıya diqqət yetirin: “Şirvan vilayətinin bir qalasının ...”) adını dəqiq göstərir: “Şirvanın Qəbələ qalası”.⁴¹

Mahmud əl – Xineluqinin sonrakı məlumatı isə belədir: “Sonra əmirlər əmiri sahibqran Əmir Teymur Gürğanın Rum torpağını tutmaq məqsədilə yürüşə çıxması və onun Qarabağ, Gəncə və (Çuxur – Səd – Ş.F.) mülklərinə əzəmətli gəlişi xəbəri gəlib çatdı. Bu xəbərdən qayğılanan Sultan Gərşasp məsləhətləşməkdən ötrü İlçav bəhəduru yanına çağırıldı. O, gəlib çıxanda Gərşasp məsələsinin mahiyyətini danışaraq... dedi: “Sən gərək könüllü şəkildə Teymura xidmət göstərməyə gədesən”. O, cavab verdi: “Mən qorxuram”. Sonra əlavə elədi: “Əgər Allah istəsə mən sən ilə birgə gedərəm”.⁴²

Beləliklə, şirvanşah I İbrahim və İlçav Əhməd bəhəduru əmir sahibqranın yanına gedərək onun xidmətində durdular. Məsələni belə görə Teymur çağırış olmadan gəldiklərinə görə onlara təşəkkür edərək şirvanşaha deyir: “Sən məcburiyyət olmadan və çağırışsız mənə sığınmaq məqsədilə

³⁸ Yenə orada, səh. 44-45.

³⁹ Yenə orada, səh. 45.

⁴⁰ Yenə orada.

⁴¹ Yenə orada, səh. 45-46

⁴² Yenə orada, səh. 46

gəldiyin üçün mən əvvəllər olduğu kimi sənin vilayətinin idarəsini elə sənənin özünə verirəm”.⁴³

Mahmud əl - Xinəluqinin məlumatına görə, Əmir Teymur gözəgəlimli və ucaboy İlçav bahadurun kimliyi barədə soruşduqda şirvanşah ona deyir: “Bu, Qaytaq vilayətinin usmusi Əmir Sultan Məhəmməd xanın oğludur. Onun Qumuq şamxalının bacısından doğulan bir qardaşı da var. Atalarının vəfatından sonra hakimiyyət uğrunda münaqişə yarandı və mülk şamxalın köməyi sahəsində onun qardaşına çatdı. O zaman bu gənc oğlan öz yaşayış yerindən - Qaytağın Qüreyş qalasından məhrum olaraq bir qohum kimi öz nöker və qulları ilə mənim yanıma gəldi, mülkü, torpaqları və hər şeyi qardaşına qaldı”. Teymur “Onun adı nədir?” soruşduqda şirvanşah cavab verdi: “Adı İlçav Əhməd bəydir”. Teymur dedi: “Mən onu İlçav bahadur adlandırram!”, sonra isə üzünü ona tutub əlavə etdi: “İlçav bahadur! Səbr et, inşallah mən Rum yürüşündən qayıtdıqdan sonra sənə barəndə düşünərəm”. İlçav bahadur ona cavab verdi: “Ey əmir sahibqran! Mən öz qardaşımdan qisas almaq istəmirəm, çünki qisasçılıq şeytan əməlidir. Mənim başıma gələnlər Yaqubun oğlu Yusif və qardaşlarının başına gələnələrə oxşayır. Mən Allahın məsləhətini qəbul edərdəm, çünki o, bütün hakimlərin ən yaxşısıdır”. Teymur dedi: “Qoy Allah sənə kömək olsun, ey İlçav bahadur”.⁴⁴

Əmir Teymurla İlçav bahadur arasındakı bu mükəliməni qələmə alan Mahmud əl - Xinəluqi sonra yazır: “Əmir sahibqran Konstantinopolu (İstanbul - Ş.F.) tutmaq üçün hərəkət etdi, Sultan Gərşasp isə Teymurun izni ilə İlçav bahadurla birgə Şirvan məmləkətinə qayıtdı”.⁴⁵

Mahmud əl - Xinəluqinin dördüncü hekayəti Sultan Gərşaspın məsləhəti ilə Bəykişi xan və İlçav bahadur qardaşları arasında sülh bağlanmasından və bundan sonra baş verən hadisələrdən bəhs edir. Müəllifin yazdığına görə, Şirvan sultanlarının hakimiyyəti dövründə Şirvan əhalisi yay vaxtlarında Qumuq avarlarının və başqa quldurların qorxusundan narahat idilər. Hakimiyyət Sultan Gərşaspın əlinə keçəndən sonra da o, vaxtının çoxunu həmin quldurlarla mübarizəyə sərf etməli oldu. Bu xüsusda İlçav bahadurla məsləhətləşən sultan Fiy, Mada (Matsar), İxir və Xınalıq camaatının gözləri önündə dağ çığırları ilə gəlib-gedən həmin avarların qarşısının kəsilməsi məqsədilə ona dedi: “Mən sənənin oğlun Məhəmməd bəyi İxir qalasında ədalətli əminyyət yaratmaq və adı çəkilən yerlərin gediş-gəliş yol-

⁴³ Yenə orada.

⁴⁴ Yenə orada.

⁴⁵ Yenə orada, səh. 47.

larını bağlamaq məqsədiylə oraya göndərirəm”.⁴⁶ Mahmud əl – Xineluqiyyə görə, İlçav bahadurun razılığından sonra Bəykişi xana şirvanşah tərəfindən elçi, qardaşı İlçav bahadur tərəfindənsə məktub göndərilmiş və arada sülh yaranmışdı. Həmin sazişə gbrə “Dağıstan vilayəti, xüsusən Axtı, Doqquzpara, Miskinci, Mikrax, Kürə, Xakkal-maka qalası, Xınalıq, Fiy, Mada və İxir qalası” İlçav bahadurun oğlu Məhəmməd bəyin ixtiyarına verilmişdi. “Adı çəkilən əmir (Məhəmməd bəy Ş.F.). İxir qalasında yerləşdi, avarları cəzalandırdı və Şirvan camaatı ənniyyət içərisində yaşamağa başladı. Sultan Bəykişi xan Usmi Qaytaq vilayətinə və Qüreyş qalasına qayıtdı. Məhəmməd bəy İxir qalasında bu qala rəislərinin birinin qızı ilə evləndi”⁴⁷ yazan Mahmud əl – Xineluqi özünün dördüncü hekayətini bitirir.

Mənbənin beşinci hekayəti isə belə adlanır: “Məhəmməd bəyin nəslindən olan alicənab əmirlərin adları və onların İxir qalası və başqa Dağıstan torpaqlarında yaşamaları”. Müəllif bu hekayətdə həmin “alicənab əmirlərin” adlarını belə göstərir: “Məhəmməd bəyin birinci oğlunun adı Qasım bəydir. Qasım bəyin üç oğlu vardır ki, birincisinin adı Məhəmməd bəy, ikincisi Əmir Həməzə bəy, üçüncüsü Həsən bəydir. Həsən bəy Axtı kəndinə gedərək, atasının razılığı ilə orada yaşadı”.⁴⁸

Sonra Mahmud əl – Xineluqi Məhəmməd bəyin ikinci oğlu Əli bəy barədə məlumat verir: “Onun iki oğlu vardır ki, birinci – Mahmud bəy, ikincisi Abbasdır. Mahmud bəy Xinə kəndinə gedib oranın əmiri oldu. Abbas isə Xineluqa yollandı. Bu kənd onun nəslinin xoşuna gəldiyindən onlar elə orada da qaldılar”.⁴⁹

Xınalıqlı Mahmud sonra sözünə davam edib növbəti oğul barədə məlumat verir: “Məhəmməd bəyin üçüncü oğlunun adı Əfrasim bəydir. O, güclü və cəsarətli bir gənc, məşhur bir şəxs idi. Onun iki qızı vardı, oğlu yox idi. Yaxşısını Allah bilir”.⁵⁰

Müəllif Məhəmməd bəyin dördüncü oğlunun adının İlçav Əhməd bəy

⁴⁶ Yenə orada, səh. 47–48

⁴⁷ Mahmud əl – Xineluqi. Göst.kitab. səh.48–49. Qeyd: Mahmud əl – Xineluqinin bu məlumatı mübahisəlidir. Şirvanşah I İbrahimin Əmir Teymurla birgə bir neçə yürüşdə, o cümlədən Rum yürüşündə də iştirakı məlumdur. (Вах: Джафар Ибрагимов. Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, 1962, səh. 23; Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов Баку, 1983, səh.237; Şahin Fazil Fərəzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. XV–XVI əsrlərdə, Bakı, 1999, səh. 100).

⁴⁸ Mahmud əl – Xineluqi. Göst.kitab. səh.48–49.

⁴⁹ Yenə orada, səh. 52.

⁵⁰ Yenə orada.

olduğunu bildirir: “Qalanın idarə olunması ona tapşırılmışdı. Onun ləqəbi Bayckum bəy”, adı isə İbn-Yəmin olan bir oğlu vardı”.⁵¹ Mahmud əl - Xinnəluqi Bayckum bəyin müsbət cəhətləri barədə xoş sözlər dedikdən sonra onun tərəfindən İxir qalası yanında salınan bir kənd barədə məlumat verməyi də unutmur.⁵²

Növbəti hekayət “Peyğəmbərin məşhur dayısının nəslindən olan böyük əmir İlçav Əhməd bəhadurun” sonrakı nəsli barədəki məlumatı davam etdirir: “Bayckum bəyin birinci oğlunun adı Əli bəydir. Əli bəyin üç oğlu vardı: Birincisi Həməzə bəy, ikincisi Yusif bəy, üçüncüsü Yaqub bəy. O, qala və vilayətin idarəsini Həməzə bəyə vermişdi. Qala yaxınlığında qullar üçün bir kənd salan Həməzə bəy onu “Cikəcik” (Caqacuq - Ş.F.) adlandıraraq, oranı öz oğul evladlarına verdi”.⁵³

Bundan sonra Xınalıqlı Mahmud Bayckum bəyin oğlanları barədə müxtəsər məlumat verərək onların yaşadıkları və idarə etdikləri yerlər barədə bir neçə söz söyləyir.⁵⁴

Mənbənin sonrakı məlumatı böyük əmir Bayckum bəyin oğlu Əmir Həməzə bəy barədədir. Orada Həməzə bəyin oğlanlarının adları (Yusif bəy, Əhməd bəy, Mənzur bəy, Əfrasiy bəy, Sultan bəy) bir-bir sadalanır və onların hər birinin övladları barədə qısa məlumat verilir. Məlum olur ki, Həməzə bəyin birinci oğlu Yusif bəyin iki oğlu olmuş (Sultan Məhəmməd və Bəhadur bəy), bu qardaşlar arasında münafişə yaranmış, az sonra sülh olmuş və onlar Qaytağa gedərək orada ömür sürmüşlər.⁵⁵

Bayckum bəyin ikinci oğlu Əhməd bəy atasının vəfatından sonra İxir qalasını idarə etmiş, ondan sonra isə nəvəsi Əfrasiy bəy bu işlə məşğul olmuşdur.⁵⁶

Həməzə bəyin adı Mənzur bəy olan üçüncü oğlunun isə yeddi oğlu (Abbas, Teymur, Qorxmaz, Zəbin (Zəbi ? - Ş.F.), Məhəmməd bəy, Nureddin, Əbdülqadir) olmuş, Mənzur bəy onları götürərək Şirvanın Xaçmazına getmiş və onun nəslə həmişəlik orada qalmışdır.⁵⁷

Əmir Həməzinin adı Əfrasiy bəy olan dördüncü oğlunun iki nəvəsi

⁵¹ Yenə orada, səh. 52-53.

⁵² Yenə orada, səh. 53.

⁵³ Yenə orada.

⁵⁴ Yenə orada.

⁵⁵ Yenə orada, səh. 54.

⁵⁶ Yenə orada, səh. 54-55.

⁵⁷ Yenə orada, səh. 55.

(Dərviş bəy və Mirzə bəy) Qubaya yollanmış, orada Şirvan valisindən onlara İxir kəndi yaxınlığında yer verməsini xahiş və Zixur (Zuxur – Ş.F.) adlandırdırdıqları bir kənd salmışlar. Bu qardaşların nəslı elə indı də orada yaşamaqdadırlar.⁵⁸

Hörmətli oxucu! Yuxarıdakı cümlənin vacib bir məqamına diqqət yetir: “Həmzə bəyin nəvələri (Əfrasim bəyin oğlanları) Qubaya yollanmış və şirvanşahın izni ilə orada Zuxur kəndini salmışlar. Tarixdən məlum olduğuna görə, orta əsrlərdə (XV əsrədək) Quba oykoniminin adı (məhz “Quba” şəkilində) az işlənmişdir. Ərəb müəllifi ibn – Hövqəl (XI əsr) Ənuşirəvanın tikdirdiyi bir qalanın adının “Babə-Firuzqubad” olduğunu bildirir və buna əsaslanan şərqsünas alim V.F.Minorski “Quba” toponiminin “Firuzqubad” adının ikinci hissəsindən götürüldüyünü güman etmişdir. Onun məlumatına görə “Kuba” oykonimi hələ XII əsrdən şimal-şərqi Azərbaycanda məlum idi. Başqa ərəb müəllifi Yaqub Həməvi (XIII əsr) öz coğrafi lüğətində Azərbaycan şəhərləri arasında Qubanın da adını çəkir və onu “Kubba” şəklində yazır. Sonrakı əsrlərdə isə qubalıların yaşadıkları ərazi, tarixçi Mahmud əl – Xınəluqinin əsəri istisna olunmaqla, yalnız XVI yüzillikdən başlayaraq bir qədər tez-tez “Quba” kimi xatırlanır (Oruc bəy Bayat. Mustafa Ali Əfəndi, İbrahim Peçəvi və s.).⁵⁹ Elə Mahmud əl – Xınəluqi də, barəsində danışdığımız əsərində Qubanın adını iki cür (Qolhan – Ş.F.) və Quba) qələmə alır. Bəhs olunan yerin XV əsrin əvvəllərində “Quba” şəklində yazılışı Mahmud əl – Xınəluqinin əsərinin qiymətini bizim gözümüzdə daha da artırmış oldu. Tarixçi dostum, tarix elmləri doktoru Tarix Dosmiyev isə özünün “Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi-arxeoloji tədqiqat)” adlı monoqrafiyasında böyük bir bölgədən danışdığı və oradakı şəhərlərdən (Şabran, Dibrar, hətta şəhər tipli yaşayış yerəri – Xınalıq, Əniq, Canaxır, Utuq və s.) geniş bəhs etdiyi halda, təəssüf ki, Quba adlı şəhərdən (heç olması yaşayış məskənindən) bir kəlmə də söyləməmişdir. Əlbəttə, onun Mahmud əl – Xınəluqinin əsərindən məlumatı yox idi və buna görə də Quba şəhəri onun tərəfindən xatırlanmamışdır.⁶⁰

Biz bu qeydimizlə də öz məqaləmizi bitiririk. Mahmud əl – Xınəluqinin şərqsünas alim Əmri Şıxsəidov tərəfindən oxuculara “A” nüsxəsi kimi

⁵⁸ Yənə orada, səh. 56.

⁵⁹ Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Quba tarixi, Bakı, 2001, səh. 19-20.

⁶⁰ Tarix Dostiyev. Şimal-şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (Quba – Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi – arxeoloji tədqiqat), Bakı, 2001, səh. 33-35.

təqdim olunan əsərinin ərəb dilli nüsxəsinin rus dilinə tərcüməsi bu məqalənin əsasını təşkil etdi. O ki qaldı əsərin azərbaycan dilində yazılmış “B” nüsxəsinə (Dağıstan Elm Mərkəzində saxlanılır), biz gələcəkdə xüsusi məqalə yazmaq və Mahmud əl – Xinaluqinin əsəri əsasında sonradan tərtib edilən və XIV–XIX əsrləri əhatə edən bu nüsxə barədə xüsusi məlumat vermək niyyətindəyik.

Шахин Фазиль Фарзалибейли

Махмуд ал-Хиналуги и его произведение, посвящённое событиям в Дагестане и Ширване в конце XIV – I половине XVI вв.

Резюме

Труд Махмуда ал-Хиналуги повествует о политических событиях в Ширване и Дагестане в конце XIV – I половине XVI вв., изобилует ценными сведениями о географии, торговле и торговых связях, отношениях Ширваншахов с Дагестаном и др.

Shakhin Fazil Farzalibeyli

Makhmud al-Khinalugi and his work devoted to events in dagestan and Shirvan at the end of XIV – I-st half of XVI c.

Summary

The work of Makhmud al-Khinalugi describes about political events in Shirvan and Dagestan at the end of XIV – I-st half of XVI c. and has rare information about geography, trade and trade relation and relation between Shirvanshakh and Dagestan and others

Майя Багирова, Эмин Мамедов

**Из истории спорта в древнем и
средневековом Азербайджане**

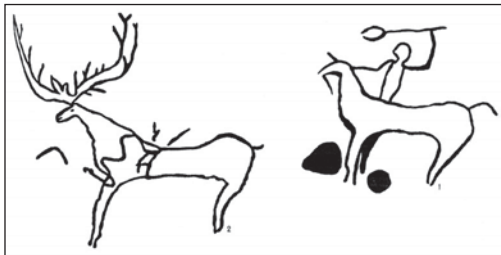
Первые шаги человека к спорту восходят еще к древнекаменному периоду (палеолиту), когда основным занятием первобытного человека был поиск пищи. Он собирал плоды, семена, корни различных растений, охотился. Успех его охоты зависел, прежде, всего от способности бегать. Необходимым дополнением к крепким и быстрым ногам первобытного человека были его ловкие руки. Помимо того, что они делали доступным для человека сбор плодов и ловлю зверей, руки постепенно приобретали навыки, благодаря которым человек мог не только защищаться, но и нападать сам.

Изобретение первых орудий труда и охоты - камня, палки и деревянного копья увеличили возможности человека и способствовали возникновению новых форм движения человеческого тела. Человеку необходимо было специально тренировать свои руки, ноги, тело для того, чтобы в совершенстве овладеть необходимыми новыми движениями. Возрастающая сложность орудий предъявляли к каждому члену общества новые требования. Происходили стычки с соседними племенами за захват охотничьих угодий. Поражение в этой борьбе означало голод, смерть. Победа приводила к улучшению жизни.

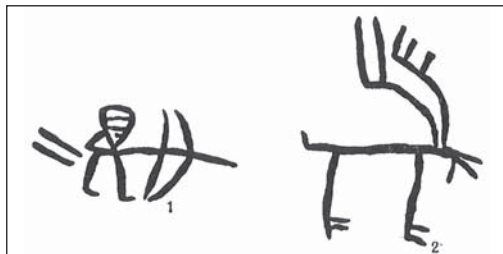
В Гобустане - музее археологии под открытым небом, сохранилось большое количество наскальных изображений, которые являются памятниками первобытного искусства. Наскальные изображения Гобустана, в основном, охватывают древний период, начиная от мезолита (средне-каменного века) и доходят до средневековья. Большое место здесь занимают изображения сцен охоты на быков, кабанов, козлов, джейранов и др. В древности существовало поверье: если охотник на скале изобразит животное и ударит по рисунку камнем, пустит в него стрелу или копье, то охота будет удачной.

На камне № 100 (холм Язылы) изображена сцена охоты всадника

на оленя. Одной рукой всадник ухватился за гриву лошади, в другой, высоко поднятой над головой, держит в горизонтальном положении копье, собираясь бросить его в преследуемого оленя. Датируется середине II тыс. до н.э.

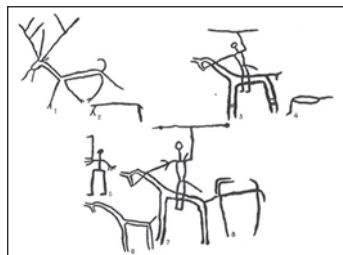
камень № 100

камень № 101

На камне № 101 (Беюкдаш, верхняя терраса) изображение охотника-лучника. В согнутой руке он держит большой лук со стрелой, направленной на оленя. Изображение выгравировано металлическим предметом. Датируется XVI-XVII вв.

На камне №103 (Беюкдаш, верхняя терраса) высечена сцена охоты на оленя. В охоте участвуют два всадника. Первый из них находится в верхней части рисунка, непосредственно за оленем, второй внизу. Впереди него изображение шагающего человека. Лошадь показана в легком беге. Датируется V-IV тыс. до н.э.

камень № 103

Вода являлась для людей второй жизненной средой, определявшей их жизненное существование. В изобразительном искусстве древности часто встречаются рисунки лодок с экипажами, вооруженными длинными палками. Это свидетельство того, что люди занимались рыбной ловлей и, значит, плаванием.

камень № 108

На камне № 10 (Беюкдаш, нижняя терраса) во всех изображенных лодках сидят люди, нарисованные вертикальными черточками. В одной из лодок двое из них вооружены луками. Здесь

же имеются изображения трех лодок. Передняя лодка с вооруженными луками людьми на борту тащит за собой на буксире вторую лодку, эта же в свою очередь взяла на буксир третью небольшую лодку. Повидимому здесь изображена сцена увода двух лодок с сидящими в них невооруженными людьми. Датируется VI-IV тыс. до н.э.(I)

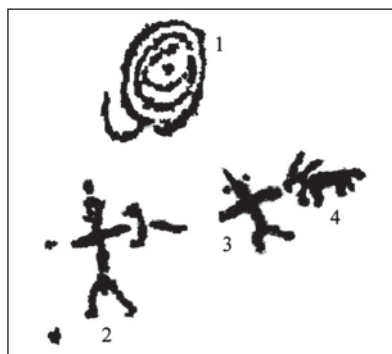
Другими ценным памятником материальной культуры Азербайджана является памятник Гямигая, находящийся в Ордубадском районе Нахчыванской Автономной Республики, на одной из самых высоких вершин гор Малого Кавказа. Среди многочисленных петроглифов, здесь выявлены рисунки с изображением сцен охоты.

На камне № 239а изображена фигура охотника в длинной до колен одежде. Охотник вооружен: в одной руке он держит лук, другой натягивает стрелу. На плече у него колчан со стрелами. Напротив него - изображение горного козла, стоящего к человеку спиной. (2)

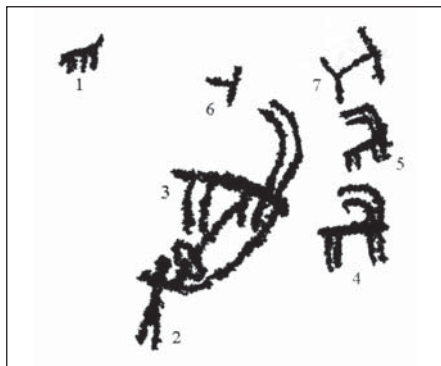

камень № 239а

На камне №242 композиция, изображающая охоту двух человек на горного козла. Один охотник изображен с луком и нацеленной на животное стрелой, другой стоит в ожидании добычи. (3)

камень № 242

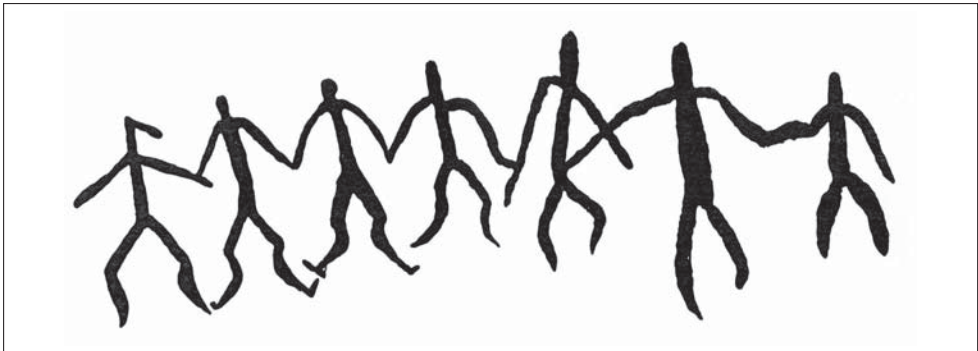

камень № 524

На камне №524 имеется изображение охотника и трех горных козлов. Как видно, охотник уже ранил одного из них, пустив в него стрелу. Следует отметить, что вышеприведенные петроглифы Гямигая относятся к периоду бронзы (III - II тыс. до н.э.). Изображения лучников как в Гобустане, так и Гямигая позволяют

предположить, что еще в глубокой древности проводились состязания в стрельбе из лука. (4)

В первобытном обществе часто проводились своеобразные празднества, целью которых являлась проверка того, насколько человек может владеть в совершенстве своим телом. Возрастающая роль мужчин в охоте проявлялась в том, что в ритуальных танцах обычно участвовали в основном только мужчины. Испытанию подвергались их мужество, сила и выносливость. Значительную часть празднеств составлял коллективный (хороводный) танец. По сведениям этнографов, он исполнялся на всех празднествах различных первобытных обществ. В Гобустанском заповеднике особое внимание привлекают изображения азербайджанского хороводного танца “Яллы” - танца мужества, выносливости, исполнявшегося под ритмичные удары “Гавалдаш”а (камень-бубен)- музыкального инструмента каменного века. На нижней части поверхности камня № 86 (Беюкдаш, верхняя терраса) выбита группа мужчин (7 человек) исполняющих этот танец.

камень № 86

Они держатся за руки. Ноги широко расставлены и согнуты в коленях. Крайний слева отличается от остальных тем, что у него на голове украшение (?). Повидимому он являлся главным среди танцующих. Датируется IV тыс. до н.э.(5) Кроме танца “Яллы”, который по сей день бытует в народе как национальный танец, древние жители Гобустана исполняли также ритуальные и обрядовые танцы.

Однако первобытными людьми празднества не воспринимались как, развлечение или отдых. Первобытный человек обожествлял все те явления природы, которые он не мог объяснить. Смена времен года, дня и ночи, дождь, ветер, солнце, луна - все это приписывалось

сверхъестественным силам, могущественным существам, которых во время празднеств старались умиловить. В празднествах нашли свое отражение не только борьба человека за существование, но и его представления о природе и своем месте в ней.

С появлением частной собственности, вожди племен, владельцы скота демонстрировали на празднествах свою физическую силу, ловкость, и умение владеть оружием. На празднествах проходили состязания по перетягиванию каната, поединки в форме борьбы, кулачного боя, боя с применением дубины, копья, щита, лука и стрел.

В сложном процессе освоения реальности возникали разные виды подвижных игр. Охота на вольной природе в древние времена, послужила импульсом для возникновения охоты на ограниченном пространстве, состязаний колесниц, игр с животными. Правители и их приближенные специально обучались езде на колесницах и владению оружием, в первую очередь луком и стрелой. Большое внимание физической подготовке уделялось еще при воспитании будущих правителей вместе с детьми знати. Умение владеть оружием стоя на быстро едущей колеснице, естественно, требовало специального обучения.

В число обязательных занятий каждого правителя входила и охота, являющаяся развлечением для избранного круга. Довольно распространенной формой развлечения среди высшего сословия было также наблюдение за охотой. Изображения сцен охоты можно встретить на керамических изделиях, серебряных чашах, военных доспехах, щитах, оружии и т. д. (6)

В экспозиции Музея в разделе раннего средневековья демонстрируется серебряное блюдо, найденное во время раскопок в сел. Хыныслы Шамахинского района. Блюдо относится к периоду правления Сасанидов (IV-V вв. н.э.). Орнамент рельефный. Изображен воин на коне, пускающий стрелу из лука в горного козла. (Спец. фонд, инв. № 307).

Из атлетических состязаний, прежде всего, следует назвать едино-

инв. № 307

борство. Уже в художественных произведениях раннего периода истории искусства стали известны физические упражнения. Об этом свидетельствуют росписи на различных изделиях. Бег как самое древнее и простое упражнение впервые был изображен на керамических предметах.

Зарождение и широкое распространение “Гюлеш” (борьба) в Азербайджане не являлся одним из видов развлечений, целью которого было более роскошное проведение праздников. Борьба играла огромную роль в физической подготовке воинов, чего требовали военные походы. Военное искусство и спорт неотделимы друг от друга. Ведь воин должен быть сильным, ловким, метким, сообразительным и закаленным человеком. Все эти качества достигаются не только воинскими занятиями, но и ежедневными занятиями физической культурой - спортом. Еще с давних времен спартанцы и римляне использовали свой досуг для военных упражнений и закалки, необходимой воину.

Пехлеваны (так называют на Востоке богатырей) пользовались уважением в народе. Бывало, во время боя богатыри враждующих сторон выступали в поединках. Борец, одержавший победу в этом поединке решал исход боя. И тот факт, что пехлеваны играли решающую роль в ходе битв, заставляло правителей всерьез обращать внимание на их подготовку.(7) В период правления шаха Исмаила Хатаи (1501-1524 гг.) в расположениях всех военных лагерей страны были построены специальные заведения, где проходили тренировки. Заведения эти назывались “Зорхана”.

Занятия в этих заведениях проходили на высоком профессиональном уровне. Воины обучались различным видам спорта. “Зор гялмяк” (применить силу), “Зор сынамаг” (померится силой), “Зянджир гырмаг” (порвать цепь) и т.п. Пехлеваны, не имеющие поражений, назывались “устан” (мастер). Выходя на бой они привязывали к коленям небольшие зеркала. Если противнику удавалось опустить пехлевана на колени (зеркала при этом разбивались), то тогда победителя называли “Айналы пехлеван” (зеркальный пехлеван). Кроме того, в период правления шаха Исмаила Хатаи стали издаваться, книги, посвященные спорту, например, “Кюлкюшти” (описание борьбы).(8) Шло время, менялся характер ведения войн. Они все более усложнялись и оснащались новой военной техникой. Этот процесс исключал необхо-

димосьть наличия в армии воинов - пехлеванов.

Таким образом, на определенном этапе развития общества национальный вид единоборства - гюлеш из средства ведения битв преобразовывается в зрелище и становится только видом спорта.

Борьба нашла свое отражение в боевых танцах и играх с оружием, а также в различных способах единоборства или групповых состязаний: борьбе, кулачных боях рыцарских турнирах, фехтовальных поединках.

В Музее Истории Азербайджана хранится шлем в виде полушария, с конусообразным шишаком и четырехгранным острием. По краям шлема имеются круглые небольшие отверстия для прикрепления шейной кольчуги. Орнамент шлема состоит из ряда медальонов, расположенных по всей поверхности шлема с вытравленными на нем позолотой сценами охоты

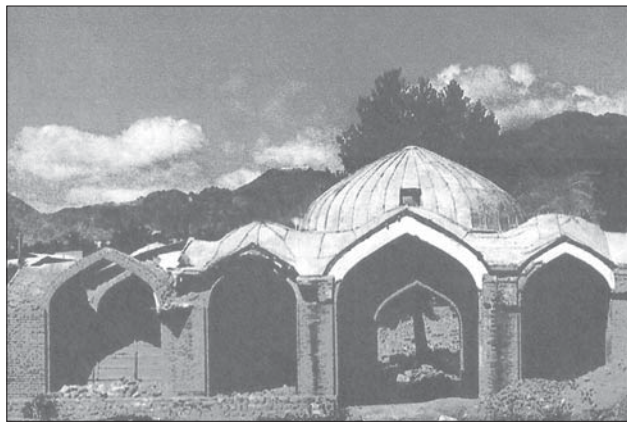
инв. № 373

и борьбы. Высота шлема 29 см, диам. 20 см. Фонд новой истории, инв. № 373. В период средневековья древние народные традиции сохраняются. На праздниках крестьяне меряются силой, состязаются в ловкости. Наиболее распространенными развлечениями становятся бег, хождение по канату, лазание по шесту за призом, борьба и конные состязания. Борцовские схватки были особенно распространены среди крестьян и горожан. Борьба является видом единоборства, которыми занимаются только мужчины. Средствами борьбы являются приемы, с помощью которых соперника захватывают, выводят из равновесия и бросают на землю.

В ходе отделения игр от реальности изменялось и место их проведения. Для них отводились ограниченные пространства и специальные помещения, арены, ринги, игровые площадки.

К национальным видам спорта зародившемуся в период средневековья следует отнести зорхану. Термин “Зорхана” означает место приложения усилий, силовой борьбы. Зорхана появились в Азербайд-

жане при Сефевидах, которые всячески поощряли спорт для поддержания в хорошей физической форме будущих воинов. Звание пехлевана подтверждалось специальной грамотой, а сам пехлеван приглашался ко двору и пользовался всевозможными привилегиями. Зорхана это место для проведения спортивных упражнений, игр и различных спортивных состязаний. Зорхана также считалось местом отдыха, где отдыхали горожане и где готовились или тренировались пехлеваны, иногда под зорхана арендовались бани.

***Зорхана. XVII в. Ордубад
(ныне Музей Истории)***

В период средневековья в городах Азербайджана Тебризе, Баку, Гяндже, Нахчыване, Ордубаде, Шуше, Ардебиле, Барде, Шеки, и других имелись специальные спортивные помещения - площадки “зорхана”. Борьба пехлеванов это состязание не только в силе тела, но и в силе воли, духа. Состязания проводи-

лись под мелодичные звуки зурны и ударов барабана. В зорханах славились и пелись песни о пехлеванах и их подвигах. В селениях пехлеваны соревновались под открытым небом, прямо на траве.

Во II-ой половине XVIII в. в каждом из ханств Азербайджана были свои пехлеваны, служившие у хана в войсках. Ни одно торжество или праздник не обходились без участия пехлеванов в устраиваемых там состязаниях.

Как отмечают источники, очень часто пехлеваны одного города приглашались на состязания в другой город. Так, во II-ой половине XVIII в. в город Шушу прибыли для участия в состязаниях пехлеваны Шеки, Баку, Тебриза и др. городов.(9)

Здания зорхана были настоящими спортивными дворцами, с ареной и амфитеатром для зрителей, с красивыми куполами и коврами. Одна из бакинских зорхана была описана путешественником XVIII-века Артемием Араратским. По его сведениям зорхана вмещала 300

зрителей, и находилась в подвальном помещении с арочным перекрытием, близ караван - сараев Молтани и Бухарского, рядом с “Верхним базаром” Дверь в зорхана была со стороны базара. Посреди помещения находилась квадратная площадка - “суфра”, длиной и шириной в 10- метров и глубиной в 1,5 метра, предназначенная для спортивных игр: “Всякий приходящий по произволению своему брал в обе руки гири различной тяжести и играл ими под такт музыки до совершенной усталости”.(10) Спортивные игры и упражнения велись при помощи различных инструментов, сделанных из дерева, железа и камня - милов, баргиров, тяжелых гирь и т. д.. Спортивные занятия проходили ежедневно и в них участвовали известные пехлеваны.

Сохранились сведения о зорхане, принадлежащей Джавар Кули хану Джаванширу, внуку Ибрагим Халил хана, любителя всевозможных спортивных игра, расположенной в ханском саду в Шуше. В центре зорхана находилась круглая спортивная площадка диаметром около 10-метром и глубиной 1-метр, называемая суфра. Засыпалось суфра сначала сухой травой, затем золой и, наконец мягкой землей. Там могли тренироваться одновременно около 20-25 атлетов, которые были одеты в кожаные штаны, называемые танбан. Зрители наблюдали за сценой с трибун которые находились вокруг суфры. Недалеко от суфры на возвышенности сидел мияндар (муршид) который следил за ходом игры. Над ним висел небольшой колокол, по удару этого колокола начинались и завершались тренировки и игры. В случае нарушения правил, мияндар ударом колокола мог приостановить соревнование. Находящийся возле мияндара мангал применялся для разжигания в нем ароматических трав, с помощью которых освежали спертый воздух стоявший обычно в помещении, где проводились соревнования. Все упражнения и состязания проводились под музыку думбака, гоша зурны и тютака. В отличие от бакинских зорхана, в Шуше в музыкальное сопровождение включались и тар с кяманчой. Исполняли обычно мелодии Гайтагы, Кероглу, Мирзаи и другие, читали стихи и исполняли героические дастаны. Темп упражнений задавался темпом музыки муршида.(11)

Очень красочен и живописен рассказ французского путешественника Гаспара Друвиля, побывавшего в 1812-1813 гг. в Иране и посетившего заведение зорхана в городе Тебризе. (12) Он пишет, что места, где выступают пехлеваны большие четырехугольные залы 9 м. ши-

рины и столько же длины, выкопанные 180 см. глубины. По всему периметру находятся галереи для зрителей. Полы и стены оштукатурены и покрыты известью. Некоторые помещения зорхана кругом обиты матрасами, а полы покрыты толстыми войлоками, плотно сшитыми и крепко натянутыми для того, чтобы нельзя было за них зацепиться.

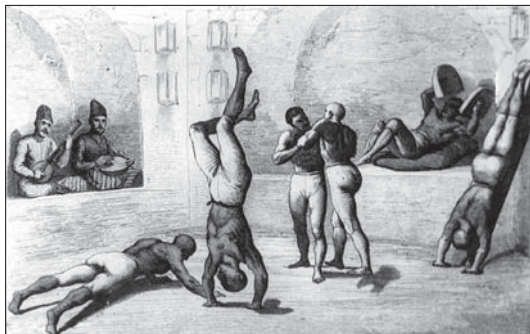
Восточные отлеты, вели образ жизни, совсем отличный от греческих и римских атлетов. Так греческие и римские атлеты напряженно трудились, упражнялись, чтобы укрепить свои силы, а восточные атлеты же избегали всего того, от чего бы они уставали.

Они не вступали в брак, ели по 5-6 раз в сутки, выходили из дома на прогулку только вечером, при этом старались не делать резких движений ни головой, ни телом. В любую погоду были одеты тепло как зимой. Перед выступлениями они обленивались целую неделю в постели без лишнего движения. Однако едва успевали пригласить пехлеванов на арену, как они с легкостью, с какой нельзя было ожидать тому, кто только видел их на улице, прыгали на ее середину, некоторые из них соскакивали на одной ноге и стояли таким образом несколько минут в равновесии, несмотря на то, что падение составляло шести футов высоты (около 180 см).

На пехлеванах были только кожаные шаровары, крепко застегнутые на бедрах и доходившие до колен.

Пехлеваны начинали свои упражнения, т. е. разминки под музыку исполняемую народными инструментами, при этом пехлеваны принимали каждую минуту разные сложные положения тела, похожие на те, какие они будут принимать во время борьбы.

Игровыми были и также упражнения как стойка на голове, со скрещенными на груди руками. Постепенно увеличивая темп, они продолжали эти движения до тех пор, пока не падали, выбившись из сил. И тот, кто последний оставался на ногах считался победителем

и получал награду, назначенную за эти упражнения. После некоторой передышки, пехлеваны вновь выходили на арену, держа в каждой руке по большой дубовой булаве называемые милами. Они вращали их в руках одну после другой во все стороны. В продолжении

более двух часов они меняли булавы на более тяжелые. И тот, кто имел в руках самые тяжелые булавы, объявлялся победителем и получал награды от зрителей.

Вслед за ними выступали борцы. Они натирали тело маслом, чтобы оно стало гибким. Соревнования продолжались до тех пор, пока один из атлетов не положит своего соперника на спину. После этого победитель начинает бороться с другими атлетами.

И только последний, кто победит получает награды и деньги т.п. Борьба была в большом почете среди знатного сословия, и, нередко они часто выходили на арену бороться с некоторыми из своих друзей или атлетами.

Другим видом состязаний являлась игра в баргир (санги).

Г. Сарабский следующим образом описывает данную игру: “Игроки в екбар ложились на спину в бассейне (имеется ввиду суффа) и взяв в каждую руку по екбакиру, перекачивались телом слева на право. Во время движения справа налево, правая рука должно была находится наверху, а левая внизу. При движения слева направо все это повторялось наоборот”. В другом виде данной игры атлет, оставаясь без движения, поднимал один и отпускал другой камень, и такое движение повторялось 40-50 раз.(13) В экспозиции Музея истории Азербай-

байджана демонстрируются уникальные спортивные снаряды периода средневековья: Милы (2 экз.). Изготовлены из цельного куска грушевого дерева, в форме палицы. Один из милов имеет трещину по всей длине. Вес двух мил 30 кг. Высота 71 см. диаметр основания 10,5 см. Фонд этнографии инв. № 9180.

инв. № 9180

Другим спортивным снарядом являются баргиры (санги) (2 экз.). Баргир представляет собой прямоугольник с полукруглым верхом.

По всей длине и ширине через определенные расстояния снаряд окантован металлическими полосками шириной 2 см. Низ одного из баргиров также окантован металлом. В середине снаряда имеется отверстие с перекладной в виде ручки, которая обмотана шерстяным нитями. На снаряде, окрашенном в синий цвет, нанесены надписи, сделанные красной краской. Надписи облуплены и не поддаются чтению.

На баргире изображены два борющихся пехлевана. Лишь ясно виден год ۱۲۹۶ (1296 г. хиджры).

инв. № 9182

Высота каждого снаряда 111 см, ширина 50 см, толщина 11 см, диаметр отверстия 7,5 см, диаметр ручки - 2,5 - 3 см. фонд этнографии инв. № 9182

Здесь также экспонируются спортивные штаны, доходящие до колен.

Сшиты они из мягкой выделанной кожи, светло коричневого цвета.

На штанах желтыми и синими нитями вышиты изображения солнца, звезд, волнистые линии и т.п. Внутри пояса проходит кожаный ремешок длина 42 см, объем талии 90 см. Фонд этнографии, инв. № 9179

Помимо этого участники состязаний брали в руки попеременно

двух и трехпудовые гири, подбрасывали их и ловили одной рукой. Некоторые пехлеваны поднимали и крутили над головой круглый снаряд, обмотанный цепями с щипами, с отверстием посередине, сделанный из железа. Тот, пехлеван, которому удавалось одеть на шею этот снаряд, не поранив себя, считался победителем. Снаряд этот назывался камада.(14)

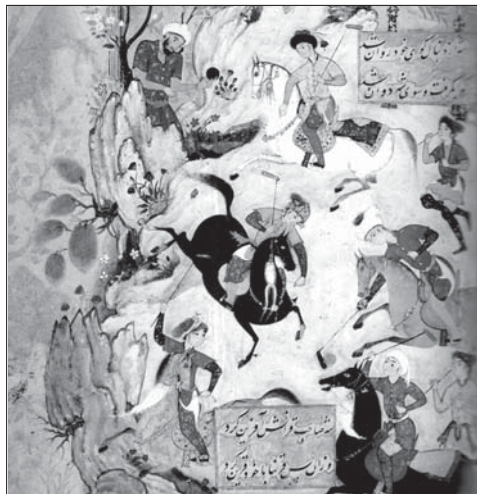

инв. № 9179

Другой распространенной игрой была азиатская командная игра-човган (современное конное поле), которая зародилась еще в середине I тыс. до н.э. и в течение нескольких столетий пользовалась широкой популярностью в Азербайджане, Средней Азии, Иране, Турции, Ираке и других странах. (15) В эту игру играли еще кочевники Средней Азии, которая помогала им совершенствоваться в верховой езде, а также была средством развлечения. Игрой в човган увлекались, в основном, представители правящих кругов и знать.

Название игры човган произошло от слова “човкен” - деревянный, названия инструмента, применяемого при данной игре.(16) Площадь для игры, в среднем была размером 90 м. в длину и 60 м. в ширину. Однако эти размеры в зависимости от места проведения игры, могли изменяться. С обеих сторон устанавливались кирпичные башни высотой 2,5-3 м. на определенном расстоянии друг от друга. Количество участников, если это была командная игра, составляла 8,16, а порой и 20 человек. Игра начиналась с подбрасывания мяча в середине поля, к которому устремлялись игроки. Каждая команда имела свою, отличную от противника форму и цвет одежды. Игра проходила верхом на конях и продолжалась с перерывом около 2 часов и под звуки музыки.

Клюшки, размером 1 м.-1, 25 м., изготовлялись из гибких ветвей дерева, конец клюшки был наподобие ковша, а порой с естественными разветвлениями наподобие буквы С. Мяч был изготовлен из кожи, заполненной внутри шелком или шерстью. Для игры в човган в Карабахе специально выращивали особую породу низкорослых и вынос-

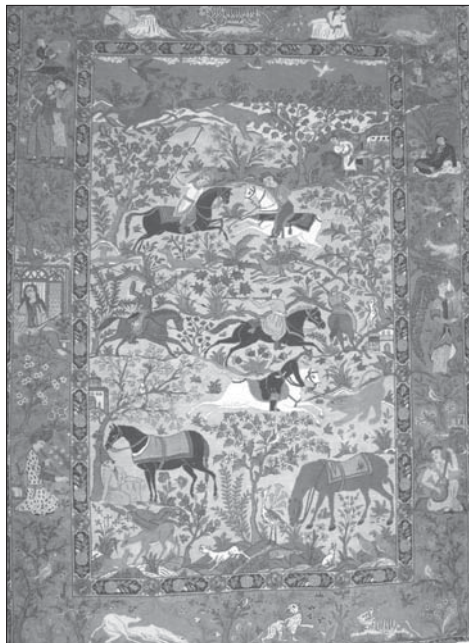

ливых лошадей - човгани (в Европе их называют пони).(17) За игрой наблюдали трое судей. В Азербайджане в човган, помимо мужчин, играли и женщины, несмотря на то, что во время игр часто происходили несчастные случаи. Женщины, невзирая на полученные увечья, все-таки продолжали с большим азартом играть в човган. Дети начинали играть в човган с семи лет пешими.

Човган был настолько популярен в Азербайджане, что многие известные поэты, начиная со средневековья, упоминают эту игру в своих произведениях. Великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви, опираясь на исторические документы, писал, что последний Ахеменидский царь Дарий, послав посольство к Александру Македонскому, вместе с другими дарами отправил ему инструменты для игры в човган:

“Открывая подарок для царственных глаз,
Выполнять он стал Дария строгий наказ.
О човгане с мячом речь повел он сначала:
“Ты дитя, а дитяти забава пристала”.(18)

В произведении “Хосров и Ширин” Низами Гянджеви описывает сцену игры в човган между главными героями поэмы. В действующей ныне экспозиции Музея истории Азербайджана впервые демонстрируется уникальный по своему художественному исполнению ковер, с вытканым на нем сценами, взятыми из миниатюры к поэме “Хосров

инв. № 125

и Ширин”. Фонд этнографии, инв. № 125

Общий размер ковра 2,1 м х 1,5 м. С четырех сторон ковер окантован красной полосой (по бокам 2 см шириной, а сверху и внизу по 1,5 см). За красной полосой выткан кант с растительным орнаментом шириной 5 - 5,5 см. Ближе к центру ковра выткана широкая рамка шириной 16 - 16,5 см., где изображены различные сцены: юноша, сидящий под деревом, встреча влюбленных, музыканты, играющие на различных музыкальных инструментах и т.п.

Центральная часть ковра с богатым растительным орнаментом состоит из трех тем. Вверху изобра-

жена игра в човган. Справа на белом коне - Ширин, на голове которой чалма с белым пером. В правой руке у нее клюшка с двумя небольшими разветвлениями в конце в виде буквы С, которой она бьет по мячу. Слева - Хосров на темном коне, с поднятой вверх клюшкой. Видимо, он только что бил по мячу и не успел опустить клюшку вниз. В углу справа изображен охотник, сидящий на коне. В руке он держит, лук со стрелой, на боку у него подвешен колчан. Приложив правую руку к сердцу, он внимательно следит за игрой.

Ниже этого изображения выткана сцена охоты. Наконец, третья сцена посвящена отдыху на лоне природы. Описанный нами вкратце ковер, представля-

инв. № 125

ет собой произведение искусства, настолько ярко, красочно отображены в нем миниатюры. Он так и назван “Ковер - миниатюра”. Ковер выткан в Тебризе, (конец XIX - начало XX вв.).

Игра в човган упоминается также в народном эпосе “Деде Горгуд”, произведениях средневековых поэтов Азербайджана - Гатрана Тебризи, Хагани Ширвани, Насими, Фирдоуси, Хатаи, Хафиза и др. Об игре в човган упоминается в произведении известного турецкого путешественника Эвлия Челеби, который будучи в Тебризе сообщал, что недалеко от мавзолея шейхи Сефи находилась площадка для игры в човган.(19)

Первые международные соревнования по игре в човган были проведены в XII в. в Багдаде. Об этом сообщает известный азербайджанский писатель М.С. Ордубади в своем романе “Тылындж ве гялям” (“Меч и перо”). Он пишет, что арабские халифы для участия в этих соревнованиях выбирали из Азербайджана самых сильных игроков в човган, среди которых находился и народный герой - Фахраддин, одержавший в Багдаде крупную победу.(20)

О широком распространении човгана в Азербайджане можно судить также по описанному ниже событию. Выдающийся философ и один из основателей суфийского ордена Халватийа Сайид Йахья Бакуви в молодости увлекался игрой в човган. Как-то в Баку во время игры он познакомился с мюридом шейха Халвати шейхом Пирзаде. Игра будущего философа произвела на последнего такое впечатление, что он выдает свою дочь за него замуж, а познакомившись с юношей поближе, шейх берет его себе в ученики. (21) Так игра в човган открыла миру великого ученого. “Човган” как игра, до сих пор пользуется популярностью среди народов Азии, как средство развлечения.

Среди других видов спорта в Азербайджане были распространены скачки на лошадях и верблюдах, джигитовки. Первостепенное внимание уделялось искусству верховой езды, которая состояла из различного шага коня, езды в разных направлениях, смены темпа и т.п.

Популярностью при ханских дворах Азербайджана пользовалась охота с хищными птицами - соколами. В средневековых миниатюрах очень часто встречаются изображения правителей с птицей в руке. К национальным видам спорта следует отнести состязания по лазанию по горам, напоминающие современный альпинизм. Об этом свидетельствуют железные чарыхи, хранящиеся в фонде этнографии Музея

(инв. 5182). В Азербайджане были в почете также такие виды спорта как нард и шатрандж (шахматы).(22)

Каждая эпоха внесла свой вклад в развитие спорта, благодаря чему он стал символическим олицетворением тысячелетнего прошлого человечества. Современный спорт представляет собой один из существенных факторов физического и нравственного совершенствования человека. Его главной целью является гармоническое развитие физических и духовных способностей человеческой личности.

Использованная литература:

1. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку, 1973, приложение.
2. Museyibli N. Qəmiqaya. Bakı, 2004, s. 214.
3. Там же, с. 216.
4. Там же, с. 284.
5. Джафарзаде И.М. Указ. раб., приложение.
6. Музей истории Азербайджана. Фонды археологии, этнографии, эпиграфики, драгоценных металлов, новой истории.
7. Гурбанов Х. Национальная борьба гюлеш. // Журнал “Ки”, Анкара, 1998, № 1, с. 32-33.
8. Xətaişünaslığa hədiyyə. Bakı, 1997, s. 453.
9. Əhvalatə Qarabağ. s. 60–61. Sm. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960, s. 64.
10. Араратский А. Жизнь Артемия Араратского, уроженца селения Вагаршапат... ч. I, СПб, 1813, с. 213-216. См. Ашурбейли С. История города Баку, 2006, с. 150.
11. Каджар Ч. Старая Шуша. Баку, 2007, с. 167.
12. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, содержащее в себе мало известные подробности о правах, обычаях и духовных обрядах Персии... Перевод с франц. Москва - СПб, 1826, ч. II с. 51-57.
13. Sarabski H. Köhnə Bakı, Bakı, 1958, s. 71.
14. Там же, с.71.
15. Умнова Н. Феномен. // Журнал “Вокруг света”, Москва, 2008, июнь, № 15 с. 24.
16. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mədəni mədəniyyəti. Bakı, 1985, s. 145.
17. Каджар Ч. Указ. соч., с. 169.
18. Гянджеви Н. Избранное. Искендернаме. Кн. I, Шарафнаме. Баку, 1989, с. 500.
19. Övliyə Çələbi. Səyahətnamə. c. II, 1341, s. 374. См. Дадашзаде М. Указ. соч., с. 152.
20. Ордубади М.С. Меч и перо. Баку, 1957, с. 430.

21. Каджар Ч. Королевская игра - игра королей. // Журнал "ИРС", Баку, 2000, № 6-7, с. 129.

22. Гусейнов А.И. Мамедов Р.А. О некоторых памятниках материальной культуры древнего и средневекового Азербайджана. // Труды Музея истории Азербайджана, т.VII, Баку, 1968, с. 27.

Maya Bağirova, Emin Məmmədov

Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının idman tarixindən

Xülasə

Təqdim olunan məqalə arxeoloji, etnoqrafik əşyalar və Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin digər abidələri əsasında yazılmışdır. Burada idman tarixi qədim dövrdən (mезolitdən) son orta əsrlərədək araşdırılır. Məqalədə ekspozisiyada nümayiş olunan nadir eksponatlara və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında mühafizə edilən materiallara dair müfəssəl məlumat verilir.

Maya Bagirova, Emin Mamedov

From sports history in ancient and medieval Azerbaijan

Summary

The article has been prepared on the basis of archaeological, ethnographic and other historical monuments of Azerbaijan artefacts. There is traced the history of sports since the ancient period (Mesolithic) till the late Middle Ages. This article has detailed information about the unique exhibits demonstrated in the exposition and materials, stored in funds of the Museum of History of Azerbaijan are provided.

Джамиля Гасанзаде

Рисунок из альбомов - Муракка в творчестве восточных миниатюристов

Традиции классического стиля книжной миниатюры не прекратились сразу, еще и во второй половине XVI-начале XVII в. в придворных мастерских создаются рукописи высокого художественного уровня, но с XVI в. уже не они, а миниатюры и рисунки на отдельных листах определяли развитие изобразительного искусства Ирана.

Книжная миниатюра уже достаточно хорошо изучена, ведущие линии ее развития прослеживаются шаг за шагом, но для изучения произведений на отдельных листах, а также непосредственно связанной с ними особой формы искусства - составления и оформления альбомов-муракка - еще предстоит многое сделать.

Было время, когда их появление относили к середине XVI в., но теперь опубликованы миниатюры, рисунки тушью и подцвеченные рисунки, явно исполненные не позднее XV в., истоки же этого искусства более ранние. Можно вспомнить о портретах на шелке и на бумаге, по которым герои “Шах-наме” Фирдоуси и особенно поэм Низами узнают изображенных на них людей, влюбляются в них и т. д., косвенное свидетельство существования таких произведений в X-XII вв.

Пока не ясно, связано ли усиление роли произведений на отдельных листах в XVI в. с ростом популярности муракка, или, напротив, любовь к таким произведениям определила появление альбомов как особого рода художественного творчества. Первые сведения о муракка, включающих произведения изобразительного искусства, имеются в письменных источниках конца XV в., и связаны они с двором правителя династии Ак-Коюнлу Якуб-бека (1478-1490). Сохранился также текст, написанный, по-видимому, в начале XVI в. историком Хондемиром как предисловие к альбому, составителем и оформителем которого, как об этом говорит автор, был чудо века мастер Бехзад. На листах альбома, сообщает Хондемир, нашли место прекрасные образцы письма и знаменитые картины выдающихся живописцев. Самый

ранний сохранившийся альбом - это альбом Бахрам-мирзы с предисловием Дуст-Мухаммада. Ко второй половине XVI в. относится намного больше сведений о создании таких альбомов, сохранились и сами муракка, которые, однако, еще не изучались как особая форма творчества и как сознательно подобранная коллекция.

К середине XVI в. произведения на отдельных листах и альбомы становятся важнейшей сферой творчества персидских живописцев, определяя специфику художественного развития страны, оказывая влияние на другие виды живописи. В рукописях XVI в. вокруг миниатюр (как и вокруг текстового поля) появляются орнаментальные рамки, поля становятся широкими и украшаются узорами, т. е. используются приемы украшения альбомов. На разворотах некоторых рукописей имеются миниатюры (а иногда и подцвеченные рисунки) на которых изображены сюжеты, не имеющие отношения к иллюстрируемому произведению. При росписи стен дворцов XVI-XVII вв. используются композиционные приемы, характерные для маленьких альбомных листов.

Наибольшее распространение в миниатюрах и рисунках на отдельных листах получили изображения молодых мужчин и женщин. Совсем еще юные принцы, столь же юные пажи, молодые аристократы, красивые дамы показаны всегда во весь рост, стоя или сидя, по-одиночке или парами, беседующими, пьющими вино, обнимающими друг друга. Часто изображаются юные кравчий, наливающие вино из кувшинов, подносящие чаши, наполненные вином. Художника привлекает прелесть юных лиц, грациозность силуэта, изящество одежды. Все эти изображения в целом не производят впечатления портретных, скорее это абстрактные образы, олицетворяющие идеал, красоту, юность.

В связи с этим очень важно отметить еще одну особенность, которая возникает в XVII в. и имеет большое значение для понимания восточного искусства, - появление на произведениях подписей и дат, позволяющих представить творчество художника в развитии. Вплоть до XVI в. персидские художники очень редко подписывали и датировали свои работы. Известно несколько миниатюр, где имя художника мелкими буквами написано где-то в незаметном месте (на седле - на миниатюре Бехзада "Царь Дарий и пастух"), либо же включено в каллиграфически выполненные надписи, украшающие изображенные на миниатюрах здания.

В XVI в. положение несколько меняется. Подписи по-прежнему редки и завуалированы: написаны мелко в незаметном месте (на миниатюре "Пленник" Шейх Мухаммада - на кончике лука); вплетены в орнаментацию стен, предметов обстановки; написаны на листе со

стихами, который держит в руках изображенный персонаж. Но в альбомах появляются каллиграфически выполненные надписи, указывающие имя автора, а на произведениях - пометки библиотекарей, сообщающие имя художника, в редких случаях и дату. Это явление в последнее время связывают с теорией о двух каламах, впервые

Начиная с XVI в. составление и оформление муракка - особый и высоко ценимый вид художественного творчества. К сожалению, таких альбомов сохранилось немного. В XIX-XX вв. большинство из них оказалось размонтировано дельцами, так как на антикварном рынке было выгоднее продавать каждый лист отдельно. В результате теперь эти листы рассеяны по собраниям всего мира, что, естественно, затрудняет изучение как самих произведений, так и искусства создания муракка. Хранящиеся в разных собраниях альбомы в большинстве своем не описаны, публикуются, как правило, лишь отдельные произведения вне связи с самим альбомом, чаще всего без описания оформления (орнаментальных рамок, расписных полей), по которому только и можно опознать происхождение листа.

Из составленных и оформленных муракка уже опубликован хранящийся в Институте востоковедения альбом индийских и персидских миниатюр и образцов каллиграфии, известный в зарубежной научной литературе как Ленинградский альбом. Еще один альбом, также оформленный в Иране во второй половине XVIII в., был опубликован с воспроизведением и кратким описанием всех листов перед его продажей в 1982 г. на аукционе в Париже (как и в прежние времена, альбом был размонтирован, каждый лист продан отдельно). В состав этого альбома также были включены произведения персидских и индийских художников и образцы каллиграфии.

Судя по опубликованным материалам, в XVII-XIX веках был наиболее распространен тип альбома, в котором произведения изобразительного искусства и образцы каллиграфии чередовались на разворотах. На одну сторону картонного листа наклеивалась миниатюра, на другую - образец письма. Листы сшивались таким образом, чтобы на разворотах оказывались поочередно то миниатюры, то образцы каллиграфии, прикреплялись они к корешку художественно выполненного переплета. Особенностью таких муракка было соблюдение принципа зеркальной симметрии. Миниатюры подбирались близкие по сюжету и размеру, а образцы каллиграфии - выполненные одним почерком. Оформление рамок и полей было идентичным на развороте, а изображения людей, животных, птиц располагались на смежных страницах

так, чтобы они были обращены друг к другу. Остается еще много неясного в том, как возникло искусство создания муракка, как изменялись его особенности, какая роль отводилась художнику, чем руководствовались при подборе произведений и т. д. На все эти вопросы даст ответы только изучение и публикация сохранившихся альбомов.

Муракка - это не просто коллекция, это, по существу, художественная галерея в миниатюрном масштабе. В художественном оформлении, в своего рода рамах, здесь выставлялись произведения искусства разных эпох и стран, к числу которых на мусульманском Востоке относилась и каллиграфия. Подобно тому как европейские галереи постоянно пополнялись, что влекло за собой замену, перегруппировку экспонатов, так и муракка не представляли собой нечто раз и навсегда завершенное. В этом их существенное отличие от иллюстрированных рукописей. Эта особенность муракка - подвижность, изменимость коллекции - сильно затрудняет их изучение. Каждый следующий владелец драгоценного альбома стремился добавить к уже сформированной коллекции произведения наиболее любимых им лично мастеров прошлого, а также работы наиболее одаренных живописцев и каллиграфов своей придворной мастерской. Если предположить, что при каждой перегруппировке листов альбома делались повторения с некоторых произведений, входивших в него, то количество разновременных копий может свидетельствовать о том, сколько раз перестраивался альбом.

Таким образом, в альбомах муракка мы встречаемся с тем же явлением воспроизведения работ выдающихся мастеров, отмечавшимся нами при рассмотрении иллюстрированных рукописей. Однако в альбомах, где и в живописи, и в каллиграфии соблюдался принцип зеркальной симметрии, повторения приобретают особый смысл. Размещение перевернутой копии рядом с прототипом на развороте невольно напоминает суфийские представления о зеркале, об отражении.

Как уже говорилось, среди миниатюр на отдельных листах выстраиваются целые цепочки изображений, представляющие собой вариации одних и тех же композиций. Наличие среди них прямых и зеркальных повторений связано с необходимостью соблюдать принцип зеркальной симметрии, который установился при составлении альбомов XVII-XVIII вв.

Картины и рисунки великих мастеров, многократно повторенные, становились известны широким кругам любителей искусства, сохранялись в копиях и те произведения, оригиналы которых были утраче-

ны. Более того, благодаря этой системе искусство выходило за пределы узких региональных границ. Практика копирования способствовала взаимопроникновению различных художественных традиций.

История формирования портретного искусства в азербайджанской живописи, каковым оно является в наши дни, в корне отличается от западно-европейского, которое традиционно допускало внешнее сходство и иллюзорное правдоподобие изображаемого человека со всеми его индивидуальными особенностями. Искусство же Востока, точнее искусство исламских стран начисто отрицало подобную возможность. Особенностью изображения человека и, в частности, его лица в искусстве средневекового Востока было не просто точное отражение его конкретных черт и свойств, а его образ в соотношении с окружающим миром. Поэтому индивидуальные, портретные черты героев миниатюр, как правило, отсутствовали. Предельная обобщенность, канонизированность привели к тому, что сложились определенные визуальные стереотипы: изнеженного, безбородого юноши, девушки, седобородого старца, мужественного воина и т.д. Но в ранний, сельджукский период развития изобразительного искусства, еще до появления этих типажей, образы были настолько типизированы, что трудно было отличить мужские персонажи от женских.

В средневековом художественном творчестве, как явствует из приведенного материала, не существует объективного облика изображаемого героя, его состояние зависит только от субъективных качеств окружающего пространства. Герой в каждом отдельном случае облекается как бы в новую маску, соответствующую его новому состоянию”.

Так, некоторых героев можно определить по деталям: это Меджнун в рубище и Рустам в шлеме из черепа леопарда, хотя их также легко распознать по характеру действия. Другие же черты миниатюр распознаются ситуативно: так, Бахрама Гура мы узнаем в сцене охоты на тигров или сцене отвоевывания короны у двух львов, Хосрова мы узнаем в герое, убивающем льва кулаком, Фархада - в богатыре, рассекающем скалу, Искендера - в царе, беседующем с мудрецами и т.д.

Многоликие или безликие персонажи миниатюр несли не свой истинный, сущностный облик, но облик переходящий. Изображение героев было всего-навсего знаком, указывающим на существование другого образа, восстановить который с помощью органов чувств зритель был не в состоянии, прежде всего, по причине твердой уверенности в том, что любому образу “чувственного бытия” предшествует иной, истинный образ “бытия интеллектуального”. Именно поэтому в средне-

вековом изобразительном искусстве Ислама отсутствовала необходимость в зрительном закреплении облика изображаемых героев.

Потенциальная возможность изображения конкретных лиц, портретных образов возрастает при появлении в миниатюрной живописи ислама с конца XV в. листов с отдельными персонажами, как читающий или отдыхающий Шах-заде, знатная дама с музыкальным инструментом и т.д. И хотя многие из них условно называют портретами молодого Тахмасиба-мирзы, они представляют скорее идеал молодого вельможи, изнеженного, рафинированного, но всегда лишены каких-либо индивидуальных, портретных черт. Однако, к концу XVI века появляются портреты явно отражающие индивидуальность персонажа, чаще всего в рисунке, ближе стоящем к оригиналу, нежели живописные произведения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ettinghausen R. Some paintings in Four Istanbul albums. – *Ars Orientalis*, v. I, pp. 91-103.
2. Gray B. The world History of Rascid ad-Din. A study of the Royal Asiatic Society manuscript. London, 1978.
3. Grube E.J. Persian painting in fourteenth c. Napoli, 1977.
4. Rice D.T. Islamic Painting. Edinburg, 1971.

Cəmilə Həsənzadə Şərqi miniatürcü rəssamlarının yaradıcılığında murakka albomlarından rəsm

Xülasə

Miniatür sənətinin tədqiqatçıları öz elmi əsərlərində boyakarlıq və rəsm arasındakı fərqi lazımı dərəcədə izah etməmiş, rəsmkarlığı xüsusi sənət növü kimi kifayət qədər öyrənməmişlər. Məqalədə murakka – miniatür albomları araşdırılır, onların sonrakı dövr portret təsiri müəyyənləşdirilir.

Jamila Hasanzadeh The drawing from the album- murakka in the work of east miniature-painters

Summary

Islamic scholarship has been both careless and indifferent about making the distinction between drawings and paintings, and has failed to define drawing as an art form. By default, drawing seems to have become a stepchild of painting.

Агасалим Эфендиев

Развитие батального жанра в Тебризской миниатюре начала XVII века

Рукопись “Дастана о Джалале и Джамале” Асафи, хранящаяся в Упсале (Швеция), как и “Хамсе” Низами Ягуб-бека, была начата при государстве Агююнлу, но большинство миниатюр рукописи было добавлено в эпоху Сефевидского шаха Исмаила I, хотя и исполнено в том же стиле. Текст рукописи датируется 908 годом хиджры (1502 г.), но на двух миниатюрах есть другие даты: 909 год хиджры (1503/4 г.) и 910г хиджры (1504/5 г.), к тому же большинство персонажей изображено в кызылбашских тюрбанах (1).

Рукопись могла бы быть и наивысшей ступенью раннего творчества ведущего художника тебризской школы Султана Мухаммеда. Возможно, художник мог быть руководителем работ в kitabxane в пору иллюстрирования “Дастана о Джалале и Джамале” и “Хамсе” Ягуб-бека после перехода этих рукописей в собственность шаха Исмаила I.

Все миниатюры рукописи “Дастана о Джалале и Джамале” выполнены в одном стиле и предположительно рукой одного мастера. Однако и в этой массе стилистически однородных произведений можно выделить те, которые отличаются большим внешним сходством между собой и представляют обособленную группу.

Во всех миниатюрах одинаковым способом размещается текст - ниже самой иллюстрации в три столбца. Большое сходство обнаруживается также и в типажах героев, в их жестикуляции, в одеяниях. Дальнейший стилистический анализ обнаруживает также идентичность многих элементов пейзажа, а поскольку действие во всех миниатюрах происходит на фоне пейзажа, то он является основным объединяющим их признаком. Более того, можно с уверенностью утверждать, что именно пейзаж придает миниатюрам образность и поэтичность и даже особую прелесть. Их рафинированная красота, пышность цветущего весеннего сада со множеством разнообразных оттен-

ков зеленого, цветущими кустами и деревьями, ослепительным золотом небес, яркими одеяниями персонажей, отодвигают на задний план литературный сюжет, хотя в некоторых случаях последний принимает довольно сложный и драматический характер, например, в миниатюре “Джалал убивает Пирафгана” и некоторых других.

В миниатюре “Джалал убивает Пирафгана” (л.88б) действие происходит на поляне перед дворцом Джамал (Джамал, в данном случае, женское имя). Ее отец, царь Михрарай, сидя на вершине холма, наблюдает за сценой битвы, прикусив палец, что означает удивление. Джалал изображен рассекающим надвое фигуру Пирафгана. За действием наблюдают две пери в проеме дворцовой двери и две другие из свиты Джамал, смотрящие с балкона. Их удлиненные, пластичные крылья с разноцветным оперением очень изящно и обтекаемо очерчены плавными линиями и подчеркивают грациозные изгибы фигур.

Сцена смертельного поединка, полная динамизма и выразительности, со многими жестокими подробностями битвы, происходит на фоне безмятежно-прекрасной природы. Зеленый холм густо покрыт огромными яркими цветами, цветы также украшают и зеленые кроны деревьев, и нежную травку на берегу ручья. В самом центре этой идиллической картины художник помещает главных героев - Джалала и злого демона Пирафгана. Мощный удар, который Джалал обрушивает на противника, рассекает его тело надвое. Художник тщательно передает расколотую на две половины (вместе со шлемом) голову, рассеченный надвое торс (чтобы показать процесс рассекания торса, художник между двух половин тела на заднем плане изобразил цветущую ветку куста); рассечен также и щит, одна половина которого еще в руке Пирафгана, другая же лежит под ногами демона. Подробности поединка, столь скрупулезно выписанные, тем не менее, не снижают общего героического настроения произведения, достойно продолжают лучшие традиции художественной школы.

В миниатюре “Джалал убивает Шамтала” (илл. 56), напротив, при всем драматизме происходящего действия внимание художника поглощает лишь декоративно-художественное начало: в левой части здания изображается богато украшенный замок дива Шамтала; за холмом в густых зарослях цветущего кустарника наблюдает за поединком ви-зирь, восседающий на белом коне. На переднем плане изображен Джалал, перескакивающий на своем гнедом жеребце через пламя, ко-

торым охвачены семь голов Шамтала, отсеченные героем. Обезглавленное тело дива, залитое кровью, лежит неподалеку. Многоцветность палитры произведения придает ему декоративность и тем самым ослабляет драматическое содержание эпизода. Это впечатление усугубляется также и тщательной разработкой элементов пейзажа, его важной ролью в произведении.

Миниатюры рукописи, хотя и выполненные в традициях живописи тебризской школы, во многом подготавливают нас к грядущему расцвету стиля в скором будущем. Таким образом, мастер, создававший эти замечательные произведения, вплотную подходит к разрешению тех художественных проблем, которые столь блистательно были развиты в последующих произведениях тебризской миниатюрной школы середины XVI века.

Принципиально важным является и то, что эти произведения позволяют опровергнуть ошибочное мнение о том, что расцвет тебризской миниатюры связан переездом в Тебриз в 1522 г. Кемаледдина Бехзада и назначением его главой шахских мастерских.

Из произведений тебризских мастеров 1520-40 годов известны также и добротные, хотя и лишенные оригинальности образцы: в Петербургских собраниях есть “Шах-наме” 1524 года (Петербургское Отделение Института Востоковедения Российской АН), “Джами ат-Таварих” 1528 года, а также “Хамсе” Дехлеви 1540-х годов и др. (в Государственной Публичной Библиотеке, Москва) (2). Их создатели были художниками коммерческих мастерских. Хотя и не столь блистательные, как дворцовые, тем не менее, коммерческие мастерские оказывали важную услугу как патронам и заказчикам, так и художникам. Как правильно отмечает Б.Робинсон, “правители не только привлекали таланты из коммерческой среды в дворцовую, но и возвращали их обратно, как только те теряли их благосклонность. Когда же шахский штат был перегружен работой, часть заказов поручали коммерческим мастерским или приглашали их на помощь в шахские мастерские, или же заказывали им книги для почетных гостей, дальних друзей или соперников. Как и придворные живописцы, мастера из коммерческих кругов были обязаны представлять ко двору подарки из образцов своего искусства по случаю рождения коронованных младенцев, обрезания принцев, больших праздников. Взамен их одаривали деньгами, дорогими подарками и другими знаками внимания” (3).

По мнению Б.Робинсона базары были источником дополнительного дохода для придворных художников, и гораздо более надежными источниками, нежели царские заказы, потому что последние зависели от политической ситуации и личного вкуса заказчика. Эти коммерческие мастерские давали работу художнику, когда правители не могли или не хотели более содержать его. Купцы из торговых караванов и путешественники сообщали мастерам о том, где они могут быть востребованы. Известия о меценатстве Османов, Узбеков, Моголов и других правителей приходили из многих источников и художник мог найти работу за пределами родины.

В миниатюре “Поединок Ферамурза с Бахманом” из “Шах-наме” 1524 года мы видим другую батальную сцену (4). Сцена поединка изображена на фоне традиционного холма, оставляющего лишь узкую полоску неба. Цветовое решение миниатюры не отличается выразительностью: холодные синие тона холма с преобладанием оттенков берлинской лазури как бы поглощают в себя многие синие детали как попоны коней, одеяния и доспехи воинов. Композиция по сравнению с другими сценами поединков несколько вялая, схематичная, многие детали размещены случайно и непродуманно.

В отличие от предыдущей, миниатюра той же рукописи “Поединок Пирана с Гударзом” отмечена элементами драматизма. В эпизоде повествуется о том, как туранский богатырь Пиран, лишившийся меча в схватке с иранским богатырем Гударзом, предпочел смерть поражению и бросился со скалы, на которую был загнан. Действие происходит на фоне холма с деревом на вершине - неперенным фоном батальной. Скалы, громоздящиеся по его покатым склонам, решены в синне-фиолетовой гамме цветов, где неожиданно вспыхивают акценты ржаво-красного. В колорите преобладают синие, оливковые, зеленоватые цвета с отдельными ярко-красными ударами, как, например, сапожки Гударза, щит Пирана, отдельные детали в одеяниях их оруженосцев и т.д. Интересен прием тонального перехода в окраске скал, где техника мягкой отмычки уходит корнями в традиции местного тебризского стиля с его традиционной локализацией цветовых пятен. В миниатюре основу композиционного стержня образует диагональ, по которой расположены вдоль гребня холма фигуры Пирана, ниже - Гударза, и, наконец, у подножия скал, коня. Как и в ряде других лучших образцов батального жанра, конь погибшего в бою Пирана помо-

гает раскрытию сюжетной линии. Упавший навзничь конь подчеркивает неизбежный конец своего хозяина. Интересен также и прием антропо- и зооморфной трактовки скал в форме человеческих и звериных голов.

“Ранние из миниатюр к Хамсе 1525 г. (Вашингтон, Галерея Фрир) отражают интерпретацию бехзадовского стиля в духе Шейхзаде, ученика Бехзада, некоторое время работавшего в Тебризе. Они жесткие, заученные, откровенно плоскостные, резко оконтуренные, ничем не схожие с тебризскими образцами. Лишь одна миниатюра Мир Мусаввира, скорее всего высланная из Тебриза, является живой нотой в этом ряду иллюстраций, настолько выделяющаяся, что ее подчас приписывают самому Султану Мухаммеду” (5).

Миниатюры художника Шейхзаде из “Дивана” Алишира Навои 1526/27 годов более искусны и изобретательны, чем ранее созданные миниатюры к “Хамсе” 1525 г. Здесь ему удастся избежать откровенной симметрии, что делает цикл миниатюр с посещением Бахрамом Гуром семи красавиц из “Хамсе” 1525 г. монотонным. Наряду с миниатюрой “Искендер пишет письмо китайскому хакану”, в “Хамсе” 1525 года выделяется и батальная миниатюра “Битва Искендера с Дарой”, выполненная первоклассным художником. Миниатюра строго продумана и уравновешена как композиционно, так и колористически. Вся многофигурная композиция делится на три регистра: два верхних, фризобразных, и нижний, в котором четверо всадников в стремительном броске к центру композиции по структуре напоминают большинство миниатюр рукописи “Гуй-и Човган” Ариффи 1524 года со множеством вариаций на тему игры в човган. На серо-голубом фоне холма контрастно выделяются золотистые кони и их попоны, яркие одежды воинов. Изысканная гамма цветов, экспрессия образов делают ее лучшей в рукописи.

Чрезвычайный интерес как с искусствоведческой, так и с исторической точки зрения представляет рукопись изложенной в поэтической форме истории деяний шаха Исмаила - “Шахнаме-и Шах Исмаил” Гасыми, созданная в 948 году (1541/42 гг.) (Лондон, Британская Библиотека, Адд. 7784). Художник избрал для иллюстрирования исключительно темы войн, охот и дворцовых приемов. Лейтмотивом поэмы, разумеется, являются военные подвиги шаха Исмаила, его доблесть и отвага. Характерной чертой миниатюр рукописи является их

яркий эмоциональный настрой. Художнику особенно удаются кони с их бешеной энергией, необыкновенно выразительные и в каждом случае отличающиеся какими-то запоминающимися чертами, каждый раз избегая шаблонности в этой избитой тематике. Очень выразительны образы трубачей и барабанщиков, а также знаменосцев со штандартами, часто встречающиеся в миниатюрах. В целом, минимальными средствами художник создает максимум эффекта, индивидуализируя максимально каждый образ. Так, в батальной сцене рукописи “Шахнаме-и Шах Исмаил” (со стр. 107б) в пылу боя шах Исмаил словно “выталкивает” за поля миниатюры отстреливающегося противника. Фигуры крупные, их немного, каждая играет значительную роль в композиции; ритм знамен, пронзающих раму миниатюры, беспорядочно разбросанные тела убитых и раненых под ногами всадников говорят о жестокости схватки.

В миниатюре “Битва шаха Исмаила с Фаррухом Яссаром” художник избирает яркие, звучные цвета: золотое небо с завитками облаков, синий фон холма, поля сражения и яркие, красные, синие, желтые цвета одежд и доспехов. Обрамленные рядами воинов, центральные фигуры значительно превосходят их размерами. Четкая диагональ мчащегося за ширваншахом Фаррухом Яссаром на полном скаку, с саблей в руке Исмаила (будущего сефевидского шаха), во всю мочь скачущий и едва удерживающийся в седле всадник, двое воинов с булавой и мечом внизу миниатюры - все это делает батальную миниатюру ярким, запоминающимся произведением в череде современных ему образов жанра.

В заключении статьи хочется еще раз подчеркнуть, что наиболее характерные черты этой блестящей живописной традиции начала XVI века перешли и явились основополагающими в классический период его развития. Это - динамичность всего композиционного решения и отдельных образов, глубоко одухотворенное, пантеистическое восприятие природы, в колорите - это склонность к резким, порой контрастирующим цветовым сочетаниям, большая роль цвета в образе произведения. Эти качества, отличающие тебризскую миниатюру от других школ на всех этапах ее существования, говорят о том, что так называемая “барочность” является общим свойством стиля вообще, а не только определенного периода его развития.

Литература

1. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. М., 1977, с. 359.
2. Керимов К.Дж. Султан Мухаммед и его школа. М., 1970, 103 с.
3. Robinson B.W. A survey of Persian Painting. 1350-1896. // *L'Art et societe dans le monde iranien*. Paris, 1982, pp. 29.
4. Казиев А.Ю. Указ. раб., с. 359.
5. Robinson B.W. A survey of Persian Painting. 1350-1896. // *L'Art et societe dans le monde iranien*. Paris, 1982, pp. 58.

Agasəlim Əfəndiyev

XVI əsrin əvvəllərində Təbriz miniatüründə batal janrın inkişafı

Xülasə

XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan miniatür sənətində batal mözvu mühüm yer tuturdu. Bu vaxt Səfəvi dövründə “Camal və Calal” və başqa əlyazmaların illüstrasiya ənənəsi təşəkkül dövrünə çatmışdı. Bu tarixi əsərlərin London, İstanbul, Paris və İsveçdə saxlanılan miniatür nüsxələri məqalədə araşdırılır.

Agasalım Efendiyev

The development of Tabriz miniature painting at the beginning of XVI century.

Summary

In this article is studied one of the most complicated and interesting epoch of Azerbaijan medieval fine-Art.

The development of the Azerbaijan miniature painting and particularly of the Batal theme is traced in the Tabriz miniature painting of Safavi period. There the special attention is given to miniatures of London, Paris and Istanbul copies of “Jamal & Jalal” & other illustrative cycle in batal genre.

Эльдар Исмаилов

Ханы Карабахские и их потомки
(поколенная родословная роспись старшей
линии рода)

Эта статья посвящена одному из ханских родов Азербайджана - ханам Карабахским, принадлежавшим к роду Джаваншир (в русских источниках - Джеваншир). Карабахское ханство - феодальное государство, существовавшее в 1747-1822 гг. в Северном Азербайджане. Ханство образовалось после распада империи Надир шаха Афшара [1736-1747]. С 1805 г. ханы Карабахские являлись вассалами Российской империи. В 1822 г. ханская власть была упразднена, после чего было введено прямое российское управление.

При шахах династии Сефевидов [1501-1736 гг.] Азербайджан в административном плане разделялся на вилайеты (беглярбекства): Ширванский с центром в Шамахе; Карабахский (все междуречье рек Куры и Аракса) с центром в Гяндже; большая часть Южного Азербайджана (вместе с Нахчыванским краем) составляла Тебризский вилайет. Позднее, с XVII в. Нахчыванский край вошел в состав Чухурсаадского вилайета. Ардебильский же округ Азербайджана входил в состав собственных доменов шаха (1). Вилайеты управлялись беглярбеками. Назначение на пост беглярбека соединялось с пожалованием ханского титула. В XVI в., благодаря существовавшей практике передачи должностей по наследству, беглярбеки нередко превращались в своего рода владетельных феодалов (2). Так, в 40-е гг. XVI в. шах Тахмасиб I [1524-1576] назначил эмира Шахверди хана Зиядоглу Каджара (?-1568) беглярбеком Карабаха и, одновременно, главою азербайджанского племени каджар. Потомки Шахверди хана управляли Карабахом с небольшими перерывами вплоть до 1737 г., когда Надир шах Афшар [1736-1747] отнял у них большую часть владений, оставив им только земли вокруг Гянджи, которыми они владели до 1804 г. (3).

Вилайеты (беглярбекства), в свою очередь, разделялись на округа (магалы), правители которых (магальные хаками) также нередко становились наследственными владетелями. Так, начиная с середины XVI в., в Карабахе, к югу от Барды правители вилайета насильственно объединяли различные племена из местных азербайджанских кочевников в отдельные магалы (в дальнейшем магалы “Отуз ики”, т.е. 32 племени, и “Ийирми дорд”, т.е. 24 племени). Среди этих племен по числу и могуществу выделялось племя джаваншир, наследственные главы которого с XVI в. управляли округом “Отуз ики” (4).

Существует несколько версий происхождения рода Джаваншир. Азербайджанский историк XIX в. Ахмед бек Джаваншир, также принадлежавший к ханской фамилии, возводил род Джаваншир к потомкам правителя империи Хулагуидов Аргун хана [1284-1291] (прим. 1). По преданию, они происходили от некоего потомка Аргун хана по имени Мамед-хан, который имел “местопребывание в урочище Алагарка на берегу реки Аракс, около селения Бахманлы; по купчей крепости, написанной на пергаменте из джейрановой шкуры, [он] купил всю Карабахскую землю, около 200 верст в длину и столько же в ширину, в границах между реками Кюрекчаем, Курюю, Араксом, Алынджачаем и озером Гокча, и, пользуясь ею самостоятельно, еще при жизни разделил ее между 3 своими сыновьями” (5).

Однако предположение о происхождении Джаванширов от прямых потомков Аргун хана не подтверждается источниками. Некоторые исследователи при выяснении происхождения Джаванширов ссылаются на книгу Рза-Кули-хана Идаята “Ровзат-ус-Сафа”, согласно которой “Джеванширский элат пришел из Туркестана и принадлежит к племени Ошир-хана. Ошир-хан был сыном Илдыз-хана, который был 4-м сыном Угуз-хана (прим. 2). Джеванширское племя вошло в состав 120-тыс. армии Хулагу-хана” (см. Ровзат-ус-Сафа. Ч. IX. “Зикр халати эмир Ибрагим-хан Джаваншир”. Тегеран, 1270 г. х.) (6).

В результате войны 1578-1590 гг. значительная часть территории Азербайджана оказалась под османской оккупацией. В 1606 г. после освобождения Азербайджана шах Аббас I [1587-1629] возвратил пост беглярбека Карабаха Мухаммед хану Зиядоглу Каджару [1585-1588 и 1606-1616] (7). В этот же период глава племени джаваншир из оймака Сарыджалу Ибрагимхалил бек (ага) (I) был поставлен шахом Аббасом Ы во главе Карабахского магала “Отуз ики” (прим. 3). С этого времени главы рода Джаваншир одновременно стали считаться нас-

ледственным главам магала “Отуз ики” (8).

Ссылаясь на А.А. Бакиханова, мы можем предположить, что назначение Ибрагим-Халил-бека наследственным главой магала “Отуз ики” произошло до зимы 1018 г. х. (1609 г. н. э.), когда шах Аббас I зимовал в Карабахе (9). Как пишет А.- А. Бакиханов, “после того, как шах Аббас устроил все дела Ширвана и Дагестана, он поручил Али беку Джаванширу устроить на Куре в Джаваде понтонный мост для переправы войск в Ардабиль” (10). С определенной долей условности мы можем отождествлять Ибрагимхалил бека Джаваншира и Али бека Джаваншира.

Потомки Ибрагимхалил бека Джаваншира наследственно управляли магалом “Отуз ики” вплоть до середины XVIII в., когда один из них - Панахали бек Джаваншир (ок. 1693-1759) основал в 1747 г. Карабахского ханство (11). Азербайджанский историк XIX в. капитан русской службы Мирза Адигезал бек (ок. 1780-1848) в своем произведении “Карабаг-наме” сообщает, что “прадед Панах хана (т.е. Панахали хана, имеется ввиду Ибрагимхалил бек - Э.И.), происходил родом из Сарыджаля. Он был на службе у Гянджинских ханов (беглярбеки Карабахские, столица которых располагалась в Гяндже - Э.И.), но затем прибыл в Джеванширский оймак. У него родился сын Сарыджаали бек (Панахали бек - Э.И.) (12). Сын последнего Ибрагимхалил бек (II) “располагал имением и садом в Агдаме” (13).

Сыновья Ибрагимхалил бека (II), Фазлали бек (?-1738) и Панахали бек (ок. 1693-1759), поступили на службу к главнокомандующему (с 1726 г.) шаху Тахмасиба II - Надиркули хану Афшару, который в 1736 г., узурпировав трон Сефевидов, провозгласил себя новым шахом Ирана под именем Надир-шаха [1736-1747] (14).

С воцарением на престоле Ирана Надир шаха Афшара, политическая обстановка в Карабахе, как и в целом в Азербайджане, в корне изменилась. Для ослабления власти Карабахских беглярбеков Зиядоглу-Каджаров, которые остались верными династии Сефевидов, Надир-шах вывел из их подчинения магалы, лежащие к югу от Гянджи, оставив им только Гянджинский округ с титулом Гянджинского беглярбека (15). С этого периода центральные и южные магалы Карабахского беглярбекства, включая магал “Отуз ики” и магалы “Хамсе”, т.е. меликства Варанд, Дизак, Талыш, Хачын и Чилеберд (прим. 4), подчинялись непосредственно власти правителя Азербайджана в Тебризе. Такая ситуация сохранялась вплоть до гибели Надир шаха и об-

разования независимого Карабахского ханства в 1747 г. (16).

Племя джаваншир, которое также не поддержало Надир шаха в 1736 г., было выселено из Карабаха в Хорасан. Фазлали бек, служивший у Надир-шаха в должности “эшикагасы” (адъютанта), был убит, а Панахали бек, также состоявший на службе у Надир шаха бежал в Карабах (17). С его именем и связано образование Карабахского ханства в 1747 г.

После подчинения Карабахского ханства Российской империей (1805 г.) и упразднения ханской власти (1822 г.) потомки ханов Карабахских носили русифицированный вариант своей родовой фамилии Джеваншир, либо Джеваншировы. Некоторые представители младшей линии рода носили фамилию Панаххановы. При этом потомки Ибрагимхалил хана (см. ниже № 6) носили титул “ага”, а потомки его братьев (см. №№ 7-13) носили титул “бек” (18).

Ниже приведено поколенное описание старшей линии рода ханов Карабахских:

I поколение.

1. Ибрагимхалил бек (-ага) (I).

Наследственный глава племени джаваншир из оймака Сарыджаалы. В начале XVII в. (в 1606-1609 гг.) был поставлен шахом Аббасом I [1587-1629] во главе Карабахского магала “Отуз ики”.

II поколение.

2/1. Сарыджаали бек (Панахали бек I).

Наследственный глава рода Джаваншир и магала “Отуз ики”.

III поколение.

3/2. Ибрагимхалил бек (II).

Наследственный глава рода Джаваншир и магала “Отуз ики”.

IV поколение.

4/3. Фазлали бек (?-1738).

Наследственный глава рода Джаваншир и магала “Отуз ики”. Состоял на службе у Надир шаха [1736-1747] в должности “эшикагасы”, был убит.

5/3. Панахали хан (ок. 1693-июль/август, 1759) (прим. 5).

Основатель Карабахского ханства. После смерти брата - глава рода Джаваншир. До 1738 г. состоял на службе у Надир шаха. Когда ка-

рабахские племена не поддерживали последнего на Муганском курултае 1736 г., часть рода Джаваншир была переселена в Хорасан. Опасаясь за свою жизнь, Панахали бек вместе с близкими ему людьми в 1738 г. бежал в Карабах. После гибели Надир шаха в 1747 г. Панахали бек подчинил себе большую часть бывшего Карабахского беглярбекства (к югу от Гянджи). В 1748 г. Панахали хан построил первую столицу ханства - крепость Баят, куда он переселил всю свою семью, семьи родственников и знатных людей из илатов (кочевых племен, которые поддерживали его в борьбе за ханский престол). В 1748 г. новый персидский шах Адиль [1747-1748] (племянник Надир шаха), признав Панахали бека Карабахским ханом, прислал в крепость Баят указ о присвоении ему титула хана, а также дары: драгоценный халат, коня с позолоченным седлом и саблю, украшенную драгоценными камнями (19). Так как крепость Баят находилась в окружении многочисленных врагов, хан вскоре решил перевести столицу в крепость Тарнаут (Шахбулагы), куда в 1751/1752 г. переселил всех жителей из Баята. За этот период Панахали хан подчинил своей власти и все магалы "Хамсе". "Первым счел целесообразным подчиниться Мелик Шахназар бек, старый мелик Варандского магала... Мелик Хаченского магала, хотя некоторое время и усердствовал во вражде и неповиновении, но, наконец, и он покорился и был назначен Панах ханом меликом своего отдельного наследственного владения... Однако, мелики Дизакского, Чиябурдского и Талышского магалов на протяжении нескольких лет продолжали враждовать и воевать... и наконец, после... необходимых мер, предпринятых ханом, покорились и они" (20). Резиденция в Шахбулагы также не отвечала требованиям безопасности, и в 1752/1753 г. в 6 фарсах от небольшой деревни Шушакенд, по совету мелика Шахназара Варандского, на развалинах старой крепости, разрушенной еще монголами, Панахали хан начал возводить новые стены и укрепления. В 1756 г., когда строительство крепости Шуша было полностью завершено, хан переселил туда всех жителей из крепости Шахбулагы. Первое время в честь хана этот город назывался Панахабадом (прим. 6). Шушу несколько раз безуспешно осаждали претенденты на шахский престол - Мухаммед Хасан хан Каджар и правитель Урмийского ханства (Южный Азербайджан) - Фатали хан Афшар. Последнему удалось пленить наследника Карабахского ханства Ибрагимхалил агу. В 1759 г. Панахали хан, собрав отборные войска и оставив в Карабахе своего второго сына Мехрали бека, присое-

динился к правителю (векилю) Персии Керим хану Зенду, осадившему Урмийское ханство. Однако, после победы над Фатали ханом Афшаром, Керим хан оставил при себе Панахали хана в качестве “почетного заложника”, а в Карабах возвратился его сын - Ибрагимхалил ага. Панахали хан умер в Ширазе. Его тело с большими почестями было доставлено в Карабах, где он был похоронен в Агдаме на родовом кладбище ханов Карабахских (21). Как пишет А. А. Бакиханов, Панахали хан “был храбрым и предприимчивым эмиром, простым в обхождении и очень одаренным от природы” (22).

Панахали хан был женат на сестре Сехл-Али-бека, главы рода Кебирлу (23).

V поколение.

6/5. Ибрагимхалил хан (ок. 1726-Шуша, 2.06.1806).

Хан Карабаха в 1760-1806 гг. При нем произошло значительное усиление Карабахского ханства, имевшего влияние на Гянджинское, Нахчыванское, Карадагское и др. ханства. В 1795 г. Ибрагимхалил хан отразил осаду Шушинской крепости Ага Мухаммед ханом Каджаром, основателем новой азербайджанско-тюркской династии шахов Ирана. Однако, весной 1797 г. во время второго вторжения Ага Мухаммед шаха в Азербайджан, крепость Шуша была занята его войсками. Ибрагимхалил хан был вынужден бежать в Джаро-Балакен. Но когда в июне 1797 г. Ага Мухаммед шах был убит своими слугами, Ибрагимхалил хан вновь вернулся в Шушу. 14 мая 1805 г. во время 1-й русско-иранской войны Ибрагимхалил хан подписал соглашение о переходе Карабахского ханства в российское подданство. Ему был присвоен чин генерал-лейтенанта, а его старшим сыновьям Мухаммед Хасан аге и Мехдикулу аге - чины генерал-майоров. По условиям трактата Ибрагимхалил хан, сохранив за собой полную внутреннюю автономию, признавал верховную власть Российского императора с обязанностью выплачивать дань в 8 тыс. червонцев в год. Со своей стороны “Его Императорское Величество, приемля с благоволением признание верховной и единственной Его власти над владениями Ибрагим-хана Шушинского и Карабахского, обещает именем своим и преемников своих: 1) Народы тех владений почитать яко своих верноподданных, не различая немало с населяющими обширную Российскую империю. 2) Высокостепенного Ибрагим-хана и его дому наследников и потомков сохранять беспеременно на ханстве Шу-

шинском. 3) Власть со внутренним управлением сопряжённую, суд и расправу, так равно как и доходы с владением его предоставить Его Высочеством в полную его волю...” (24). Когда весной 1806 г. иранские войска вновь переправились через Аракс, в Карабахе находился лишь русский батальон егерей майора Лисаневича, который “по наущению некоторых злонамеренных лиц”, предательски убил Ибрагимхалил хана вместе с некоторыми членами его семьи и приближёнными в июне 1806 г. (25). Как пишет А. А. Бакиханов, Ибрагимхалил хан “был человек предприимчивый, простосердечный и справедливый, но строгий до жестокости” (26). М.Дж. Джаваншир Карабахский говорит о нём, что он “был человек гостеприимный..., он был энергичным, отважным и щедрым..., и имел большое пристрастие к обществу красивых женщин” (27).

Жёны Ибрагимхалил хана:

1). Ханханым ага (Ханум Ханума), дочь минбаши Наби Калантара Джаванширского (от неё сыновья №№ 14 и 15);

2). Туту-беим (1740-1760), дочь Шахверди-хана II Гянджинского, сестра Джавад-хана Гянджинского (умерла бездетной и похоронена в Гяндже);

3). (с 1761 г.) Хуршид-беим (1743-?), дочь Шахверди-хана II Гянджинского, сестра Джавад-хана Гянджинского (от неё сын № 16 и дочери № 27 и 28);

4). Бике-ханым (Бахтика) (род. после 1744), дочь Мухаммед-нуцала IV, хана Аварского, сестра Умма-хана (Омар-хана) Аварского (от неё сыновья №№ 18 и 19 и дочь № 32);

5). Н-ханым, дочь Аллахъяр-бека Унгутлинского (от неё сын № 20);

6). Джевахир-ханым (София), дочь князя Евгения Абашидзе (от неё сын № 23 и дочь № 33);

7). Шахниса-ханым, дочь Бадыр-хана Шахсевенского (Ардебильского) (от неё дочери №№ 29, 30 и 31);

8). Мурессе-ханым, дочь Гул-Мали-бека Сарыджалинского (от неё дочь № 35);

9). Туба-ханым (?-Шуша, 2.06.1806), сестра Селим-хана Шекинского;

10). Хуризат-ханым, дочь мелика Шахназара Варандского (умерла бездетной);

11). Н.-ханым, дочь Мирзы-Раби, везиря царя Ираклия II Кахетинского (от неё дочь № 34);

12). Хатай-ханым, дочь мелика Бахтама Дизакского (от неё сыновья №№ 21 и 22);

13). Ругам(-ханым) (от неё сын № 17) - “армянка из деревни Нахичеваник”, “временная жена” (наложница ? - Э.И.);

14). Хадиджа(-ханым) (от неё сын № 24) - “Шамшадильская татарка (азербайджанка - Э.И.) из деревни Беграмлу”, “временная жена”;

15). Сона-ханым (от неё сын № 25) - “армянка из деревни Туг”, “временная жена”;

16). Ана-ханым (от неё сын № 26) - “дочь Шушинского жителя Хаджи-Керима”, “временная жена” (28).

7/5. Мехрали бек (?-1785).

В 1759 г., в отсутствие своего отца и старшего брата, некоторое время управлял Карабахским ханством. Он был убит Ахмед беком, сыном Агаси-хана Ширванского (29).

8-13/5. Талыбхан бек, Келбалы бек, Агаси бек, Алимадат бек, Насир бек, Алипаша бек.

VI поколение.

14/6. Джавад ага.

Старший сын Ибрагимхалил хана, умер в молодости.

15/6. Мухаммед Хасан ага (Мамед Гасан ага) (?-19.11.1805).

Сын Ибрагимхалил хана от Ханханым ага Джеванширской (30). После подписания его отцом в мае 1805 г. трактата о переходе Карабахского ханства в российское подданство, он был признан наследником ханства, ему был присвоен чин генерал-майора, а также была вручена для ношения на шее золотая, украшенная бриллиантами медаль с надписью “Наследнику Карабага Мамед Гасан Аге за верность 1805 года” (31). Умер от чахотки (32).

Жёны Мухаммед Хасан аги:

1). Хейранса беим (Хейр Ниса бегум), дочь Шахверди хана II Гянджинского (от неё сыновья №№ 42, 43, 44 и дочь № 45);

2). Маги Шаряф ханым, сестра Джафар Кули хана Хойского (от неё сын № 46) (33).

16/6. Мехдикули хан (1763-Агdam, 14.05.1845).

Сын Ибрагимхалил хана от Хуршид беим Гянджинской (34). Хан Карабаха (1806-1822). Генерал-майор (1805). Объявлен ханом русским правительством в обход законного наследника Джафар Кули аги, сына его старшего брата генерал-майора Мухаммед Хасан аги (?-

1805). Недовольный действиями русского военного командования, Мехдикули хан был вынужден бежать в Персию, после чего в 1822 г. Карабахское ханство было упразднено. Через некоторое время ему было разрешено вернуться в Шушу, а в 1827 г. возвращён чин генерал-майора, Всемилоостивейше пожаловано бриллиантовое перо и назначено содержание в 4000 червонцев в год; кроме того, ему были возвращены личные имения - 1315 дымов со всеми находящимися в их пользовании землями (35). Как видно из архивных документов, “Его Высочество генерал майор кавалер ордена Св. Анны 1-ой ст. Мехти Кули хан Карабахский умер после семидневной болезни в 7 часов по утру в Агдаме 14-го мая 1845 года” (36).

Жёны Мехдикули хана:

- 1). Ханханым-беим, дочь его дяди Мехрали бека Джаваншира;
- 2). Сарай-ханым, дочь Ахмед-хана Карачорлинского;
- 3). Маги-Шаряф-ханым Хойская, вдова его старшего брата Мухаммед-Хасан-аги;
- 4). Бадирджахан-беим (1802-?), дочь Угурлу-хана (III) Гянджинского (от неё дочь Хуршидбану-беим Натаван (см. ниже)); после смерти Мехдикули хана Бадирджахан-беим была назначена пожизненная пенсия в 1000 червонцев в год (37).

17/6. Абульфат ага (1766-1839).

Сын Ибрагимхалил хана от Ругам ханым [30]. Был отправлен отцом ко двору Фатали шаха. Известен под псевдонимом “Тути”, как автор стихов и газелей на азербайджанском и персидском языках. Похоронен в г. Куме (Иран) (38). Был женат на Нисе ханым, дочери Мирзы Раби, везиря царя Ираклия II Кахетинского, от которой у него была одна дочь (39).

18/6. Ханлар ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Бике-ханым Аварской. После подписания его отцом в мае 1805 года трактата о переходе Карабахского ханства в российское подданство, ему был присвоен чин полковника (40).

19/6. Ахмед ага (ок. 1793-?) [1].

Сын Ибрагимхалил хана от Бике-ханым Аварской (41). От Гюри-Джахан-беим (ок. 1820-?), дочери Юсиф-хана Шамшадильского, у него была одна дочь (42).

20/6. Мухаммед Гасым ага (Мамед Касим ага).

Сын Ибрагимхалил хана от дочери Аллахъяр бека Унгутлинского. Подполковник. Женат на Хадидже-беим, дочери его дяди Мехрали

бека Джаваншира (43). У него четыре сына и одна дочь (44).

21/6. Гусейн Кули ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Хатай-ханым Дизакской. Был женат на Хуризат-ханым, дочери Намаз бека Сарыджалинского (45).

22/6. Сефи Кули ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Хатай-ханым Дизакской (46). У него пять сыновей и одна дочь (47).

23/6. Аббас Кули ага (1793/94-Шуша, 2.06.1806).

Сын Ибрагимхалил хана от княжны Абашидзе (48). Убит вместе со своим отцом по приказу майора Лисаневича (49).

24/6. Шейх Али ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Хадиджи-ханым (50). У него пять сыновей (51).

25/6. Сулейман ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Соны-ханым (52). У него один сын (53).

26/6. Фатали ага.

Сын Ибрагимхалил хана от Аны-ханым (54).

27/6. Туби-беим.

Дочь Ибрагимхалил хана от Хуршид-беим Гянджинской; замужем за Фези-беком (55).

28/6. Агабеим-ага (1782-1831).

Дочь Ибрагимхалил хана от Хуршид-беим Гянджинской (56). Была замужем (с 1798) за шахом Ирана Фатали из династии Каджаров. Благодаря своему уму и красоте вскоре становится “шахбану” (главной женой). Писала стихи на азербайджанском и персидском языках. Умерла бездетной и была похоронена в г. Куме (Иран) (57).

29/6. Бахши-ханым.

Дочь Ибрагимхалил хана от Шахниси-ханым Шахсевенской. Замужем за Фараджулла-ханом Шахсевенским (Ардебильским) (58).

30/6. Тути-беим.

Дочь Ибрагимхалил хана от Шахниси-ханым Шахсевенской. Замужем за Селим ханом Шекинским (59).

31/6. Кичик-ханым.

Дочь Ибрагимхалил хана от Шахниси-ханым Шахсевенской. Замужем за Мирза Мухаммед ханом, беглярбеком Тегеранским (60).

32/6. Солтанат-беим (?-Шуша, 2.06.1806).

Дочь Ибрагимхалил хана от Бике-ханым Аварской (61). Была убита вместе со своим отцом по приказу майора Лисаневича (62).

33/6. Говхар-ага (1796-1888).

Дочь Ибрагимхалил хана от княжны Абашидзе. В первом браке была женой Джафар Кули хана Хойского (?-1814). После его смерти замужем за Ханкиши беком из Шуши. Благодаря ее финансовой поддержке в Шуше были построены многие культурные сооружения, в том числе “Мечеть Говхар-ага” (1883) (63). Являлась членом Шемахинского отделения женского благотворительного общества Св. Нины (64).

34/6. Иззят-беим (Азад-бегума) (?-между 1839 и 1847).

Дочь Ибрагимхалил хана от дочери Мирзы Раби (65). Была замужем за Абра ханом Хойским (66).

35/6. Шах-Ниса-ханым.

Дочь Ибрагимхалил хана от Мурессе-ханым Сарыджалинской. Замужем за сыном Мирза Али бека (67) .

36/7. Мухаммед бек (ок. 1762-1797).

После убийства в Шуше Ага Мухаммед шаха (17.06.1797), Мухаммед бек на некоторое время захватил власть в Карабахском ханстве. Однако, после возвращения Ибрагимхалил хана, Мухаммед бек бежал в Шекинское ханство, но был выдан “кровному врагу Мустафа хану Ширванскому, который убил его, мстя за кровь отца и братьев своих...” (68). Его потомки, после присоединения Карабахского ханства к Российской империи, носили фамилию Джеваншир.

37-41/7. Асад бек, Ханкиши бек, Алигумбат бек, Ханханым-беим, Хадиджа-беим.

Их потомки, после присоединения Карабахского ханства к Российской империи, носили фамилию Джеваншир.

VII поколение.

42/15. Джафаркули хан (-ага) (Шуша, 1787-Шуша, 3.12.1866).

Старший сын наследника Карабахского ханства Мухаммед Хасан аги от брака с Хейрансой-ханым Гянджинской (69). После смерти отца (ноябрь 1805 г.) к нему перешло право наследства, а также золотая медаль с надписью “Наследник Карабаха”, однако, по политическим мотивам, после убийства его деда (июнь 1806 г.), российское правительство назначило ханом Карабахским его дядю генерал-майора Мехдикули хана (70).

Джафаркули ага особо отличился в период 1-й русско-иранской войны (1804-1813), когда возглавляемый им конный отряд дважды разбил иранцев под Ордубадом и Кафаном в 1806 г. (71). Высочай-

шим рескриптом на его имя Джафаркули ага был произведен прямо в полковники (2.01.1807) с жалованием по чину 1072 руб. серебром в год (72). Однако, в 1812 г., по подозрению в связях с иранскими властями Джафаркули ага был арестован в Шуше и отправлен в Тифлис, но по пути ему удалось бежать, и он примкнул к войскам принца Аббас-Мирзы, надеясь с его помощью утвердиться ханом Карабахским. Аббас-Мирза, поручив ему управление частью Карабаха, присвоил Джафар Кули аге ханский титул (73).

По завершении 1-й русско-иранской войны, Джафар Кули аге в 1815 г. было разрешено вернуться в Карабах, возвращены все имения “и, сверх того, в отвращение притеснений со стороны Мехти Кули Хана, подвластные Джафар Кули Аги были изъяты от зависимости Хана и состояли в распоряжении лишь у своего помещика. Таким правом не пользовался никто из владельцев и помещиков Карабагских” (74). 20 февраля 1820 г. Джафаркули ага был награжден золотой саблей, “каменьями украшенной”, с надписью “За храбрость” (75).

После упразднения Карабахского ханства (1822 г.), Джафаркули ага в начале 1823 г. по политическим мотивам был отправлен в ссылку в Симбирск с производством на содержание по 12 тысяч рублей в год, а также 1200 рублей на наём квартиры. 28 августа 1825 г. “последовало Высочайшее повеление” о назначении ему ещё 12 тысяч рублей в год и разрешение на жительство в Петербурге (76). “Джафаркули ага, человек весьма умный, обжившийся в России и образовавший себя в петербургском английском клубе”, в 1829 г. получил разрешение вернуться на родину и проживал в дальнейшем в городе Шуше; ему было возвращено всё имущество и все его имения, а также было назначено содержание из Шушинского уездного казначейства в 2500 руб. (77).

18 октября 1848 г. Джафаркули ага “за особое усердие, оказанное при поимке разбойников” был награждён орденом Св. Анны 2-й ст., а 6 декабря 1850 г. “в награду за отлично усердную службу и преданность правительству” высочайшим приказом был произведён в чин генерал-майора (78). Был награжден также орденами Св. Владимира 3-й ст. (для мусульман) (16.02.1859) и Св. Станислава 1-й ст. (18.05.1861) (79).

Джафаркули ага Джеваншир известен и как автор стихов, которые писал под псевдонимом “Навя” (по азерб. - “внук”). Он являлся почётным смотрителем Шемахинского уездного училища и действитель-

ным членом Кавказского общества сельского хозяйства (80).

Джафаркули ага Джеваншир был женат на “армянке из селения Баназур” Аджайб-Ниса-ханум, дочери Туни бека (от нее сыновья - № 48 и 49), и на Етар-ханум, дочери Гусейн Кули бека (от нее сын № 50) (81).

43/15. Шукюр ага (ок. 1789-?).

Сын Мухаммед Хасан аги от брака с Хейрансой-ханым Гянджинской [30]. У него один сын и одна дочь (82).

44/15. Ханджан-ага.

Сын Мухаммед Хасан аги от брака с Хейрансой-ханым Гянджинской [30]. У него три сына [34] и одна дочь (Гюлли-беим, замужем за своим двоюродным братом Абдулла пашой Джеванширом, см. № 48) (83).

45/15. Туби-беим.

Дочь Мухаммед Хасан аги от брака с Хейрансой-ханым Гянджинской (84).

46/15. Бёюк хан.

Сын Мухаммед Хасан аги от брака с Маги-Шаряф-ханым Хойской (85). У него четыре сына [34].

47/16. Хуршидбану-беим (Натаван, “Хан-гыз”) (Шуша, 1832-Шуша, 1897).

Известная азербайджанская поэтесса, художница и общественный деятель. Единственная дочь последнего владетельного хана Карабаха Мехдикули хана от брака с Бадирджахан-беим Гянджинской (86). После смерти отца к ней отошли его недвижимые имущества, состоящие из 1315 дымов со всеми находящимися в их пользовании землями (87). В исторических документах и переписке Российской администрации того периода, нередко, называлась “Карабахской ханшей”. Так, во время путешествия в 1888 г. на Кавказ, “Государь Император... Всемиловитейше соизволил пожаловать Карабахской Ханше Уцмиевой брошь” (88). В 1872 г., объединив вокруг себя поэтов Карабаха, создала в Шуше литературное общество “Мяджлиси унс” (Собрание друзей). Активно занималась и общественно-благотворительной деятельностью. В 1873 г. на ее средства был проведен первый водопровод в Шуше, который до настоящего времени называли “Хан-гыз булагы” (по азерб. - “Родник ханской дочери”) (89).

В первом браке была замужем за генерал-майором князем Хасаем Мусаевичем Уцмиевым (1808-1867); после его смерти была замужем за губернским секретарем Сеидом Гусейном Агамировым (ок. 1833-?),

попечителем Елизаветпольской гимназии (90). От первого брака у нее один сын и одна дочь; от второго брака три сына и две дочери (91).

VIII поколение.

48/42. Абдулла паша (ок. 1803-ум. до 1860) (92).

Старший сын наследника Карабаха Джафар Кули аги Джеваншира от брака с Аджаиб-Нисой-ханым [30]; был женат на своей двоюродной сестре Гюлли-беим, дочери Ханджан-аги Джеваншира; у них 5 дочерей (93).

49/42. Керим ага (ок. 1807-ум. до 1860) (94).

Второй сын наследника Карабаха Джафар Кули аги Джеваншира от брака с Аджаиб-Нисой-ханым (95). 9.08.1825 г. определен на военную службу корнетом в лейб-гвардии Уланский полк с производством ежегодного жалования в 4000 рублей, а также выдачи единовременно 4000 рублей на обмундирование (96). Согласно отношению министра иностранных дел графа К.В. Нессельроде начальнику Генерального штаба барону И.И. Дибичу от 28.08.1825 г., “последовало Его Императорского Величества соизволение помянутому Кериму именоваться князем Керимом Джаваншером”. С этого времени Керим-ага во всех справочниках, документации и переписке упоминается с княжеским титулом. Согласно его формулярному списку от 1.04.1831 г., “по-русски, французски, персидски, грузински, армянски и татарски читать и писать, арифметике и математические науки знает”; произведен в поручики (28.01.1828); 4.02.1831 г. подал прошение об отставке и 15.06.1831 г. был уволен от службы по болезни со следующим чином (97). 23.06.1831 г. “Князь Керим-Джаванджир” произведен в майоры; состоял по кавалерии (98). Хотя в “Списке генералам и штаб-офицерам из азиатцев”, составленном к 1.01.1852 г., отмечалось, что “Джаваншир Князь Керим” произведен в майоры 28.07.1833 г., это, скорее всего, дата, когда он вновь был зачислен на службу (99). 8.02.1840 г. по болезни был отчислен от Отдельного Кавказского корпуса “с оставлением по кавалерии, не увольняя от службы во внимание, что таковое увольнение оскорбило бы отца его, полковника князя Джафар Кули Ага Джеваншира, который, пользуясь между мусульманами уважением, принял бы это за немилость к нему правительства” (100). В 1840 г. находился “в отпуске за границу до излечения болезни” (101). По списку “Членам ханской фамилии бывших владельцев в Карабахе” 1848 г., он записан как

“Майор Керим Князь Джеванширский” (102). На 1.01.1852 г. майор “Джеваншир Князь Керим” получал жалование по чину (103). Детей не имел.

50/42. Гидаят ага (ок. 1823-ум. между 1886 и 1888) (104).

Сын наследника Карабаха Джафар Кули аги Джеваншира от брака с Етар-ханым (105). В 1848 г. Гидаят ага был зачислен на службу корнетом в лейб-гвардии Казачий полк (однако, по-видимому, службу не продолжил - Э.И.) (106). После смерти отца (1866 г.) - глава Карабахского ханского дома.

По списку бекам города Шуши, составленному в 1860 г., “Гидаят-ага со всеми членами мужеского пола его семейства значится в числе лиц принадлежащих к Ханской Фамилии под № 1”. Член Шушинской бекской комиссии (1870-1874). Крупный помещик. Владел 73 селениями в Шушинском, Елизаветпольском и Зангезурском уездах Елизаветпольской губернии (107).

В ознаменование пребывания императора Александра II в Закавказском крае был пожалован орденом Св. Станислава 2-й ст. (24.09.1871) (108). До 1871 г. вероятно также был награжден орденами Св. Станислава 3-й ст. и Св. Анны 3-й ст.

Гидаят-ага был женат на своей двоюродной сестре Шаряфджахан-беим (ок. 1836-?), дочери Абра-хана Хойского от брака с Иззят-беим Карабахской (109). Во время путешествия в 1888 г. на Кавказ, “Государь Император, по ходатайству Главноначальствующего Гражданской частью на Кавказе, Всемилостивейше соизволил пожаловать... вдове Гидаят-аги Джеванширского Шараф Джаган Бегуме Джеваншир браслет... золотой с 3 изумрудами и 12 бриллиантами 5 октября 1888 г.” (110).

IX поколение.

51/50. Джавад ага (Шуша, 5.08.1851-Шемаха, декабрь, 1930).

Старший сын Гидаят аги Джеваншира от брака с Шаряфджахан-беим Хойской [9]. “Из ханского рода, внук умершего генерал-майора Джафара Кули Ага”, Джавад ага был зачислен оруженосцем в 4-й взвод (Мусульман) (азербайджанцев - Э.И.) лейб-гвардии Кавказского эскадрона Собственного Его Императорского Величества конвоя (19.05.1867). Произведен в юнкеры (30.10.1867) (111).

После смерти отца - глава Карабахского ханского дома.

Джавад ага был женат на Персидской принцессе Сарай-эль-Малик-ханым Каджар (20.10.1868-август, 1942). После Советизации

Азербайджана (1920 г.) он и его потомки носили фамилию Джеванширов.

52/50. Гусейн ага (Шуша, 8.03.1854-?).

Сын Гидаят аги Джеваншира от брака с Шаряфджахан-беим Хойской (112). У него два сына и одна дочь.

53/50. Наджаф Кули ага (Шуша, 19.07.1858-?).

Сын Гидаят-аги Джеваншира от брака с Шаряфджахан-беим Хойской (113); женат на Маликджахан-ханым Нуриевой, дочери Бек-бека Нурибекова от брака с Принцессой Персидской Рахшандой-Султан-ханым Каджар. У них четыре сына и одна дочь (114).

54/50. Беим-ханым (ок. 1857-?) (115).

55/50. Ага-беим (ок. 1865-?) (116).

Х поколение.

56/51. Гидаят-ага (II) (Шуша, 16.09.1890-1.07.1916).

Старший сын Джавад ага Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар. Убит на станции Киверци (Австрийская граница).

57/51. Кей-Кавус ага (Шуша, 16.06.1894-Евлах, 25.09.1952).

Сын Джавад аги Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар. Глава Карабахского ханского дома (1930-1952). Был женат на своей двоюродной сестре Судабе-беим (Джебраил, 22.01.1893-Баку, 15.05.1969), дочери Гусейн аги Джеваншира.

58/51. Валия-беим (Шуша, 27.04.1898-Баку, 21.02.1960).

Дочь Джавад аги Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар. Была замужем за своим двоюродным братом Фируз-агой Джеваншировым, сыном Гусейн аги Джеваншира.

59/51. Адыля-беим (Шуша, 17.12.1900-Баку, июль, 1956).

Дочь Джавад аги Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар.

60/51. Амина-беим (Шуша, 16.12.1904-Баку, март, 1973). Дочь Джавад ага Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар.

61/51. Давуд ага (Владикавказ, 20.11.1907-Баку, октябрь, 1972).

Сын Джавад аги Джеваншира от брака с Сарай-эль-Малик-ханым Каджар.

XI поколение.

62/57. Ильяс ага (18.07.1914-1942).

Старший сын Кей-Кавуз-аги Джеванширова от брака с Судабой-

ханым Джеваншировой. Участник Великой Отечественной войны. Погиб на фронте.

63/57. Идрис ага (Карягино (Физули), 29.11.1916-Баку, 21.02.1975).

Сын Кей-Кавуз-аги Джеванширова от брака с Судабой-ханым Джеваншировой. Глава Карабахского ханского дома (1952-1975).

Участник Великой Отечественной войны (с 1941 по январь 1943 г. в составе 202-го стрелкового полка; затем с января 1943 г. по июнь 1943 г. в 184-м батальоне аэродромного обеспечения; затем с июня 1943 г. по июнь 1946 г. в 306-й штурмовой авиационной Нижнеднепровской дивизии). Награждён двумя медалями “За боевые заслуги”, медалями “За оборону Сталинграда”, “За взятие Будапешта”, “За взятие Вены”, “За победу над Германией”.

Погиб в автомобильной катастрофе. Был женат на Шафиге Мешади-Иса кызы Наджафовой (род. 31.12.1937).

ХII поколение.

64/63. Земфира-ханым (род. в Евлахе, 28.09.1955).

Дочь Идрис аги Джеванширова от брака с Шафигой Наджафовой. Замужем за Али Гусейном Ханбалаевым.

65/63. Гидаят ага (III) (род. в Евлахе, 11.11.1956).

Сын Идрис аги Джеванширова от брака с Шафигой Наджафовой. Нынешний глава Карабахского ханского дома (с 1975 г.).

Окончил биологический факультет Азербайджанского Государственного университета. Женат на Мехрибан Захид кызы Караловой (род. в Дманиси, Грузия, 22.09.1961).

66/63. Шахин ага (Шаген ага) (род. в Баку, 16.06.1959).

Сын Идрис аги Джеванширова от брака с Шафигой Наджафовой. Проживает в Москве; работал в институте Мосагропромпрогресс. Женат на Тамаре Джаббаровне Джеваншировой (род. 18.05.1956).

ХIII поколение.

67/65. Джавид ага (род. в Баку, 19.11.1986).

Старший сын главы Карабахского ханского дома Гидаят аги Джеванширова от брака с Мехрибан Караловой.

68/65. Джейхун ага (род. в Баку, 31.01.1989).

Младший сын главы Карабахского ханского дома Гидаят аги Джеванширова от брака с Мехрибан Караловой.

69/66. Нармина-ханым (род. в Москве, 23.04.1984).

Примечания

1. Ахмед бек Джаванишир (2.03.1828-9.01.1903). Внук Мухаммед бека Джаванишира (см. № 36/7); окончил Павловский Кадетский корпус (1848), после чего был определен в Гусарский Константина Николаевича полк. С 1853 г. участвовал в Крымской войне, во время которой за отвагу и мужество был произведен в чин штабс-ротмистра. В 1854 г., вследствие ранения, полученного на дуэли, вынужден был оставить военную службу (Джаванишир А.-Б. О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961, С. 62). Возвратившись на Родину, проживал в своем имении в сел. Кехризли. Переводил на азербайджанский язык произведения Пушкина, Лермонтова, Жуковского и др. писателей. Написанная им на русском языке в 1883 г. "Политическая история Карабахского ханства" в 1884 г. была издана в Тифлисе, в 1901 г. в Шуше, а в 1961 г. переиздана в Баку.

2. Об Огуз-хане (Угуз-хане) и его потомках см.: Рашид ад-Дин. Огуз-наме / Пер., предисл., комм., примеч. и указат. Р.М. Шукюровой. Баку, 1987; Шукюрова Р.М. Генеалогия Огузов и связанные с ней события в "Огуз-наме" // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. Баку, 1986. №1. С. 72-79; Шукюрова Р.М. Огуз - общий прародитель тюркских династий // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. Баку, 1987. №1. С. 78-81.

3. Оймак - нарицательное наименование каждого из родов, входящих в состав племени, а также территории, занятой каким либо родом.

4. Процесс формирования Варандского, Дизакского, Талышского, Хаченского и Чилабердского меликств как наследственных магальных владений проходил в основном с середины XVII в. (Арутюнян П.Т. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века. Москва, 1954, С. 60).

5. Хотя многие исследователи показывают год его смерти, как 1762 г., однако, согласно могильному камню, находящемуся на хранении в Национальном Музее Истории Азербайджана, Панахали хан умер именно в июле/августе 1759 г. (Джаванишир А.-Б. О политичес-

ком существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961. С. 102).

6. Чеканенные в Шуше монеты, имевшие хождение и за пределами Карабахского ханства, назывались “Панабади”, т.е. “Панахабадские”.

Источники и литература

1. Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1. с. 247.
2. Мухаммед Масум ибн-Ходжаги-и Исфгани. “Хуласат ас-Сийар”. Глава “Шамма аз зикр-и Зийад-угли ва аусаф-и Ганджа” (“Краткий очерк истории рода Зийад оглы и описание Гянджи”) / Перевод с фарси на азербайджанский, комментарии и примечания М. Нагисойлу // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Баку, 2001. Вып. 3. с. 109-132; Павлова И.К. Очерк истории карабагских правителей Зийад-оглы по материалам “Хуласат ас-сийар” // Хроника времен Сефевидов. М., 1993. с. 58-62; Петрушевский И.П. Указ.раб., с. 250.
3. Мухаммед Масум ибн-Ходжаги-и Исфгани. Указ.раб., с. 109-132; Павлова И.К. Указ.раб., с. 58-62; Петрушевский И.П. Указ.раб., с.250.
4. Джаваншир А.-Б. О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год). Баку, 1961, с. 99; Петрушевский И.П. Азербайджан в XV-XVII в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1. с.248.
5. Джаваншир А.-Б. Указ.раб., с. 69-70.
6. Джаваншир А.-Б. Указ.раб., с. 99.
7. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам / Редакция, комментарии, примечания и указатели З.М. Буниятова. Баку, 1991, с. 245.
8. Джаваншир А.-Б. Указ.раб., с.99; Петрушевский И.П. Указ.раб., с. 248.
9. Бакиханов А.К. Указ.раб., с.119.
10. Бакиханов А.К. Указ.раб., с. 118.
11. Исмаилов Э.Э. Восходящая родословная (пять поколений) Хуршидбану-бейм Натаван // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Баку, 2000. Вып. 1. с. 34-40; Шукюрзаде Э.Б. Генеалогическая таблица Карабахских ханов // Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку, 1981. Т. XXXVII. №7. с. 83-85.
12. Мирза-Адигезаль-Бек. Карабаг-наме. Баку, 1950, с.49.
13. Там же, с.50.
14. Там же, с.50.
15. Джаваншир Н.А. О родословной Мелик-Аслановых // Известия Азербайджанского историко-родословного общества. Баку, 2001. Вып. 2. с. 23-34.
16. Там же, с. 23-34, С.48; Мирза-Адигезаль-Бек. Указ.раб., с.66; Мирза Джамал Джаваншир Карабагский. История Карабага. Баку, 1959.
17. Мирза-Адигезаль-Бек. Указ.раб., с. 50.
18. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики. Ф.
69. Оп. 1., Д. 143 (Дело по прошению).
19. Мирза Джамал Джаваншир Карабагский. Указ.раб., С. 71.

20. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., С.69-71.
21. Исмаилов Э.Э. Правители Азербайджана (хронологические и родословные таблицы). Баку, 1998; Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб.; Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., С. 83-85.
22. Бакиханов А.К. Указ.раб., с.159.
23. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 119.
24. Трактат между Карабахским ханом и Российской Империей о переходе Ханства под власть России от 14.05.1805 г. // АКАК. Тифлис, 1868. Т. II. с. 705.
25. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с.96.
26. Бакиханов А.К. Указ.раб., с. 188.
27. Мирза Джамал Джеваншир Указ.раб., с. 103.
28. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению); Айтберов Т.М. Материалы по хронологии и генеалогии правителей Аварии (VIII-XIX вв.) // Источниковедение средневекового Дагестана. Махачкала, 1986. С. 147-163; Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей // Акты Кавказской Археографической Комиссии (далее: АКАК). Тифлис, 1868. Т. II. С. 695-696; Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий. Родословная таблица Ганджинских ханов // АКАК. Тифлис, 1875. Т. VI. Ч. II. С. 905-906; Исмаилов Э.Э. Восходящая родословная Указ.раб., с. 34-40; Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб.
29. Джеваншир А.-Б. Указ.раб., с. 60.
30. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей // АКАК. Тифлис, 1868. Т. II. С. 695-696.
31. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л. 44-44об.; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. / Составители Богданова Н.Г., Притыкин Я.М. / Редактор Петрушевский И.П. М.,-Л., 1936-1937. Ч. I, с. 46, Ч. II, с. 35; Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб.
32. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Тифлис, 1866-1904. Т. II, с. 725.
33. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей с. 695-696; Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий. Указ.раб., с. 905-906.
34. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
35. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II, с. 45-47; Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб..
36. ГИААР. Ф. 77. Оп. 1. Д. 6 (Переписка), Л.3-9.
37. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II, с.45-47; Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696; Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий. с. 905-906.
38. Мяммядов Б.А. Натяванын гошумлары (ядяби портретляр) Баку, 1996.
39. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
40. АКАК, Тифлис, 1866-1904. Т. II, с.725; Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 93; Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей // с. 695-696.
41. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
42. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л.73.
43. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 105; Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.

44. Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., с. 83-85.
45. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
46. Там же,
47. Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., С. 83-85.
48. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
49. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 96.
50. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
51. Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., с. 83-85.
52. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
53. Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., С. 83-85.
54. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
55. Məmmədov B.A.Göstərilən əsəri.
56. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, С. 695-696.
57. Там же.
58. Там же.
59. Там же.
60. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 96.
61. Məmmədov B.A.Göstərilən əsəri.
62. Кавказский календарь на 1853 г. Тифлис, 1852.
63. Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. Указ.раб., с. 96.
64. ГИААР. Ф. 77. Оп. 1. Д. 14 (Рапорты). Л.37.
65. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей ,С. 695-696.
66. Бакиханов А.К. Указ.раб., с.179.
67. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, С. 695-696; Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий. Указ.раб., С. 905-906.
68. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. , Ч. II, с.35,147.
69. Азербайджанская Советская Энциклопедия. Баку, 1987. Т. X. С. 430 (на азерб. яз.); Бакиханов А.К. Указ.раб., с.189.
70. ГИААР. Ф. 44. Оп. 1. Д. 590а (Списки офицеров Шемахинской губернии, всего 370 человек, и послужные списки этих же офицеров 1854-1899 гг.), Л.21.
71. Бакиханов А.К. Указ.раб., с. 194, 269.
72. ГИААР. Ф. 77. Оп. 1. Д. 14 (Рапорты), Л. 111.
73. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. I, с.46.
74. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. I, с. 41-46.
75. ГИААР. Ф. 44. Оп. 1. Д. 590а, Л. 21; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II, с.35.
76. ГИААР. Ф. 44. Оп. 1. Д. 590а, Л. 21; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. I, с.41-46; Ч. II, с. 145-148.
77. ГИААР. Ф. 44. Оп. 1. Д. 590а, Л.21.
78. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı, 1987, c.X, s. 430.
79. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению); ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1059 (По прошению);
80. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.

81. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1059 (По прошению).
82. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
83. Родословная Ибрагим-хана [Карабахского] и его детей, с. 695-696.
84. Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий]. Указ.раб., ч. II. с. 905-906.
85. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, с. 48.
86. ГИААР. Ф. 62. Оп. 1. Д. 25, Л.5.
87. Məmmədov B.A.Göstərilən əsəri.
88. ГИААР. Ф. 43. Оп. 2. Д. 7344 (Камеральное описание и список лиц привилегированного сословия города Шуши за 1886 г.), Л.259.
89. Хаджи-Хамид-Эфенди, Закавказский муфтий. Указ.раб., С. 905-906; Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., С. 83-85.
90. ГИААР, Ф. 10. Оп. 1. Д. 9; ГИААР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 77.
91. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л.32.
92. ГИААР, Ф. 10. Оп. 1. Д. 9; ГИААР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 77.
93. ГИААР, Ф. 10. Оп. 1. Д. 9; ГИААР. Ф. 10. Оп. 1. Д. 77.
94. Российский Государственный военно-исторический архив (далее РГВИА). Ф. 395, Оп.20, Д.294, Л.5-6; Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. , Ч. I, с.41,45.
95. РГВИА. Ф. 395, Оп.20, Д.294, Л.2-8.
96. Список майорам по старшинству. Исправлен по 26 июля 1840 года. СПб., 1840, с.304.
97. РГВИА. Ф. 407. Оп. 1. Д. 948. Л. 161об-162.
98. РГВИА). Ф. 395, Оп.148, Д.248, Л.4-5.
99. Список майорам по старшинству. Исправлен по 26 июля 1840 года. СПб., 1840, с.304.
100. ГИААР. Ф. 77. Оп. 1. Д. 14 (Рапорты), Л.77.
101. РГВИА. Ф. 407. Оп. 1. Д. 948. Л. 161об-162.
102. ГИААР, Ф. 10. Оп. 1. Д. 9; ГИААР, Ф. 10. Оп. 1. Д. 77; ГИААР. Ф. 43. Оп. 2. Д. 7344, Л.160; ГИААР. Ф. 62. Оп. 1. Д. 25,Л.5-6; ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению).
103. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению).
104. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. II.
105. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л.41-43,49.
106. Газета "Кавказ". 10.10.1871 г. № 119.
107. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению).
108. ГИААР. Ф. 62. Оп. 1. Д. 25,Л.5-6.
109. РГВИА. Ф. 330. Оп. 55. Д. 1568. Л. 52-53.
110. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению).
111. ГИААР. Ф. 290. Оп. 2. Д. 1046 (По прошению).
112. Шукюрзаде Э.Б. Указ.раб., с. 83-85.
113. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л.42.
114. ГИААР. Ф. 69. Оп. 1. Д. 143 (Дело по прошению), Л.42.

Eldar İsmayılov

**Qarabağ xanları və onların nəşilləri
(nəşlin böyük xəttinin şəcərəsi)**

Xülasə

Azərbaycan tarix elminin zəif tədqiq edilmiş sahələrindən biri Azərbaycanın görkəmli nəşillərinin genealogiyasıdır. Təqdim edilən məqalədə Qarabağın xan nəşli – Cavanşir nəşlinin şəcərəsi araşdırılır. Azərbaycanın və Rusiyanın dövlət arxivlərində, həmçinin şəxsi arxivlərdə qorunan tarixi sənədlər Cavanşir nəşlinin nümayəndələrinin tərcümeyi-hallarını öyrənməyə imkan verir. Məqalədə nəşlin görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan tarixində oynadığı rol göstərilir. Tədqiqat zamanı aşkar edilmiş və məqalədə əks olunmuş məlumatlar Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi və yerli hakim nəşilləri tərəfindən idarə olunmasını bir daha təsdiqləyir.

Eldar Ismailov

**The Karabakh xans and their descendants
(the genealogy of the main branch of the kin)**

Summary

Genealogy of the Azerbaijanian eminent stocks is the less investigated topic of the history of Azerbaijan. Article was investigated khanat stock of Karabakh – Cavanşir stock. Historical documents from Azerbaijan State History Archive, Russian State History Archive, Russian State Military History Archive, also personal archives and rare historical books from the libraries in Baku, Moscow and Saint– Peterburg help to learn biography of the representatives of Cavanşir stock. Article is about the role of the eminent representatives of this stock in history of Azerbaijan. Information, given in this article are proving the fact that Karabakh is the part of Azerbaijan and Karabakh was ruled bu Azerbaijanian stock.

Парвин Гезалов

Четырехугольное знамя Иреванского ханства

*(в сравнении со знаменем сарбазского полка армии
Аббас Мирзы Каджара)*

Иреванское ханство являлось одним из государственных образований, которое было создано на территории Азербайджана после развала империи Надир шаха Афшара. Ханство занимало территорию к северо - западу от реки Араз, окрестности озера Гейча и равнины Агрыдаг. Столицей ханства, размещенного на юго-западе Азербайджана, являлся город Иреван (1). Основное место в экономической жизни города Иреван занимали торговля и ремесло. Город Иреван являлся одним из культурных центров Азербайджана (2). Будучи одним из наиболее сильных ханств Северного Азербайджана оно оказалось наиболее живучим. Для покорения ханства, Российской империи пришлось трижды (в 1804, 1808 и 1827 годах) посылать армии, и только к концу 1827 года ханство было оккупировано (3).

Государственность - это степень организации общества в границах определенной территории, свидетельствующая о таком уровне развития общества, когда налицо определенные традиции, обычаи, институты, атрибуты, характеризующие и обуславливающие стабильность и преемственность власти. Одним из элементов, на котором базируется государственность, является атрибутика (4). Среди символов суверенности государства и атрибутов власти особое место занимают знамена.

Ханская власть в Азербайджане в XVIII - начале XIX века располагала фактически всеми атрибутами власти (трон, корона, бунчук, печати, монеты и знамена), среди которых особое место занимают знамена (5).

Национальный Музей Истории Азербайджана обладает уникальной коллекцией ханских знамен (6). В коллекции хранятся два знамени Иреванского ханства - четырехугольное (фонд оружия и знамен № 473) и треугольное (фонд оружия и знамен № 461).

Рис.1. Знамя Иреванского ханства, (из коллекции НМИА, ФОЗ № 473)

Целью данной статьи является описание четырехугольного знамени Иреванского ханства и поиск его аналогов среди исторических знамен эпохи.

Четырехугольное знамя Иреванского ханства состоит из полотнища, древка, шнурка с кистью и подтока (нижней опоры знамени) (рис.1).

Полотнище представляет собой квадрат со сторонами 156 x 156 см. Полотнище состоит из шелковой ткани бордового цвета с пришитой на нее ромбовидной белой тканью (при передаче знамени музеем, цвет ткани был отмечен как белый, ныне оно выцвело и имеет бежевый оттенок) и красного древкового мешочка. Повторяющие друг друга лицевая и оборотная стороны полотнища были изготовлены отдельно, а затем сшиты вместе. Таким образом, полотнище двухстороннее и двухслойное.

В образовавшихся после прикрепления белого ромба красных треугольниках в углах полотнища, параллельно сторонам белой ткани изображены четыре прямоугольных картуша с фигурными краями, в которых на черном фоне имеются золотистые надписи на арабском языке. Часть надписей являются фрагментами суры “Шаф”, конец 13-го аята священной книги Коран. В верхнем левом углу написаны следующие слова: “Во имя милосердного и сострадательного Аллаха”, в верхнем правом углу написано: “Поистине мы даруем тебе очевидную победу”. Надписи в нижних картушах также взяты из Корана (сура “Шаф”, 13-ый аят). Надписи в этой области полотна с трудом были прочитаны, так как та часть ткани, где расположена надпись, имеет повреждения. В нижнем левом углу написано: “Помощь от Аллаха и близкая победа”, в правом углу: “И обрадуй же верующих” (арабские надписи прочитаны академиком Наилей Велиханлы) (7).

В расположенном по центру ромбе, углы которого направлены к сторонам бордового полотнища, изображен лев с восходящим солнцем (шир-и хуршид) и два картуша с надписями.

Изображенный светло-коричневый лев показан в профиль, стоит

на трех лапах, вооруженных (в геральдике, если изображение животного имеет зубы и когти, используется термин “вооружен” (8)) когтями, а четвертая лапа держит саблю острием вверх. Сабля типа шамшир, имеет изогнутый клинок, перекрестие и рукоять с навершием. Голова льва изображена с гривой и высунутым языком. Повернутая назад голова льва позволяет увидеть правый глаз, правую ноздрю и два уха. Длинный хвост с мехом на конце изогнут к спине полукругом. Над спиной льва изображается желтое восходящее солнце с тринадцатью лучами.

Над львом размещен желтый каплевидный картуш, в котором написано черными буквами на арабском языке: “Ас-султан бен ас-султан шах Фатали Каджар, 1239”. Под львом помещен желтый прямоугольный картуш с фигурными краями, внутри картуша черной краской на арабском языке написаны слова, которые очень трудно разобрать из-за полустертости надписей. На знамени указана дата “1239”. Вероятно, это 1239-й год по хиджри, что дает право отнести его к 1823- 1824- м годам.

Область полотнища, служащая для крепления к древку - “шкаторина”, древковый мешочек изготовлен из суконной ткани красного цвета.

Деревянное древко знамени длиной 261 см, диаметром в разрезе 3,8 см, изготовлено из вяза. На поверхность древка нанесено лаковое покрытие.

Как составная часть знамени, имеется прикреплявшийся к навершию шнурок с кистью на конце (декоративный элемент знамени). Шнурок и кисть изготовлены из витых серебристых нитей.

На нижнюю часть древка надет железный конусовидный подток длиной 14,5 см.

Рассмотрим путь, который прошло знамя, прежде чем, оказаться в фондах Музея. Несмотря на упорное сопротивление, 1-го октября 1827 года Иреванская крепость была захвачена русскими войсками. В источниках того периода указывается, что вместе с пленными и трофеями было захвачено четыре знамени Иреванского ханства (9). Один из них является штандартом, принадлежавшим Иреванскому правителю Гусейн хану (10). Остальные три знамени указываются в источниках как “Знамена персидских пехотных полков” (11).

Информация о хранении знамен в фондах Кавказского Военного

Музеях, имеется в Путеводителе музея, открывшегося в 1888 году в городе Тифлис (в ряде документов музей указывается как Тифлисский Музей Славы). Впервые вопрос о возвращении этого и других азербайджанских знамен был поднят в апреле 1919 года. Военный министр Азербайджанской Республики генерал от артиллерии Самед бек Мехмандаров 5 апреля 1919 года приказал военному представителю Азербайджана в Грузии подполковнику Алиеву выяснить вопрос о возвращении государственных регалий Азербайджана (12). В сентябре 1924 года на I Общеазербайджанском краеведческом съезде вновь был поднят вопрос о возвращении в Азербайджан этих регалий (13). В том же году удалось получить эти материалы из Грузии, среди которых было два Иреванских знамени, переданные в Музей Истории Азербайджана (14).

Таким образом, при штурме Иревана русские войска захватили 4 знамени, один из которых является штандартом Гусейн хана, а три остальных - полковые. Учитывая, что штандарты азербайджанских правителей были традиционно треугольной формы (15) можно предположить, что штандартом Гусейн хана является треугольное знамя, хранящееся в Музее под номером 461. Следовательно, четырехугольное знамя является одним из полковых знамен и в этом направлении мы вели научный поиск.

Как известно, в результате военных реформ принца Аббас Мирза Каджара были созданы полки сарбазской пехоты. Применительно к подразделениям сарбазской пехоты используется термины “полк” и “батальон”, так как нет единства в переводе термина “фуаджи”, которым обозначали воинскую часть (16). Мы использовали термин “полк”, как наиболее часто встречающийся, и к тому же командир части фуаджи носил титул “серхенг”, что соответствовало русскому “полковник”.

В 1803 г. Фатали шах, посетив Азербайджан, лично вручил первые знамена регулярной армии. По свидетельству Г. Друвиля, эти знамена были красные, украшенные белыми тафтяными каймами с золотой бахромой, и наверху в виде серебряной руки. Полотнища “имеют герб своей страны, сшиты из красного сукна или шелка с изображением восходящего солнца над лежащим львом (герб Персии)” (17). В 1817 году с дипломатическим визитом государство Каджаров посетил генерал А. Н. Ермолов, который описал увиденное в ра-

боте “Собрание записок о Персии в 1817 году”. Здесь же даны цветные иллюстрации, выполненные художником из состава делегации. На одном из рисунков изображен сарбазский офицер с саблей наголо, рядом с которым знамя сарбазского полка (рисунки делегации А.Н.Ермолова опубликованы в статье А.Кибовского, В.Егорова (18)) (рис.2). Знамя поразительно схоже с четырехугольным знаменем из коллекции Музея.

Знамя на рисунке из работы А.Н.Ермолова состоит из древка, на вершину которого надето навершие в виде раскрытой ладони, а также полотнища и ленты. Полотнище синего цвета с золотой бахромой. На полотнище нашит белый ромб с изображением льва и солнца. Другой современник событий, путешественник

Рис. 2 Сарбазский офицер со знаменем из статьи А.Кибовского, В.Егорова.

Бларамберг писал: “каждый персидский полк имел свое знамя из шелка - красное, белое, желтое и т. д. по желанию, но с неизменным львом, солнцем и серебряной рукой Али” (19) (имеется в виду навершие в виде раскрытой ладони, традиционно связанное с именем Али ибн Абу Талыба, одного из первых последователей пророка Мухаммеда и полководца исламского мира).

Г. Друвиль, побывавший в государстве Каджаров в 1810-е годы, помимо описаний оставил и цветные иллюстрации, которые сам нарисовал с натуры. Так, на одном из рисунков изображены синий и красный четырехугольные флаги со львом и солнцем, навершием в виде раскрытой ладони и лент (20) (рис.3).

Таким образом, суммируя вышесказанное можно прийти к выводу, что знамена сарбазских частей принца Аббас Мирзы состояли из древка с серебряным навершием в виде раскрытой ладони, двух лент

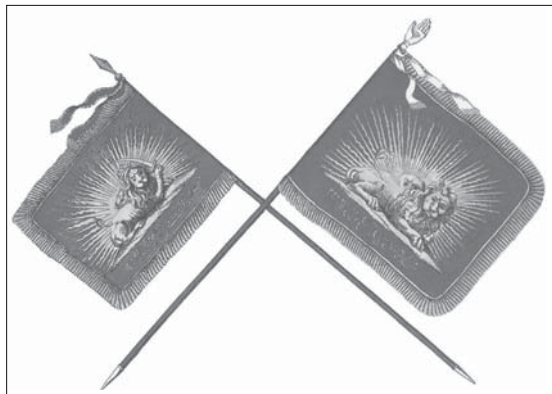

**Рис.3 Знамена Сарбазских полков.
Художник Г.Друвиль**

и полотнища. Полотнище четырехугольной формы могло быть разного цвета, но особенно часто было красным. На центр полотнища нашивался белый ромб с изображением льва и солнца. Из-за отсутствия единой мастерской по изготовлению флагов как в деталях знамени, так и в стиле изображения льва и солнца встречаются различия.

Как известно, Иреванское ханство в период русско-иранских войн I -ой четверти XIX века являлось союзником государства Каджаров. Временами, как Фатали шах, так и принц Аббас Мирза оказывали военную помощь ханству в отражение российской агрессии (21). Одной из форм помощи было создание на территории ханства регулярного пехотного полка, по образцу сарбазских полков принца Аббас Мирзы. В результате была создана воинская часть, известная в русских источниках как “Иреванский сарбазский полк” (22). Эта часть принимала участие в отражении российской агрессии, она особенно прославилась в ходе последнего похода русских войск на Иреван в 1827 году и в обороне города (23). Иреванский сарбазский полк имел свое знамя. Учитывая, что структура, одежда и вооружение полка полностью соответствовали сарбазским полкам Аббас Мирзы, можно предположить, что и знамя было аналогичным. В таком случае, четырехугольное знамя из коллекции Музея (ф.н.и., инв.№473) является знаменем Иреванского сарбазского полка, так как: во-первых, полностью соответствует сарбазским знаменам армии Аббас Мирзы; во-вторых, в русских документах это знамя фигурирует среди “знамен персидских пехотных полков, взятых при сдаче Иревани 1-го октября 1827г.” (24); в-третьих, на знамени указано имя Фатали шаха Каджара, а именно он раздавал знамена сарбазским полкам.

Таким образом, анализируя все вышеуказанное можно прийти к следующим выводам:

1. Среди символов государственности ханств и атрибутов власти

ханов Азербайджана XVIII - начала XIX веков особое место занимают знамена;

2. в коллекции знамен НМИА хранятся два знамени, относящихся к Иреванскому ханству. Одно из них треугольное, является личным штандартом хана (судя по русским источникам, Гусейн хана Иреванского);

3. четырехугольное знамя из Иреванского ханства состоит из полотнища, древка, шнурка с кистью, подтока, отсутствует (утеряно) наверхшие знамени;

4. обзор работ дипломатов и путешественников, побывавших в государстве Каджаров в 1810-1820-е годы, показывает, что регулярные войска Аббас Мирзы (сарбазские полки) имели свои знамена, которые с 1803 года выдавались Фатали шахом Каджаром;

5. одной из сарбазских воинских частей был Иреванский сарбазский полк, составленный из воинов ханства при участии инструкторов из войск Аббас Мирзы;

6. четырехугольное знамя из коллекции Музея полностью совпадает с описанием и изображением знамен сарбазских полков;

7. в русских документах четырехугольное знамя указывается среди “знамен персидских пехотных полков, взятых при сдаче Иревани 1-го октября 1827г.”;

8. на четырехугольном знамени из коллекции музея указано имя только Фатали шаха Каджара, что не случайно, если учесть, что знамена сарбазских полков вручались лично им;

9. четырехугольное знамя Иреванского ханства из коллекции НМИА является знаменем Иреванского сарбазского полка;

10. на знамени указан год 1239-й (по мусульманскому календарю), что соответствует 1823/24 году по христианскому календарю. Полагая, это год формирования полка и вручения ему знамени.

Литература

1. Naxçıvan Ensiklopediyası, I cild, Vasif Talıbovun redaktəsi altında, Naxçıvan, 2005, s. 266.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, Yaqub Mahmudovun redaktəsi altında, B., 2005, s. 50.

3. Suleymanov M., İrəvan xanlığının Russiyaya birləşdirilməsi tarixindən, B., Hərbi nəşriyyat, 1997, s. 159.

4. Касимова С.А., Атрибутика азербайджанской государственности как исторический источник (по материалам Национального Музея Истории Азербайджана), Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.и.н., Баку, 2007, с.10.

5. Ахмедов С.А., Атрибуты власти азербайджанских ханов (из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана), //Известия Азербайджанского Историко-родословного общества, Вып.6, Баку, 2007, стр, 83.

6. Azərbaycan Bayraqları, Kataloq, N.Vəlixanlı, Z.Dulaeva, S.Əhmədov, R. Səfərova, Bakı, Elm, 2005, s.8.

7. Там же. с.28.

8. Слейтер С. Геральдика, Издание второе /Пер. И.Жилинской. Изд-во Эксмо, М., 2005, с.82.

9. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях СПб, (I-V т.), т.III, вып.III, с.82.

10. Путеводитель по Кавказскому Военному-Историческому Музею, Тифлис, Типография штаба Кавказского военного округа, 1913. с.27

11. Там же, с.27.

12. Центральный Государственный Исторический Архив Азербайджана, ф. 2898, оп.2, л.11.

13. Azərbaycan Bayraqları, Kataloq, s.6.

14. Там же, с.6.

15. Ахмедов С.А., указ. раб., с.83.

16. Кибовский А., Егоров В., Персидская регулярная армия 1- ой пол. XIX в., //Цейхгауз, №5, с.20.

17. Друвиль Г., Путешествие в Персию в 1812-1813 годах, ч. 1-2, М., 1826, с.50.

18. Кибовский А., Егоров В., указ. раб., с. 21.

19. Там же, с.24.

20. Друвиль Г., указ. раб., с.52.

21. Azərbaycanın hərbi işi tarixi, cild I, M.S.Suleymanov, S.Ə.Əhmədov, Y.Ş.Ağayev, S.N. Məmmədov, B., 2006, s.501-502.

22. Кибовский А., Багадеран - Русские дезертиры в персидской армии. //Цейхгауз, №5, с.22.

23. Сулейманов М., указ. раб. 135-154.

24. Путеводитель по Кавказскому Военному-Историческому Музею, с.26.

Pərvin Gözəlov

**İrəvan xanlığının dördkünc bayrağı
(Abbas Mirzə Qacarın ordusunun sərbaz alayının bayrağı ilə müqayisədə)**

Xülasə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında İrəvan xanlığının dördkünc bayrağı qorunur. Azərbaycan xanlıqları sırasında ən güclü xanlıqlardan olan İrəvan xanlığı Rusiya ordusuna güclü müqavimət göstərmiş və yalnız 1827-ci ilin sonunda işğal edilmişdir. Rus qoşunları xanlığın bir neçə bayrağını ələ keçirmiş, onların sırasında ağ və qırmızı parçalardan toxunmuş, üzərində şir və günəş təsviri olan dördkünc bayraq da var idi. Məqalədə bayrağın təsviri verilir, xanlığın rəmləri barəsində diplomat və səyyahların qeydləri göstərilir. Həmçinin qonşu dövlətlərin bayraqları ilə müqayisələr aparılır. İrəvan xanlığının dördkünc bayrağı şahzadə Abbas Mirzə Qacarın sərbaz piyada alayının bayraqları ilə oxşardır. Ehtimal ki, Muzeyin kolleksiyasında qorunan bayraq XIX əsrin əvvəllərində təşkil edilən İrəvan sərbaz alayının bayrağı olmuşdur.

Parvin Gozalov

**The quadrangular banner of Irevan Khanate
(in comparison with the banner of Sarbaz regiment of Abbas Mirza)**

Summary

In the collection of Museum of Historical of Azerbaijan the quadrangular banner of Irevan Khanate has been kept. Being one of the strongest khanates of Azerbaijan, the Irevan Khanate was opposed to Army of Russia strongly and was captured only at the end of 1827. The Russian troops captured also some banners of Khanate and one of them was quadrangular one and had been sewn of red and white tissues with the pictures of lion and Sun. in the article the description of the banners is given, the notes of diplomats and travelers about the khanate's symbols are shown. It's also the comparisons with the banners of neighboring khanates are fulfilled. By opinion of the author, the quadrangular banner of Irevan khanate has similarity with the banners of Sarbaz infantry regiment of Prince Abbas Mirza Kajar. Probably, the banner of the Museum's collection was the banner of Irevan Sarbaz regiment created at the beginning of XIX century.

Нармин Таурзаде

**Школа садоводства в селе Мардакян
Бакинского уезда (1896-1900)**

Интенсивный рост населения, вызванный стремительным экономическим развитием Бакинского нефтепромышленного района, обусловил соответственно повышение спроса на сельскохозяйственную продукцию. Одной из традиционно ведущих отраслей сельского хозяйства Апшерона являлось садоводство. По подсчётам А.С. Сумбатзаде, в конце 80-х годов XIX в. в Бакинском уезде садоводством на 4145,66 десятинах земли занимались крестьяне 32-х селений, что составляло 0,48% наделной земли. Несмотря на то, что эти данные гораздо ниже

*Занятия в классе Мардакянской школы садоводства
Конец 1890-х годов*

соответствующих по Губинскому и Нухинскому уездам, он относил Бакинский уезд к числу уездов с развитым садоводством (1).

Площадь садов и виноградников имела явную тенденцию к росту и к концу XIX в. достигала 6000 десятин. (2)

Особенно славились местные сорта винограда, инжира, туты и других редких сортов плодов и ягод. Однако урожайность плодовых деревьев и виноградных лоз, вследствие примитивной техники обработки земли, нехватки поливной воды, недостатка средств защиты от вредных насекомых и других неблагоприятных факторов, была невысока. На самом низком уровне находились сушка и консервирование плодов. Повышение урожайности садовых культур и рациональная их переработка требовали внедрения технических средств, ведения хозяйства на научной основе, а следовательно, и наличия подготовленных специалистов.

После открытия в Баку мореходных классов, ремесленного училища, ряда профессиональных курсов, естественно возник вопрос и об организации училища сельскохозяйственного профиля. К 90-м годам XIX в уже имелся опыт, накопленный в Загатайских ремесленных училищах, точнее в их сельскохозяйственных отделениях.

Идея создания школы садоводства впервые была высказана в 1890 году Бакинским губернатором, отдыхавшим в селе Маштага, но поскольку тяжесть расходов предполагалось возложить на крестьян этого села, отклика на сделанное предложение не последовало.

Инициативу организации школы садоводства взял на себя известный своей благотворительностью предприниматель Г.З.Тагиев. Его вила с роскошным видом в с. Мардакян являлась наглядным примером того, что можно сделать на песчаных почвах Апшерона. Пользуясь большим влиянием среди местных крестьян, Г.З.Тагиев смог убедить их в пользе открытия школы, тем более что он принимал на себя постройку здания и содержание школы в течение первых десяти лет.

Министерство земледелия государственных имуществ предоставило Г.З.Тагиеву на этот срок ссуду в размере двух тысяч рублей в год, после чего школа переходила в ведение министерства. За последним оставалось право сокращать субсидию в случае уменьшения ниже двадцати.

Мардакянское сельское общество выделило на строительство школы 10 десятин земли (3).

Первые публикации о предполагаемой школе садоводства относятся к 1893 году, хотя слухи о намерении Г.З.Тагиева просочились в местную прессу ещё в 1890 году (4).

Г.З.Тагиев выстроил учебный корпус с двумя светлыми и удобными классными комнатами, рассчитанными на 40 учеников каждая, учительской, кабинетом для учебных пособий, библиотекой и просторной верандой- рекреационным залом. При необходимости можно было открыть и третий класс. По обеим сторонам учебного корпуса размещались трёхкомнатные квартиры учителей. К главному зданию примыкала пристройка, соединенная крытым переходом, в котором размещался гардероб учащихся, различный инвентарь. Классная комната была заказана под руководством директора Бакинской мужской гимназии и отвечала последнему слову школьной гигиены. По свидетельству современников внешний вид здания и обстановка отличались богатством и даже роскошью(5).

В начале апреля 1896 г. все работы в здании школы были завершены. В дальнейшем предусматривалось выстроить общежитие для учащихся из других сел и городов, а также оранжереи и различные хозяйственные постройки. Территорию школы окружала высокая каменная ограда. Земля была подвергнута глубокой обработке. Вместо каменистого грунта, который выламывался и вывозился, насыпалась плодородная привозная земля. Школа и окружающий её участок обильно и регулярно снабжались водой, что в условиях Апшерона имело исключительно важное значение (6).

Г.З.Тагиев отнёсся к организации Мардакянской школы садоводства со свойственной ему дальновидностью и основательностью, деловой сметкой, умением и желанием максимально содействовать делу, в пользу которого он был уверен.

Ко времени открытия школы её территория была обсажена взрослыми деревьями, разбиты аллеи. Часть территории была обведена под питомник с несколькими миллионами саженцев различных древесных и кустарниковых пород. Большую их часть составляли деревья, розовые кусты, декоративные и другие растения, способные прижиться в местном климате (7). Посадочный материал мог вполне обеспечить не только соседние сады и дачи, но и Баку. Так был заложен первый не только в Баку, но и в Азербайджане питомник растений.

Открытие Мардакянской школы садоводства несколько задержалось вследствие неполучения разрешения из Министерства земледелия и государственных имуществ. И только после повторного ходатайства бакинского губернатора последовало разрешение.

Целью школы являлось распространение среди населения, преимущественно путём практических занятий, необходимых знаний и навыков по садоводству, виноградарству и огородничеству, а также по корзиноплетению и столярному делу.

Курс обучения был рассчитан на три года. При школе предусматривался двухгодичный подготовительный курс. В I-ый принимались мальчики с 13 лет без подготовки, во II-ой умеющие уже читать и писать по-русски. В I-й основной класс принимались с 15 лет, со знаниями в объёме одноклассного народного училища Министерства народного просвещения (8).

В начале сентября 1896 года в школу записалось более 40 мальчиков. К началу учебного года учащимся была выдана форменная одежда, заказанная Г.З.Тагиевым.

Торжественное открытие Мардакянской школы садоводства состоялось 27 октября того же года в присутствии представителей губернской и городской администрации, директоров средних учебных заведений, духовенства, местных жителей и принятых учащихся (9).

Школа открылась в составе двух классов. Для руководства школой был приглашён учёный агроном. В первый год преподавателем общеобразовательных предметов и временно исполняющим должность директора был назначен Гейдар Мурадгасилов, вторым преподавателем - Гусейн Халилов (10). Оба являлись выпускниками Закавказской учительской семинарии и имели педагогический опыт. Должность преподавателя практических занятий на первых порах оставалась вакантной. В школе обучали элементарной грамоте, счёту и практическим навыкам в садоводстве. Занятия велись на русском языке, но с помощью родного азербайджанского.

В первые же месяцы деятельность школы вызвала активный интерес родителей учащихся к практическим занятиям, особенно по садоводству. Вскоре при школе садоводства были организованы и воскресные курсы для взрослых, на которые записалось много желающих. Помимо курсов предполагалось и устройство воскресных чтений в сопровождении “туманных картинок”, т.е. диапозитивов (11). Воск-

ресные чтения проводились в свободное от полевых работ время. В мае месяце они прекращались(12). К концу первого учебного года в Мардакянской школе обучалось 43 учащихся, среди них и несколько взрослых, а к началу 1898 года - 46 (13).

Об успехах обучения можно судить по содержанию письма в газету “Каспий” группы инженеров - И.Гославского, К.Скуревича, В.Згленицкого и других представителей бакинской интеллигенции, в котором излагалось впечатление от посещения школы 22 мая 1897 года. Они осмотрели сад, помещение школы, присутствовали на классных занятиях. Ученики правильно произносили русские слова, хорошо справлялись с письменными работами, чисто и красиво писали, осмысленно излагали прочитанное, отвечали на вопросы. И всё это за несколько месяцев обучения. Посетители были удивлены природными способностями детей и умению, энергии руководителей школы. Таким образом, авторы письма опровергали ходячее мнение чиновников о недоверии местных жителей ко всяким культурным начинаниям. В заключение они выражали уверенность в будущем школы, в том, что она оправдает возложенные на неё надежды. Такого же мнения придерживался и бакинский губернатор (14).

К началу второго учебного года наблюдалось увеличение численности учащихся. Они успешно овладевали русским языком, ориентировались в географических картах, могли, в частности, показать столичные города мира, делали успехи в рисовании. Школа отличалась высокой дисциплиной. Своим успехом школа обязана была в значительной мере педагогическому персоналу, подобранному из опытных профессионалов. Успехи были тем поразительнее, что контингент учащихся состоял из детей апшеронских крестьян, большей частью, не владевших при поступлении в школу русским языком.

Успехи и достижения могли бы быть ещё эффективнее, если бы удалось осуществить строительство общежития. По-видимому, отсутствие его являлось одной из причин сокращения числа учащихся. В 1899 году в Мардакянкой школе садоводства начался спад численности учащихся, которая опустилась до 30. Возникли проблемы с содержанием показательного хозяйства. Гордость школы - сад стал приобретать черты запущенности. Эти причины, по - видимому и привели к закрытию школы в 1900 году (15).

Мардакянкая школа садоводства за короткий период своей дея-

тельности, благодаря образцовым условиям и хорошей организации учебного процесса, успела дать учащимся элементарные научные знания и профессиональные навыки, необходимые в садоводстве. Нельзя не отметить инициативу персонала школы (весьма возможно, и Г.З.Тагиева) в обучении взрослых апшеронских крестьян, которые охотно посещали воскресные занятия.

Мардакянкая школа садоводства внесла свою лепту в развитие этой отрасли на Апшероне.

Список использованной литературы:

1. А.С.Сумбатзаде. Сельское хозяйство в Азербайджане в XIX в. Баку, 1958 г., с. 230, 231.
2. Кавказский календарь на 1897 г., отд.В, С. 75.
3. Газета “Каспий”, 1896 г., № 234.
4. Там же, 1890 г., № 232; 1895 г., № 236.
5. Там же, 1896 г., № 190.
6. Там же, 1896 г., № 190, 234.
7. Там же, 1896 г., № 190.
8. Там же, 1896 г., № 214.
9. Там же.
10. До приглашения в Мардакянкую школу садоводства Г. Мурадгасилов преподавал в Кизилагачском начальном училище, а Г. Халилов- в Губинском городском двухклассном училище. См. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики, ф. 389, оп. 6, д. 150, л. 34; Отчёт попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1894 г. Тифлис, 1895., с. 391; Бакинский справочный календарь на 1898 г. Баку, 1897г. Адрес календарь, с. 64; “Кавказский календарь” на 1897 г., с. 333.
11. Газета “Каспий”, 1896 г., № 234.
12. Газета “Каспий”, 1896 г., № 234; 1897г., № 98; НАИИ НАНА, д. 2267(03), с. 70.
13. Бакинский справочный календарь на 1898 г., с. 74.
14. Газета “Каспий”, 1897г., №112.
15. Научный архив института истории НАНА, д. 2267(03), с. 164.

Nərmin Tahirzadə

**Bakı qəzasının Mərdəkan kəndində bağçılıq məktəbi
(1896-1900)**

Xülasə

Mərdəkan bağçılıq məktəbi 1896-cı ildə H.Z.Tağıyevin maddi köməyi və təşəbbüsü ilə açılmışdır. Binanın tikintisini və 10 il ərzində onun saxlanması H.Z.Tağıyev öz üzərinə götürmüşdür. Məktəbdə qonşu kəndlərdən gələn uşaqlar da təhsil alırdılar. Burada böyüklər üçün də kurslar təşkil olunmuşdur. Məktəb Abşeronda bağçılıq təsərrüfatının inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Narmin Tahirzade

**School of gardening in the village Mardakan of Baku district
(1896-1900)**

Summary

Mardakan elementary school of gardening was opened in 1896 under the initiative and G.Z.Tagiev's financial support who has taken on construction of a building and its full maintenance within 10 years. Children of the next villages were trained also at school.

The school makes a present to growth of gardening economy in Absheron.

Firdovsiyyə Əhmədova
**Tanınmış Bakı tacirləri:
Əliyev qardaşları**

XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində Bakı cəmiyyəti, tarixinin zəngin, qaynar, cəzbedici mərhələsini yaşamışdır. Bakı Rusiya imperiyasının iri sənaye şəhəri olmaqla yanaşı, həm də Qafqazın iqtisadi, siyasi, mədəni mərkəzi kimi mühüm rol oynayır. Qafqaz müsəlmanlarının fikir mərkəzi kimi də bütün Şərq aləmi ilə sıx bağları olan Bakının ticarət əlaqələri geniş coğrafiyanı əhatə edirdi. Bakı tacirlərinin sorağı imperiya məkanını aşmış, dünyanın məşhur şirkət və cəmiyyətlərinin, ticarət evlərinin işgüzar tərəfdaşları olmaları ilə tarixdə iz qoymuşlar.

Sənətkarlıq məşğuliyyəti ilə tarixi ənənəsi olan şəhərin zərgərlik işinə bağlı tanınmış ustaları, tacirləri olmuşdur. Adında belə təsbit olunan tarixi “Zərgərpalan” məhəlləsində istehsal və satış dükanlarının sıralanması bəlli məlumatlardır. Zərif, incə sənət sahiblərinin, zərgərlik məmulatlarının ticarəti ilə ad-san qazanmış şəxslərin fəaliyyəti haqqında xeyli arxiv sənədləri, şəxsi əşyalar, materiallar qalmaqdadır. Sovet hakimiyyəti illərində təqiblərə məruz qalmış, mal-mülkləri talan edilmiş peşə sahibləri sırasında tacir zümresinin nüfuzlu nümayəndələri var idi. Adları bu gün əksəriyyətə bəlli olmayan Əliyev qardaşları da bu aqibəti yaşamış oldular.

Əli Bala (1855–1926) və Kərbəlayi Qafar (1862–1939) Məşədi Əbdül Cabbar oğlu Əliyevlər birlikdə zərgərlik işləri və satışı ilə məşğul olmuşlar. Rusiyanın, xüsusən Moskvanın ən məşhur, dünyada ad qazanmış zərgər işləri ustaları, firmaları ilə sıx əlaqələrə malik olmuş, imperator sarayı–

nın zərgərlik məmulatlarının təchizatçısı kimi də tanınmışlar. Yazıçı Manaf Süleymanov “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” (Bakı, 1987) kitabında “Əliyev qardaşları”ndan da bəhs etmişdir: “Haşimovun Olginski küçəsindəki əzəmətli binasının altında bir neçə qapılı mağazada “Əliyev qardaşları” dünyada nə cür qızıl, platin, gümüş, cəvahirat, bəzək əşyası var idisə satırdılar: üzük, sırğa, qolbaq, cütqabağı, medalyon, həmail, belbağı, kəmər və başqa şeylər. Hamısı da əla növ, başdan-başa cəvahiratla – yaqut, ləl, zümrüd, zəbərcəd, mirvari, sədəflə bəzədilmiş, qravyyuralı qızıl-gümüş papiros qutuları, təkbənd, bir sözlə hər şey...”.

Əliyev qardaşları hazırladıqları zərgərlik məmulatlarının, həmçinin müxtəlif şəhərlərdən aldıkları hazır ziynət əşyalarının 1884-cü ildə Bakıda kütləvi satışını təşkil etmişlər.

Bakı ətərlıq Palatasının 1885-ci ildə verdiyi şəhadətnaməyə görə, Əli Bala Əliyev Bakı şəhərində qızıl və gümüş məmulatlar istehsalı ilə məşğul ola bilərdi. 1888, 1889, 1890, 1891-ci illərdə də eyni məzmunlu şəhadətnamənin verildiyini təsdiqləyən sənədlər qalmışdır. 1896-cı ildə Ə-B.Əliyevə verilmiş şəhadətnamə onun Vorontsov küçəsindəki (indiki İ.Səfərli) emalatxanasına aid idi. Sənədlərlə tanışlıq bəhs edilən dövrdə rəsmi qeydiyyat məsələlərinə yüksək tələbkarlığın olduğunu göstərir. Yeni müddətə şəhadətnaməsini təzələməyənlərin siyahıları tərtib olunub müvafiq idarələrə göndərilirdi. 1908-ci il üçün tacirlik şəhadətnaməsini təzələməli olanların siyahısında 2-ci gildiyaya aid bölmədə Əli Bala Əliyevlə bağlı qeyddə 1895-ci ildən silki mənsubiyyət daşdığı, yaşının 34, arvadı Əminə xanım Hacı Mirzə Baba qızının 25 yaşı olduğu göstərilir. 1911-ci ilin fevralında doldurulan ərizə-anketdə Əli Bala və Qafar Əliyevlər 2-ci gildiyə tacirləri kimi Mixaylovski küçəsi (indiki Əziz Əliyev küçəsi), 2-ci hissədə yerləşən Haşimovun evində qızıl və gümüş məmulatları mağazasının sahibləri olaraq illik mal dövriyyəsi, icarə haqqı və s. haqqında suallara cavab vermişlər. Ərizəni Qafar Əliyev imzalamışdır. 1911-ci il fevralın 17-də Əli Bala Əliyevin Bakı Şəhər İdarəsinin kassasına ödədiyi 830 r. 40 q. məbləğin müqabilində ona ayrılmış torpaq sahəsini satın almışdır. Qardaşlar şərikli olaraq Haşimovun mülkündə (Gənclər meydanında) yer alaraq uzun illər mövcud olmuş “Firuzə” dükanını idarə etmişlər.

Zərgər – tacir Əliyevlər rəsmi qaydalara riayət edərək fəaliyyət göstərirdilər. Onların hazırladığı məmulatlara “Br.Alievi” möhürü vurulurdu. Mütəmadi olaraq zərgərlik məmulatlarının əyarını müəyyən etmək, yoxlamaq xahişi ilə Bakı quberniyası Əyar Palatasına müraciət edirdilər. 1917-ci ilin birinci yarısı üçün qızıl və gümüş məmulatlı ticarət-sənaye müəssisələrinə baxış

hesabatında Əli Bala Əliyevin işində çatışmazlıq aşkar edilməmişdi.

Əslən Bakı ətrafındakı Fatmayı kəndindən olan qardaşların babaları XIX yüzilin 60-cı illərinin ikinci yarısında Bakı şəhərinə köçüb, Zərgərpalanda tikdiyi evin arxasında mal-qara saxlamaqla dolanırmışlar. Sonralar qardaşlar zərgərlik sənətinə yiyələnərək güzəranlarını yaxşılaşdırıb bilmiş, köhnə evi sökərək onun yerində 1909-cu ildə iki mərtəbəli yeni mülk qaldırmışlar (indiki Çingiz Mustafayev küç.-82). Məşədi Əli Bala Əliyev birinci, Kərbəlayi Qafar isə ikinci mərtəbədə yaşamışlar. Zərgər qardaşların babası Molla Əli Qərib oğlunun vəfatından sonra onun qızı, dul qadın Asiya-Banu 1885-ci ildə daşınan və daşınmaz əmlakın atasından ona çatacaq hissəsini əvəzində nəgd pul almaqla qardaşı Əbdül Cabbara vermişdir. Bu barədə sənəd 1885-ci il aprelin 2-də imzalanmışdır. Elə həmin günün sabahısı, aprelin 3-də Əliyevlər ailəsi daşınmaz əmlakını artırmaq məzmunlu daha bir sənəd imzalayır. Əbdül Cabbarın böyük oğlu Əli Bala Əliyev həmin gün daha 2 torpaq sahəsinə sahib olur. Sənədlərdən görüldüyü kimi, tacir Əli Bala Əliyev yalnız zərgərlik fəaliyyəti ilə kifayətlənməmiş, həm də Bakının torpaq, sərvət sahibkarları sırasında yer almışdır. 1901-ci ilin aprelində “Qafqazbest” birliyinin bir payını, elə həmin ilin noyabrında Bakı şəhər idarəsindən Krasnovodski küçəsində 285 kv. sajn uzunluğunda torpaq sahəsinə satın almışdır. Praporşik Əsəd bəy Kərim bəy oğlu Səlimxanovla Əli Bala Əliyevin 1896-cı il iyunun 20-də imzaladığı sənədə görə Keşlənin “Qara Keşlə” adlanan neftli sahəsindən Ə.Səlimxanova məxsus 1/15 hissəsinin ixtiyarı, ödənilmiş 800 rubl müqabilində Ə.B.Əliyevə keçirdi. Bu proses davamlı həyata keçirilirdi. Bakı quberniyası 2-ci gildiya taciri Əli Bala Əliyevin 1912-1917-ci illərdə də yeni-yeni torpaq sahələrini satın alması barədə notarial sənədlərə rast gəlinir. Kiçik qardaş Kərbəlayi Qafar Əliyev də belə məzmunlu müqavilələr imzalayıb mal-mülk sahibinə çevrilmişdir. 1915-ci il dekabrın 3-də mülki müşavir Yusif Ağə Dadaşovla bağladığı müqaviləyə görə, Binəqədi kəndində neft hasil edilən bağ sahəsinə icarə hüququ Bakı taciri Kərbəlayi Qafar Əliyevə keçmişdir. Buna oxşar məzmunlu müqaviləni Kərbəlayi Qafar Əliyev 1917-ci il fevralın 22-də Qala kəndində, “Şüvəlan-Bəndi” adlanan yerdəki bağ sahəsi ilə bağlı imzalamışdır. Nijeqorodlu V.Q.Smolyaninovla bağlanmış bu müqavilə Rusiya monarxiyasının süqutu ərəfəsinə təsadüf edir. Əliyev qardaşlarının sahibkar kimi, o cümlədən mülk sahibi olan şəhər sakini kimi vergi ödəmələrini təsdiqləyən qəbzlər qalmışdır. Qafar Əliyevin 1916, 1917-ci illər üçün Bakı Şəhər İdarəsinin kassasına rüsum ödəmə qəbzləri dövrün yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Əliyev qardaşlarının maliyyə durumu barədə təsəvvür yaradacaq xeyli veksellər və borc qəbzləri qalmışdır. Əsasən Əli Bala Əliyevə ünvanlanmış bu sənədlərin İsmayıl bəy və Tağı bəy Səfəraliyevlərlə bağlı olması diqqəti çəkir. Səfəraliyev qardaşlarının sosial statusunu və nüfuzunu nəzərə alsaq, onların Əli Bala Əliyevlə illər uzununu, davamlı və etimadlı əməkdaşlığı sonuncunun cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirəcək təəssürat yarada bilər. 1907–1917-ci illəri tarixləndirən, sanballı pul məbləğlərinə öhdəlik məzmunlu sənədlər Səfəraliyevlərin şəxsi blankında yazılmış, ştamp və imzaları ilə təsdiqlənmişdir. Dövrün tanınmış sərvət sahiblərinə iri məbləğlərlə veksellər verən Əli Bala Əliyev maliyyə işlərini yürütdüyü banklar sırasında “Русско-Азиатский Банк”ın Moskva şöbəsindən daha çox faydalanmışdır. Əli Bala Əliyevin 1912–1917-ci illərə aid çek kitabçalarında hesabdən çıxarılan pul məbləğlərinin təyinatı da bəzən əski əlifba ilə, çox zaman rus dilində göstərilmişdir.

Əliyev qardaşları ailəsində saxlanılan sənədlər içərisində diqqəti cəlb edən plan və məscid şəkli vardır. 1913-cü ilin martında peşəkarcasına tərtib olunmuş planın aidiyyəti bəlli olur: “План участка казенной нефтеносной земли в местности “часть Ясамальской долины, примыкающая к хребту Шубаны и часть самого хребта”, Бакинской губернии и уезда, предположенного к отводу под разведки и добычу нефти, на основании закона 17 июня 1912 года. В участке земли 37 1/2 десятины, из коих под отчуждением Закавказской железной дороги 2 десятины”. Bu torpaq sahəsinin Əliyev qardaşlarına aidiyyəti dəqiqləşdirilə bilər: məxsusluğu, sövdələşmə predmeti olması və s. Məscid şəklinin daha çox plan xarakterli olması qardaşların həmin formada məscid inşasına niyyətli olduğuna da dəlalət edə bilər. İstər sahibkarlıq, istərsə də xeyriyyəçilik yönündə nəzərdə tutulan işlər yeni siyasi sistemin ictimai həyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklər həyata keçirdiyi, xüsusi mülkiyyətin qadağan olunduğu bir zamanda nəinki reallaşa bilməzdi, həm də bolşevik idarəçiliyinin yasaq bildiyi, hər bə etdiyi sosial təbəqədən olanlar təqiblərə məruz qaldı, məhv edildi, sürgün olundu, dəfəllərlə həbslərə düşər oldular. Əliyev qardaşlarının aqibətinə əsasən davamlı axtarışlar və müsadirə cəzası düşdü. Qardaşlar üçün bu fərq sadəcə fiziki yoxluqlarına tez ya gec qovuşmalarında idi. 1926-cı ildə ömrünü başa vurmuş Əli Bala Əliyevdən fərqli olaraq, kiçik qardaş Qafar Əliyevi daha məşəqqətli günlər gözləyirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində müsadirə ilə bağlı sənədlər vardır. Bankların milliləşdirilməsi və ləğv edilməsi üzrə Komitənin 1920-ci il avqustun 21-də tərtib etdiyi akta görə, “Qafqaz” bankında Q.Əliyevə məxsus, onun icarəyə gö-

türdüyü seyf açdırılmış və təftiş edilmişdi.

Həyatının sovet hakimiyyəti dövrü Qafar Əliyev üçün şanslı qurtuluş illəri də sayıla bilər. İlk başlanğıcdan yeni hakimiyyətlə əməkdaşlığa qəbul edilən “yad ünsür” – mülkiyyətçi – ticarətçi tezliklə sovet qulluqçularının həmkarlar ittifaqının üzvlüyünə qəbul olunur. 8379 sayılı üzvlük kitabçasında 60 yaşlı Qafar Əliyevin peşəsi zərgər, vəzifəsi isə “Azvneştörq”da ekspert göstərilmişdir. Həmkarlar İttifaqına üzvlüyü tarixi 1921-ci il dekabrın 5-dən qeyd olunur.

Həmin müəssisədə mütəxəssis kimi 1920-ci il dekabrın 6-dan 1921-ci il sentyabrın 1-dək işləmişdir. Xarici ticarət üzrə Xalq Komissarlığının blankında verilmiş vəsiqədə ştatın ixtisara düşməsinə görə işdən azad edildiyi göstərilir. Qafar Əliyevin Bakı Şəhər Lombardında qiymətli metalların əyarını müəyyənləşdirən ekspert kimi çalışdığını təsdiqləyən bir neçə vəsiqə saxlanmışdır. Həmin vəzifədə 1924-cü il sentyabrın 15-dən 1930-cu il iyunun 7-dək işləmiş və rəsmi qərarla işdən azad edilmişdir. Qafar Əliyevə 1929-cu il martın 11-də verilmiş “qulluqçunun haqq-hesab dəftərçəsi”ndə maraqlı qeydlər vardır. Çalışdığı lombardın ünvanı (keçmiş Fioletov 5, indiki Ə.Əlizadə küçəsi), vəzifəsi, aylıq məvacibinin verilmə müddəti və məbləği, ailə üzvləri barəsində məlumat verilmişdir. Həyat yoldaşının 45 yaşı, oğulları Nüsrətin 18, İmranın 15 yaşı, qızı Turanın 7, digər oğlu Fuadın isə 6 yaşı olduğu göstərilir. Elə həmin ilin sonunda verilmiş arayışda Q.Əliyevin vergi ödənişi borcunun olmadığı qeyd olunmuşdur. Arayış NKVD-yə (Xalq Daxili İşlər Komissarlığına) təqdim edilməli idi.

NKVD-nin nəzarəti ömrünün sonunadək Qafar Əliyevin üzərindən əs-kik olmadı. Axtarış və müsadirə məzmunlu çoxsaylı aktlar hökumətin yad “sinfi ünsürlərə” olan daimi diqqətindən xəbər verir. Hələ 1920-ci il avqustun 21-də Bankların milliləşdirilməsi və ləğvi üzrə komitə Q.Əliyev tərəfindən “Qafqaz” bankında icarə edilmiş 9 sayılı seyf təftiş etmişdir. Seyflərin təftişi üzrə Komissiyanın üzvləri, bankın nümayəndələri ilə birlikdə seyf sahibi Q.Əliyevin də iştirak etməsi aktda qeyd olunur. Təftiş zamanı aşkar olunmuş qadın və kişi qızıl qol saatları, ziynət əşyaları (boyunbağı, bilərzik, baş bəzəyi və s.) sayları göstərilməklə qeydə alınmışdır. Seyf sahibi əşyaların Səfərəlinin dul qadınına məxsus olduğunu bildirmiş və onların Q.Əliyevin seyfində qalması barədə qərar çıxarılmışdır.

Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin 1922-ci il iyunun 19-da verdiyi vəsiqəyə görə, Qafar Əliyevin Şüvəlan kəndində yerləşən üç otaqdan ibarət bağı müsadirə olunmamış və sahibinin tam sərəncamına verilmişdir. Kərbəlayi Qafarın yay aylarında Mərdəkanda istirahət etdiyi bağ evi hal-hazır-

da Əzizbəyov rayon hərbi komissarlığının binasıdır.

1929-cu ildə ÜmumBakı Mərkəzi Seçki Komissiyasının 6 aprel tarixli qərarı ilə Qafar Əliyevin seçki hüquqları bərpa olunmuşdur. Amma bu hələ Q.Əliyevə tam siyasi etimad göstərilməsi demək deyildi. Heç bir il ötməmiş, 1930-cu il fevralın 26-da Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi onun mənzilində qiymətli əşyaları könüllülük əsasında (protokola görə) Q.Əliyevdən təhvil aldı. Bu aktın icrası üçün Dövlət Siyasi İdarəsinin orderi əsas götürülməli olduğu halda, buna dair protokolda qeyd yerində “-” işarəsi qoyulmuşdur. “Könüllü” müsadirə zamanı 11 adda əşya (qızıl külçələr, brilyant, almaz qaşlar, qiymətli daşları olan müxtəlif ziynət məmulatları) götürülmüşdür. Elə həmin il, avqustun 6-da Q.Əliyevin Suraxanı küç-100 ünvanındakı mənzilində yanğın baş verir, tikiliyə dəyən zərər nəticəsində evi təmir etmək məcburiyyətində qalır. Həmin müddətdə Q.Əliyev başqa bir problemlə üzləşməli olur. Qala kəndində malik olduğu torpaq sahəsinə görə fərdi qaydada böyük məbləğdə vergiyə cəlb olunur. 1931-ci il boyu Q.Əliyev müxtəlif instansiyalara şikayət ərizələri ilə müraciət edir. Qala kənd Soveti, Qala-Maştağa rayon icraiyyə Komitəsi, nəhayət ASSR Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinə ünvanladığı ərizələrdə yüksək vergiyə cəlb olunmasının əsassızlığını bildirir. Özünün əmək stajını, oğullarının dövlət qulluğunda olduqlarını nəzərə alaraq əvvəlki illərdə olduğu kimi, ümumi əsasda kənd təsərrüfatı vergisinə cəlb olunmağını və haqsız olaraq ondan alınmış verginin artıq hissəsini geri qaytarmağı xahiş etmişdir.

Sonrakı axtarışlar zamanı da Q.Əliyevin mənzilindən müsadirə halları davam etmişdir. QPU-nun (Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin) 1932-ci il 1 aprel tarixli protokoluna görə, evində axtarış vaxtı (yenə də order olmadan) Q.Əliyevdən “könüllü olaraq” verdiyi 80 karat çəkisində müxtəlif ölçülü brilyant götürülmüşdür.

Q.Əliyevin vəfat etdiyi 1939-cu il də axtarışsız keçməmişdir. Belə ki, sentyabrın 14-də NKVD işçisi Axundov tərəfindən Kərbəlayi Qafarın Suraxanı küç., 82 saylı evin (indi - Çingiz Mustafayev-82) 4 saylı mənzilində axtarış aparılmış və protokolda yazıldığı kimi, “Soqlasno poluçennıx ukazaniy zadercan qr.Aliev Kerbalay Kafar Dcabar oqlı” həbs edilmişdir. Axtarış zamanı aşkar edilənləri qeyd hissəsində “Ничего не обнаружено” yazılmışdır. Artıq müsadirə olunası, yaxud “könüllü” təhvil veriləsi heç nə qalmamışdır. Yalnız bir yadigar. Taleyin qismət edəcəklərinin ehtimal olunmadığı bir zamanın təntənəsini yaşadan hədiyyə.

Əli Bala Əliyevə, 1884-1909-cu illər arasındakı 25 illik əmək fəaliyyətinin şərəfinə ehtiram əlaməti olaraq dünya miqyasında nüfuzlu ticarət

evləri, səhmdar cəmiyyətlər tərəfindən “Panno” verilmişdir: “В память 25 летней честной и трудовой работы, в знак любви и уважения подносят тебе помнящая о тебе, целящая тебя и дорожащая тобою следующие фирмы: Акционерное общ. Аффинерного и Металлопрокатного завода в Москве, Акимьбискъ, АкБогатинъ Борель М.И.Радбиль Торговый Дом ..ьячкова, Марковы и Соколовъ, Г.Мозеръ и К-о, Яковъ Кохрихтъ, Зенить т/д МЛ РозенблатъиСнь, Омега, М.У.Шварцгитединъ, И.П.Хлебниковые его М.К.Тарасов, В.А.Кубарев, И.Л.Монозон Г.А.Леуба, Пикардъ и К-о”.

Məşhur ünvanların imzaladığı “Portret-hədiyyə”ni sovetlər dövründə bir neçə dəfə müsadirə səyi göstərilmiş, Əliyev qardaşları da təqiblərə məruz qalmışlar. 1920–1930-cu illərdə Dövlət Siyasi İdarəsi, Xalq Daxili İşlər Komissarlığı portretlə “maraqlanmış”, hər axtarış zamanı “hədiyyə” itkiyə məruz qalmışdır. Şəkil və çərçivə üzərindəki qiymətli daşlar, o cümlədən “Faberje” imzası mətndən qoparılmışdır. “Fiziki müdaxilələrə” baxmayaraq, hündürlüyü 2 m, eni 72 sm olan “Portret-hədiyyə” öz orijinallığı, bədii tərtibatı, zərgərlik məmulatı, rəmzi ornamentləri və ən ümdəsi tarixi əhəmiyyətinə görə böyük dəyər daşıyır. Bu pannonu Əliyev qardaşlarının peşə fəaliyyətinin simvolik abidəsi, nəsil şəcərəsinin fəxarət nişanəsi də hesab etmək olar.

Əli Bala Əliyevin övladı olmasa da, qardaşı Kərbəlayi Qafarın 9 övladı olmuşdur: Ağacabbar, Səriyyə, Bilqeyis, Ruqiyyə, Nüsrət, İmran, Aliyə, Tura, Fuad. Böyük oğlu Ağacabbar Əliyev (1892–1980) Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda dərş deyib, kafedra müdiri işləmişdir. Oğlu İmran müharibə zamanı cəbhədə həlak olmuşdur. Son övladı Fuad Əliyev (1923–1995) isə atasının, əmisinin zərgərlik sənətini davam etdirmişdir: “İlk təhsilini Bakının 1 nömrəli məktəbində almışdır. Zərgərliklə ilk tanışlığı evdə, atasının yanında olmuşdur. Atasını artıq zərgərlik edə bilmədiyi üçün Fuada zərgər Məşədi Hacı oğlu Ağabala Cümşüdovun yanında şagirdlik etməyi məsləhət görür. Usta Ağabaladan zərgərlik sənətinin sirlərini öyrənən Fuad “Zərgər palan”ndakı emalatxanada usta Heydər Haşimov, V.P.Lojeçkin və başqaları ilə birlikdə işləyərək “Azəri”, “qırx-düymə”, “üç düymə” şəbəkəli sırgalar hazırlayır. O nəql edir ki, bir dəfə V.P.Lojeçkindən onun familiyasının mənasını soruşdum. Mənim babamın Bakıda ləqəbi “qaşıq adam” olmuşdur deyər, cavab verdi.

1945–1950-ci illər ərzində Fuad Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində oxuyur, lakin xəstələndiyi üçün təhsilini yarımçıq qoyur. Sonralar Bakıda təşkil olunmuş “Saatsaz” və “Remtoçmex” kombinatlarında usta

vəzifəsində çalışır. 1951–1958-ci illərdə “Bədii sənət” artelində rəis, 1958–1962-ci illərdə isə zərgərlik artelində baş mühəndis vəzifələrində işləyir.

Fuad Əliyev zərgərlik məmulatlarını əsas etibarilə şəbəkə üslubunda hazırlamışdır. Zərgərliyin bu iş üslubunu atası və usta Ağabaladan öyrənmişdir. Axıncı dəfə Mərdəkanda zərgər dükanı təşkil edərək, onun müdiri olmuşdur.

Zərgər Fuad işlədiyi müddətdə müəyyən tapşırıqlar alaraq xüsusi hədiyyələrin hazırlanmasında da iştirak etmişdir. Bunlardan İngiltərə kraliçasına Azərbaycandan göndərilən hədiyyə – at üçün gümüşlə işlənmiş yəhəri, Misir prezidenti Camal Əbdülnasir üçün hazırlanan hədiyyələri göstərmək olar” (“İncəsənət” qəzeti, 1993, 27 fevral).

Əliyev qardaşlarının zərgərlik fəaliyyətini əks etdirən sənədlər Azərbaycanda qədim sənət sahələrindən olan zərgərlik işinin tarixinə dair qiymətli mənbədir.

Фирдовсия Ахмедова

Знаменитые бакинские купцы: братья Алиевы

Резюме

В статье отражена деятельность умелых ювелиров Баку - Али Бала и Гафара Алиевых в области изготовления и торговли ювелирными изделиями в конце XIX - начале XX вв. Даются интересные сведения о торговых связях братьев Алиевых в Российской империи и за её пределами.

Firdovsiya Ahmadova

Well-known merchants of Baku: Aliyev brothers

Summary

The activity related with jewellery work and its sales of Ali Bala and Qafar Aliyev being the competent jewellery masters in Baku during the late 19th century and the early 20th century is reflected in the article. Curious information is rendered in the article related with the commercial relations of the Aliyev brothers within the borders and outside of the Russian Empire.

Санубар Касимова

**"Звезда Благородной Бухары" в коллекции
Национального Музея Истории Азербайджана**

Историю изучают по разным источникам: наследию учёных и писателей прошлого, останкам материальной культуры, памятникам архитектуры, сохранившимся монетам, знакам отличия и т.д. Интересны в этом плане и награды государств.

В богатой коллекции фонда нумизматики Национального Музея Истории Азербайджана особое место занимает орден Благородной Бухары (инв. № 3131) (рис. 1, 2).

Орден изготовлен из серебра, имеет общий вес 52,2 г при диаметре 9 см. Он представляет собой звезду с удлинёнными восходящими восьмиконечными лучами, каждый из которых составлен из расходящихся лучей. На аверсе ордена в центре звезды укреплен медальон диаметром 3,5 см. На плоском бирюзовом эмалированном фоне медальона располагается полумесяц рогами вверх, внутри которого восточный орнамент похожий на корону, вокруг него серебром по синей эмали велась надпись на арабском языке "Ситарее Бухорое Шариф" ("Звезда Благородной Бухары") и дата "1303" (дата учреждения ордена Эмиром Абдалахадом).

1303 год по хиджре соответствует 1885 году по христианскому календарю.

Реверс ордена чист, отполирован. Для прикрепления к одежде имеется винт с большой круглой накладной пластиной. Однако следы металла показывают, что круглая накладная пластина установлена в результате самодельной реставрации еще до поступления экспоната в Музей.

***Рис.1. Орден Благородной
Бухары (НФ МИА,
инв. № 3131). Аверс***

Орден Благородной Бухары в литературе упоминается как “звезда” или даже как “Орден восходящей звезды Бухары”. В дневнике Эмира, написанном на персидском языке, его орден звездой ни разу не назван, хотя этот термин и был известен эмиру, а постоянно именуется только “нишони”, т.е. “знак”, “орден” Благородной Бухары (1). Орден получил известность только в 1893 году, когда Эмиром Абдалахадом было роздано более полутора ста орден, вручавшихся самым различным лицам - от членов императорской фамилии до корреспондентов газет.

Немного об истории ордена Благородной Бухары.

Бухарский эмират (до 1785 года - Бухарское ханство) существовал как государство с 1500 по 1920 годы на части территории современного Узбекистана и включал в себя почти весь современный Таджикистан с центром в Бухаре. В 1868 году русские войска заняли Самарканд - первую столицу Бухарского эмирата. Между Российской империей и Бухарским эмиратом был подписан договор, согласно которому Эмират объявлялся протекторатом Российской империи.

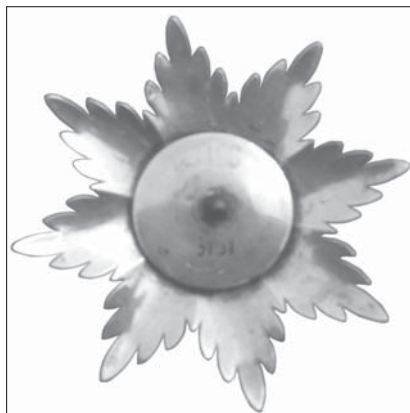

Рис. 2. Орден Благородной Бухары (НФ МИА, инв. № 3131). Реверс

С включением эмирата в состав империи существенные изменения произошли во всех сферах общественной жизни страны, в том числе в наградной системе. На территории Бухарского эмирата была введена система награждения за заслуги орденами, почётными знаками и медалями. До того в Бухаре пожалование происходило в виде традиционного для Востока награждения дорогими халатами, деньгами, ценными предметами.

С учётом специфики национальной одежды были разработаны формы и методы крепления награды. Орден был изготовлен в форме восьмиконечной звезды и крепился крупной булавкой. Часто основой Бухарского ордена становилась русская звезда Станислава или Анны, а также персидская звезда ордена “Льва и Солнца” (“Шир-и-хуршид”). Изготавливались награды Бухарским монетным двором с использованием определённых шаблонов. В основном

медальон был покрыт разноцветной, чаще всего синей или зеленой эмалью, с надписью арабской вязью “Нишони дар-ус-салтани Бухорои Шариф” (“Награда столицы благородной Бухары”). Также указывался год начала правления эмира, при котором происходило награждение. Ордена датировались по мусульманскому летоисчислению - хиджре.

Термин “Бухарская Золотая звезда” часто использовался вместо официального названия ордена.

Орден был восьми степеней. Две степени первого класса - золотая звезда с бриллиантами и золотая звезда с алмазами; три степени второго класса - золотые звезды без камней; и три степени третьего класса - серебряные звезды. Нумерация степеней велась от высших наград: золотые звезды с камнями- ордена I и II степеней, золотые звезды без камней - ордена III, IV, V степеней, серебряные- ордена VI, VII и VIII степеней.

Судя по бухарским знакам, имеющимся в музеях и частных коллекциях, можно предположить, что степени различались размером и орнаментом центрального медальона (2).

В коллекции Эрмитажа имеется золотой знак ордена в виде восьмиконечной лучистой звезды, снабженной на оборотной стороне булавкой. На довольно широком плоском эмалевом медальоне в центре находится изображение полумесяца рогами вверх на голубом фоне, а вокруг по синей эмали золотом, выполнена по-персидски надпись “Награда столицы Благородной Бухары, 1303 год” (“Нишони дор-ус-салтане Бухорои шериф”), т.е. 1885 г. (рис. 3, 4).

В Государственном Историческом Музее России имеется аналогичный серебряный орден, довольно крупный с широким медальоном, вокруг которого на голубом фоне восточный орнамент, внутри - на синем фоне надпись “Нишони дар ус-солтани Бухараи шариф” а также дата “1303”. В самом центре на голубом фоне полумесяц рогами вверх, внутри которого орнамент, похожий на корону (3).

Рис. 3. Орден Благородной Бухары, серебряный. VI степень. (Эрмитаж). Аверс

В современной фалеристической литературе тема наград Бухарского эмирата разработана крайне слабо. Вопрос о количестве розданных орденов и медалей до сих пор остаётся открытым. Известно, что впервые высшая степень Ордена Благородной Бухары была поднесена императору Александру II. Из дневника эмира Абдалахада мы знаем о раздаче 150 звёзд разных степеней. Награды Бухары имеются в фондах Эрмитажа, Государственного Исторического Музея России, а также Самаркандского Государственного Музея, где хранится восемь нагрудных знаков Бухарского эмирата XIX - начала XX в..

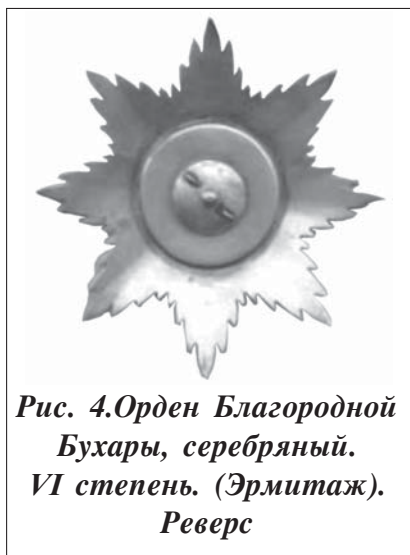

Рис. 4. Орден Благородной Бухары, серебряный. VI степень. (Эрмитаж). Реверс

Изучив подробно орден Благородной Бухары из коллекции Национального Музея Истории Азербайджана, предполагается, что это орден VI степени. Аверс ордена аналогичен аверсу ордена VI степени из коллекции Эрмитажа по диаметру внутреннего медальона, указанному году, расцветке. Единственное небольшое различие в оформлении краев лучей - лучи экспоната из НМИА имеют более плавные края.

Приведенная ниже фотография ордена VIII степени показывает, что помимо круглой пластины орден крепился посредством застёжки (рис. 4).

Среди лиц, награжденных бухарскими орденами, встречаются и азербайджанцы. Так, Звезда Восходящей Бухары видна на груди у известного военного деятеля и просветителя полковника русской армии Абульфат бека Шахтахтинского, а также прославленного полководца генерал-лейтенанта русской армии Балакиши бека Араблинского (рис. 5, 6).

Бухарскими орденами был награжден Гаджи Зейналабдин Таги оглы Тагиев - меценат, благотворитель, выдающийся деятель Азербайджана, один из основоположников нефтяной промышленности страны, потомственный почетный гражданин, действительный статский советник (IV класса), а также потомственный дворянин (4). Как указывает исследователь Э.Исмаилов со ссылкой на документы Государственного Исторического Архива Азербайджанской Республики, Г.З.Тагиев

был награжден “Бухарской Золотой звездой II степени” (5).

Однако фотография, находящаяся в коллекции НМИА, в фонде Иллюстраций и изобразительного искусства под инв. № 499 (рис. 7), а также портрет, написанный известным русским художником И.И.Бродским, хранящийся в том же фонде под инв. № 166, свидетельствуют, что это была не единственная бухарская награда известного мецената. Так, на левой стороне груди между звездой Иранского ордена “Шир-и Хуршид” и Российским “Знаком отличия Красного Креста”, ниже орденской колодки отчетливо видны два Бухарских ордена. Вероятно, верхний из орденов является “Бухарской Золотой звездой II степени”, нижний, судя по изображению и нашему сравнению с экспонатом из Эрмитажа и экспонатом из НМИА, “Бухарской Золотой звездой” VI степени.

К большому сожалению, ордена Гаджи Зейналабдин Тагиева не сохранились, с установлением Советской власти ордена были растеряны и не дошли до наших дней. Мы не можем точно утверждать, является ли экспонат нумизматического фонда тем самым вторым (на фотографии - нижним) орденом, который отчетливо виден на фотографии. Отсутствие сопроводительных документов экспоната- награды, не позволяет проследить ее историю.

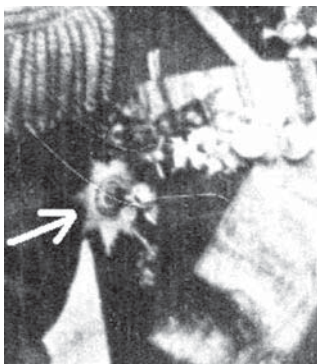

Рис. 5. Генерал-лейтенант Балакиши бек Араблинский. Среди многочисленных наград полководца привлекает внимание орден “Звезда Восходящей Бухары”. На увеличенном фрагменте на правой стороне груди ниже орденской колодки стрелкой указана “Звезда Восходящей Бухары”.

Список использованной литературы

1. Мирзаиров А. Награды Благородной Бухары / Газета “Правда Востока”. 22 декабря 2000 г.
2. Куценко А., Думанский Ю. Звезды орденов мира. Донецк, 2002, с. 227
3. Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года. Л., Изд. Гос. Эрмитажа, 1963, с. 131
4. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, Азгосизд, 1990, с. 17
5. Исмаилов Э. Некоторые сведения по родословной Гаджи Зейналабдина Тагиева // Азərbaycan Tarixi Muzeyi - 2007, Баку, 2007, с. 133

Sanubar Qasimova

**Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin kolleksiyasındakı
"şərəfli buxara ulduzu"**

Xülasə

Məqalədə “Şərəfli Buxara Ulduzu”nun yaranma tarixi haqqında söhbət açılmış, onun MATM Numizmatika Fondunun kolleksiyasında olan VI dərəcəli nüsxəsi ilə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmışdır. Gümüşdən hazırlanmış bu ordenin ümumi çəkisi 52,2 sm, diametri isə 9 sm-dir. Onun mərkəzində fars dilində “Sitareye Buxareye Şərəf” (Şərəfli Buxara ulduzu) və 1303-cü il tarixi həkk edilmişdir.

Həmyerlilərimiz arasında Rusiya ordusunun polkovniki Əbülfət bəy Şaxtaxtinskiy, Rusiya ordusunun general-leytenantı Balakışi bəy Ərəblinski və məsənət-xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Şərəfli Buxara ulduzu ilə təltif olunmuşlar.

Sanubar Gasimova

**"Bukhara honour star" – from collection of Azerbaijan
national museum of history**

Summary

This article describes the history of Bukhara Honour Star. In the collection of fund of Azerbaijan National Museum of History is kept the Order of Bukhara Honour of the 6th degree. The order has been made of silver, total weight is 52,2 gm and diameter is 9 mm. In the center of the order has been engraved in Arabic “Setareye Bukharaye Sharaf” and date of 1303.

Among awarded by Bukhara Honour stars were our azerbaijanians: Colonel of Russian Army Abulfet bey Shakhtagdinskiy, lieutenant-general of Russian Army Balakishi bey Arablinskiy and philanthropist Hadji Zeynalabdin Tagiyev.

Мамед Мамедов

**Образование и деятельность Совета съезда
Бакинских нефтепромышленников
(1884-1905 гг.)**

(представительная деятельность)

Отмена крепостного права в 1861 г. и проведение буржуазных реформ ускорили процесс капитализации экономики России. Буржуазия не только оформилась как класс, она заняла ведущее положение во многих отраслях промышленности. В этой обстановке правительство осознаёт необходимость обсуждения экономических проблем страны с предпринимателями. По мере экономического развития страны и сами предприниматели стали ощущать потребность в обсуждении и согласовании своих нужд. Начиная с 70-х гг. XIX в. создаются “представительные” организации крупной буржуазии: биржевые комитеты, съезды представителей горнопромышленников Юга России, Урала, марганцепромышленников Кутаисской губернии, золото - и платинопромышленников. Однако правительство неохотно шло на создание предпринимательских организаций. Сознвая необходимость в них, правительство в то же время опасалось столкнуться с их оппозицией, что и определило всю историю образования предпринимательских организаций(1).

Создание “представительных” организаций было обусловлено рядом факторов. Общим для них являлась - высокая степень концентрации производства и интенсивный процесс монополизации промышленности. К особым факторам относились: необычайно сильная зависимость торгово-промышленного капитала от экономической политики самодержавия, развитие массового революционного движения, которые ускорили процесс классовой организации буржуазии. Постепенно занимая господствующее положение в экономике, крупная буржуазия, в то же время, боясь массовых выступлений, мирилась с политическим господством самодержавия. Это противоречие отразилось

на положении и деятельности “представительных” организаций (2).

Одной из старейших отраслевых “представительных” организаций был Съезд бакинских нефтепромышленников. 8 ноября 1883 г. на собрании нефтепромышленников рассматривался вопрос о проведении съездов, где “обсуждались бы и разрабатывались коммерческие и технические вопросы нефтепромышленности, способствующие усовершенствованию производства и сбыта нефтепродуктов”. Ходатайство нефтепромышленников было поддержано и 3 февраля 1884 г. министру Земледелия и Государственных Имуществ предоставлено право “созывать, когда и где это окажется удобным съезды нефтепромышленников...”. И далее, “...чтобы суждения сих съездов касались исключительно предметов, относящихся до нужд местной нефтяной промышленности” (3) - свидетельство того, что съезды были строго регламентированы законом. Каждый съезд мог быть созван только с разрешения правительства. Решения съездов имели лишь совещательное значение.

Съезд бакинских нефтепромышленников, объединяя представителей трёх групп (мелких, средних, крупных) являлся одной из крупнейших отраслевых организаций не только по своему составу, но и по характеру своей деятельности. Уже в программу первого съезда, состоявшегося в 1884 г., включены были такие вопросы как: разработка нефтяных месторождений, введение лучшего способа хранения сырой нефти, установление обязательных норм керосина, безопасного в торговле, организация лаборатории, о значении для нефтяной промышленности нефтепровода от Баку до Чёрного моря, благоустройство промыслов, организация медицинской помощи рабочим на промыслах, организация статистики нефтяного дела (4).

И это только часть вопросов, предоставленные на обсуждение и разрешение съезда. По предложению В.Б.Абрамовича, на первом съезде был создан постоянный исполнительный орган - комиссия, преобразованная, аналогично Съездам горнопромышленников Юга России, в Совет съезда бакинских нефтепромышленников. Являясь основным органом съезда, Совет, состоящий из пяти членов, занимался разработкой наиболее важных вопросов развития нефтяной промышленности, составлял программу занятий следующего съезда, ходатайствовал перед правительством о решении всех вопросов нефтяной промышленности, представлял интересы нефтепромышленников в

разных правительственных и частных учреждениях, в управлениях железных дорог, обществах, следил за точным исполнением сметы расходов, представлял Съезду отчёт о своей деятельности. При Совете съезда состояла канцелярия для ведения дел, в том числе и нефтяной статистики (5). Деятельность Совета съезда во многом определялась составом его участников. До 1892 г. в Совете и в других органах Съезда преобладали представители мелких и средних нефтепромышленников. С изменением ценза (з 32 Положения о съездах (6)) крупные нефтепромышленники заняли прочные позиции в Совете, что и предопределило всю дальнейшую деятельность съездов.

Одна из важнейших проблем, с которой столкнулся Совет съезда, была транспортировка нефти. Ввод в эксплуатацию Закавказской железной дороги в 1883 г., соединившей Баку с Батумом, лишь частично разрешил задачу вывоза нефтепродуктов на зарубежные рынки. Уже на II съезде бакинских нефтепромышленников рассматривался составленный железнодорожной комиссией проект “Правил перевозки нефтяных грузов”. Наибольшие прения возникли при обсуждении з 6 “Правил”, по которому распределение вагонов между грузоотправителями осуществлялось пропорционально поданным ими заявлениям. Представители крупных фирм: И.А.Сафаров, П.А.Асланов, Г.М.Карасев настаивали на распределении вагонов не по заявлениям, а по контрактам поставок на зарубежные рынки, что противоречило интересам мелких заводчиков. Почему? Средние и мелкие керосинозаводчики, не имея непосредственных связей с иностранными представителями, были лишены возможности заключать какие-либо крупные контракты и в случае принятия предложения крупных фирм железной дороге необходимо было представлять документы при приёме грузов. В случае отсутствия контракта ни один пуд керосина, вырабатываемый мелкими и средними керосинозаводчиками не поступил бы не только на zahraniчные, но и на внутренние рынки России, тем самым лишил бы их возможности пользоваться железной дорогой (7).

На V съезде бакинских нефтепромышленников (апрель 1889 г.) представитель т-ва “Бр. Нобель” Грачёв внёс предложение, состоящее в том, чтобы “пропускная способность Сурамского перевала* после

*Сурамский перевал - наиболее опасный горный участок Закавказской железной дороги.

пропуска железнодорожных котлов развёртывалась бы между всеми заводчиками пропорционально их производству”. Комиссия, которая работала над предложением Грачёва, выяснила следующее: все бакинские заводчики состоят из двух групп: крупные, которые имеют достаточное количество вагонов и мелкие, которые вовсе не имели вагонов или имели их в незначительном количестве. Не имея возможности вывозить свои продукты, они сокращали своё производство до минимума. Т-во “Бр. Нобель” при колоссальном производстве обладает недостаточным количеством перевозочных средств на Закавказской железной дороге. Если исходить из предложения Грачёва - развёрстку вагонов производить из действительной производительности нефтепродуктов, вывозимых по Каспийскому морю*, то от предложения Грачёва выигрывало бы только Т-во “Бр. Нобель”, имеющее громадную производительность и крупнейший нефтеналивной флот. Все же остальные фирмы, чья производительность была незначительной, почти ничего не получили бы (8). Поэтому предложение Грачёва было отвергнуто съездом. Казалось бы, был сохранён основной принцип распределения вагонов - назначать вагоны из годовой максимальной производительности заводов. Но в июле 1889 г. в Совет съезда на обсуждение поступили новые Правила распределения вагонов. Изменения коснулись в основном первых двух из действующих “Правил перевозки”, принятых ещё вторым съездом в 1885 г. При рассмотрении этих изменений выяснилось, что это ничто иное, как отвергнутое предложение Грачёва, но только в ещё более неблагоприятной форме для всех нефтепромышленников.

Например, в новых правилах имелись пункты - “вычет на Каспии, за исключением того количества, которое идёт за границу”. Известно, что большая часть нефтепродуктов, отправляемых Т-вом “Бр. Нобель” морским путём, шли на зарубежные рынки. Изменения коснулись и самого способа развёрстки, т.е., назначение вагонов не по максимальной, а по действительной производительности заводов. 87 нефтепромышленников выступили с протестом против введения новых

* Крупнейшие фирмы выступали против вычета из производительности заводов того количества нефтепродуктов, которое вывозилось по Каспию т.к. это давало им право получения вагонов на то количество нефтепродуктов, которое вывозилось морем. Поэтому мелкие и средние заводчики выступали за вычет из производительности заводов по Каспию.

правил. Кратко позицию большинства керосинозаводчиков можно выразить следующим образом:

1. Вагоны развёртываются по максимальной производительности и делаются вычеты: а) количество грузов, которые вывозятся по Каспию; б) того количества, которое может быть вывезено заводчиком через Сурамский перевал в собственных вагонах;

2. Керосин, перекачиваемый по керосинопроводу через Сурамский перевал, из производительности заводов не вычитывался;

3. Частные вагоны распределяются между заводчиками пропорционально количеству, выделяемому каждой фирмой;

4. Частные вагоны, в которых не перевозятся нефтепродукты через перевал, в развёрстку не входят.

Не дожидаясь разрешения ходатайства керосинозаводчиков шестой экстренный съезд, желая как-то ослабить остроту, рассмотрел вопрос об устройстве общего вагонного парка на следующих условиях:

1. В общий парк поступают все вагоны-цистерны;

2. Заведывание парком и ремонт вагонов производит Закавказская железная дорога;

3. За передачу частными лицами своих вагонов в общий парк они получают вознаграждение в сумме 125 р. за вагон.

Занимаясь разрешением проблемы развёрстки вагонов Совет съезда и комитет по распределению вагонов выяснил, что одной из причин недостаточной провозоспособности Закавказской железной дороги являлось состояние её горного участка - Сурамского перевала. К 1889 г. Закавказская железная дорога имела 1212 казённых и 3580 частных вагонов. Из них 300 вагонов железной дороги шло на перевозку топлива и воды. Не будь на Закавказской железной дороге Сурамского перевала, она легко бы пропускала это количество вагонов. Но именно Сурамский перевал определял провозоспособность Закавказской железной дороги. В рассматриваемый период пропускная способность Сурамского перевала не превышала 240 вагонов в день. Из них 70 вагонов приходилось не наливные грузы. Оставалось 170 вагонов. Такой незначительный пропуск вагонов через горный участок тяжело отражался на нефтяной промышленности. Заводы сокращали своё производство, простаивали. На грани разорения оказались, прежде всего, предприятия мелких и средних фирм, не имевшие собственных вагонов. В ходатайстве к правительству Совет съезда настаи-

вал на необходимости постройки Закавказской железной дорогой 6-дюймового керосинопровода общего пользования, по которому можно было бы перекачивать до 300 млн. пудов в год, о реорганизации самой Бакинской станции, где необходимы дополнительные наливные ветви от существующих соединительных путей к заводам, с дальнейшей передачей этих ветвей, после погашения срочным платежом, заводчикам(9).

Из Управления Закавказской железной дороги в дальнейшем неоднократно поступали в Совет съезда на обсуждение новые Правила перевозки нефтяных грузов по Закавказской железной дороге: в 1891, 1895 гг. (10).

Пока “Правила...” принимались и обсуждались, на керосиновом рынке в Баку в 1900 г. сложилось тяжелое положение, связанное с перепроизводством нефтепродуктов. По данным Комитета по распределению вагонов, запасы нефтепродуктов в Баку в мае 1900 г. достигли 30 млн. пудов. По правилам перевозки, заводчик для того чтобы получить право на вывоз одного вагона керосина, вынужден был вырабатывать его в двое больше, тем самым увеличивая свои запасы. В этой ситуации заводчик должен был либо приостанавливать работу завода, при этом лишиться права на вагоны или продолжать работать, вывозя часть своих продуктов и вместе с тем увеличивая свои запасы.

Совещание керосинозаводчиков, состоявшееся 13 июня 1900 г., с целью уменьшения запасов керосина в заводском районе, обратилось с ходатайством о нормированном распределении вагонов, предоставлении керосинозаводчикам возможности вывозить запасы осветительных масел без обязательства вырабатывать для получения вагонов новое количество масел, т.е. права получать вагоны в течение оставшегося навигационного времени с 1 июля - 1 ноября независимо от деятельности завода. Ходатайство керосинозаводчиков было удовлетворено (11).

Новые Правила перевозки нефтепродуктов были приняты на XV съезде нефтепромышленников в 1901 г. Прения развернулись по всем параграфам Правил. Они были настолько оживлёнными, что в окончательной редакции новые Правила были приняты только на XVIII съезде (1903 г.) нефтепромышленников. Наиболее острый характер прений развернулся по 34 “Правил...”, но не по всему 3, а по примечанию 4., который гласит:

Примечание 4. з 4. - “В случае приостановки работы завода в те-

чение 10 дней из-за ремонта завода полностью или частями, переполнения или пожара, Комитет назначает по просьбе заводчика цистерны по производительности завода не за последний месяц, а по средней производительности предшествовавших перерыву работы месяцев. Но если заводчик не производил работу на заводе без уважительных причин в течение одного или нескольких месяцев, тогда вагоны разверстываются заводу по количеству выработанного товара в предыдущем месяце” (12).

Данное примечание неоднократно изменялось и дополнялось. Редакция примечания 4 з 4 была изменена на XVII съезде нефтепромышленников; в той части примечания, которая определяла частичную остановку завода. Именно по этому поводу и возникли разногласия между крупными и мелкими заводчиками.

Вопрос был рассмотрен на XVIII съезде. Уже в начале его работы XVIII состоялось совещание крупных и мелких заводчиков в Комитете по распределению вагонов, которое выработало новую редакцию примечания 4 з 4.

Итак, основной принцип Правил перевозки нефтяных грузов по железной дороге - завод должен работать для того, чтобы иметь право вывоза своего товара по железной дороге. Но дорога не в состоянии вывести весь товар выработанный заводом. Тогда в Правила внесли поправку: завод может остановиться на время для ремонта, но всё же получать вагоны для вывоза накопившихся остатков. Подача вагонов по ремонту являлась льготой. До вступления в действие действующих Правил эта льгота предоставлялась каждому заводчику и число вагонов определялось на основании предшествовавшей производительности завода. В действующих Правилах установлен для всех заводов единый порядок определения предшествовавшей производительности заводов, т.е. из предыдущего годового периода берётся шесть наиболее благоприятных для завода месяцев, на основании которых и устанавливается средняя производительность заводов по ремонту. В новой редакции этот порядок изменён. Из 6 месяцев исключены два, т.е. завод может стоять в течение года 120 дней без работы и получать вагоны для вывоза запасов. Таким образом, Комитет назначает вагоны по средней производительности завода из 4 наиболее благоприятных месяцев предыдущего годового периода(13).

Далее, в новой редакции примечания 4 отмечается: “при остановке

на заводе одной или нескольких цепей на два месяца и в случае, если цепи не возобновят работу в течение третьего месяца, такие цепи по ремонту вагонов не получают”. Наконец, в новой редакции примечания 4 отмечается: “частичной остановкой завода является остановка работы завода не менее 10 дней или части завода в течение не менее месяца”. Частью завода, имеющего право на частичный ремонт, является цепь кубов непрерывной гонки в количестве не менее 4 или совокупность всех кубов периодической гонки керосина или масла на заводе.

Таким образом, исходя из основного принципа правил перевозки нефтяных грузов по железной дороге, т.е. завод должен работать, чтобы иметь право вывоза своего товара, так и из основного принципа распределения вагонов, т.е. назначение их пропорционально фактической производительности заводов можно сделать вывод, что примечание 4 з 4 “Правил...” было принято и отвечало интересам крупных заводчиков, потому что:

1. Вагоны назначались исходя не из максимальной, а из действительной (фактической) производительности заводов. Вполне понятно, что фактическая производительность крупных предприятий была намного выше мелких и средних заводов.

2. Только предприятия крупнейших и крупных фирм обладали большим числом цепей (кубами непрерывной гонки), тогда как мелкие предприятия (а их было большинство) за редким исключением обладали необходимым числом кубов периодической гонки, что давало им право при частичной остановке завода по ремонту на получение вагонов.

Принятие Правил перевозки нефтяных грузов по Закавказской железной дороге не решило проблему транспортировки и лишь отчасти смягчило разногласия между отдельными группами заводчиков в распределении вагонов.

На первом съезде бакинских нефтепромышленников, наряду с вопросом перевозки по Закавказской железной дороге, обсуждался вопрос о нефтепроводе, могущем соединить Баку с одним из портов Чёрного моря. Идея сооружения нефтепровода между Каспийским и Чёрным морями впервые была выдвинута американским нефтепромышленником Г.Тведлом ещё в 1878 г. (14). С этой целью он совместно с царским чиновником К.А.Бодиско, организовали торговое товарищество и обратились в Министерство финансов за получением ко-

нцессии на сооружение нефтепровода. Реализация выдвинутого Г.Тведлом проекта привела бы к сосредоточению в руках одной компании всей внешней торговли, лишила бы бакинских нефтепромышленников доступа на мировые рынки (15). Общее собрание бакинских нефтепромышленников, состоявшееся 25 апреля 1884 г., а вскоре и первый съезд высказались как против частного проекта Г.Тведла, так и вообще против строительства нефтепровода. Комиссия в составе К.А.Ирецкого, Г.З.Тагиева, А.В.Бари, Т.И.Амирова, Н.Я.Николадзе, В.Ф.Успенского пришла к заключению, что “нефтепровод в данное время не выгоден, т.к. себестоимость перекачки 1 пуда нефти по проводу от Баку до Батума будет не ниже расходов, необходимых для провоза 1 пуда нефти по Закавказской железной дороге и не своевременен, поскольку нефтяная промышленность не добывала и не вырабатывала громадного количества нефтепродуктов для перекачки по нефтепроводу” (16).

В 1884-1885-х гг. с проектом проведения транскавказского нефтепровода выступил горный инженер И.П.Илимов, получивший в 1887 г. концессию на его строительство и эксплуатацию. Но И.П.Илимову не удалось найти необходимых для строительства капиталов и проект так и остался неосуществлённым (17). На пятом съезде бакинских нефтепромышленников Горнич впервые выступил с предложением строительства керосинопровода общего пользования по горному участку Закавказской железной дороги между станциями Михайлово и Квирилы. Идея Горнича была поддержана Советом съезда, но не была реализована (18).

Некоторое время вопрос о керосинопроводе не рассматривался. Однако бурный рост нефтяной промышленности ещё острее поставил вопрос о вывозе нефтепродуктов на внутренние и внешние рынки, с которым Закавказская железная дорога не справлялась. Достаточно отметить, что в 1894 г. на внешние рынки отправлено было всего 48,4 млн. пуд. Совет съезда неоднократно обсуждал вопрос о выходе из тяжёлого положения в экспорте осветительных масел. Одной из важных причин упадка экспорта нефтепродуктов были накладные расходы. Керосин продавали в Баку по 5 коп. за пуд, потребителю в России и в Европе он обходился более 2 руб. за пуд. Был повышен фрахт за перевозку по Закавказской железной дороге, что вызвало возмущение нефtezаводчиков, поскольку фрахт, превышал стоимость кероси-

на на месте производства в 4 раза. Уже в 1894 г. Управление казенных железных дорог создаёт комиссию для решения вопроса о Баку-Батумском керосинопроводе. В том же году о необходимости строительства нефтепровода высказался и начальник Закавказской железной дороги, выдвинув при этом на обсуждение три вопроса:

1. Какую форму увеличения пропускной способности предпочли бы нефтепромышленники: керосинопровод или второй путь Закавказской железной дороги. Если керосинопровод, то для него необходим керосин высшего качества.

2. Будет ли в Баку достаточного количества нефтепродуктов для перевозки их по железной дороге, если весь керосин пойдёт по керосинопроводу.

3. Отопление в России производится нефтяными остатками. Не скажется ли отрицательно вывоз значительного количества нефтяных остатков к Чёрному морю на нужды потребления их в России.

Обсудив эти вопросы, Совет съезда пришёл к выводу, что:

1. Устройство второго пути не решит проблемы усиления пропускной способности. Учитывая, что большая часть нефтепродуктов из Батума вывозится на внешние рынки, которые стали убыточны для бакинских нефтепромышленников из-за высоких провозных тарифов, керосинопровод имеет преимущество над устройством дополнительного железнодорожного пути.

2. Для приёма качественного керосина на трубопровод необходимо установление строгой браковки с проверочными испытаниями на температуру вспышки, удельного веса и степень очистки...

3. Колоссальные размеры добычи гарантируют доставку нефти и нефтепродуктов в достаточном количестве на Батум и к Волге. А после начала эксплуатации Раманинских и Сабунчинских свободных казённых земель требования в оба направления будут удовлетворены с избытком (19). Наводнения на перевальном участке Закавказской железной дороге в октябре и декабре 1895 г., разрушившие все железнодорожные сооружения на протяжении многих вёрст, окончательно решили вопрос о керосинопроводе. Всесторонне обсудив сложившееся положение, Совет съезда ходатайствует о немедленном продолжении, средствами казны, керосинопровода на горном перевале между станциями Михайлово-Агжабеды, а в дальнейшем и до Батума. Совет съезда также ходатайствовал о поставке отечественными заводами

труб не за 9 месяцев, а за 3-4 месяца. Ходатайство Совета съезда было удовлетворено (20). В апреле 1896 г. строительство керосинопровода было передано казне.

Вначале приступили к строительству ветки Михайлово-Батум, вступившей в действие в 1900 г. Ввод её в действие позволило Закавказской железной дороге перевезти в 1900 г. только осветительных масел 75 млн. пуд. 25 января 1904 г. ввели в действие вторую ветвь Баку-Эйбат. Одновременно с постройкой ветки Баку-Эйбат шло строительство ветки Михайлово-Аг-Тагля (в 20 верстах от Тифлиса в сторону Баку). А в марте 1903 г. приступили к строительству четвёртой, завершающей, ветки Баку-Аг-Тагля (21). Весь керосинопровод Баку-Батум длиной в 841 версту был закончен в 1907 г. Он был рассчитан на переброску 60 млн. пуд керосина и обошёлся казне в 50 млн. руб.

Ввод в действие Баку-Батумского нефтепровода резко сократил расходы по доставке керосина на внешние рынки. Но туда отправлялась незначительная часть нефтепродуктов. Так, в 1893 г. из 248 млн. пуд только лишь 60 млн. пуд отправлено было за рубеж. Большая часть нефти и нефтепродуктов оставалась на месте производства, что вело к их обесцениванию. Так, за три года (1890-1893 гг.) цена на нефть колебалась от 9 до 1 - 1 1/2 коп. за пуд. Такое резкое понижение цен объяснялось перепроизводством нефти, одной из причин которого являлось увеличение в эти годы добычи фонтанной нефти. Оставшуюся на месте производства нефть негде было хранить. имкость хранилищ на всём Апшеронском полуострове не превышала 17 млн. пуд. Это ниже добычи нефти даже за 1 месяц.

Обращаясь с вышеизложенным к министру Государственных Имуществ, Совет съезда отметил, что нефтепромышленные фирмы не в состоянии в данный кризисный период решить вопрос об увеличении количества резервуаров и ходатайствует о выделении из казны долгосрочной ссуды в 1,2 млн. руб. на сооружение хранилищ для нефти. Ходатайство бакинских нефтепромышленников было удовлетворено. Советом съезда была образована комиссия для решения вопроса о сооружении общественных нефтехранилищ, точного определения размера ссуды, способа и срока её погашения, местоположения и порядка сооружения хранилищ (22).

Комиссия в составе Бардского, Гукасова, Перловского, Хагелина, Тагиева, Колобова и др. пришла к заключению, что общественные

хранилища, предназначенные для урегулирования цен на нефть, должны служить для хранения фонтанной нефти. Учитывая, что количество фонтанной нефти колебалось от 40 до 110 млн. пуд. в год, комиссия установила количество нефти, которую придётся хранить в резервуарах - не более 70 млн. пуд. Представители т-ва "Бр. Нобель" - Перловский и Хагелин настаивали на частном характере проектируемых сооружений, причём т-во "Бр.Нобель" брало на себя значительную часть расходов по сооружению нефтехранилищ. Большинство членов комиссии высказалось за общественный характер проектируемых сооружений, исходя из того, что:

1.Проектируемые резервуары предназначены только для хранения фонтанной нефти.

2.Сооружение хранилищ каждой фирмой в отдельности привело бы к большим затратам.

3.Сосредоточение их в руках отдельных фирм, занимающихся добычей и переработкой нефти и потому заинтересованных в ценах на нефтепродукты, явилось бы новым фактором для искусственного влияния на её цену.

4.Хранилища, проектируемые Советом съезда должны быть сооружены за общий счёт.

5.Необходимую на сооружение сумму должен выделить общий фонд, или же путём установления особого сбора, общего для всех нефтепромышленников.

6.Наиболее удобным местом для сооружения нефтехранилищ комиссией было признана территория близ озера Беюк-Шор.

7.Комиссией была определена стоимость нефтехранилищ в 1,5 млн. руб. и установлена цена за хранение нефти в хранилищах в 1/5 коп. с пуда нефти в год (23).

Некоторое время этот вопрос оставался практически неосуществлённым. И только на XVI съезде в 1902 г. вновь был поднят вопрос об общественных нефтехранилищах. Для строительства хранилищ решили организовать акционерное предприятие. За финансированием организации акционерного товарищества Совет съезда обратился в Министерство Земледелия и Государственных Имуществ о возвращении арендаторам казённых участков внесённых ими в казну в качестве залога. Комиссия в составе Фарух-бек Везирова, С.Г.Лианозова, А.И.Манчо, Г.П.Эклунд приступила к работе в январе 1902 г. Она про-

вела исследование в Кишлы, Ахмедлы, Бюль-Бюля, Биби-Эйбат и оз. Беюк-Шор. Было выяснено, что в сел. Кишлы и Ахмедлы нет достаточного количества глины, поэтому эта местность не может быть использована для устройства нефтехранилищ большой ёмкости. В Бюль-Бюля хотя и обнаружено было большое количество глины, но отдалённость этой местности от промыслового и заводского районов также была признана непригодной. Относительно Биби-Эйбата горное управление представило Совету съезда казённые нефтяные участки № 10, 34, 44 временно до засыпки морского берега вдоль Биби-Эйбата с дальнейшим перенесением хранилищ на вновь образованные участки. Самым подходящим местом для устройства общественных нефтехранилищ было признано оз. Беюк-Шор. Выбор этого места был определён тем, что там уже находились нефтехранилища т-ва “Бр. Нобель”. К июлю 1902 г. были составлены проекты осушения оз. Беюк-Шор, площадью в 120 десятин. Был разработан Устав “Бакинского товарищества общественных нефтехранилищ”. Подписавшие его 34 фирмы внесли залог в сумме 1,469.675 тыс. руб. Учредителями т-ва были избраны И.В.Колесников, М.М.Шумахер, Фаррух-бек Везиров, А.Г.Вагьянц. Из-за финансовых затруднений сумма основного капитала т-ва была уменьшена с 3 до 1 1/2 млн. руб. (24)

При обсуждении в проект Устава “Бакинского т-ва общественных нефтехранилищ” были внесены изменения и он вместе с проектом осушения части озера Беюк-Шор был утвержден Министерством Земледелия и Государственных Имуществ (25).

Таким образом, для организации деятельности съездов бакинских нефтепромышленников была создана комиссия, преобразованная в 1885 г. в Совет съезда. С первых же дней деятельности Совету пришлось решать многочисленные вопросы. Одной из наиболее важных проблем являлась транспортировка и хранение нефтепродуктов. Несмотря на открытие

1883 г. Закавказской железной дороги, она из-за быстро развивающейся нефтяной промышленности, не справлялась с грузоперевозками. I-й съезд приступил к обсуждению и разрешению данного вопроса, а на втором съезде были приняты Правила перевозки нефтяных грузов. Сложность, с которой столкнулся Совет в решении проблемы транспортировки, состояла, во-первых, в самой съездовской организации, которая объединяла три непримиримые группы нефтепромыш-

ленников. Этим объясняется тот факт, что Правила перевозки после каждого обсуждения принимались с изменениями и дополнениями из-за позиции определённой группы нефтепромышленников. Во-вторых, из-за отношения правящих кругов к съездовской организации. Выражая интересы крупных нефтепромышленников, правящие круги в то же время не могли игнорировать интересы мелких и средних фирм, отсюда и политика лавирования между тремя основными группами. И только на XVIII съезде после бурных прений “Правила перевозки...” были приняты Советом съезда. Принятие “Правил...” разрешили проблему транспортировки частично, поэтому Совету пришлось заняться и вопросами проведения Каспийско-Черноморского керосинопровода и строительства нефтехранилищ. 0

Источники и использованная литература

1. Шепелев Л.Е.. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Л.,1981, с.126-132, 165; Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России 1861-1900 гг. М., 1974., с.88.
2. “Представительные” организации крупной буржуазии в России в конце XIX - XX вв. История СССР.,1959, №2, с.97.
3. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики, ф.92, оп.1, т.1, д.235, л.1об., 2 об., 5.
4. Труды первого съезда нефтепромышленников в гор. Баку, 1884. Б.,1885, с.358.
5. Там же, с.354; Труды второго съезда Бакинских нефтепромышленников в гор. Баку. Тифлис, 1887, с.62-63.
6. Труды восьмого съезда нефтепромышленников в гор. Баку, 1882. Баку, 1892, с.63-64, 86-89. Бакинский справочный календарь на 1898. Баку, 1897, с.164
7. Труды второго съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1885. Тифлис, 1885, с.8-24.
8. Труды шестого экстренного съезда.... Баку, 1890, с. 18-20.
9. Там же, с.29-34, 96-99.
- 10.Труды восьмого очередного съезда... Баку, 1892, с. 12-16, 40-41. Отчёт о деятельности совета избранного на VIII в г. Баку, 1894. Б.,1894, с.11-15. Отчёт о деятельности совета, избранного на девятом съезде. Б., 1896, с. 70-76
11. Отчёт о представительной деятельности Совета, избранного на XIV съезде... Баку, 1900, с.24-28. “Нефтяное дело” 1901, №6, с.321.
12. Там же, с.7-8.
13. Труды XVIII съезда нефтепромышленников... Баку, 1904, т.1, с.435, 535-538.
- 14.Симонович В. Нефть и нефтяная промышленность в России, 1909, с.73.
15. ГИААР, ф.92, оп.1, т.1, д.176, лл. 26-53.

16. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России (МКНПР). 1883-1914. Документы и материалы. М.-Л. 1961, с.664. Труды первого съезда нефтепромышленников... Б, 1885, с.199-219.

17. МКНПР, с.675.

18. Труды пятого съезда нефтепромышленников...Баку, 1889, с.149-151.

19. Отчёт о деятельности Совета, избранного на восьмом съезде нефтепромышленников. Б, 1894, с.43-52.

20. Отчёт о деятельности Совета, избранного на IX съезде...Баку, 1896, с.84-89.

21. "Нефтяное дело" 1904, № 6, с.502-503; № 16, с. 1473-1476.

22. Отчёт о деятельности Совета, избранного на восьмом съезде... Баку, 1894, с. 67-76.

23. Труды девятого очередного съезда нефтепромышленников... Б. 1894; См. Приложение, с.122-140.

24. Труды XVII очередного съезда нефтепромышленников в г. Баку, 1902-1903, т. II, с. 189-219.

25. Отчёт о деятельности Совета съезда XVIII очередному съезду нефтепромышленников... Баку, 1903, с.10-13.

Məmməd Məmmədov

Bakı neft sahibkarları qurultayı sovetinin yaranması və fəaliyyəti (1884-1905-ci illər)

Xülasə

Bakı neft sahibkarları İttifaqlarının fəaliyyətini təşkil etmək məqsədilə qurultay şurası yaradılmışdır. Şura neft sənayesinin sürətli inkişafından törənən çoxsaylı məsələləri, o cümlədən neft məhsullarının daşınması və neft anbarlarının tikintisi məsələlərini həll edirdi.

Mamed Mamedov

Organization and activity of Baku Congresses of oil industrialists (1884-1905)

Summary

For the organization of activity of Baku Congresses of oil industrialists has been created of congress. Council solved numerous questions of oil industry and its fast growth demanded decision of problems of transportation and storage.

Инна Костина

**О врачебной и общественной деятельности
М.Р.Векилова по материалам коллекции
Национального Музея истории Азербайджана**

В конце XIX века многие азербайджанцы получили высшее образование в различных странах Европы и в крупных городах России. Среди них были дипломированные врачи, вернувшиеся после окончания вузов в родные края и проводившие большую лечебную и оздоровительную работу.

В Национальном Музее истории Азербайджана (НМИА) хранятся материалы одного из первых врачей- азербайджанцев Мамеда Риза Векилова который посвятил всю свою деятельность развитию здравоохранения на Родине. В числе материалов, представленных в данной статье - фото М.Р.Векилова, виньетка выпускников Харьковского университета за 1893 г., свидетельство об избрании его членом Кавказского медицинского общества и т.д.

М.Р.Векилов родился в 1864 году в селении Салахлы Газахского уезда. В 1876 году был принят в Тифлисскую классическую гимназию, где учился за казённый счёт. По окончании гимназии в 1887 году он поступил на медицинский факультет Харьковского университета и в 1893 году закончил его со званием лекаря.

Мамед Риза Векилов

Фото №1

После окончания обучения М.Р.Векилов направлен врачом на стажировку в городскую Тифлисскую Михайловскую больницу. С 1896 года он по назначению работал участковым врачом железной дороги при строительстве Карской железной линии, а в 1898 году заведовал больницей на 50 коек. По окончании строительства дороги М.Р.Векилов переводится в Баку на должность врача-ординатора в железнодорожную больницу.

В 1901 году Бакинский городской медицинский Совет назначил двух врачей для оказания медицинской помощи на дому. Одним из них был М.Р.Векилов.

В начале XX века в крупном промышленном центре, каким был Баку, медико-санитарная помощь была на низком уровне. Острый недостаток медицинской помощи, больниц, медицинских работников не мог не сказываться на эффективности борьбы с различными заболеваниями, в особенности с эпидемиями, возникавшими в крае и уносившими множество жизней людей.

Проработав участковым врачом около года, М.Р.Векилов понял, что назрела необходимость, прежде всего, в амбулаторном лечении. Он решительно и последовательно добивался открытия в городе нескольких лечебниц. Наконец, после долгих усилий, ему удалось убедить в правоте своего проекта Бакинский Медицинский Совет, а затем и Бакинскую городскую Думу. На первых порах при непосредственном участии доктора Векилова были организованы 6 лечебниц с шестью врачами.

I-ю городскую бесплатную лечебницу для бедных (ныне 2-я городская поликлиника) он возглавлял с момента её организации до 1924 года (1). Через несколько лет число лечебниц возросло до 10. Баку был разделён на Врачебно-санитарные районы. I-й Врачебно-санитарный район курировал Баилов, Крепость и Чемберекенд до Колубакинской улицы (ныне ул. Нигяр Рафибейли), где медицинская помощь осуществлялась уже не одним, а четырьмя врачами разной специальности (2).

Доктор Мамед Риза Векилов проработал в 1-ой лечебнице до конца жизни, а всего врачебной деятельностью он занимался свыше 50 лет.

Мамед Риза Векилов также занимался активной общественной деятельностью. В 1900 году он был избран действительным членом Кавказского медицинского общества.

Фото №2

С 1905 по 1915 гг. он избирался гласным в Бакинскую городскую Думу и входил в состав училищной комиссии при городской управе, был членом медико-санитарной комиссии, членом “Общества врачей города Баку”. В 1902 г. М. Р. Векилов городской Думой командирован в Шамаху в связи с землетрясением для организации оказания помощи населению.

*Землетрясение в Шамахи 1902 г.
Слева 2-ой -М.Р.Векилов, 3-ий-Г.б.Зардаби,
4-ая-Ганифа ханум Меликова*

Он был в группе азербайджанских общественных деятелей направленных в Тифлис к наместнику Кавказа, в связи с армяно-азербайджанскими столкновениями в Баку в 1905 г. В период существования Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.) он являлся членом парламента от фракции “Мусават” (3).

В родном селении Салахлы М.Р.Векилов со своим братом Мехти Ага Векиловым 20 января 1907 г. открыл первое на Южном Кавказе русское женско-мусульманское сельское училище. Открытие происходило при большом стечении народа, где присутствовали также духовные лица, чиновники и местная знать. Организацию и содержание училища (помещение, отопление, освещение, учебные пособия) приняли на себя братья Векиловы (4).

Популярность доктора М.Р.Векилова среди населения Баку была огромна, он заслуженно пользовался большой любовью и уважением как прекрасный специалист и как исключительно добрый, бескорыстный человек. В этом контексте интересно его выступление на заседании врачей 2-ой поликлиники, цитируемое по сохранившейся рукописи: “Врач - авторитетное лицо у населения, он - большая культурная сила, организатор и сеятель здравых понятий о медицине и здравоохранении. Он борец против суеверия, некультурности” (5).

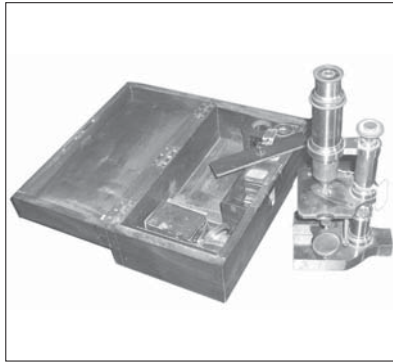
“Доктор Мамед Риза”- так звали основателя одной из первых городской поликлиники, который уже в последующие годы работал в качестве участкового врача. И эту скромную должность он занимал до 1944 года, до последних своих дней. Старожилы-бакинцы и поныне называют вторую поликлинику “Векиловской”. Поистине он был народным врачом, оставивший после себя добрую славу.

№ 3

№ 4

№ 5

Личные вещи М.Р.Векилова, хранящиеся в фондах МИА.

1. Фото- виньетка выпускников медицинского факультета Харьковского университета. 1893 г. Фонд новейшей истории (ф.н.и), №218, МИА.
2. Свидетельство № 166 об избрании М.Р.Векилова действительным членом Кавказского медицинского общества. Тифлис 1900.г. Ф.н.и., №2165, МИА.
3. Стетоскоп, деревянный. Длина 18 см., диаметр верхней части 2,5 см., нижней 6 см. Ф.н.и., № 2169, МИА.
4. Спиртовка, стеклянная для медицинских целей. Высота 9,5 см., Ф.н.и., № 271, МИА.
5. Микроскоп для анализов, из желтой меди. Состоит из 28 частей. Футляр, деревянный красного цвета. Внутри имеются секции для микроскопа и линз. Ф.н.и., № 2168, МИА.

Использованная литература:

1. Ежегодник. Баку и его районы. Баку 1914 г., с. 194.
2. Ежегодник. Баку и его районы. Баку 1914 г., с. 150.
3. Айдын Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 гг., Баку, 1990, с.86.
4. Газета "Каспий" № 23, 1907 г.
5. НМИА НАНА Ф.н.и., № 2167. Содержание речи (рукопись) М.Р.Векилова, произнесённая среди врачей 2-ой поликлиники.

İnna Kostina

**Həkim Məmməd rza Vəkilovun həkimlik və ictimai fəaliyyəti haqqında
(*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi kolleksiyasının materialları əsasında*)**

Xülasə

Məqalə fəaliyyəti boyu xalqının sağlamlığı uğrunda çalışmış və Bakıda ilk müalicə-xanaların təşkilatçısı olan məşhur həkim Məmmərza Vəkilova həsr olunmuşdur.

Inna Kostina

**M. R. Vekilov`s medical and public activity on materials of the
collection of the National Museum of History of Azerbaijan**

Summary

Article is devoted to known doctor Mamed Riza Vekilov who was the organizer of the first polyclinics of Baku and given out all his activity to service of health protection and life of people.

Nərmin Bağirova

**Görkəmli yazıçı-publisist Ceyhun bəy
Hacıbəylinin ictimai fəaliyyəti**

(Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)

***Ceyhun bəy
Hacıbəyli***

Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının və publisistikasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ceyhunbəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1891-ci il fevralın 2-də Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin kiçik qardaşıdır. Ceyhun bəy ibtidai təhsilini məşhur jurnalist və incəsənət xadimi Həşim bəy Vəzirovun rus-tatar Azərbaycan məktəbində alır, orta təhsilini isə Bakıda davam etdirir.

Musiqinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan Ceyhun bəy 1907-ci ilin axırlarında qardaşı Üzeyir bəylə “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşasının yaradılmasında yaxından iştirak edir. Beləliklə, 1908-ci ilin yanvarın 12-də H.Z.Tağıyevin teatrında “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşası

oldu. Tamaşada Ceyhun bəyə İbn Səlam rolu həvalə olunur. O dövrün mətbuatında Ceyhun Hacıbəylinin öz rolunun öhdəsindən məharətlə gəldiyi qeyd olunurdu. Lakin gözəl musiqi duyumu olan Ceyhunbəy bu sənətin dərinlənməsinə getməmişdir (2).

1908-ci ildə Ceyhun bəy qardaşı Üzeyir bəylə birlikdə Əli bəy Hüseynzadənin müdir olduğu “Səadət” məktəbində müəllim işləmişdir. Bir neçə aydan sonra Ceyhun bəy milyonçu və xeyriyyəçi Murtuza Muxtarovun maddi dəstəyi ilə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunur. Bir il orada oxuduqdan sonra 1909-cu ilin yayında Parisə gedərək, təhsilini Sorbonna Universitetində, daha sonra isə Ali Politeknik Elmlər

Məktəbində davam etdirir. Ceyhun bəyin Parisdən göndərdiyi bir sıra məqalələri Bakıda çıxan qəzetlərdə çap olunurdu. 1909-cu ildə Ceyhun bəyin “Bakı” qəzetində dərc olunmuş “Müsəlmanlar və incəsənət”(02.X.1909) məqaləsi o dövrün mühüm məsələlərinə toxunmuşdur. C.Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasının yaranması və ilk tamaşası haqqında Fransa mətbuatında çıxış etmiş və opera barədə Qərbi Avropa oxucularına geniş məlumat vermişdir (“la Revue du Mondes Musulman jurnalı, aprel, 1910). Onun müsəlmanların həyat tərzinə aid “Kaspi” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələri oxucularda böyük maraq doğururdu. Belə ki, C.Hacıbəylinin “Azərbaycan gülləri” (“Kaspi”, 1911, №146,) adlı geniş məqaləsində Ağabəyim ağa, Aşıq Pəri, Gövhər ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşud banu Nətvəvan, Fatma Bikə, Qubalı Bikə kimi Azərbaycan şairələrinin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur. C.Hacıbəyli yazırdı ki, bu qadın şairələr öz kişi həmkarlarından heç də geri qalmır və insan qəlbinin incə hisslərini oxuculara məharətlə çatdırı bilirdilər. Bundan əlavə, Ceyhun bəy Parisdə Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət, siyasət, elm xadimləri haqqında xeyli sayda məqalə yazmış və dərc etdirmişdir.

1916-cı ildə Parisdə təhsilini başa vuran Ceyhun bəy Bakıya qayıtdı. Bundan sonra onun yaradıcılığında daha intensiv, yetkin və dolğun bir dövr başlanır. O, cəmiyyətdə baş verən hadisələri izləyir, onlara öz münasibətini bildirir, diqqəti cəlb edən müxtəlif səpqili yazılarla çıxış edir. Bu dövrdə o, həm də bədii yaradıcılığını davam etdirir.

1917-ci ildə fevral ingilabından sonra Ceyhun bəy “İttihad” və “Müsəlmanlıq” qəzetlərinin redaktoru kimi fəaliyyət göstərirdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra Ceyhun bəy Üzeyir bəylə birlikdə “Azərbaycan” qəzetinin, Şəfi bəy Rüstəmbəyovla birlikdə isə rus dilində çıxan “Azerbaydjan” qəzetinin redaktoru vəzifəsində işləmişdir.

1919-cu ildə Ceyhun Hacıbəyli, görkəmli siyasi və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun rəhbərliyi altında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün yenidən Fransanın paytaxtına yola düşdü. Ceyhun bəyin fransız və rus dillərini mükəmməl bilməsi, uzun müddət Paris mühitində yaşayıb təhsil alması onun nümayəndə heyətində məsləhətçi-mütəxəssis kimi yer almasını əsaslandırmışdı.

Parisdə C.Hacıbəylinin fransız dilində “İlk müsəlman respublikası Azərbaycan” adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Həmin ildə onun Parisdə “la Re-

vue du Mondes Musulman” jurnalında 1918-ci ildə Bakıda, eləcə də Şamaxı, Kürdəmir və Xaçmazda erməni-daşnak quldur dəstələrinin azərbaycanlı əhalini kütləvi şəkildə qırmasını kəskin ifşa edən məqaləsi çap olunmuşdur. O, Parisdə “Fransa-Qafqaz” komitəsinin işinə cəlb edilmişdi.

1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra

C.Hacıbəyli ömürlük mühacir həyatı yaşamağa məcbur olur və bir daha Vətənə dönmür.

O dövrdə Ceyhun bəy Parisdə Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği ilə məşğul olmağa başlayır. 1920-ci ildə o, “Arşın mal alan” musiqili komediyasının fransız dilinə tərcümə etmiş və həmin il əsər tamaşaya qoyulmuşdur. 1926-cı ildə isə o, çap etdirdiyi “Azərbaycan teatrı” adlı məqaləsində, fransız oxucularına Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı kimi məşhur dramaturqların yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir.

Mühacirətdə yaşadığı dövrdə ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə birgə o, özünün müxtəlif sahəli yaradıcılıq yolunu davam etdirir, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, etnoqrafiya sahəsində m ü x t ə l i f

C.Hacıbəylinin “İlk müsəlman respublikası: Azərbaycan” adlı kitabının titullarından biri

əsərlərlə fransız mətbu orqanlarında çıxış edirdi. 1928-ci ildə nəşr etdirdiyi “XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov” məqaləsində Azərbaycan tarixşünaslığının banisi, ensiklopedik biliyə malik olan Abbasqulu ağa Bakıxanovu fransız oxucularına tanıtmışdır (“Journal Asiatique”, iyul-sentyabr, 1928). 1933-cü ildə çap etdirdiyi “Qafqaz Azərbaycanının Qarabağ dialekti” adlı elmi məqaləsi Azərbaycan və Qərbi Avropa dilçiliyi üçün müasir dövəmdə də öz aktuallığını itirməmişdir (“Journal Asiatique”, yanvar-may 1933).

Yazıçı-publisist mühacir Qafqaz mə-

Ceyhun bəy oğlu Timuçin Hacıbəyli ilə

buatında əməkdaşlıq etmiş, “la Revue du Mondes Musulman”, “La Revue Bulletin du Comite France-Orient”, “La Revue Contemporaine”, “La Revue Politigue et Parlementaire”, “La Revue des Jeunes”, “Le Figaro”, və s. mətbu orqanlarla birgə işləmiş, bir neçə il ərzində məşhur “la Revue de deux Mondes” fransız jurnalının əməkdaşı olmuşdur (3).

Məşhur fransız şərqşünasları A.Beniqsən və S.Lemerse Kelkejenin 1964-cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr etdirdikləri “Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi” adlı əsərin giriş hissəsindən məlum olur ki, Azərbaycan mətbuatına dair fəslin hazırlanmasında C. Hacıbəyli də iştirak etmişdir.

C.Hacıbəyli Əbdürəhman bəy Fətəlibəyli – Dügənginskinin təşkil etdiyi “Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin” idarə heyətinin üzvü, Məclisin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalının Münhendəki redaktoru olmuşdur (jurnalın nəşri 1954-cü ilədək davam etmişdir) (1).

Ceyhun bəy Hacıbəyli həyatının son illərində SSRİ-ni öyrənən institutun Parisdə fransızca nəşr etdirdiyi “Qafqaz” jurnalının Azərbaycana aid gedən yazılarının redaktəsi ilə məşğul olmuşdur. 1959-cu ildə həmin institutun xətti ilə Münhendə C.Hacıbəylinin “Azərbaycanda islam əleyhinə təbliğat və onun metodları” əsəri çap olunmuşdur.

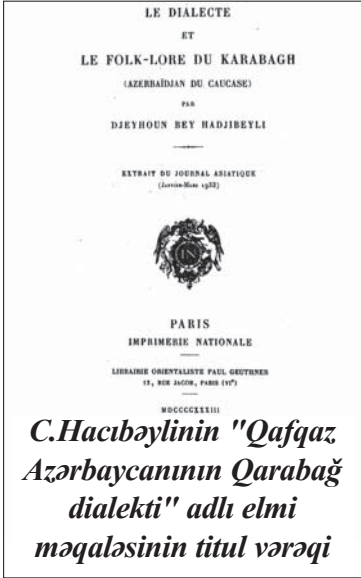
Daim Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan, heç bir zaman rus-bolşevik işğalı ilə barışmayan Ceyhun bəy Hacıbəyli SSR-də, o cümlədən Azərbaycanda gedən bütün prosesləri diqqətlə izləmiş və onlara bu və ya digər formada öz münasibətini bildirmişdir.

O, çox zəngin, mənalı Vətəninin azadlığı uğrunda mübarizə ilə dolu bir ömür sürmüş və tarixdə adı fəxrlə çəkiləcək həmvətənlərimizdən biri olmuşdur. Ceyhun bəy Hacıbəyli 1962-ci ildə Parisdə vəfat etmiş və Sen-Klu qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Ceyhun Hacıbəylinin şəxsi arxivini Azərbaycanın YUNESKO-dakı nümayəndəsi Ramiz Abutalıbov böyük zəhmət və çətinliklə toplamış və Vətənimizə gətirmişdir. Hal – hazırda həmin materiallar Salman Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində mühafizə olunur.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin bir sıra materiallarını Ramiz Abutalıbov AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim etmişdir. Beləliklə, Muzeyin kolleksiyasına Ceyhunbəy Hacıbəylinin publisistik və ictimai fəaliyyətini əks etdirən və böyük maraq doğuran materiallar əlavə olunmuşdur. Materiallar şəkil, sənəd və C. Hacıbəylinin mühacirət dövründə qələmə aldığı hekayələrindən ibarətdir.

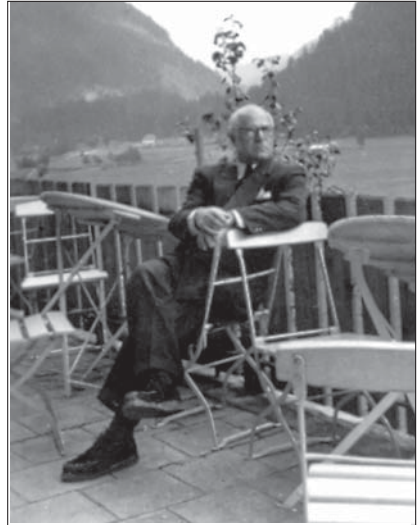
O, fikrini özünəməxsus satira və yumorla oxucuya çatdıran hekayə və felyetonlara üstünlük verirdi. Hekayələrində yazıçı-publisitsin toxunduğu problemlərin aktuallığı daim oxucuların diqqətini cəlb edirdi. Fransız dilini mükəmməl bilməsi ona bu dilə öz Vətəninin folkloru, tarixi, ədəbiyyatı, musiqisi və s. mövzularda tərcümələr etməyə, həm də bu dildə ciddi əsərlər yazmağa, onları dərc etdirib öz düşüncələrini Qərb oxucuları ilə bölüşdürməyə imkan vermişdir.

güman ki, onlar Ceyhun bəyin Parisdə mühəricətdə yaşadığı vaxtlar yazılmışdır, nəşri barədə məlumat yoxdur.

Kolleksiya həmin C. Hacıbəylinin 1957-ci ildə Mehparə xanım Qacar ilə birgə çəkdiyi şəkli, Ceyhun bəyin 1919-cu ildə Parisdə Lozanna konfransı üçün tərtib etdiyi Azərbaycan Respublikasının xəritəsi, Qalib bəy Ataməlibəyovun 1928-ci ildə Ceyhun bəyə yazdığı məktub, Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən Lozanna konfransı üçün Azərbaycan bankı haqqında 1919-cu ildə tərtib edilmiş arayış və digər sənədlər daxildir.

Muzeyə hədiyyə olunmuş materiallar arasında onun fransız dilində qələmə aldığı hekayələrini xüsusilə qeyd etmək olar. Fransız dilində olan “Le marche”, “Le ramadan anecdotique”, “Le voyage de Mamed Kouli”, “Pelerinage mangue”, “Histoires turgues de Hodja Nasreddin”, “La sviree de Noce”, ingilis dilində olan “The wedding-feast”, “Bargain” və türk dilində olan “Geçmiş günler. Garabağ hatratı. Mehelleler” hekayələr həminin məkinada çap olunmuşdur və üzərində Ceyhun bəyin qeyd və düzəlişləri vardır. Bütün bu hekayələr C. Hacıbəylinin özünə götürdüyü “Djey Daghestani” təxəllüsü altında yazılmışdır. Çox

*Ceyhun bəy Hacıbəyli
Parisdə, mühəricət dövründə*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. Bakı 2004, s. 404.
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti 1918–1920. Bakı, 1990, s. 47.
3. Ceyhun Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Elm” 2006. s. 5,6.

Нармин Багирова

**Общественная деятельность видного писателя - публициста
Джейхун бека Гаджибейли
(по материалам Национального Музея Истории Азербайджана)**

Резюме

Статья посвящена известному писателю-публицисту и общественному деятелю Джейхун беку Гаджибейли, прожившему большую часть своей жизни в эмиграции в Париже и оставившему яркий след в истории азербайджанской литературы и печати.

Narmin Bagirova

**Public activity of the outstanding writer and publicist Jeykhun bekh Gadhibeli
(On materials of the collection of National Museum of History of Azerbaijan)**

Summary

The article is devoted to the known writer – publicist and public figure Jeykhun bekh Gadhibeli, living most part of his life in emigration in Paris and left a bright trace in a history of the Azerbaijan literature and printing.

Фуад Агаев

К вопросу об управлении царизмом духовными делами мусульман Северного Азербайджана

С конца XVIII до конца XIX века шел процесс завоевания территории Кавказа Российской империей. В русской литературе Кавказ воспринимался как отдельная часть Российской империи, расположенная между Чёрным и Каспийским морями, граничащая на юге с Ираном и Турцией, на севере с Астраханской губернией и Областью Войска Донского. Кавказ обладал особым от Российской, империи управлением и подчинялся лично императору. Его территория имела официальное название “Кавказский край”, центром которого считался Тифлис. Главой управления Кавказским краем являлся наместник (1844-1882, 1905-1917, в 1882-1905 главноначальствующий гражданской частью на Кавказе). Он одновременно занимал должности командующего войсками Кавказского военного округа и войскового наказного атамана всех Кавказских (Кубанского и Терского) казачьих войск. С российским завоеванием Кавказский край стал делиться на Северный Кавказ, который включал Ставропольскую губернию, Кубанскую и Терскую области, и Закавказье, обнимающее Тифлисскую, Бакинскую, Елисаветпольскую, Черноморскую, Кутаисскую и Эриванскую губернии и области Карскую и Дагестанскую.

По данным первой Всеобщей переписи населения 1897 г. на Кавказе проживало более 9 миллионов человек, 1/3 которых являлась приверженцами исламской религии. Всего по переписи 1897 г. на Кавказе числилось 3 208 857 мусульман, из них мужчин - 1 710 839, женщин - 1 498 018 [1]. Примерно половина кавказских мусульман переписью 1897 г. определялась как “татары”, остальная часть причислялась к горцам Кавказа. Практически все мусульмане на Северном Кавказе придерживались суннитского толка Ислама, в Закавказье, число мусульман-шиитов преобладало над суннитами.

В вопросе религии российский режим стремился “озарить жите-

лей Азербайджана лучом православной веры и водворить животворящий крест на развалинах исламизма”, в связи с этим были созданы штаты из мусульманского духовенства, и, как правило, утверждались такие муллы, которые были бы “преданы российскому правительству и служили бы органами оного и орудиями к исполнению предначертаний его”. [2]

Формы русской системы управления духовными делами мусульман Кавказа вырабатывались на протяжении достаточно длительного времени. Во многом это было связано с необходимостью для России вести здесь вплоть до конца 70-х гг. XIX в. почти непрерывные военные действия. Кроме этого, сам процесс интеграции новых территорий в состав империи шел непросто и требовал принятия оперативных, часто достаточно крутых решений. Так, первым известным законодательным актом об организации управления мусульманами Кавказа был указ императора Александра I от 30 июня 1805 г. “О правилах для Магометанского духовенства Елисаветпольской округи” [3]. Целью данного указа являлось добиться укрепления позиций империи на территории занятого русскими войсками бывшего Гянджинского ханства, центр которого - Гянджа - был переименован в честь жены Александра I. По этому документу, мусульмане-шииты (их здесь было большинство) получили возможность свободно молиться под руководством назначенных русской властью 8 мулл во главе с первенствующим духовным служителем - ахундом. Все данные мусульманские духовные лица были зачислены в штат с годовым жалованием от русской казны в 100 рублей (у ахунда - 500 рублей). Они были обязаны в своих проповедях “твердить обывателям о верности Государю Императору и Правлению”. В случае “измены” кого-либо из этих духовных лиц они подлежали ссылке в Сибирь, а имущество их описывалось и конфисковывалось.

Данное жесткое предупреждение русских властей не носило какой-либо антимусульманской целенаправленности. В Российской империи всегда главным требованием жизни являлось соблюдение всеми подданными всех вероисповеданий абсолютной лояльности и преданности существующему государственному строю и всему царствующему дому. Поэтому все подданные империи, так или иначе, особенно при поступлении на военную и гражданскую службу, обязаны были приносить присягу на верность служения русскому трону. Полезность

подобных мер была для империи несомненной, но принимаемые в этот период решения имели все-таки локальный и частный характер. Русскими властями понималась необходимость создания более централизованных форм контроля над духовными делами мусульман Кавказа. Разработка подобных проектов началась в царствование Николая I. Она велась в центральных ведомствах (VI (кавказское) отделение Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, Кавказский комитет, Департамент духовных дел иностранных исповеданий Министерства внутренних дел), на Кавказе - в канцелярии наместника. Дело, однако, затянулось, и определенные решения по нему были приняты уже после завершения в 1864 г. Кавказской войны.

Проектами готовящихся положений по управлению духовными делами мусульман Кавказа допускались возможности серьезного влияния мусульманского духовенства: оно обладало исключительным правом решать по шариату гражданские (семейные и наследственные) дела. В свою очередь путем устройства государственного присмотра за мусульманским духовенством “сверху” русские власти хотели добиться следующих политических целей: 1) обеспечить за правительством средство надзора и контроля над действиями лиц, которые в силу их религиозных убеждений могли разжигать в мусульманской среде “враждебный дух неповиновения”; 2) противодействовать укреплению в среде мусульманского духовенства излишней корпоративности; 3) воспрепятствовать вторжению в русские пределы из Ирана и Турции “чужеземных духовных лиц, особенно против нас [то есть России - Д.А.] настроенных”; 4) ограничить по возможности круг действий духовенства в среде мусульманского населения, не посягая при этом на его, населения, религиозные убеждения; 5) поставить влиятельную часть мусульманского духовенства в непосредственную зависимость от правительства, связать его материальные интересы со служением правительству; 6) создать, насколько возможно, надзор над мусульманскими духовными училищами; 7) принять меры для усиления правительственного контроля над разными видами доходов от “духовного имущества” [в первую очередь вакуфной собственности - Ф.А.], которые могли направляться для поддержания “зарубежных мусульманских кругов” [4].

Данные соображения прозвучали в ходе обсуждения проектов об управлении духовными делами мусульман Кавказа. В Государствен-

ном совете, в конечном счете, было сочтено целесообразным ввести централизованное управление духовными делами мусульман лишь в Закавказье. 8 апреля 1872 г. решением императора Александра II было утверждено Положение о создании двух правлений - Закавказского мусульманского духовенства шиитского (I) и суннитского (II) учений [5]. Этим же Положением на содержание их штатов из русской казны ежегодно отпускалась сумма в 37 880 рублей. По Положению 1872 г., внушавшие недоверие русской власти мусульманские духовные лица, особенно члены суфийских братств, были лишены каких-либо прав и привилегий и поставлены вне закона.

Закавказское Положение в целом создало достаточно стройную систему управления духовными делами мусульман-шиитов и мусульман-суннитов в крае. Первой, низшей инстанцией управления на местах являлись штатные (так называемые “указные”) муллы и кадии (судьи). Муллы (мечетское духовенство) исполняли религиозные обязанности, заведовали мечетями и мечетскими школами (мектебами), вели метрические книги, списки мусульман, доставляли кадиям сведения о мечетях, школах, новорожденных, браках и т. п. Кадии наблюдали за мечетским духовенством, оформляли браки, разбирали семейные (в частности бракоразные) и наследственные дела.

Муллы и кадии получали денежное содержание от приходов; кроме этого мулле полагалась отдельная плата за возможное чтение молитв при обрезании, браке и обязательное моление на похоронах. Русские власти старались фиксировать размеры сборов за проведение религиозных обрядов с мусульман в пользу приходского духовенства. В начале XIX в. эта сумма не должна была превышать 20 коп., в конце XIX в. в сельской местности плата мулле за участие в погребальном обряде колебалась в пределах от 20 коп. до 2 руб., за участие в свадьбе мулла мог получить от 15 до 20 коп; за составление брачного договора мусульманина с девицей кадий получал 2 руб., с вдовой - 1 руб. В городах размеры оплаты труда мусульманских духовных лиц, видимо, могли быть более высокими. Для сравнения можно привести сведения о расходах прихожан на оплату труда православного духовенства. Так, в 1908 г. средняя стоимость крещения младенца в церкви равнялась 50 коп., венчание обходилось в 5 руб., похороны - в 3 руб. [6].

Средней инстанцией духовного управления мусульманами по Закавказскому Положению, являлись коллегиальные органы - губерн-

ские межлисы (собрания), которые состояли из 3-х членов. В их ведении находились: 1) дела, относящиеся до богослужения; 2) дела о проступках мусульманского духовенства, относящихся до веры; 3) жалобы на решения кадиев; 4) дела о духовных проступках мусульман; 5) рассмотрение дел, предлагаемых губернским межлисам местным русским губернатором; 6) дела по заведованию мектебами и медресе [среднее мусульманское учебное заведение - Ф.А.]; 7) проведение испытаний на духовное звание; 8) дела по управлению приходскими (мечетскими) имуществами и т. п.

Высшими инстанциями для шиитов и суннитов Закавказья являлись их Духовные Правления, расположенные в Тифлисе. Главой шиитов был шейх-уль-ислам, главой суннитов - муфтий. Каждый из них получал в год от казны жалование в 1600 рублей, что примерно соответствовало окладу полковника русской армейской пехоты в 1872 г. В ведении Духовных Правлений находилось: 1) рассмотрение жалоб на постановления губернских межлисов; 2) наблюдение за доставлением кадиями сведений о мечетях, школах и т. п.; 3) составление годовых отчетов; 4) составление проектов программ для мусульманских школ; 5) производство испытаний духовным лицам; 6) рассмотрение всех дел, передаваемых высшей русской администрацией на обсуждение Духовных Правлений.

Деятельность Духовных Правлений шиитов и суннитов Закавказья, назначения и утверждения мусульманских духовных лиц были подконтрольны наместнику Кавказа, на местах - губернаторам закавказских губерний. Наместник Кавказа нес ответственность за деятельность мусульманских управлений Закавказья непосредственно перед российским императором. В рамках координации политики русских властей по отношению к Исламу канцелярия наместника Кавказа поддерживала в Петербурге связь с Департаментом духовных дел иностранных исповеданий МВД, который ведал всеми неправославными религиями империи [7].

Состоявшие в штате представители мусульманского духовенства Закавказья пользовались рядом значительных льгот: они и их дети освобождались от казенных повинностей; дети лиц высшего мусульманского духовенства, прослуживших 20 лет, пользовались правами детей личных дворян и личных почётных граждан; им оплачивались суточные (в случае командировок) и почтовые расходы; выплачива-

лась пенсия; они могли быть награждены русскими орденами и медалями и т. п.

Муллы состояли при мечетях, которые разделялись на соборные и квартальные. В соборной мечети по пятницам собирались все мусульмане данного поселения и читалась особая проповедь (хутба), в которой полагалось упоминать имя здравствующего правителя, что придавало ей важное политическое значение. Квартальная мечеть служила местом ежедневной пятикратной молитвы мусульман данного квартала. Муллы соборных мечетей избирались на аульном сходе, а для квартальных - на сходе квартальном. Мулла должен был выдержать испытание на знание шариата, или представить удостоверение о выдержании такого испытания при Закавказском Духовном Правлении суннитского учения.

Муллы должны были удовлетворять духовные потребности местного населения, ведать метрическими книгами, решали брачные дела и производили испытания кандидатов на духовные должности, рассматривали и решали на основе норм шариата наследственные и опекунские дела и выдавали метрические свидетельства.

Метрические книги в Закавказье велись муллами при приходских мечетях в двух экземплярах на арабском языке с обязательным засвидетельствованным русским переводом. По окончании календарного года (по русскому счету) оба экземпляра метрических книг препровождались для проверки кадию, затем один экземпляр возвращался мулле и хранился в приходской мечети, другой хранился в архиве суда.

На рубеже XIX-XX вв. империя Романовых вступила в эпоху огромных общественно-политических трансформаций. Нарастание общественного, в том числе мусульманского, движения вызывало все большее беспокойство властей. В ходе первой русской революции был принят указ 17 апреля 1905 г. о веротерпимости, где был сделан и обещан ряд серьезных уступок мусульманскому населению России [8].

Положение дел в российском мусульманстве обсуждалось в 1910 г. на специальном “Особом совещании”, которое было созвано по инициативе Председателя Совета министров П.А. Столыпина. На нем была признана особо опасной “намеченная мусульманскими руководителями строго последовательная программа религиозного и культурного объединения всего мусульманского населения России на автономных началах под главою высшего духовного лица - совершенно

независимого от правительства в управлении делами веры и школы” [9]. Каких-либо реальных решений по мусульманским делам данное “Особое совещание”, однако, так и не выработало.

Таким образом, можно говорить о тщательно продуманной системе управления религиозными процессами в Северном Азербайджане, направленной на укрепление российского владычества.

Список использованной литературы

- 1.Общий свод по империи результатов разработки первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., СПб., 1905, т.2. с.16.
2. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане. Под редакцией академиков Н. Горбунова и И.П. Петрушевского. Ленинград. 1937. с.56.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. 1804-1805, СПб., 1830, т.28, №21817.
- 4.Рыбаков С.Г. Устройство и нужды управления духовными делами мусульман в России. Петроград, 1917, с.9-10.
- 5.Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1872. СПб., 1875, т.47. Отделение первое, № 50680.
6. Кильчевский В. Богатства и доходы духовенства, СПб, 1908., с. 34.
7. Арапов Д.Ю. Неправославные религии в системе управления Российской империи - Государственное управление: история и современность, М., 1997, с.75.
- 8.О веротерпимости. Закон 17 апреля 1905 г. М., 1905 (издание неофициальное).
9. Алов А.А., Владимиров Н.Г. Ислам в России. М., 1996, с. 52.

Fuad Ağayev Çarizmin Şimali Azərbaycan müsəlmanlarının dini işlərini idarə etməsi məsələsinə dair

Xülasə

Məqalə çar hakimiyyətinin müsəlmanların dini həyatını idarə etmə üsullarına həsr olunur. Burada yerli əhalinin çar hökumətinin nümayəndələri ilə hüquqi və sosial-iqtisadi sahədə münasibətlərindən söhbət açılır.

Fuad Aghayev To a question of management of tsarism spiritual affairs of Moslems of Northern Azerbaijan

Summary

Article is devoted management methods of imperial administration concerning a religious life of Moslems, covers various aspects of a legislative and social and economic regulation of a spiritual life of Moslems of Northern Azerbaijan.

Санубар Касимова

**О РЕГАЛИЯХ ГАДЖИ
ЗЕЙНАЛАБДИНА ТАГИЕВА**
(на основе изобразительного материала)

В фондах Национального Музея Истории Азербайджана (НМИ-А) сохранились фотографии и портрет Гаджи Зейналабдина Тагиева. По фотографиям видно, что Тагиев предпочитал повседневную одежду. Поэтому фотография и портрет, где Тагиев изображен в парадном мундире Действительного Статского Советника, украшенного орденами и медалями, представляют собой особую историческую ценность, которую необходимо грамотно исследовать и бережно хранить.

Сохранившееся в фонде иллюстраций и изобразительного искусства фото под инвентарным № 499, а также негатив 3 х 4, сделанный с этой фотографии в 1975 г., хранится в негативном фонде под инвентарным № 16069.

Имеющаяся фотография вызывает сомнительность в том, что это подлинник, т.к. размер фотографии 145,5 см х 98 см, т.е. в увеличенном виде, а натурального фото не имеется. С правой стороны фотопортрета подпись тушью от руки: “Гранрот, 1906 г.” (рис. 1). На фото Г.Тагиев изображен в мундире Действительного Статского Советника, хотя известно, что этот чин он получил в 1907 г. Следовательно, надпись “1906” на фото ошибочна. По всей видимости, фотография была увеличена, после чего некий художник внес свои изменения в изображения на фото, что

***Рис. 1. Фотопортрет
Г.З.Тагиева. ФИИС НМИА***

привело к ряду неточностей изобразительного характера: удален фон (это не позволяет определить место фотографирования). Правый рукав мундира неестественно свисает (на плотной ткани такие провисания невозможны); на обеих руках локтевая часть находится на весу, хотя кресло имеет подлокотники, также в бедренной части мундира отсутствуют складки, поэтому складывается впечатление, что Тагиев не сидит, а привстает; рукоять шпаги находится вертикально, что просто невозможно при сидении в кресле; на орденской ленте в нижней части отсутствуют изгибы. Это позволяет предположить, что фотография была зарисована художником.

Изображение Тагиева и на фото 1906 г. и на портрете 1912 г. идентично совпадает (общий вид, распределение регалий). Следовательно, портрет написан с фотографии, т.е. подлинник был увеличен художником, а затем последовательность регалий скопирована. Наглядно заметно что, регалии на фотографии просматриваются четче, чем на портрете.

**Рис. 2. Портрет
Г.З.Тагиева. НМИА**

Портрет Г.З.Тагиева (238 х 129), написанный маслом в 1912 году известным русским художником Исааком Бродским (1883-1939) хранится в НМИА в фонде иллюстраций и изобразительного искусства под инв. № 166 и ныне экспонируется в рабочем кабинете Тагиева (рис. 2).

Предистория портрета такова: к 25-летию Бакинского средне-технического училища, почетным попечителем которого являлся Тагиев, педагогический совет училища обратился к наместнику императора на Кавказе, графу Воронцову-Дашкову с просьбой о разрешении размещения портрета Тагиева в актовом зале и присвоении его имени химической лаборатории, на что был получен положительный ответ. (1) Для написания портрета была предложена кандидату-

ра молодого художника из Санкт-Петербурга И.Бродского, который был приглашен в Баку с этой целью.

В своих воспоминаниях из книги “Мой творческий путь” И.Бродский писал: “Предложение Бакинского миллионера Тагиева было принято мною, несмотря на то, что в ту пору я крайне редко принимал частные заказы”. (2) В те годы Тагиеву было около восьмидесяти. Из-за возраста и занятости позировать он не мог. Однако просил акцентировать внимание на парадную форму с регалиями. (3) Поэтому был использован манекен, одетый в парадный мундир, с орденами и медалями, после чего был дорисован анфас с натуры. “По завершению портрета была создана комиссия из 15-ти педагогов и инженеров училища, которая единогласно признала портрет удачным и приняла решение о его принятии”. (4)

После установления советской власти, картина И.Бродского из-за того, что на ней был изображён Тагиев, оказалась в опале. После экспроприации имущества нефтяного магната портрет был вынут из рамы и завёрнут в рулон, который находился в бывшем особняке своего хозяина. В 1958 году картина была реставрирована художником-реставратором Фархадом Гаджиевым. Только лишь 30 лет спустя, в 1988 году, портрет занял подобающее место в рабочем кабинете своего хозяина, где и находится по настоящее время. Этот портрет оказался единственным наглядным произведением в цвете, где выделены 14 регалий, орденская лента и шпага.

С художественной точки зрения работа выполнена профессионально, а с фаллеристической - есть некоторые расхождения в цветах, а также расплывчатость в некоторых деталях, которые требуют глубокого исследования.

На портрете изображен Г.З.Тагиев, гордо стоящий в полупрофиль в парадном мундире Действительного Статского Советника (гражданский чин IV класса, соответствовал чинам генерала-майора и контр-адмирала). (5) Тагиев

Рис. 3. Персидский орден “Льва и солнца”, лента и знак I степен

25 января 1907 г. “Высочайшим” приказом был произведен в чин Действительного Статского Советника. (6)

Мундир из черного сукна, воротник и манжеты из красного бархата, на которых золотистыми нитками вышиты лавровые ветви, как подобает генеральскому чину, а также позолоченные пуговицы, на которых должны быть выбиты двуглавые орлы (на портрете пуговицы расплывчаты). Наискосок слева направо охвачена широкая голубая лента (хотя должна быть зеленой, см. ниже), заканчивающаяся бантом на бедре, где крепится знак. Пятиконечный знак, внутри которого эмалевая вставка, расплывчато изображающая лежащего “Льва и Солнца”, а также эмалевые зеленые вставки среди восходящих лучей, так выглядит персидский знак “Льва и Солнца” I степени (но согласно источникам, знак I степени должен быть шестиконечным), к которому прилагалась зеленая лента и восьмиконечная звезда, приколотая на левой груди (рис. 3).

Тагиев также был награжден персидскими орденами “Льва и Солнца” III и IV степеней. С левой стороны на груди над лентой шестиконечная звезда на пятиконечном подвесе (III степень). Далее с правой стороны, в центре мундира, ближе к пуговицам, под лентой семиконечная звезда (II степень), с той же стороны в конце орденской планки два персидских ордена “Льва и Солнца” IV и V степеней на красной ленте (лента должна быть зеленой); в архивных данных дается перечень награждения персидскими орденами “Льва и Солнца” I, III и IV степеней. А на портрете и фотографии четко изображены еще Звезда II степени и орден V степени.

Орден “Льва и Солнца”, учрежденный в 1808 г. персидским шахом Фатали, предназначен для вручения гражданам страны и иностранцам за высокие заслуги перед государством. Орден состоит из пяти классов. Звезды принадлежат двум высшим из них. Классы знаков ордена и звезд различаются количеством длинных лучей от восьми до четырех. В центральном медальоне для орденских знаков и звезд, предназначенных для вручения иностранцам, изображен лежащий лев, а на орденах для подданных лев изображен стоящим с саблей в лапе. (7) Орденская лента предназначалась для иностранцев зеленого цвета, а для подданных - голубого, красного или белого - в зависимости от рода заслуг за которые был пожалован орден.

Орденский знак I степени представлял собой восьмиконечную се-

ребрянную звезду с бриллиантовой огранкой лучей, которую носили на левой стороне груди. Такую же звезду, но с шестью лучами и подвеской носили на ленте, с правой стороны. Орденская лента для иностранцев всегда была зеленого цвета. Самый короткие лучи знака и звезды I степени были позолочены. У остальных степеней они покрывались VI степенью. (8)

Звезда II степени имела семиконечную форму и носилась на шее.

Звезда III степени была шестиконечной, а ордена IV и V степеней имели по пять концов. Различие между ними заключалось в подвеске. Ордена двух низших степеней носились на ленте, на груди. (9)

Таким образом, на портрете Тагиева лента голубого цвета, а также красные колодки на персидских орденах “Льва и Солнца” должны быть зеленого цвета. На портрете знак на ленте I степени шестиконечный, а на “фотографии” 1906 г. пятиконечный (неверно). Также восьмиконечная звезда первой степени на портрете должна выглядеть серебряной, лучи которой позолочены с бриллиантовой огранкой.

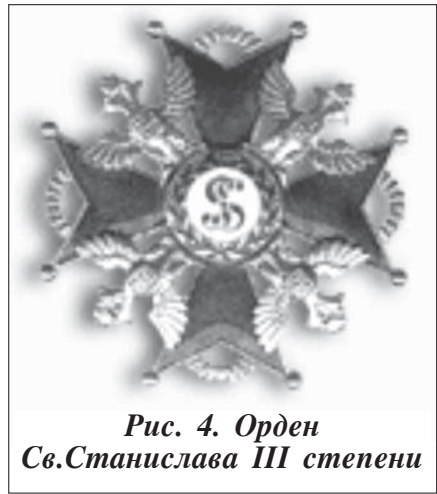

*Рис. 4. Орден
Св.Станислава III степени*

Далее на воротнике Тагиева орден: золотой крест, покрытый красной финифтью, каждый из четырех концов которого разделен на два острых конца, заканчивающихся золотыми шариками, которые соединяют золотые полукруги, похожие на морские раковины. На белом эмалевом щите, обведенном золотой каймой, латинский вензель “СС”, а около щита на углах креста с четырех сторон золотые российские двуглавые орлы. Так выглядит императорский российский орден Святого Станислава II степени. Такой же, но меньше размером орден Святого Станислава III степени находится первым на орденской планке с левой стороны. (рис. 4)

Тагиев был награжден:

1. За заслуги по тюремной части “Всемилостейше”, получил императорский орден III степени (5.04.1898);

2. Как почетный попечитель бакинского механического строительного-технического училища “Всемилостейше”, был награжден ор-

лавской ленте. По званию Почетного Попечителя Бакинской Мариинской Женской Гимназии “Всемиловитейше” (12.07.1889).

5. Золотая медаль “За усердие” для ношения на шее на аннинской ленте (красная, с двумя желтыми полосами) (12), За полезную деятельность по званию члена учетного комитета Бакинского отделения Государственного Банка (18.01.1895).

В нумизматическом фонде НМИА хранится серебряная медаль “За усердие” под инв. № 3078 (рис. 5).

Аверс: в центре профиль Александра III вправо. Надпись: “Б.М.Александръ III имп. II самод. всеросс.”.

Реверс: круговая надпись “За усердие”.

Аверс и реверс золотых орденов “За усердие” по диаметру крупнее, чем серебряные.

Третья медаль на орденской колодке - серебряная медаль с годами “1881-1894”, т.е. дата царствования Александра III на ленте с горизонтальными полосами (с четырьмя красными, с тремя черными).

Тагиев был награжден серебряной медалью за службу при Александре III. Медаль выдавалась в качестве награды “иерархам”, священнослужителям, генералам, штаб и обер-офицерам и классным чинам всех ведомств, состоявшим на действительной службе в царствование императора Александра III.

В нумизматическом фонде НМИА хранится серебряная медаль “За службу при императоре Александре III” под инв. № 3077 (рис.6).

Аверс: в центре профиль Александра III вправо. С левой стороны полукругом лавровая ветвь. С правой стороны надпись полукругом: “Им. II Александр III”.

Реверс: в центре дата 1881-1884, над ней корона, под ней крест.

Что касается ленты, то всего существовало 8 цветов российских лент:

1. Лента от ордена Святого Андрея Первозванного - голубая;
2. Лента от ордена освобождения (Екатерины) - красная с сереб-

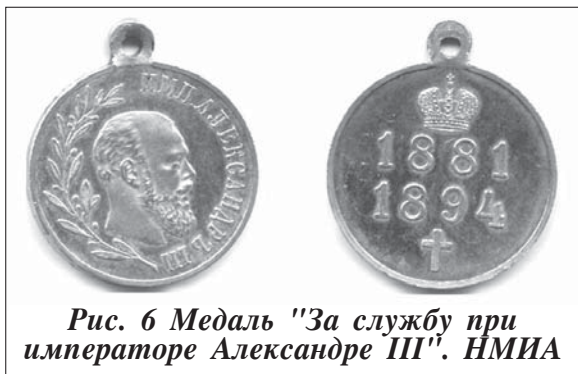

Рис. 6 Медаль “За службу при императоре Александре III”. НМИА

ряной каймой;

3. Лента от ордена Святого Георгия - три черные полосы и две желтые;

4. Лента от ордена Святого Владимира - красная с черными полосами по краям;

5. Лента от ордена Александра Невского - красная;

6. Лента от ордена Белого Орла - синяя;

7. Лента от ордена Святой Анны - красная с желтой каймой;

8. Лента от ордена Святого Станислава - красная с двойной белой каймой.(13)

Следовательно, лента, изображенная на портрете и на фотографии, среди российских лент не существовало.

Медаль должна висеть на красной ленте.

**Рис. 7. Медаль в честь коронации
Александра III.**

Четвертая медаль на колодке очень расплывчата в изображении на портрете, по химическому составу металл похож на бронзу или медь. Если придерживаться последовательности на колодке ряде российских медалей, есть предположение, что эта российская медная

медаль в честь коронации Александра III на красной ленте. В архиве информации об этой медали не имеется. В нумизматическом фонде НМИА хранится такая медаль под инв. № 3308 (рис. 7).

Аверс: “Б.М.Александр III имп. и samod. Всеросс.”. Профиль вправо.

Реверс: коронован в Москве, май, 15, 1883. Над надписью - корона.

Под орденской планкой в самом центре мундира с левой стороны: восьмиконечная большая золотая звезда с восходящими лучами, в центре которой на голубом эмалевом фоне располагается полумесяц рогами вверх внутри которого восточный орнамент, похожий на корону, над ней дата арабской графикой. Вокруг него ведется персидская надпись “Звезда Благородной Бухары”. Все это охвачено орнаментом на эмали. Это золотая звезда Благородной Бухары II степени. (14)

Под золотой звездой приколата серебряная звезда Благородной

Бухары. Восьмиконечная звезда, лучи которой длиннее, а окружность центрального медальона и самого ордена меньше, чем золотая.

Две звезды Благородной Бухары по своему химическому составу на портрете выглядят почти одинаково. Необходима четкость красок и орнамента в этих орденах.

Аналогичный орден имеется в нумизматическом фонде НМИА под инв. № 3131 (рис. 8).

Орден изготовлен из серебра, имеет общий вес 52,2 г при диаметре 9 см. Орден представляет собой звезду с удлинёнными восходящими восьмиконечными лучами, каждая из которых составлен из расходящихся лучей. На аверсе ордена в центре звезды укреплен медальон диаметром 3,5 см, на плоском бирюзовом эмалевом фоне медальона располагается полумесяц рогами вверх, внутри которого похожий на корону восточный орнамент, вокруг него серебром по синей эмали велась надпись арабской графикой “Ситарее Бухорое Шариф” (“Звезда Благородной Бухары”) и дата 1303 год по хиджре, т.е., 1885 год (время учреждения ордена при Эмире Абд ал-Ахаде).

Реверс ордена чист, отполирован. Для прикрепления к одежде имеется винт с большой круглой накладной пластиной. Однако, следы металла показывают, что круглая пластина установлена в результате самодельной реставрации еще до поступления экспоната в музей. Предполагается, что этот орден VI степени.

Орден Благородной Бухары, упоминаемый в литературе чаще всего как “звезда”, или даже как “Орден восходящей звезды Бухары”, получил некоторую известность только в 1893 году.

Орден был изготовлен в форме восьмиконечной звезды. Изготавливались награды Бухарским монетным двором с использованием определённых шаблонов. В основном медальон был покрыт разноцветной, чаще всего синей или зеленой эмалью, с надписью арабской гра-

Рис. 8. Орден Благородной Бухары. НМИА

фикой. “Награда столицы благородной Бухары” (Нишони дар-ус-салтани Бухорои шариф), а также и указывался год начала правления эмира, при котором происходило награждение. Ордена датировались по мусульманскому летоисчислению-хиджре. На фотографии дата 1303, т.е. 1885 г.

Орден был восьми степеней. Две степени первого класса - золотая звезда с бриллиантами и золотая звезда с алмазами; три степени второго класса - золотые звезды без камней; и три степени третьего класса - серебряные звезды. (15)

Далее на портрете следует знак отличия “Красного Креста”, который находится между двумя бухарскими звездами и персидскими орденами “Льва и Солнца”. Серебряная овальная скобка, сверху которой корона, внизу заканчивается полувосьмеркой, в середине

эмалевая вставка с изображением Красного Креста. Этот знак выдавался Обществом Красного Креста за высокое активное участие в благотворительности. Предположительно, что Тагиев был награжден знаком Красного Креста для иноверцев.

На левом боку находится шпага, которая является атрибутом к мундиру Действительного Статского Советника. Идентичная шпага хранится в фонде оружия и знамен НМИА под инв. № 1097 (рис. 9).

Размер: общая длина - 75 см, длина ножен - 64 см, длина рукоятки - 11 см. Шпага сделана из сплава меди, ру-

Рис. 10.
Фрагмент шпаги. Рукоятка

коятка обвита медным жгутом. Куполообразная, полая, медная, расписная орнаментом верхушка закрепляет гарду к рукоятке (рис. 10). Лезвие стальное, ножен сделан из грубой черной кожи, покрытой лаком. Наконечник и верх ножны медный, имеет орнамент.

Глубокий анализ портрета приводит к неизбежной повторной реставрации, под наблюдением специалиста-фалериста. В заключении хотелось бы отметить, что демонстрация манекена Тагиева необходима. Такой опыт нашел свое отражение во многих домах-музеях мира. Следовательно, нужно заказать мундир Действительного Статского Советника, а также муляжи всех орденов, имеющиеся в архивных данных (использовав имеющиеся инвентарь из фондов НМИА), после чего манекен поместить в собственном рабочем кабинете Г.З.Тагиева.

Список использованной литературы

1. Демин И. Бакинское среднетехническое училище. Баку, 1913, с. 50.
2. Бродский И.И. Мой творческий путь. С.П., 1920, с. 55.
3. “Ядыбийят вя инъясянят” гязети. 22 ийул 1988.
4. Бродский И.И. Там же, с. 60.
5. Мурашев Г.А. Титулы, чины, награды. С.П., 2001, с. 87.
6. Исмаилов Э. Некоторые сведения о родословной Гаджи Зейналабдина Тагиева / *Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2007*, Bakı, s. 132.
7. Куценко А., Думанский Ю. Звезды орденов мира. Донецк, 2002, с. 234.
8. Потрашков Ордена и медали стран мира. М., Эксто, 2007, с. 159.
9. Там же.
10. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики, Ф. 314, оп. 2, д. 113, л. 12 - 15.
11. Спасский И.Г. Иностранные и русские ордена до 1917 года. Л., Изд. Гос. Эрм., 1963, с. 120.
12. ГИААР. Там же.
13. Кузнецов А. Награды. М., Современник, 1999, с. 36.
14. ГИААР, Там же.
15. Мирзаиров А. Награды Благородной Бухары / Газета “Правда Востока”. 22 декабря 2000 г.

Sənubər Qasimova

**HACI ZEYNALABDİN TAĞIYEVİN MÜKAFATLARI HAQQINDA
(TƏSVİRİ SƏNƏT NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)**

Xülasə

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında Azərbaycanın görkəmli xeyriyyəçisi, mədəniyyət xadimi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fotosəkilləri və portreti qorunub saxlanmaqdadır. Bu şəkillər arasında onun mükafatlarının təsvir edildiyi fotosəkli və portreti xüsusi tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə H.Z.Tağıyevin malik olduğu bütün təltiflər hərtərəfli tədqiq edilmiş və onun portretinin yenidən işlənilməsi ilə bağlı fikirlər açıqlanmışdır.

Sanubar Gasimova

**ABOUT GADJI ZEYNALABDIN TAGIYEV'S REGALIA
(ON THE BASIS OF A GRAPHIC MATERIAL)**

Summary

Photos and portrait of philanthropist, the outstanding figure of Azerbaijan, one of the founders of oil industry of the country, hereditary the honourable citizen, the valid councillor of state of the 4 -th degree G.Z.Tagiyev were kept in funds of IMIA where Tagiyev is in a ceremonial uniform of the Valid Councillor of state decorated with awards and medals represent a special historical value.

Under the image in a portrait has been made deep analysis of all awards and medals which G.Z.Tagiev had been awarded and his portrait needs to be restored.

Зарифа Дулаева

Мамед Магеррамов - гражданин и патриот

Отгремели орудия на полях сражений.

10 часов 55 минут 11 ноября 1918 г. На пороге дома № 10 по лондонской улице Даунинг-стрит (дом премьер-министра) появился Ллойд-Джордж, его седые волосы развевались по ветру, он снова и снова выкрикивал одну и ту же фразу: “Сегодня в 11 часов утра война закончится”.¹

11 ноября 1918 г. условия перемирия были подписаны и в 11 часов грянул первый залп артиллерийского салюта в 101 выстрел, возвестивший об окончании первой мировой войны. Война за передел мира окончилась. Начинался самый передел.²

Народные массы устали от войны. Мира требовали во всех странах, все слои населения. Были широко распространены пацифистские иллюзии.

Для выработки мирных договоров с побежденными странами, с целью закрепить передел мира на основе соотношения сил, сложившихся в результате первой мировой войны, была созвана мирная конференция, открытие которой состоялось 18 января 1919 года в Париже. На конференции были представлены 27 государств, съехались более тысячи делегатов, сопровождаемых огромным числом сотрудников; только официально зарегистрированных журналистов было более 150, не считая множества репортеров.³

Все представленные на конференции страны были поделены на четыре категории. В первую входили воюющие страны, - “имеющие интересы общего характера” - США, Британская империя, Франция и Япония. Вторую категорию составляли воюющие державы, - “имеющие интересы частного характера”, в третью - державы, находящиеся в состоянии разрыва дипломатических отношений с германским блоком, и, наконец, четвертая категория включала нейтральные державы и государства, находящиеся в процессе образования. Из последне-

**Фото. 1. Мамед бек
Магеррамов**

го следовало, что регламентация конференции открывала возможность участия в ее работе и Азербайджанской Республики.

С участием в Парижской конференции молодое азербайджанское государство связывало разрешение главной и важнейшей задачи - получение признания своей независимости мировым сообществом. Еще до открытия конференции в Париже Алимардан бек Топчибашев, решением правительства от 20 августа 1918 г. был “делегирован к императорскому османскому правительству с чрезвычайными полномочиями по всем вопросам, касающимся интересов Азербайджанской Республики.”⁴ Высо-

кообразованный юрист, выдающийся деятель национально-демократического движения Али Мардан-бек стоял у истоков азербайджанской дипломатии новейшего периода, проводил активную и энергичную работу в Стамбуле. Его многочисленные встречи и беседы с политическими и государственными деятелями Турции, с дипломатическими представителями европейских государств были направлены на подготовку общественного мнения о необходимости признания независимости молодого азербайджанского государства. Так, в беседе со шведским посланником Алимардан бек обратился к нему с вопросом: “...поддержку, какую ваше правительство может оказать ... в частности признанию независимости Азербайджанской Республики на мирной конференции...” услышал в ответ: “...можете быть уверены, что Швеция всегда готова стоять за права маленьких народов”.⁵

Правительство республики совместно с советом старейшин парламента, на заседании 28 декабря 1918 г. избрало делегацию, в состав которой вошли: председатель парламента А.Топчибашев, член правительства М.Г.Гаджинский, члены парламента А.Агаев, А.Шейхульисламов, М.Магеррамов (фот. 1), М.Мехтиев и Дж.Гаджибейли.⁶ В команду посланцев Азербайджанской Республики вошли высокообразованные интеллигенты, люди высоких гражданских принципов, представители различных политических партий, объединенные и спаянные одной единой целью - укреплять и защищать государственность, неза-

висимость и суверенитет своей Родины, первой на всем Востоке, провозгласившей себя демократической республикой.

В основном постановлении, датированным 7 января 1919 г. за № 25, было сказано, что президент совета министров республики Азербайджан подтвердив именной список членов делегации "...предоставляет им полномочия участвовать в мирной конференции великих держав и наций ... и обязует их участвовать во всех конференциях, объединениях и союзов государств и наций, и облагает их полномочиями заключать от имени Республики Азербайджан все политические, экономические, торговые и финансовые договора, объединения и союзы... В удостоверение чего им выдается данное постановление".⁷ (фот. 2)

Фот. 2. Делегация Азербайджанской Демократической Республики на Парижской мирной конференции в полном составе (отель "Кляридж", 1919 г.). Слева направо: Аббасбек Атамалибеков, Мамед Магеррамов, Алимардан бек Топчибашев, Акперага Шейхульисламов, Джейхун Гаджибейли, Мирягуб Мирмехтиев

Получив именное свидетельство о прикомандировании на мирную конференцию в составе азербайджанской делегации, датированные 6 января 1919 г.,⁸ члены делегации 10 января в специальном вагоне выехали в Европу, следуя маршрутом Тифлис-Батуми-Поти-Стамбул... На

вокзале с напутствиями выступили М.Э.Расулзаде и А.Пепинов.⁹

Ключевой фигурой любой публикации достоин и должен быть каждый член азербайджанской делегации, я выбрала Мамед бека Магеррамова потому как побудительным мотивом стало приобретение нашим музеем небольшой коллекции его личных документов.*

Мамед бек родился в 1886 г. (?) в селе Кемерли Иреванской Губернии, в семье преуспевающего и просвещенного купца Гаджи Байрама-киши и Ругии ханум Магеррамовых, которые в воспитании детей придавали большое внимание и значение их образованию. Знак вопроса рядом с датой рождения Мамед бека свидетельствует о сомнении автора в ее точности. На 1886 год, как дату рождения Мамед-бека указывает “Энциклопедия Азербайджанской Демократической Республики” (Баку, 2006, т II, стр 183, на азерб. яз.), а также газета “Инъясянят” (9 июня 1994 г.). Ссылаясь на эти официальные источники в статье приводится дата рождения М.Магеррамова, однако в этих же источниках отмечается, что в 1904 г. Мамед бек поступил в гимназию и в 1914 г. ее окончил. Простое арифметическое действие определяет возраст гимназиста - первоклассника - 18 лет. Возможно ли это!? Позволительно предположить, что более правильной будет датировка года рождения 1895 или 1896 гг. В подтверждение хочется сослаться на известный факт: одноклассником, а следовательно, и сверстником Мамед бека был Мустафа бек Топчибашев - 1895 года рождения, в будущем известный хирург, вице-президент Академии Наук. Азербайджана Р.Абуталыбов, неоднократно встречавшийся с М.Магеррамовым называет его самым молодым членом делегации, что правомерно только в том случае, если он рожден был в 1895-96 гг., что выявляется при ознакомлении с датой рождения всех членов делегации.

В 1904 г. Мамед бек поступил в Иреванскую гимназию и в 1914 г. окончил ее с золотой медалью. Своего одаренного сына отец мечтал видеть дипломированным врачом и по его настоянию Мамед поступил на медицинский факультет Петербургского Университета, а за-

* Оригиналы двух фотопортретов М.Магеррамова, копии - удостоверения члена Закавказского сейма, удостоверение № 5 члена азербайджанского парламента; письмо родственникам в Баку, фотографии группы эмигрантов, подлинник - конверт с штемпелем “Республика Азербайджан - Делегация политической конференции”, извещение о кончине М.Магеррамова.

тем перевелся в Московский Университет.

В начале 20 века студенческую среду столицы все шире и шире охватывал дух революционной борьбы, в университете сформировалась социал-демократическая организация и под влиянием атмосферы, царившей в стенах вуза, шло формирование политического мировоззрения и Мамеда Магеррамова.

Революционные события февраля 1917 года, ознаменовавшиеся падением монархии в России, вызвали подъем национально-демократического движения в национальных районах страны, в том числе и в Азербайджане, где отчетливо звучали требования предоставления каждой отдельной национальной группе в России права свободного самоопределения.¹⁰ М.Э.Расулзаде в те дни писал: “Все народности России достигли хранившейся в их сердцах цели. Пал деспотизм, этот кровавый жандарм, враг всего народа”.¹¹

Склоняюсь к мысли, что бурная и сложная политическая обстановка в стране, его собственная гражданско-патриотическая позиция вынудили Мамеда Магеррамова прервать обучение и вернуться на родину, посвятив себя борьбе за свободу и независимость. К тому же беда обрушилась на семью Магеррамовых - армянскими бандитами были убиты отец и сестра Мамеда, а семья вынуждена была переехать в Тифлис. Здесь, в Тифлисе, в 1917 г. М.Магеррамов вступил в социал-демократическую организацию “Гуммет”, созданную еще в 1904 г. В 1905 г. организация “Гуммет”, разделенная на два течения была создана и в Тифлисе. В конце 1918 г. в Баку из Тифлиса переехали гумметисты-меньшевики, в рядах которых был и Мамед Магеррамов.

Молодой, образованный, энергичный Мамед Магеррамов был избран членом Закавказского Сейма от Мусульманского социалистического блока. “Вся энергия мусульман в Сейме была направлена, - писал М.Э.Расулзаде, - ...незамедлительному осуществлению независи-

Фото. 3. Удостоверение члена парламента

мости Кавказа”¹². Эта направленность Сейма, открытого 25 февраля 1918 г. в Тифлисе, была близка и дорога политическим убеждениям и устремлениям М.Магеррамова. (фото. 3)

После распуска Закавказского Сейма мусульманская фракция на чрезвычайном заседании 27 мая 1918 г., обсудив сложившуюся политическую ситуацию, приняла решение о создании Временного Национального Совета, в состав президиума которого вошел и М.Магеррамов. 28 мая 1918 г. он стал участником первого, исторического заседания Национального Совета, принявшего документ величайшей важности - “Акт о независимости Азербайджана”, зафиксировавший рождение независимого государства - Азербайджанской Демократической Республики.

19 ноября 1918 г. Национальным Советом было принято решение об учреждении азербайджанского парламента, торжественное открытие которого состоялось 7 декабря. Выступая на открытии парламента, председатель Совета Министров Фатали хан Хойский заявил: “С открытием парламента - единственного правомочного органа - вся власть в стране вручается ему...”¹³

Парламент был представлен 97 членами от 11 фракций и групп¹⁴, одним из членов социалистической фракции являлся депутат Мамедбек Магеррамов.

В важнейших, исторически значимых событиях азербайджанского общества тех лет, прослеживается активное участие молодого, энергичного Мамеда Магеррамова, что, бесспорно свидетельствует о его высокой гражданской позиции и верности демократическим идеалам, о его патриотизме и желании посвятить себя служению обновленному Азербайджану.

Но вернемся к январю 1919 г., когда Баку торжественно провожал своих посланцев на Парижскую конференцию. Итак, 20 января азербайджанская делегация прибыла в Стамбул для дальнейшего следования в Париж. Однако волокита и препятствия, чинимые французским правительством оттянули получение визы на целых три с половиной мучительных месяца. Объяснение можно искать в той обстановке, что сложилась на Парижской конференции, где не было вопроса, вокруг которого не кипели бы дипломатические страсти. Союзники, объединенные войной, расходились в вопросах решения мира, преследуя свои территориальные, политические, экономические интересы.

Противоречия, взаимные претензии, недоверие и политика двойных стандартов, сложившиеся в лагере стран-победительниц, отражались и на их отношении к молодым государственным образованиям, возникшим на территории распавшейся Российской империи. Как утверждает А.Раевский; “Франция не хотела допустить мусаватских делегатов так [как] они ... имели ярко выраженную английскую ориентацию”.¹⁵ Правоту этого положения подтверждают донесения Алимардан бек Топчибашева председателю Совета Министров республики. В частности, в одном из них, датированном 4-5 марта 1919 г., он писал: “...дело поездки в Париж тормозится исключительно по соображениям политического характера”.¹⁶

И вновь на долю Алимардан бека Топчибашева легли бесчисленные визиты, разъяснения и обращения к представителям Франции и Англии. Однако 25 марта было получено сообщение от французского высшего комиссара с извещением, что министр иностранных дел не разрешает азербайджанской делегации въезд в Париж, причины при этом не указывались.¹⁷ Отказ французского министра не сломил целенаправленность и активность делегации. М.Гаджинский и М.Магеррамов обратились к английскому представителю мистеру Холеру с просьбой об оказании помощи в получении визы “а в случае невозможности этого - дать пропуск делегации в Лондон”.¹⁸ С Англией были связаны серьезные надежды, которые четко прозвучали в одном из документов: “Азербайджанская Республика нуждается в действительной помощи Англии в целях признания независимости Азербайджанской] Республики обезопасение ее от всяких посягательств на ее целостность и независимость ...”¹⁹

Трудно понять чем руководствовалось французское правительство, но в марте А.Топчибашеву в ответ на многочисленные запросы и прошения, ответили, что “ехать могут М.Г.Гаджинский, М.Магеррамов и Дж.Гаджибеков”.²⁰ Абсурдность такого решения вопроса была очевидна, и члены делегации, прежде всего, ее председатель, продолжали добиваться права участия на Парижской конференции.

В результате больших усилий делегация в полном составе, за исключением А.Агаева, получила разрешение на въезд в Париж. Сообщая о дне отплытия, А.Топчибашев пишет: “...нахожусь вынужденным писать лишь о фактической стороне дела, не касаясь ни мотивов, ни причин, и ни соображений, создавших и объясняющих все то, что

пришлось испытать...”²¹

24 апреля 1919 года делегация Азербайджанской Республики прибыла в Париж, разместившись в гостинице “Кляридж”.

В Париже, на набережной Кэ д’Орса, в зале министерства иностранных дел Франции проходили заседания мирной конференции. Часто в публикациях ее называют Версальской конференцией, но это не совсем точно. В Версале, расположенном в 18 км от Парижа, в зеркальном зале дворца-бывшей резиденции французских королей, состоялась лишь сама церемония подписания мирного договора с Германией, а вся работа конференции проходила в Париже.

Примерно год длилось пребывание делегации Азербайджана на Парижской конференции, но это был год напряженной и трудной работы.

Помимо задач чисто дипломатического характера, члены делегации сочли необходимым ознакомление участников конференции и европейской общественности с историей, экономикой и культурой Азербайджана. Вплоть до мая 1920 г. делегация осуществляла издание информационного бюллетеня “Азербайджан”. Свет увидели 12 номеров, на страницах которых освещались такие животрепещущие вопросы, как притеснения азербайджанского населения армянскими захватчиками в Нахчыване и положение мусульманского населения в Армении, раскрывались планы генерала Деникина в отношении Кавказа, отдельный номер бюллетеня был посвящен ноте наркома иностранных дел Советской России Г.Чичерина и многие другие сюжеты, отражающие политическую обстановку в регионе.

С максимальной оперативностью была издана книга “Кавказская Азербайджанская Республика”. В таком же напряженном темпе было подготовлено издание книги “Экономическое и финансовое положение Азербайджана”, которая имела целью ознакомить участников конференции с экономикой АДР, и, в первую очередь, с экономической значимостью Баку.²² Большой интерес представляла и книга “Антропологический и этнический состав населения Азербайджана”. Важной публикацией было издание за короткий срок на французском языке цветной географической карты Азербайджана. Десятки пресс-конференций, множество интервью различным европейским изданиям члены делегации использовали для информирования, пропаганды и ознакомления широкой общественности с историей азербайджанско-

го народа, положением и животрепещущими проблемами молодого государства.

Такой объем и многообразие творчески насыщенной работы могла обеспечить активная и сплоченная работа всей команды посланцев республики, потому даже не располагая, конкретикой деятельности Мамеда Магеррамова, можно утверждать, что его работа, как и всех членов делегации, отличались активностью, оперативностью.

Еще более трудной и ответственной была работа азербайджанской делегации чисто дипломатического характера, включающая многочисленные встречи, беседы и переговоры с делегациями стран - участников Парижской конференции, составление протестов нот меморандумов, организация комиссий, комитетов и т. д.

В оценке атмосферы, царившей на конференции, нельзя не прислушаться к ее участнику, английскому дипломату Гарольду Никольсону, который в своих мемуарах писал, что на международной конференции, имеющей своей задачей ликвидацию большой войны, самым трудным явилось “не только заключить мир с врагом, но сохранить мир между союзниками”.²³ Это было созвучно с впечатлениями А.Топчибашева, который ознакомившись с обстановкой, в одном из первых писем из Парижа, писал: “...как следует в здешних делах, ... кои кстати сказать, сами по себе вообще мало определены, и осложняются все более и более по мере того, как Конференция из области общих суждений переходит к конкретным положениям о будущих взаимоотношениях...”²⁴

Уже в течение первого месяца пребывания в Париже азербайджанская делегация имела встречи и вела переговоры, обменивалась мнением с представителями делегаций Польши, Грузии, Горской Республики, Армении, Персии, Англии, Франции, Америки и была принята Президентом США В.Вильсоном, что, как сообщает А.Топчибашев, было “наиболее крупным явлением...” Отчитываясь правительству республики о проделанной работе в первые месяцы пребывания в Париже, глава азербайджанской делегации сообщал, что они были приняты премьерами Англии, Италии и Японии, и ждут приема председателем мирной конференции.

Держа руку на пульсе жизни Азербайджана и всего Кавказского региона, делегация чутко реагировала как на политическое, так и экономическое положение своей страны. Так, нависшая над краем угро-

за вторжения деникинских формирований породила четыре ноты протеста, под одним из них стояла и подпись Мамед бека Магеррамова.

Начиная с 19 июня делегация предпринимала серьезные шаги “практического характера по приобретению разных товаров для Азербайджана, главным образом от американцев и от французов так же”. Небезынтересная деталь. Ведя переговоры с азербайджанской делегацией о приобретении товаров, представители американские деловых кругов настоятельно советовали послать “...несколько лиц, чтобы рассеять впечатление, произведенное шумной пропагандой армян против нас с обвинениями в массовых убийствах...”²⁵

Когда речь зашла о поездке представителя азербайджанской делегации в Америку “хотя бы для информации” было названо имя Мамед бека Магеррамова.

9 августа 1919 г. парижская префектура зарегистрировала комитет “Франция-Кавказ”, первый параграф устава которого гласит: “Комитет создан с целью содействия развитию экономических связей между Францией и Республиками Закавказья: Грузией и Азербайджаном.”²⁶ В деятельности комитета принимал участие и М.Магеррамов.

В июне 1919 г. в Париже был создан комитет представителей социалистических партий всех новообразовавшихся на территории бывшей Российской империи республик, в деятельности которого принимали активное участие М.Магеррамов и А.Шейхулисламов. В своем письме датированным августом 1919 г. они сообщали что их европейские коллеги “...отнеслись очень сочувственно к азербайджанским социалистам и обещали полную поддержку на предстоящем конгрессе”. М.Магеррамов и А.Шейхулисламов принимали участие в публикациях на страницах журнала, издаваемого социалистами Украины, Литвы, Кубани, Эстонии и Белоруссии.

В поиске любых фактов, связанных с именем Мамед бека Магеррамова, я натолкнулась на сообщение о том, что он был в числе тех, кто встречал, помогал устроиться в Европе 78 стипендиантам правительства АДР, прибывшим 11 февраля 1919 г. на Лионский вокзал Парижа. Молодые посланцы Азербайджана для получения высшего образования разъехались в вузы Франции, Италии, Швейцарии, Бельгии, Англии, но и спустя годы Мамед бек продолжал следить за их судьбой, о чем и поведал Рамизу Абуталыбову, которому посчастливилось с ним общаться. В отношении Мамед бека к азербайджанским

студентам европейских вузов проявлялись свойственные ему чувства глубокого гражданства и патриотизма.

А между тем, обстановка в Кавказском регионе принимала угрожающий характер, что не могло не вносить смятение в стан держав - победительниц.

Провал попыток реставрации Российской империи, разгром Деникина и приближение частей XI Красной Армии к границам Закавказских Республик, вызывая страх Антанты перед советской угрозой, вынудили Верховный Совет стран-победительниц единогласно поддержать предложение лорда Керзона о фактическом признании независимости Азербайджана и Грузии. Это был, правда, несколько запоздалый, но бесспорно победный результат деятельности азербайджанской дипломатии, представленный ее делегацией на Парижской мирной конференции. В Баку - торжественное заседание парламента, приветственные речи, поздравительные телеграммы, военный парад, правительство с приветствием обратилось к гражданам республики...

Но ... Неумолимо приближался апрель 1920 года, и ровно через три с половиной месяца после признания 28 апреля парламент АДР, приняв ультиматум Реввоенсовета, сложил свои полномочия. Части XI Красной Армии вступили в город, для Азербайджана наступила новая эра - эра Советской Социалистической Республики.

Социально-политическая жизнь всех народов мира в ходе их исторического развития претерпевает значительные изменения, образуются и разрушаются государства, создается угроза жизни отдельных слоев населения, отдельных личностей, чем, в частности и связано появление эмигрантства. Члены азербайджанской делегации не могли, да и не хотели возвращаться в советский Азербайджан, приняв решение остаться во Франции, составив костяк первый волны азербайджанской эмиграции. Трагедия отрыва от родной земли, трудности и невзгоды жизни в изгнании, мелочи повседневности не могли сломить сильных духом людей. "...Али-Мардан-бек Топчибашев, Дж.Гаджибейли, А.Шейхулысламов, М.Мирмехтиев, М.Магеррамов ... проводили активную пропагандистскую работу по осуждению оккупации Азербайджана войсками Красной России"²⁷, - писал Ф.Абуталыбов, проявивший большой интерес к азербайджанской эмиграции во Франции.

Вынужденная разлука с родиной, поначалу казавшийся времен-

ной, вылилась для Мамед бека Магеррамова в пожизненное проживание в Париже, в поиск решения житейских проблем и задач. Молодой еще человек, Мамед Магеррамов принимает единственно разумное и правильное решение. В 1924 г. он поступает в Сорбонну - крупнейший университет страны как сам пишет, “для изучения экономико-финансовых наук”. С получением диплома М.Магеррамов работает в банковской системе.

Интеллигентного, образованного человека, владевшего несколькими восточными и европейскими языками, поклонника классической литературы и музыки, тяготили рамки чиновничьей службы. Стремление по его собственному признанию “иметь свою свободу”, заставляет Мамед бека Магеррамова оставить службу и переключиться на открытие своего “книжного дела”, главным направлением которого были поиск и комплектование французской литературы 18 - начала 19 вв. Букинистический магазин М.Магеррамова, открытый в центре Парижа, стал местом посещения и общения многих представителей творческой элиты столицы. Здесь можно было встретить и известного английского писателя Джемса Олдридж, и, исламоведа Анри Масс, русского композитора Сергея Прокофьева, нобелевского лауреата Ивана Бунина, и наверняка его землячку, французскую-писательницу азербайджанку Банин, и многих других представителей творческой интеллигенции. Как бы благоприятно не складывались обстоятельства в Париже, в душе Мамед бека неотступно жила мысль о возвращении на родину, беспокойство за судьбу близких родственников, оставленных в Баку. В письме племяннице Амине Рагимовой, датированном 15 января 1970 г., он откровенно признается, что “в продолжении 50 лет жил в мраке и сомнении относительно судьбы семьи” и далее Мамед бек пишет: “сохранял надежду вернуться в (так в тексте - З.Д.) родину, но война и события решили иначе”.

Нельзя утверждать, но можно предполагать, что М.Магеррамов, как и весь мир, не верили в долговечность страны Советов, видимо в ожидании ее падения Мамед-бек 28 лет не принимал гражданства Франции и лишь в 1948 г. он стал гражданином Французской Республики.

В одной из газетных публикаций (“Инджасынят”, 9 июня 1994 г.) промелькнуло предположение, что М.Магеррамов в 1942 г. на собственной машине выезжал в оккупированную Керчь. Даже если это имело место, то было, наверняка, продиктовано желанием встретить-

ся с азербайджанскими легионерами, состоящими в рядах немецкой армии. Эта версия имеет под собой почву, так как общеизвестно, что немецкое командование привлекало эмигрантов к пропаганде в национальных частях, по принципу землячества. Однако, со временем пришло политическое прозрение, и газета “İncəsənət” сообщает, что М.Магеррамов участвовал в организации помощи ряду азербайджанских заключенных фашистских лагерей.

По поступкам человека не трудно понять его характер, душевное и психологическое состояние. То, что сделал Мамед-бек Магеррамов свидетельствует, что тяготы эмигрантской жизни, долгие годы, прожитые вдали от родного края не озлобили, не ожесточили, не убили желания, в меру своих возможностей, нести добро своему народу. Мамед бек передал в дар Музею азербайджанской литературы рукописные издания сочинений поэтов Востока. В числе рукописей-уникальные издания XVI века: “Бутан”, “Гюлистан” Саади, иллюстрированные искусно выполненными миниатюрами и орнаментами; “Диван” Хафиза Ширази, рукописное издание сочинений персоязычного поэта Индии Амира Хосрова Дехлеви, жившего в XIII-XIV вв. В него вошли две поэмы “Хашт Бехишт” и “Лейли и Меджнун”, написанные под влиянием творчества великого Низами. Кроме того, Музею был передан также Коран на арабском языке с подстрочным переводом на фарси.²⁸ Все эти раритеты М.Магеррамов передал через азербайджанских артистов, выезжавших на гастроли в Париж в 1969 году. Так протянулась живая нить с Родиной, которая помогла ему обрести родственников – семью племянницы Амины Рагимовой. И уже в январе 1970 г. он пишет ей: “...вдруг как гром ударила новость о Вашем

существовании в нормальных условиях, я тоже еще не очнулся от удара счастливых событий и благодарю судьбу, что она дала мне возможность дожить до этих дней”. В этом же письме он пишет: “Мечта моя приехать в Баку ... надеюсь это удастся в будущем”. И это удалось. Мамед-бек дважды в 1972 и 1975 гг. приезжал в город своей яркой, наполненной бурными политическими событиями молодости. В общей сложности пребывание в Баку вылилось в полтора месяца, но это короткое время вместило очень многое - и радость встречи с родными, и много значащие для него беседы с известными литераторами Мамед Арифом Дадашзаде, Аббасом Замановым, Магеррамом Мамедовым, с старейшим журналистом Гуламом Мамедли и его коллегами,

и наслаждение концертами филармонического оркестра под управлением великого маэстро Ниязи.

Щедрость души Мамед бек материализовал щедрыми дарами не только Музею литературы имени Низами. Бесценным уникальным ковром он одарил Музей ковра, более того, советскому посольству в Париже он передал первое зарубежное издание трудов Герцена. Видимо, этот поступок и был отмечен вручением ему юбилейной медали “250 лет архивному делу СССР”.

Мамед бек Магеррамов прожил долгую жизнь, пережив своих товарищей - членов азербайджанской делегации, и, пожалуй, тех самых студентов, которым некогда помогал обстроиться в Европе. В его жизни были занятия и медициной, и экономикой, и увлечение поиском литературных раритетов - увлечением, сделавшим его высококлассным букинистом, чем он и занимался десятки лет. Но при этом самыми важными, самыми значительными, самыми волнующими и дорогими для него оставались лишь 23 месяца - месяцы рождения и становления Азербайджанской Республики. На эту мысль навел грустный документ - квадрат пожелтевший бумаги, извещающий о кончине 3 марта 1982 года “господина Мохаммеда Магеррамофф. Парламентарий Азербайджана-член делегации Версальской мирной конференции”. (фото. 4) “парламентарий Азербайджана член делегации Версальской мирной конференции” - перечеркивает 62 года, прожитых в Париже, возвращая к годам молодости усопшего, годам борьбы за становление Азербайджанской Республики.

Мне не известно, но могу предполагать, что на надгробье парижского кладбища “Монпарнас”, где покоится Мамед бек, такая же надпись.

И кто знает, не была ли эта надпись как последнее желание подсказана самим Мамед беком Магеррамовым - гражданином и патриотом?

Использованная литература

1. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. М., 1945, с. 29.
2. История дипломатии. М.-Л., 1945, т. 2, стр.376
3. История дипломатии. М., 1965, т. 3, с. 140.
4. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919), Баку, 1994, с. 3.

5. Там же, стр 91 (ЦГАНИ Ф.894, оп.10, д.151, л.36-38 об.).
6. Газета “Азербайджан”, 1918, 31 декабря.
7. Центральный Государственный Архив Литературных Источников: им. С.Мумтаза: ф. 649, оп. 1, д. 256, л. 1-2.
8. Государственный Архив Азербайджанской Республики: ф. 649, оп.1, д. 221, л.1-6.
9. Газета “Азербайджан”, 1919, 11 декабря.
10. Балаев А. Национально-демократическое движение в Азербайджане 1917-1920, Баку, 1990, с. 7.
11. Газета “Каспий”, 1917, 8 марта.
12. Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская Республика: страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку, 1994, с. 6
13. Газета “Азербайджан”, 1918, 10 декабря.
14. Агамалиева Н., Худиев Р. Указ. Сочю., стр 34.
15. Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Баку, 1930, с. 8.
16. Там же, с. 25.
17. См. Топчибашев А.А. Указ соч., с. 146.
18. Там же, с. 146.
19. Раевский А. Указ соч., с. 88.
20. Там же, с. 33.
21. Там же, с. 35.
22. Абуталыбов Р.А.. Годы и встречи в Париже. М. 2006, стр 57-58.
23. Никольсон Г. Указ соч., с. 126.
24. Раевский А. Указ соч., с. 36.
25. Там же, с. 49.
26. Абуталыбов Р. Указ соч., с. 30-31.
27. Там же, с. 33.
28. Газета “Вышка”, 1970, 21 января.

Zərifə Dulayeva

Vətəndaş və vətənpərvər insan Məhəmməd Məhərrəmov

Xülasə

Birinci cahan müharibəsi nəticəsində yaranmış qüvvələr nisbəti əsasında yeni dünya bölgüsünü təsbit etmək üçün çağırılmış sülh konfransı 1919-cu il yanvarın 18-də işinə başlamışdır. Paris konfransında iştirakı ilə gənc Azərbaycan dövləti ən ümdə və mühüm vəzifənin – müstəqilliyin dünya aləmində tanınmasının – həllinə ümid bəsləyirdi.

Paris konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin ən gənc üzvü Məhəmməd Məhərrəmov heyətin gərgin və çoxşaxəli işində fəal iştirak edirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması M.Məhərrəmovu mühacirətdə qalmağa vadar etdi. Altmış iki il Parisdə ömür sürmüş M. Məhərrəmov Sorbonna universitetinin iqtisadiyyat fakültəsini bitirmiş, 1948-ci ildə Fransa vətəndaşlığını qəbul etmiş, nadir ədəbi əsərlərinin axtarışına aludə olub özünün “kitab işi”ni təşkil etmişdir. Keçmiş Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Milli Şuranın 1918-ci il 28 tarixli iclasının “iştirakçısı, parlamentin deputatı Məhəmməd bəy Məhərrəmov mühacirətdə yaşayarkən, qəlbində doğma Azərbaycanın vətəndaşı və vətənpərvəri olaraq qalırdı.

Zarifa Dulayeva

Citizen and patriot Mamed Mageramov

Summary

For development of peace treaties with the defeated countries in the First World War, was called the peace conference on the 18-th of January in 1919.

The young Azerbaijan state connected the sanction with participation in the Parisian conference where main and the major problem was reception of recognition of the independence by the world community.

Mamed-bekh Mageramov was the youngest member of delegation, active and vigorous M.Mageramov actively participated in difficult and many-sided work of the Azerbaijan delegation at the Parisian conference.

M.Mageramov lived in Paris for 62 years where he has graduated from economic faculty of Sarbona and accepted the French citizenship in 1948.

Mamed-bekh Mageramov was a member of the Transcaucasian Sejm, the participant of acceptance “The act about independence”, the member of parliament – has lived emigrant life feeling himself the citizen and the patriot of native Azerbaijan.

Firdovsiyyə Əhmədova

Cümhuriyyətin milli-mədəni quruculuq siyasətinə dair

XX yüzilliyin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan dövlətinin bəyan edilməsi son dərəcə mürəkkəb şəraitdə həyata keçdiyindən dərhal milli-mədəni quruculuq işlərinə başlanmasının qeyri-mümkünlüyü izah oluna bilər. Bütün şərtlər daxilində gənc dövlətin ilk tədbirləri sırasında mədəni quruculuq yönündə hökumət qərarlarını dəyərləndirmək lazımdır. “İyun böhranı” günlərində maarifə dair bir neçə rəsmi sənədlər diqqəti cəlb edir. 1918-ci il iyunun 22-də Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Tiflisdən Qazaxa köçürülməsi üçün bu bölmənin sabiq müfəttişi Firidun bəy Köçərlinin sərəncamına 5 min rubl kredit ayrılması haqqında hökumət qərar verir (1). Bakıda universitet təsis edilməsi niyyətində olan Fətəli xan Xoyskinin Zaqafqaziya Respublikası hökumətində xalq maarif naziri kimi mövqeyi Cümhuriyyət dövründə də dəyişilmədi. Sadəcə onun hökumət başçısı olduğu dövrdə bu niyyəti reallaşdırma bilməsə də, universitet təsis edilməsi məsələsində daima qərarlı olub, dəstək vermişdir. Amma ilk fürsətdə Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsinin bazasında Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk tədris ocağının yaradılmasını həyata keçirmişdir. Qismən münasib vaxtda, oktyabrın 21-də qəbul edilən qərara görə isə Qazax müəllimlər seminariyası üçün kredit açılmalı idi.

Milli mədəni, həmçinin milli dövlət quruculuğu sahəsində atılan ilk mühüm və cəsarətli addımlardan biri Türk dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi oldu (2). Azərbaycanın təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət edilməsini, dərsliklərin gətirilməsini zəruri hesab edən hökumət iyulun 22-də bu məqsədlə İstanbula səriştəli şəxsin ezam olunması haqqında qərar verdi (3). İnzibati-ərazi adlarının bərpa edilməsi milli dövlət quruculuğu yönündə ilk tədbirlərdən sayılmalıdır. Gənc dövlətin başlıca vəzifəsi öz hüdudları üzərində hakimiyyətini təmin etmək yolunda ilk növbədə Bakını yad qüvvələrdən azad etmək ol-

duğu bir zamanda, Bakı uğrunda qanlı döyüşlərin getdiyi şəraitdə hökumət 1918-ci ilin avqustunda milli təhsil quruculuğu baxımından bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Tiflis politexnik institutu ilə əməkdaşlıq şərtləri haqqında qərar qəbul edilməsi də Azərbaycanın təhsilli kadrlara olan ehtiyacından irəli gəlirdi (4). 1918-ci il avqustun 24-də Nuxa kişi gimnaziyasına maliyyə vəsaiti ayrılması barədə qərar qəbul edildi. Elə həmin gün daha 2 qərar xalq təhsili ilə bağlı olmuşdur. Xalq məktəbləri müfəttişliyinin təsis edilməsi və xalq məktəbləri müəllimləri kurslarının təşkili qərara alınmışdır (5). Azərbaycanda 10 xalq məktəbi müfəttişliyinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Avqustun 28-də qəbul edilmiş qərar milli-mədəni siyasət sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. 5 bəndlik qərara görə, bütün ibtidai və orta təhsil müəssisələrində tədris dövlət dili olaraq türk dilində aparılmalı idi. Təhsil müəssisələrində türk dilinin tədrisinin gücləndirilməsi tələb olunurdu. Qeyri-müsəlmanlar üçün ilahiyyat dərslərinin, həmçinin ana dillərinin tədrisinə dair qərar verilməsi hökumətin “İstiqlal bəyannaməsi”ndə bəyan etdiyi prinsiplərə sadiqliyinin nümunəsidir. Bakı uğrunda döyüşlərin gücləndiyi bir şəraitdə Bakı şəhər məktəbləri şagirdlərinə pul vəsaitinin ayrılması da hökumətin diqqətindən qaçmamışdı (6). Dini bayramların qeyd edilməsi Cümhuriyyət hökumətinin qərarlarında təsbit olunmuşdur. Bakının azad olunduğu günün öncəsi, sentyabrın 14-də, sentyabrın 17-ni Qurban bayramı kimi qeyd etmək qərarı verildi. Az sonra, oktyabrın 8-də isə Zaqafqaziya şeyxülislamının və müftisinin aylıq haqqlarının artırılması və dəftərxanalarının yubadılmadan Bakıya köçürülməsi qərara alındı. Azərbaycanın müsəlman tələbələrinin xaricdə təhsillərini davam etdirmələri üçün də şərait yaradılmışdı. Xaricdə ali təhsil müəssisələrinə daxil olmaq imkanına malik müsəlman tələbələrə xaricə getmək icazəsi verilirdi. Ehtiyacı olanlara təqaüd verilməsi də nəzərdə tutulurdu. Mudros sülhü ərəfəsində Azərbaycan hökumətinin milli-mədəni quruculuq yönündə bu qəbildən qərarları olmuşdur. O cümlədən, Zaqatala dairəsində 25-dək birsinifli məktəbin açılmasına icazə verilirdi ki, bu məqsədlə xalq maarif nazirliyinin sərəncamına 100 min rubl məbləğində kredit ayrılmışdı (7).

Beynəlxalq vəziyyətin təsiri ilə, regionda gedən proseslər Azərbaycan hökumətini də çevik müvafiq addımlar atmağa vadar edirdi. Osmanlı hərbiçilərinin bölgəni tərk etmək məcburiyyəti, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması yeni situasiya yaratmışdı. Müstəqil mövcudiyyətinin müdafiəsinə qalxan, diplomatik yolla təsbitə çalışan hökumət noyabrın 9-da üçrəngli bayrağı milli bayraq kimi təsdiqlədi. Qəzetlər üçün senzura ləğv

olundu. Məktəblərin milliləşdirilməsinə dair 28 avqust tarixli qərara dəyişikliklər edildi (8). Xalq məktəbləri müfəttişlərinin qurultayının keçirilməsinə maliyyə vəsaiti ayrıldı. Gəncə və Nuxa müqəddəs Nina təhsil müəssisələri dövlət hesabına keçirildi.

Parlamentin işə başlaması və yeni hökumət kabinetinin təşkili ilə dövlət quruculuğu sahəsində fəaliyyət gücləndi. Nazirliklər arasında sahə istiqamətlərinin differensiallaşması sabit məzmun daşımağa başladı. Belə ki, əvvəllər sosial-mədəni yönümlü işlərin icrası əsasən xalq maarifi nazirliyinə həvalə olunurdu: hökumət qəzetinin nəşri, mətbəələrə nəzarət, teatr işi və s. (9). Nazirliklərin hüquq məsləhətçilərinin xidmətindən faydalanması qaydasına görə, bir hüquq məsləhətçisi 2-dən artıq nazirliyə xidmət göstərə bilməzdi. Mütəxəssis kadrlara, dövlət məmurlarına ehtiyac xüsusi kursların təsis edilməsini zərurətə çevirdi. Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində zemstvo müəssisələrinə rəhbər işçilər və mütəxəssislər hazırlığı üçün yerli təsərrüfat üzrə xüsusi kurslar təşkil edildi (10). Kadr hazırlığı, mövcud kadrların ehtiyaclarının ödənilməsi, xüsusən də, təhsil sahəsində kadrların dəyərləndirilməsi hökumətin fəaliyyətində ardıcıl həyata keçirilən siyasət kursu olmuşdur. Xalq müəllimlərinin hərbi mükəlləfiyyətdən, abituriyentlərin, tələbələrin hərbi xidmətə çağırışdan, həmçinin müvəqqəti olaraq poçt-teleqraf məktəbinin şagirdlərinin, vergi müfəttişlərinin, hökumət mətbəələrindəki qulluqçuların orduya çağırışdan azad edilməsi qərara alınmışdı (11).

Mülki idarələrdə titulların ləğv edilərək, nazirlərə və məmurlara xidməti müraciət zamanı “əfəndi” sözünü əlavə edərək vəzifələrinə müvafiq çağırılması, mülki idarəyə aid geyim forması, həmçinin hökumət üzvləri üçün fərqlənmə nişanının hazırlanması tədbirləri dövlət idarəçilik aparatında təkmilləşdirici islahatlardan idi (12).

Cümhuriyyət dövrünün yeganə bütöv təqvim ili olmuş - 1919-cu ildə hökumət məktəblərin, kursların, universitetin açılması yönündə ardıcıl əməli işlər reallaşıdır bilmişdir. Aprelin 25-də Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti nəzdində Qadın peşə məktəbində məşğələlərin bərpa edilməsinə 30 min rubl vəsait ayrılmışdır. 1920-ci il fevralın 2-də isə Bakıda və Zaqatalada müəllim seminariyalarının açılması qərara alındı. Qərarda deyilirdi ki, 4 müəllim seminariyasının təsisinə dair qanun layihəsinin Parlamentdə təsdiqinə qədər bir qadın müəllim seminariyasının Bakı şəhərində və bir kişi müəllim seminariyasının Zaqatalada açılmasına icazə verilsin (13). Fəaliyyətdə olan tədris müəssisələrinə yardım göstərilirdi. Sabunçu ibtidai mək-

təblərinin təminatı üçün aylıq maliyyə yardımının göstərilməsi 29 fevral 1920-ci il tarixli hökumət qərarında konkret rəqəmlərlə təsbit olunmuşdu. Mövcud problemlərə, maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq Azərbaycan hökumətinin yardım göstərdiyi müəssisələr, sosial zümrə təyinatında milli, coğrafi məfhum geniş məzmun kəsb etmişdir. Müsəlmanlar üçün qısamüddətli pedaqoji kursların təşkili, müsəlman müəllimlərinin Mərkəzi Bürosuna kitabçaların və s. nəşri xərclərinə maliyyə yardımı edilirdisə, eyni zamanda Qarabağın erməni müəllimlərinə paylamaq üçün yardım kimi 1 milyon rubl vəsait ayrılmışdı (14). Yəhudi məktəblərinə maliyyə dəstəyi göstərmək məzmunlu 2 dəfə hökumət qərarı verilmişdi. 1919-cu il martın 10-da və sentyabrın 27-də qəbul edilmiş qərarlarda hər iki tarixdə yəhudi məktəblərinə 25000 rubl maliyyə yardımı göstərilməsi, həmin məktəblərin sonrakı mövcudiyyəti üçün maddi təminatının Bakı şəhər özünüidarəsinə təklif edilməsi tapşırılırdı. Azərbaycan hökuməti Batum türk məktəbinə 10 min rubl, Volqaboyu müsəlmanları arasında savadlılığı yayan Tiflis cəmiyyətinə 25000 rubl vəsait ayırmışdı (15). Yoxsul şagirdlərə maddi yardım göstərilməsi haqqında hökumət qərarları verilmişdi.

Gənc dövlətin maarifə, təhsilə verdiyi önəm çoxsaylı qanunların məzmununda öz əksini tapmışdır. Parlamentin 1919-cu il iyulun 17-də qəbul etdiyi qanuna görə, həmin ilin iyulun 1-dən etibarən Qazaxda, Nuxada, Şuşada, Qubada, Zaqatalada, Salyanda, Bakıda və Gəncədə qısamüddətli pedaqoji kurslar açılırdı. Bakı və Gəncədə həmin kursların kişi və qadınlar üçün 2 bölmədə fəaliyyəti nəzərdə tutulurdu. Kursların keçirilməsinə dövlət xəzinəsindən 2 milyon 390 min rubl vəsait ayrılmışdı. Göyçayda realni məktəbin, Qusarın Xuluq kəndində, Ağdamda ali ibtidai məktəblərin, Bakıda Azərbaycanın birinci milli qadın gimnaziyası nəzdində uşaq bağçasının təsis edilməsi haqqında qanunlar qəbul olunmuşdu (16). Təhsil sisteminə inzibati məzmunlu qanunlar, hökumət qərarları mütəmadi xarakter daşıyırdı. Qadın orta təhsil müəssisələrinin direktoru və əməkdaşları eyni səviyyəli kişi təhsil müəssisələrinin işçiləri ilə bərabərhüquqlu olub, məvacibləri də tamamilə bərabərləşdirilirdi (17). 1920-ci il yanvarın 1-dən etibarən 5 yeni xalq məktəbləri müfəttişi vəzifələri təsis edilmişdi. Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında məhz erməni xalq məktəblərinə xidmət göstərmək məqsədilə üçüncü xalq məktəbləri müfəttişi vəzifəsi yaradılmışdı (18). Orta təhsil müəssisələrinin və ali ibtidai məktəblərin xəstəliyə və digər üzürlü səbəblərə görə dərstdə olmayan müəllimlərinin əvəz edənlərin əlavə dərslərinin haqqı saata 30 rubl olmaqla ödənilirdi.

1919-cu il avqustun 20-dən sentyabrın 1-dək Bakı şəhərində xalq müəllimlərinin qurultayını keçirmək üçün hökumət 35600 rubl vəsait ayırmışdı. Az müddət sonra Şuşa şəhərində müəllimlər qurultayının keçirilməsinə 30 min rubl ayrılması haqqında hökumətin 27 sentyabr tarixli qərarı verildi. 18 min rubl vəsait isə xalq maarifi nazirliyinin ehtiyacları üçün kitablar alınmasına verilmişdi (19).

Ədliyyə nazirliyinin nəzdində hüquq kitabxanasının təşkili üçün də 50 min rubl ayrılmışdı. Hökumətin 20 milyonluq, 15 milyonluq ehtiyat fondlarının məsrəflərinin hesabatını aparmaq üçün qanun və qərarlarda konkret vəzifələrin gerçəkləşdirilməsinə ayrılmış vəsaitlərin hesabını bilmək kifayət edər. Təxirəsalınmaz məsrəflər üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin əsasən təhsil, səhiyyə, sosial, mədəni məzmunlu məsələlərə yönəldiyi aydın olur. Bakı şəhəri və onun rayonlarının müsəlman zəhmətkeş ziyalılar ittifaqının idarə heyətinə ayrılmış 16 min rubl onların nəşr etdirdiyi “Документы по истории русского владычества на окраинах” adlı kitabın çapı üçün verilir (20). Həmin fondan 76667 rubl Tiflis kənd təsərrüfatı təcrübə stansiyasına elmi əsərlərin nəşri üçün ayrılmışdı. Nəşr olunmuş əsərlərin üçdə biri Azərbaycan Respublikasının hökumətinə təqdim olunmalı idi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakı şəhərində keçirilməli texniki-sənaye sərgisində Şuşa xalça toxuculuğu emalatxanasının iştirakı üçün 19 min rubl ayrılması qərara alınmışdı. Həmin emalatxananın əkinçilik nazirliyinin sərəncamına verilməsinə və emalatxana nəzdində kursların təşkilinə hökumət xeyli vəsait ayırmışdı.

Cümhuriyyət tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri Bakı şəhərində Universitetin açılması oldu. Azərbaycanın mütərəqqi ziyalıları, ictimai-siyasi xadimləri ali məktəbin təsis edilməsi niyyətlərini 1919-cu ildə reallaşdırma bildilər. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovskinin yazdığı kimi, “1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası xalq maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski Tiflis şəhərinə gəldi. O, rus universitetini Bakıya köçürmək təklifi ilə gəlmişdi, ...yaxşı binalar, maddi təminat və s. vəd etdi”. Azərbaycan hökuməti Bakıda universitetin olmasında o qədər qərarlı idi ki, V.İ.Razumovskinin yazdığı kimi, “hətta Zaqafqaziya rus universiteti köçməsə də, Bakıda universitet yaradılacaqdır, ultimativ müddət də göstərilmişdi – 1 may”. (21). Azərbaycan hökumətinin 8 aprel 1919-cu il tarixli qərarında göstərilirdi ki, 1919-1920-ci tədris ilinin əvvəlindən Bakıda Universitet açılsın. Mayın 19-da hökumətin təsdiq etdiyi universitet komissiyasının mayın 21-də keçirilmiş ilk iclasında

xalq maarif naziri R.Qaplanov universitetin açılmasında Azərbaycan hökumətinin qəti qərarlı olduğunu bildirdi (22). İyunun 16-da hökumət komissiyanın müvəqqəti ştatlarını təsdiq etdi, iyunun 25-də universitetin təşkili ilə bağlı ilkin xərclərə 1 milyon rubl ayırdı (23). İyulun 7-də qəbul edilmiş 10 bənddən ibarət hökumət qərarı ilə Bakıda dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsi bəyənilmiş və Parlamentin təsdiqinə təqdim olunmuşdur. “Müsəlman hüququnun və tarixinin” hüquq fakültəsində hökmən öyrənilməsi, bütün fakültələrdə türk dilinin icbari fənn kimi tədris edilməsi, Azərbaycan vətəndaşlarının Bakı universitetinə daxil olmaqda üstün hüquqa malikliyi qərarla təsbit olunmuş, universitet üçün tələb olunan maliyyə vəsaiti daha da artırılmışdır (24). Parlament müzakirələrindən sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-də “Bakı şəhərində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun” qəbul olundu. Həmin gün parlamentin daha bir mühüm qərarı olmuşdur. 1919-20-ci tədris ilində 100 abituriyentin və tələbənin xarici ali təhsil müəssisələrinə göndərilməsinə dövlət xəzinəsindən 7 milyon rubl ayrılmışdı. Yol xərcləri və aylıq təqaüd məsələləri də müəyyənləşdirilmişdi. Bu məsələdə də parlament hökumətin nəzərdə tutduğu məbləğdən daha artıq vəsait ayırmağı məqbul bilmişdi. Belə ki, avqustun 5-də nazirlər şurası xaricə təhsil almağa tələbələrin göndərilməsi üçün 4 100 000 rubl ayırmağı qərarlaşdırmışdı. Haraya göndərilməsindən asılı olmayaraq hər tələbə üçün 3 min rubl müəyyən edilmişdi (25). Hökumət sentyabrın 8-də qəbul etdiyi 7 qərardan 3-ü mədəniyyət – təhsil yönümlü idi. Bakı dövlət universitetinin rektoru və dekanları təsdiqləndi; rus dilində dərsliklərin əldə edilməsinə 500 min rubl ayrıldı. Dövlət teatrının təmirinə xeyli vəsait buraxıldı. Hökumət yaşayış səviyyəsi, rifahı aşağı olan sosial təbəqənin durumunu nəzərə alaraq teatr və kütləvi tamaşalar üçün biletlərdən dövlət vergisini 50% azaltdı. Bu yalnız maddi vəziyyətlə bağlı məsələ deyildi, əhalinin maariflənməsinə önəm verilməsinin göstəricisidir. Həmin ərəfədə, noyabrın 1-də hökumət çap məhsullarından idxal rüsumunun alınmasının dayandırılması qərarını verərək müvafiq qanun layihəsini Parlamentə çıxartmağı xalq maarifi nazirinə tapşırırdı. 1920-ci il fevralın 26-da parlament xaricdən gətirilən çap məhsullarını idxal rüsumu tutulmasından azad etdi. Bir gün sonra, fevralın 27-də xaricə ezam olunmuş tələbələr üçün 297 min frank ayrılması qərarı qəbul olundu. Artıq Bakı dövlət universiteti fəaliyyət göstərirdi. Parlament 1919-cu il sentyabrın 29-da “Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi”ni təsdiq etdikdən sonra, noyabrın 15-də universitetdə birinci dərs günü oldu.

Dövlət dilinin rəsmi statusunun formal məzmun daşımaması məqsədilə hökumət fərqli təyinatlara ünvanlanan qərarlar qəbul edirdi. Türk şriftinin əldə edilməsinə 200 min rubl vəsait ayrılmışdı (26). Türk dilində süvari ordu nizamnaməsi təsdiqlənmiş, türk dilində dərsliklərin tərtib edilməsi üzrə yaradılmış komissiyalar maliyyələşdirilmiş, böyüklər üçün türk dili üzrə axşam kursları təşkil edilmişdi. Xalq maarifi nazirinə tapşırılmışdı ki, hökumət üzvü X.Məlikaslanovla birlikdə ərəb əlifbasında islahata dair xüsusi komissiya təşkil etsin.

Parlamentin qəbul etdiyi qanuna görə, xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün türk dilində yeni kitablar əldə edilməsi məqsədilə xalq maarifi nazirinə dövlət xəzinəsindən 1 milyon rubl ayrılmışdı (27).

Dövlətçiliyə xidmət edən bir sıra qanun və qərarlar dövlət atributlarının qəbulu, tarixi günlərin qeyd edilməsi ilə bağlı idi. 1919-cu ilin martında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət gerbinin və möhürünün layihələrini tərtib etmək müsabiqəsi elan olunmuşdu. Aprelin 20-dək layihələr təqdim olunmalı idi. 1920-ci il yanvarın 30-u tarixli qərarla hərbi orden layihələrinin, milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin müsabiqəsini keçirmək müvafiq nazirliklərə tapşırılmışdı. Layihələrin əsas vəzifəsi Azərbaycanın müstəqillik rəmzi funksiyasını daşması olmalı idi.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini legitimləşdirən mühüm addımlardan biri də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında qanunun qəbul edilməsi oldu. 11 avqust 1919-cu il tarixli qanunla Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında 1918-ci il 23 avqust tarixli Əsasnamə qüvvədən düşürdü. Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən hər bir şəxs Azərbaycan dövlətinə sədaqət barədə əsasnamədə olan xüsusi mətn əsasında and içməli idi. Müstəqil dövlətin müstəqil informasiya orqanının yaradılması zərurəti ilə hökumətin 1919-cu il 3 mart tarixli qərarı ilə yaradılmış Azərbaycan Teleqraf Agentliyi 1920-ci il martın 1-dən Nazirlər Şurası yanında müstəqil quruma çevrilmişdi. Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi Antanta Ali Şurası tərəfindən de-fakto tanınmış, Cümhuriyyətin xaricdə nümayəndəlikləri yaradılmışdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması münasibətilə hökumət müəsisələrinin bütün qulluqçuları üçün yanvarın 14-ü, çərşənbə günü qeyri-iş günü elan olunmuşdu. Hökumətin bu məzmununda digər bir qərarı ilə Bakı şəhərinin azad edilməsinin ildönümü günü, sentyabrın 15-i, qeyri iş günü kimi qəbul olunmuşdu. Azərbaycanın “İstiqlal bəyannaməsi”nin verildiyi 28 May günü dövlət bayramı hesab edildi. Bu məqsədlə yaradılmış hökumət komissiyasının layihəsi bəyənilmiş, layihəyə uyğun ola-

raq bayram keçirilməsi ilə bağlı məsrəflər üçün komissiyanın sərəncamına 100 min rubl ayrılmışdı (28). Mayın 28-də hökumət başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli müstəqilliyin ildönümü münasibətilə Azərbaycan vətəndaşlarına müraciət etdi.

Azərbaycan hökuməti bəyan etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq dinindən, milliliyindən və s. asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının mənəvi dəyərlərinə sayqı ilə yanaşmağa söz göstərirdi. Belə ki, Milad bayramı günləri, dekabrın 25-26-sı üçün bütün hökumət qulluqçuları və müvafiq dini etiqadlı şagirdlər işdən və məşğələlərdən azad olunurdular. Həmçinin, 1920-ci ilin aprelində hökumətin sərəncamı ilə xristian etiqadlı hökumət qulluqçuları Pasxa bayramı günlərində (5 gün müddətinə) işdən azad hesab olunurdular. Ümumiyyətlə, hökumət dini məsələlərdə həssas mövqe nümayiş etdirirdi. Gəncəyə gəlişindən 1 gün sonra, hökumətin qəbul etdiyi qərara görə, müsəlman dininə aid məsələlər üzrə şeyxülislam və müfti hökumət iclaslarında həlledici səs hüququ ilə iştirak etməli idilər (29). Şeyxülislama və müftiyə lazımı illər üçün metrika kitablarının yubadılmadan Tiflisdən Gəncəyə gətirilməsi ilə məşğul olmaq tapşırılırdı. Metrika kitablarının qəzi idarələrinə göndərilməsi məsrəflərini də hökumət maliyyələşdirirdi. Kilsə şamllarından gömrük rüsumlarının ləğv edilməsi qərarı da bu qəbildəndir. 1918-ci il avqustun 20-də verilən qərara görə, Zaqafqaziya şeyxülislamına və müftiyə həmin il iyunun 1-dən etibarən hər birinə ayda 1500 rubl məvacib təyin edilirdi (30).

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində möhtəşəm yeri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa ömür sürsə də, yüksək əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası, Azərbaycan xalqının milli düşüncə tərzinin, özünü müqəddəratın siyasi təyini təntənəsi idi. Müsəlman Şərqində ilk respublika, ilk parlament, Avropa tipli universitet Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu, hakimiyyət bölgüsü, demokratik idarəçilik tədbirləri gənc Azərbaycan dövlətinin mahiyyətini təşkil etmişdir. 100 illik əsarətdən sonra ən sivil formada dövlət qurmağa nail olan Azərbaycan xalqı azad, müstəqil yaşamaq şərəfini uca tutdu, milli mübarizə yolunda qurbanlar versə də, azğın daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən kütləvi və müddətli soyqırımına məruz qalsa da, siyasi iradəsini təsbitə yetirdi. Ərazi bütövlüyü uğrunda əzm və şücaət nümayiş etdirdi. Cəmiyyət həyatının bütün sahələri milli əsaslar üzərində yenidən qurulmağa başlandı. Son dərəcə mürəkkəb beynəlxalq və daxili şəraitdə dövlətçilik fəaliyyətinin həyata keçiril-

məsi bir çox uğurlarla nəticələndi. Ən başlıcası isə Azərbaycanın müstəqilliyi yüksək beynəlxalq statusda, Paris konfransının Ali Şurası tərəfindən tənzimlənirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi nəticəsində süqut etsə də, milli məfkurə, milli dövlətçilik duyğuları qəlblərdən silinmədi. Sovet dövlət sisteminin davamlı cəza tədbirləri, kütləvi repressiyalar, təqiblər milli yaddaşı məhv edə bilmədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu Azərbaycan Sovet Respublikasına zəmin oldu. Məhz 1918-ci ilin 28 mayında “Azərbaycan” adının siyasi mənə kəsb etməsi, bəyan etdiyi sərhədlər daxilində mövcudluğu Azərbaycan dövlətini müstəqil olmasa da yaşamağa qadir etdi. 70 il ittifaq tərkibində qalan Azərbaycan dövləti XX yüzilliyin sonlarında yenidən müstəqilliyə qovuşdu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ənənələrinə sadiqliyini bir daha sübut etdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında qəbul edilmiş Konstitusiya Aktında yeni müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edilirdi. Bu varislik hüquqi deyil, milli-mənəvi, tarixi məzmun daşısa da, müasir Azərbaycan dövlət idarəçiliyinin əsas qurumlarının bunövrəsi məhz Cümhuriyyət dövründə qoyulmuşdur. Müasir Azərbaycan Respublikası ilə AXC arasında tarixi-siyasi, milli-mənəvi bağlılıq güclüdür və dövlət idarəçilik institutunun təkmilləşdirilməsində həmin ənənələr nəzərə alınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.) Законодательные акты (Сборник документов), Баку, 1998, с.190.
2. Yənə orada, s.201.
3. Yənə orada, s.215.
4. Yənə orada, s.220.
5. Yənə orada, s.222-223.
6. Yənə orada, s. 228.
7. Yənə orada, s.247.
8. Yənə orada, s.251-252.
9. Yənə orada, s.194, 234, 243.
10. Yənə orad, s.369.
11. Yənə orada, s.265,312, 340.
12. Yənə orada, s.400.
13. Yənə orada, s.401.

14. Yenə orada, s.365–366.
15. Yenə orada, s.312,361.
16. Yenə orada, s.121, 168–169, 156.
17. Yenə orada, s.64, 123.
18. Yenə orada, s.155.
19. Yenə orada, s.301.
20. Yenə orada, s.354–355.
21. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cild, 1-ci cild, Bakı, 2004, s.201.
22. Yenə orada.
23. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг). Законодательные акты (Сборник документов) с.329, 333.
24. Yenə orada, s.334–335.
25. Yenə orada, s.342.
26. Yenə orada, s.271.
27. Yenə orada, s.103.
28. Yenə orada, s.316.
29. Yenə orada, s.185.
30. Yenə orada, s.349.

Фирдовсия Ахмедова

**О политике национально-культурного строительства в
Азербайджанской Демократической Республике**

Резюме

В статье на основе законодательных документов исследована политика национально-культурного строительства в Азербайджанской Республике. Мероприятия государства в области культуры классифицированы по различным направлениям.

Firdovsiya Ahmadova

About national cultural creative politics of Azerbaijan Democratic Republic

Summary

In the article the national, cultural and creativity policy of Azerbaijan Republic (1918–1970) are investigated based on the documents of legislation. The public arrangements that are related with the cultural field and based on creativity are analysed according to the classification of different directions.

Rəna Səfərova

Unutmağa haqqımız yoxdur
*(Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin
maarif sahəsində gördüyü tədbirlər)*

*Ata yurdumuzdan ilham almasaq,
Zaman budaq kimi qurudar bizi.
Bu gün babaları yada salmasaq,
Sabah nəvələr də unudar bizi.*

Hüseyn Arif.

1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının milli sərvəti, onun tarixinin parlaq səhifəsidir. Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə Azərbaycan xalqının qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları və ziyalıları xalqımızın milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını, milli dirçəliş, oyanış əhval-ruhiyyəsini gücləndirmiş və bütün bunlar nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Türkiyədə M.Ə.Rəsulzadə ilə rastlaşan Stalinin “Bu ilyarımlıq hakimiyyətiniz ərzində xalqa nə verdiniz?” sualına cavabında M.Ə.Rəsulzadə demişdi: “Çox şey verə bilmədik, amma milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq, azca da milli istiqlal dadızdırdıq. Bir dəfə ucalan bayraq, bir daha enməz.” (1). Həqiqətən də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 23 ay müddətində xalqımızın görkəmli simaları bütün sahələrdə, o cümlədən maarif sahəsində də böyük xidmətlər göstərmişlər. Unutmamalıyıq ki, biz təkcə M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadənin deyil, həmçinin maarif və mədəniyyətimizə qiymətli töhvələr vermiş Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayev kimi şəxsiyyətlərin millətiyik. Xalqın maarifləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verən Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyəti yarandığı ilk gündən şəhər və qəzalarda ana dilində məktəblər açmaq, onları müəllimlərlə və dərslərlə təmin etmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin iclasında (26.XII.1918) Fətəli xan Xoyski demişdi: “Xalq maarifi elə bir sahədir ki, orada dövlət və ictimai həyatın əsası qoyulur. Siz mənim nümunəmdə doğma dili bilməməyin necə acı nəticələrə gətirib çıxardığını görürsünüz. Belə ki, sizə fikrimi böyük çətinliklə izah edirəm. Özümüzlə arzulamadığımızı əlbəttə öz-özə millətlərə də rəva görmərik. Hər kəsin öz doğma dilində təhsil almaq hüququ vardır” (2).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarına əsasən, ibtidai təhsil müəssisələrində tədris şagirdlərin ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi bütün məktəblər üçün zəruri hesab edilməli, məktəblərdə Rusiya tarixi əvəzinə Azərbaycan tarixi keçilməli idi.

Xalq maarifi nazirliyi təhsil sahəsində ölkəni qısa müddətdə lazımı səviyyəyə qaldırmaq üçün bütün qüvvələri səfərbər etdi. Nazirliyin həyata keçirdiyi ilk və ən mühüm tədbirlərdən biri məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. Bununla əlaqədar görülməli işlərdən biri isə Müqəddəs Nina qızları üçün tədris müəssisəsində rus dilində olan hazırlıq siniflərinin bağlanacağı barədə Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamı idi (3). Lakin 1918-ci il dekabrın 22-də həmin tədris müəssisəsində keçirilən valideyn iclasında vəziyyət müzakirə olunarkən göstərildi ki: 1) Nina tədris müəssisəsi Bakıda və bütün Azərbaycanda müxtəlif millətlərin şagird qızları üçün 120-140 nəfərlik pansionu olan yeganə tədris müəssisəsidir və o təkcə Bakı şəhərinə deyil, Gəncə quberniyasına, İrana, Türkiyəyə və bütün Zaqafqaziyanın, o cümlədən Şimali Qafqazın ucqar guşələrinə də xidmət edir; 2) Rus dilində olan siniflərin bağlanması ilə müsəlman olmayan əhalini öz uşaqlarını nəzdində qız pansionu olan yeganə orta təhsil müəssisəsində oxutdurmaqdan məhrum edir; nəhayət, 3) uşaqlarını bu təhsil müəssisəsindən çıxarmış valideynlər onları heç bir məktəbə qoya bilməmişlər. Bütün bunları nəzərə alaraq, valideynlər iclası ümumi qərar çıxarır: Xalq maarifi nazirliyindən xahiş olunsun ki, Müqəddəs Nina təhsil müəssisəsinin hazırlıq siniflərində dərslərin rus dilində keçirilməsinə yenidən başlanılsın, paralel olaraq türk dilində təhsil verən siniflər də açılsın (4).

Bakıdakı rus-Azərbaycan məktəblərində də dərslərin rus və Azərbaycan dillərində keçildiyi siniflər vardı. Belə məktəblərin banilərindən biri Azərbaycanın görkəmli maarif xadimi Həbib bəy Mahmudbəyov olmuşdur.

Bakıdakı 6 sayılı rus-Azərbaycan məktəbinin müdiri Azərbaycanın maarif xadimi, Qori seminariyasının məzununu, bir müddət Şuşada müəllimlik etmiş Bədəl bəy Bədəlbəyov idi (Üzeyir Hacıbəyovun xalası oğlu, Əfrasiyab və Şəmsi Bədəlbəylilərin atası). Uzun müddət həmin məktəb “Bədəl bəy məktəbi” kimi tanınırdı. Bədəl bəy müəllimlik etməklə yanaşı, uşaqları məktəbə cəlb etmək məqsədilə əhali arasında pedaqoji təbliğat aparır, təlim-tərbiyə, müəllimlərin ixtisasının təkmilləşdirilməsi və s. məsələlərə dair mühazirə və məruzələr oxuyurdu.

Təhsilin milliləşdirilməsi ilə elə 1918-ci ildə Azərbaycanın qəzalarında, o cümlədən, İrəvanda və Gədəbəydə, Bakının Türkan kəndində (iyunun 14-ü) ana dilində yeni məktəblər təşkil olunur. 1918-ci ilin sonlarında Lənkəranda (maarif xadimi Məryam xanım Bayraməlibəyovanın fəal iştirakı ilə), 1919-cu il yanvarın 18-də isə Salyanda ilk qız məktəbi açılır (5).

Gəncə qubernatoru polkovnik N.Vəkilovun qəzalara etdiyi səfəri barədə Daxili işlər naziri X.Xasməmmədova verdiyi 19 yanvar 1919-cu il tarixli hesabatında Şuşa qəzasında 1 ali ibtidai məktəb, Mariinski qız məktəbi, rus-tatar qız məktəbi, 24 birsinifli məktəb; Zəngəzur qəzasında 9 birsinifli, 5 ikisinifli məktəb; Cavanşir qəzasında 25 oğlan məktəbi və 4 qız məktəbinin olması barədə məlumat verilir və göstərilirdi ki, Cavanşir qəzasındakı yalnız 1 qız və 2 ikisinifli oğlan məktəbi yerli idarəetmə orqanları hesabına fəaliyyət göstərir, 3 oğlan məktəbi isə müsəlman rayonlarında əhalinin köməyi sayəsində saxlanılır (6). Hesabatda həmçinin Nuxa qəzasında 1 Müqəddəs Nina qız məktəbi, 6 ali ibtidai oğlan məktəbi, 7 Rus-Tatar məktəbi, 4 ikisinifli, 9 birsinifli məktəbin olması və bunlardan 8 məktəbin şəxsi evlərdə yerləşməsi haqqında məlumat verilirdi (7).

Hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində artıq 1919-cu ilin əvvəllərində bütün Azərbaycanda dövlət hesabına 23 orta ixtisas məktəbi və 637 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi (8).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu dövrdə orta məktəblərin yarıya qədəri milliləşdirilmişdi. Məktəblərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar Xalq maarifi nazirliyi məktəbləri dərş vəsaitləri ilə təmin etmək məqsədilə xüsusi komissiya yaratmışdı. Həmin komissiyanın fəaliyyətinə o dövrün görkəmli pedaqoqları Hüseyn Cavid, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Camo Cəbrayılbəyli, Səməd bəy Acalov, Fərhad Ağazadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və b. cəlb edilmişdilər. Onların rəhbərliyi altında ibtidai və orta məktəblər üçün dərsliklər nəşr edilirdi.

Dərs vəsaitlərinə olan böyük ehtiyacı ödəmək üçün Türkiyədən də

dərsliklər götürülürdü. 1919-cu il sentyabrın 11-də AXC Parlamentinin qərarı ilə Xalq məktəbləri üçün Türkiyədən dərs kitabları almaq məqsədilə Xalq maarifi nazirliyinə bir milyon manat vəsait ayrılmışdı (9).

AXC dövründə müsəlman uşaqları üçün tədrisi türk dilində olan realni məktəblər və gimnaziyalar da fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ildə Bakıda, Salyanda, Balaxanıda, Şuşada, Göyçayda realni məktəblər, Bakıda (qadın və kişi), Şuşada (qadın), Nuxada (kişi) gimnaziyaları vardı. Sabunçu kəndi əhalisinin xahişi nəzərə alınaraq, Xalq maarif nazirinin sərəncamı ilə Balaxanı realni məktəbi nəzdində əlifba sinfi, Parlament sədrinin müavini Məmməd Yusif Cəfərovun göstərişi və Xalq maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəylinin 1 mart 1919-cu il tarixli əmrilə 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən Bakıdakı Birinci Azərbaycan milli qadın gimnaziyası nəzdində uşaq bağçası açılır. Bağçada qayçı ilə kəsmək, şəkil çəkmək, müxtəlif əl işləri, əyani riyaziyyat, idman, hərəkətdə olan oyunlar, musiqi dərsləri keçilir, uşaqlar orta məktəbin aşağı siniflərinə asanlıqla daxil olmaq üçün hazırlanırdılar (10). Həmin gimnaziyanın müəllimlərindən biri Tiflis universitetinin təbiət fakültəsinin məzununu, sonralar professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi adı almış Zərri xanım Şahmurov olmuşdur.

Gimnaziyada, eləcə də realni məktəblərdə oxuyanlara kömək məqsədilə Azərbaycanın incəsənət xadimləri də əməklərini əsirgəmədilər. H.Sarabski, H.Abasov, Ə.Vahid və b. xeyriyyə konsertləri təşkil edirdilər. Konsertdən toplanan vəsaitə kasıb balalara paltar, ayaqqabı və tədris ləvazimatı alınırdı (11).

Milliləşdirilmiş məktəblər ixtisaslı milli müəllim kadrlarının olmasını tələb edirdi. Nəriman Nərimanov yazırdı: "... hər millət üçün məktəb tərəqqi üçün qapıdır, hər hansı bir məktəbin inkişafı isə milli müəllimlərlə əlaqədardır" (12).

Milliləşdirilmiş şəhər ibtidai məktəb müəllimlərinin çoxunun doğma dili və milli ədəbiyyatı lazımı qədər bilmədiklərini nəzərə alaraq müəllimlərdən onları dərinlən bilməyə ciddi diqqət yetirmələri tələb olunurdu. Çünki məktəblərin tam milliləşdirilməsi ilə əlaqədar müəllimlərin hazırlıqlarının bu məktəblərin tələblərinə cavab verə bilmələri zəruri idi. Tədrisin sonunda müəllimlərin sınaqdan keçirilməsi və kifayət qədər bilmi olmayan müəllimlərin dərs demək hüququndan məhrum edilməsi lazım gəlirdi. Digər tərəfdən isə, Xalq maarifi nazirliyindəki məlumatlara görə, azərbaycanlı müəllimlər hətta mövcud məktəblər üçün belə azlıq təşkil edirdilər. Müəllim seminariyaları isə təzə-təzə yaranırdı. 1919-cu ilin okt-

yabrında Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində cəmi 3 müəllim seminariyası vardı. Onlardan biri 1918-ci ildə açılmış Gəncə müəllimlər seminariyası, ikincisi Gürcüstanın Qori şəhərində yerləşən seminariyanın 1918-ci ildə Qazax şəhərinə köçürülmüş azərbaycanlılara aid şöbəsi (direktoru Əhməd Cəlilov idi), üçüncüsü isə, 1919-cu ilin martında Bakıda Balaxanski küçəsindəki Birinci kişi gimnaziyasının binasında açılmış seminariya idi. Bu üç seminariya ildə maksimum 50 müəllim buraxa bilərdi. Bu isə müəllimlərə olan tələbatı ödəyə bilməzdi. 1919-cu ilin sentyabrından etibarən bir il ərzində daha 4 yeni müəllim seminariyasının (iki kişi seminariyasının Nuxada və Şuşada, iki qadın seminariyasının Bakıda və Nuxada) açılması zəruri idi. Onların nəzdində 1919–1920-ci tədris ili üçün hər birində hazırlıq sinfi və birinci sinfi olan nümunəvi məktəb, Nuxa nümunəvi məktəbləri nəzdində isə oğlanlar və qızlar üçün pansionlar olması nəzərdə tutulurdu. Xalq maarifi nazirliyinin 3 iyul 1919-cu il tarixli izah qeydində göstərilirdi: “Azərbaycanda məktəb yaşlı uşaqların sayı təxminən ən azı 300000 nəfərdir. (bütün əhalinin 10–12%-i qədər). Bütün uşaqların oxuması üçün hər sinifdə 40 şagird olmaqla 7500 müəllim tələb olunur. Bunu isə yalnız bir sıra xüsusi təhsil müəssisələri (müəllim seminariyaları və institutlar) verə bilərdi. Xalq maarifi nazirliyi 10 il ərzində respublikanın müxtəlif bölgələrində ildə 4 seminariya açmağı nəzərdə tutur”(13). (Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət dövründə 7 kişi və 1 qadın seminariyası açmağa müvəffəq olunmuşdu) (14).

Vaxtı itirməmək və gənc nəslə heç olmasa oxuyub–yazmağı öyrətmək üçün türk dilində dərs deyə bilən müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə Xalq maarifi nazirliyi müvəqqəti, qısamüddətli kurslar açılmasını qərara alır. Bu kursların dinləyiciləri təcrübəli müəllimlərin rəhbərliyi ilə onlar üçün tərtib olunmuş xüsusi proqramı mənimsəyərək, ibtidai məktəblərdə dərs deyə biləcəkdilər. İlk pedaqoji kurslardan biri 1918-ci il sentyabrın 9–dan etibarən Gəncə müəllimlər seminariyası nəzdində açılmış bir aylıq kurs idi. Kurs 32 nəfər üçün nəzərdə tutulmuşdu və ona Xalq maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski rəhbərlik edirdi.

Qısa müddətli pedaqoji kurslar haqqında 17 iyul 1919-cu il tarixli qanun layihəsində göstərilirdi ki, belə kurslar 1919-cu il iyulun 1–dən etibarən Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Bakı və Gəncədə açılmışdır. Bütün bu kursları təmin etmək üçün Dövlət xəzinəsi vəsaitindən Xalq maarifi nazirliyinin hesabına iki milyon üç yüz doxsan min manat pul buraxılmışdı (15). Bakıda və Gəncədə qadın və kişilər üçün ayrıca kurslar idi.

Nuxadakı ikiaylıq pedaqoji kurs Abdulla bəy Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin yayında 7 saylı ibtidai qız məktəbinin binasında açılmışdı. Kursda dərs demək üçün Rəşid bəy Əfəndiyev, Ələkbər Mahmudov, Məhəmmədli Xəlfəzadə, Əhməd Əfəndi Bayramov, Veysəl Mustafayev, Həşim əfəndi Məmmədov dəvət olunmuşdular. Kursa 22 qız qəbul olunmuşdu. Burada türk dili, pedaqoji, tarix, coğrafiya, hesab və yazı dərsləri keçilirdi. Təcrübə dərsləri keçmək üçün kursun nəzdində 15 kiçik uşaqdan ibarət bir nümunəvi ibtidai şöbə açılmışdı. Kursu bitirən tələbələr imtahan verərək, ibtidai məktəb müəllimi şəhadətnaməsi alıb, Məşədi Qazıyevanın evində açılan qız məktəbinə, Xərrətlər rayon qız məktəbinə, Güldəstə və Müqqudəs Nina qız məktəblərinə müəllim təyin olundular. (Bu məlumatı həmin kursu bitirən Cəmilə Əfəndiyeva-İbrahimova 1972-ci ildə 71 yaşında vermişdir) (16).

1919-cu ilin yayında açılmış qısa müddətli pedaqoji kurslar şagird kontingentinin ümumtəhsili üçün lazımı qədər hazırlıqlı müəllim yetişdirə bil-məmişdi. Bununla əlaqədar olaraq Xalq maarifi nazirliyi 1919-cu ilin payızından etibarən Bakı, Gəncə və Nuxada ibtidai məktəb müəllimləri hazırlamaq məqsədilə ikiillik kurslar, Bakıda ali ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlamaq məqsədilə birillik kurslar açmağı lazım bilir. Həmin kursların təşkilinə 846000 manat ayrılır. Kursa daha hazırlıqlı şagirdləri cəlb etmək məqsədilə və yaşayışın maddi çətinliyini nəzərə alaraq, Xalq maarifi nazirliyi ikiillik pedaqoji kursların dinqləyiciləri üçün hər sinfə 100 manat olmaqla 25 təqaüd verilməsini qərara alır. Bakı ikiillik qadın kursları nəzdində isə 1919-cu ilin sonunadək 30 nəfərlik internat açmağı zəruri hesab edərək, bunun üçün 389240 manat vəsait ayrılmasını nəzərdə tuturdu (17).

1919-cu ilin oktyabrında Xalq maarifi nazirliyinin göstərişinə əsasən Bakı türk milli qadın gimnaziyası nəzdində də müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə müsəlman qadınlar üçün kurslar açılır. Dərslər həftədə 3 dəfə idi. Kurslar 3 qrupa ayrılmışdı. 3-cü qrupda Azərbaycan dilini bilən müsəlman qadınlara milli ədəbiyyat, tarix və digər dərslər keçilirdi. Müəllimlərə olan tələbatı ödəmək məqsədilə Türkiyədən də müəllimlər dəvət olunurdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 27 oktyabr 1919-cu il tarixli qərarına görə Azərbaycanın təhsil müəssisələrində dərs demək üçün Türkiyədən dəvət olunmuş müəllimlərin əmək haqqı qanunda müəyyən edilmiş miqdardan 50 faiz artıq ödənilirdi.

1919-cu ilin iyununda “Bakı şəhəri və onun rayonlarının İbtidai və ali ibtidai məktəb şagirdləri ittifaqı” idarəsinin təşəbbüsü ilə müəllimlər üçün

yay klubu təşkil etmək məqsədilə komissiya yaradılmışdı. Belə klubun olması müəllimlərin yay günlərini səmərəli keçirmələrinə, biliklərini artırmaq üçün öz üzərlərində işləyə bilmələrinə imkan yaradacaqdı. Klubun münasib binası və səhnəsi olan Ramana ibtidai məktəbi nəzdində açılması qərara alınır. Klub kitabxana-qiraətxana, elmi kinomatoqrafiya və lazımı avadanlıqla təchiz olunur. Burada bir sıra ekskursiyalar, mühazirələr təşkil olunur, gecələr keçirilir, konsertlər, tamaşalar verilir.

Cümhuriyyət hökumətinin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də yaşlıların savadlandırılması idi. Bu məqsədlə 1919-cu il sentyabrın 15-dən Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün Azərbaycan dilini öyrədən xüsusi kurslar, 1919-cu ilin noyabrında Bakıda azərbaycanlı fəhlələr üçün texniki axşam kursları açılır. Bu kurslarda 200 nəfərə yaxın azərbaycanlı fəhlə peşə təhsilini artırır (18). Belə axşam kurslarından biri də xüsusi olaraq türk dilində biliklərini artırmağı arzu edən müsəlman qadınlar üçün 1920-ci il aprel 1-dən etibarən Persidski (indiki M.Muxtarov) küçəsindəki 2 saylı türk qadın məktəbinin binasında açılmışdı. Kursda dərs demək üçün Türkiyədən məşğələləri məccani (pulsuz) aparmağa razılıq verən müəllimlər dəvət olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif sahəsində gördüyü tədbirlər sırasında Şuşa qəzasının Ağdam rayonunda və Zəngəzur qəzasının Hacı – Samlı kəndində kənd təsərrüfatı məktəbinin, Bakıda Qərbi Avropa texnikumlarının nümunəsi üzrə texniki – kommersiya kurslarının (bu kurslar hər 2 cinsdən olan şəxslərə sənaye – ticarət, ictimai və dövlət müəssisələrində xidmət etmək üçün zəruri olan texniki-kommersiya, iqtisadiyyat və hüquq təhsili verirdi), və Bakıda bədii-sənaye məktəbinin təşkili də vardır.

Bakıda bədii-sənaye məktəbinin açılması barədə qanun layihəsində belə məktəblərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi bu cür əsaslandırılırdı: “Ölkədə belə məktəblər olmadığından xarici agentlər Şərq incəsənətinə xas çox qiymətli müxtəlif əşya nümunələrini ölkədən çıxarır, onların əsasında öz zavodlarında belə əşyaları daha nəfis şəkildə hazırlayır və onları daha ucuz qiymətə satararaq, yerli sənayeni öldürürlər. Belə məktəbləri bitirmiş kadrlarımızın olması bədii tərtibatlı həmin əşyaların özümüzdə hazırlanmasına imkan verir, bu isə Şərq incəsənətinin xüsusiyyətlərini daşıyan əşyaları öz Vətənindən – müsəlman Şərqindən kənarda əldə etmək zərurətini aradan qaldırardı (19).

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin və Xalq maarifi nazirliyinin təhsil sahəsində qarşıda duran vəzifələrindən biri də ölkədə ali təhsilin təş-

kili və ali təhsilli kadrların hazırlanması idi.

1919-cu ilə kimi Azərbaycan Respublikası ərazisində ali tədris müəssisəsi yox idi. Orta təhsil müəssisəsini bitirmiş gənclər təhsillərini öz Vətəninə davam etdirə bilmirdilər. Çoxları üçün heç olmasa Rusiya şəhərlərindəki universitetlərdə təhsilini davam etdirmək də mümkün deyildi. Biliyə olan yığını ali tədris müəssisələri açmaqla təmin etmək olardı. Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyət göstərdiyi qısa müddətdə Azərbaycanda Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuş, Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun, Pedaqoji İnstitutun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı.

Müsləman Şərqində ilk Avropa tipli ali məktəb olan Bakı Dövlət Universitetinin-Bakı Darülfünunun açılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən mühüm xidmətlərindən biri olmuşdur. Universitetin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovskinin 1922-ci ildə çap olunmuş xatirə yazısındakı məlumatlara görə, Bakıda universitetin açılması təşəbbüsü o zaman Xalq maarif naziri olan Fətəli xan Xoyskiyə məxsusdur. Bu işdə həmçinin N.Yusifbəyli, R.Qaplanov, H.Şaxtaxtinski və M.Ə.Rəsulzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin Bakıda universitetin açılması asanlıqla əldə edilməmişdi.

Bildiyimiz kimi, 1918-ci il mayın axırlarında Zaqafqaziya respublikası üç müstəqil respublikaya ayrıldıqdan sonra Tiflisdəki Ali qadın kursları təbiət, tarix – filologiya və tibb fakültələrindən ibarət Zaqafqaziya Universitetinə çevrildi. Təhsil rus dilində idi. 1918-ci ilin payızında Universitetin 2150 tələbə və kursantı vardı (20).

Universitet lap ilk gündən ağır maliyyə çətinliklərilə üzləşdi. Ayrılmış respublikalar lazımı qədər ona kömək göstərmirdilər. Erməni hökuməti heç nə vermirdi. 1918-ci ilin oktyabrında Gürcüstan Universitetinin yaranması ilə Gürcüstan hökuməti Zaqafqaziya Universitetini Gürcüstan Universiteti üçün təhlükə hesab edərək, ona şəxsi müəssisə statusu verdi. Zaqafqaziya Universiteti maddi köməkdən məhrum oldu. O ancaq tələbələrin verdiyi təhsil haqqı hesabına fəaliyyət göstərə bilərdi. V.İ.Razumovski yazırdı: “Aydın oldu ki, Rus (Zaqafqaziya – R.S.) Universitetinin Gürcüstan Universiteti yanında mövcudluğu çox davam edə bilməyəcək” (21). Beləliklə, yenidən açılmış Universitetin Yekaterinodar (Krasnodar – R.S.), İrəvan və ya Bakıya köçürülməsi məsələsi meydana çıxdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Bakı şəhərində universitetin açılmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1919-cu ilin əvvəlində Xalq maarif naziri Fətəli xan Xoyskinin tapşırığı ilə nazir müavini Həmid bəy Şaxtaxtinski Tiflisə gəlir. O, Zaqafqaziya

Universitetinin Bakıya köçürülməsi təklifini gətirir, yaxşı bina, maddi təminat və s. vəd edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin təklifi ictimai tələbatdan irəli gəliridi. Bu hökumət universitetin millətin taleyi üçün əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü, onun Azərbaycan cəmiyyətinin iqtisadi və mədəni inkişafının marağına cavab verdiyini görürdü. Bu həqiqət ticarət-sənaye dairələrinin, geniş ziyalı təbəqələrinin, fəhlə və kəndlilərin savadlı hissələrinin şüurunda da dərin kök salmışdı.

Bununla yanaşı, Zaqafqaziya Universitetinin divarları arasında Universitetin Bakıya köçürülməsi məsələsi üzrə qızgın mübahisələr gedirdi. Müəllimlərin əksəriyyəti köçürülmənin tərəfdarı idi. Təbiət fakültəsi müəllimlərinin bəziləri Universitetin Tiflisdə qalmasının lehinə, digərləri isə əleyhinə idi. Əleyhinə olanlar tezliklə Yekaterinodara köçüb, Politexnik institutunu yaratdılar. Zaqafqazıyanın təbiət fakültəsi faktiki olaraq mövcudluğunu itirdi.

Universitetin Tiflisdə saxlanılıması problemlər doğururdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Universitetin Bakıya köçürülməsini təkid edirdi. Universitet şurasının 1919-cu ilin mart ayındakı iclasında rektor V.İ. Razumovski Universitetin Bakıya köçürülməsi haqqında təklif irəli sürür. Çünki Bakıdan verilən zəmanət real və inandırıcı idi. Belə ki, 4 fakültə – tibb, təbiət, hüquq və şərqşünaslıq üzrə fəaliyyət göstərəcəyi nəzərdə tutulan Bakı Universiteti, bu məqsəd üçün yararlı olan Bakı Ticarət məktəbinin binasında, tələbə yataqxanası isə “Nasional” mehmanxanasında yerləşəcəkdi. Bunun üçün Azərbaycan hökuməti 10 milyon manat, Universitetin kitabxanası üçün 300 min manat vəsait ayırmağa hazır idi. Şəhərdə Universitetin klinikaları üçün yararlı avadanlıqla təchiz edilmiş xəstəxanalar vardı (22).

Zaqafqaziya Universitetinin şurasında əksəriyyət Universitetin Bakıya köçürülməsinə tərəfdər oldu, lakin bir qrup, xüsusən də ermənilər bunun əleyhinə çıxdılar. Məsələnin qəti həlli üçün komissiya yaradıldı və Cümhuriyyət hökuməti ilə danışıqlar aparmaq, real vəziyyətlə yerində tanış olmaq məqsədilə Bakıya göndərildi. V.İ. Razumovski yazırdı: “Azərbaycan hökuməti və müxtəlif ictimai təbəqələrlə danışıqlar öz yararlı nəticələrini verdi. Aydın oldu ki, Usubbəyov (N. Yusifbəyli-R.S.) başda olmaqla Azərbaycan hökuməti, cəmiyyətin bütün sinifləri, o cümlədən söhbət aparılan fəhlələr Universitetin ləngimədən açılması əhval-ruhiyyəsinədəirlər. Azərbaycan hökuməti öz Universitetinin açılmasında hədsiz dərəcədə israrlıdır. Bizə anlaşıldı ki, hətta Zaqafqaziya Universiteti

köçməsə də, Bakıda universitet açılacaqdır. Cavab üçün son tarix də göstərilmişdi -1 may”(23).

Universitetin Tiflisdən Bakıya köçürülməsi məsələsinin qərara gəlinməsi uzanırdı. Hətta əvvəllər köçürülməyə razı olanlar da müxtəlif bəhanələrlə qərarı yubandırırıldı. Təyin olunmuş vaxt üçün Bakı cavab almır. Mayın 1-də Xalq maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şahmurovski V.İ.Razumovskiye teleqram göndərərək bildirir ki, Bakıda universitet açılır və rəsmi olaraq xahiş edir ki, universitetin təşkilini öz üzərinə götürsün. Həmkarları ilə məsləhətləşdikdən sonra V.İ.Razumovski təklifi qəbul edir və Zaqafqaziya Universitetinin rektoru vəzifəsindən çıxır.

Tiflisdəki Universitet öz yerində qalır, fakültələrə isə tapşırıqlar ki, təlimi və onun xərclərini mümkün qədər azaltsınlar. Bu o demək idi ki, indiki vəziyyətdə Universitet mövcud ola bilməyəcək. Bu qərarın qəbulundan sonra Zaqafqaziya Universitetinin professor və dosentlərinin əksəriyyəti, o cümlədən, Levin, Sitoviç, Malenyuk, Şirokoqorov, Oşman, Sosnovski, Maksimov, Qinzburq, Mişenko, Londis, Dubrovski, Selixanoviç, İşkov, Lopatinski, Belyayev, Robakidze Zaqafqaziya Universitetini tərk edərək, Bakıda təşkil olunan Universitetə gəldilər.

1919-cu il mayın 19-da Cümhuriyyət hökuməti Xalq maarifi nazirliyi nəzdində Universitet komissiyasını təsdiq etdi. Komissiyanın 1919-cu il mayın 21-də keçirilən birinci iclasında Xalq maarif naziri Rəşid bəy Qaplanov çıxış edərək göstərdi ki, Azərbaycan hökuməti Universitetin açılmasını qəti qərara alıb, arzu edən hər kəs orada təhsil ala biləcəkdir. Nazir vəd etdi ki, “... hökumət Universitetə lazım olan avadanlıq üçün və bu işin baş tutmasına kömək olan hər hansı bir məsələnin həlli üçün vəsaitini əsirgəməyəcəkdir” (24).

V.İ.Razumovski komissiyanın üzvləri A.M.Levin və M.Sultanovla birlikdə hökumət başçısı N.Yusifbəyovla görüşərək, Universitet üçün zəruri olan avadanlığın xaricdən gətirilməsinin mümkünlüyü məsələsini müzakirə edirlər. Mayın 22-də Universitet komissiyası qərara alır ki, avadanlıq almaq üçün komissiya üzvləri İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər Avropa ölkələrinə ezamiyyətə göndəriləsinlər (25).

Universitetin təşkilinə çox böyük qüvvə və vaxt sərf olundu. Universitet üçün ayrılmış binaların - ingilislərin yerləşdiyi Ticarət məktəbi və pedaqoji kursların yerləşdiyi Bakı Birinci kişi gimnaziyasının boşaldılması ləngiyirdi. Yalnız 1919-cu ilin avqustunda bu binalar Universitetə verildi. Ən təxirəsalınmaz məsələlərdən biri xüsusi Universitet kitabxanasının yaradılması idi.

Mövcud vəziyyətdə belə kitabxananın komplektləşdirilməsi böyük çətinliklə qarşılaşırdı. Bu məqsədlə Universitet komissiyası qərara alır ki, şəhər özünü idarəetmə orqanlarına və “Neft sənayeçiləri qurultayı” şurasına müraciət etsinlər və onlar Mixaylovski şəhər xəstəxanası və Balaxanı xəstəxanası nəzdindəki tibbi kitabxanaların, əvvəlki sahiblərinin hüququ qalmaqla, Universitetin binasına köçürülməsinə köməklik göstərsinlər (26).

Universitetin kitabxanası üçün tarix və filologiya fənləri üzrə kitablar Rusiya və Avropanın iri mədəniyyət mərkəzlərindən və Tiflisdən alınır, yerli qəzetlər vasitəsilə müraciət olunaraq ayrı-ayrı şəxslərdən toplanılırdı.

Universitetdə təhsil rus dilində olacaqdı. 1919-cu il avqustun 21-də Parlamentdə Universitetin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsinin ilkin müzakirəsi göstərdi ki, Universitetin açılmasına əksəriyyətin tərəfdar olması ilə yanaşı, bunun əleyhdarları da vardır. “Əhrrar”, “İttihad” partiyasından olanlar, “Müsəlman partiyasızlar qrupu” və “Müsəlman zəhmətkeş ziyalılar ittifaqı” ruddilli universitetin açılmasının əleyhinə idilər. Onlar belə universitetin intensiv ruslaşdırma fəaliyyəti üçün ocaq və “vahid, bölünməz Rusiya” iddiasında olanlar üçün forpost olacağını, onun açılması ilə bütün milliləşdirilmiş orta təhsil müəssisələrinin bağlanacağını yəqin edirdilər. Onlar göstərirdilər ki, universitetin açılması lazımdır, lakin hələ vaxtı deyildir. Öncə ibtidai və orta məktəblərin, əsasən də müəllim seminariyaları və institutların məsələsi lazımınca həll edilməlidir. Universitetin doğma türk (Azərbaycan-R.S.) dilində olması arzuolunandır. Hələlik isə tələbələrin dövlət hesabına xarici universitetlərdə təhsil almaları məsləhətdir (27).

Universitetin təsisi əleyhinə olan əsasız iddialarla mütərəqqi və uzaqgörən Parlament üzvləri və qabaqcıl ziyalılar razılaşırdılar. Onlar rus dilində açılacaq universitetin təcridlə milliləşdirilməsi və türkləşdirilməsi tərəfdarı idilər. “Hümmətçi” Əliheydər Qarayev deyirdi: “Universitet bizə lazımdır, təhsil türkçə olsaydı, yaxşı olardı. Lakin indi bizim belə imkanımız yoxdur. Odur ki, hələlik rus dilində də ola bilər” (28).

M.Ə.Rəsulzadə (“Müsavət”) də Parlamentin həmin iclasında Bakıda universitetin açılmasını tələb edərək göstərirdi ki, tələbələrin kiçik bir sayını təhsil almaq üçün xaricə göndərmək olar, hökumət bunu nəzərə almış və artıq yüz tələbənin Qərbi Avropa ölkələrinə göndərilməsi üçün layihə hazırlanmışdır. Açılan Universitetin rus dilində olmasından isə qorxmaq lazım deyildir. Universitetdə türk (Azərbaycan-R.S.) dili bütün fakültələrdə icbari fənn kimi keçiləcəkdir. Tələbələr burada doğma şəraitdə, doğma mühitə və doğma xalqına yaxın olacaqlar (29).

Nəhayət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti 1919-cu il sentyabrın 1-dəki iclasında “Bakı şəhərində Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun” qəbul etdi. Elə həmin iclasda 1919–20-ci dərs ilində 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrin ən nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi üçün vəsait ayrılması barədə qərar qəbul edildi. Qərarda həmçinin qeyd olunurdu ki, hökumət təqaüdündən istifadə etmiş tələbələr təhsilini bitirdikdən sonra, hökumətin göndərdiyi yerdə 4 il qulluq etməlidirlər. Elmin müxtəlif sahələri üzrə ali intellektual təhsil alaraq ölkənin inkişafında iştirak etmək üçün 100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Almaniya və Rusiyaya göndərildilər (30). “Hümmət” sosial-demokrat fraksiyasının bütün üzvləri, o cümlədən S.A.Ağamalıoğlu göstərirdilər ki, “Universitetin təsisi haqqında qanun” təsdiq olunan bütün qanunlar içərisində yeganə gələcəyi və tarixi əhəmiyyəti olanıdır” (31).

Bakı Dövlət Universiteti 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən fəaliyyətə başlamış sayılırdı. Universitetə kişilər və qadınlar bərabər hüquqda qəbul olunurdular. Qəbulda Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi.

Universitetin açılmasında və inkişafında Azərbaycan burjuaziyası nümayəndələrinin, xüsusən də, neft sənayesi sahibkarlarının da böyük köməyi olmuşdur. 1919-cu il sentyabrın 29-da Parlamentin iclasında S.M.Qəniyev Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, faciəli surətdə həlak olmuş oğlu Məhəmmədin xatirəsinə, 1896-cı ildə memar Skureviçin layihəsi üzrə inşa edilmiş pasajından (hazırda şəhərin ən yaxşı ticarət mərkəzlərindən biri olan Bakı Ticarət Mərkəzi – “Köhnə Univermaq”) əldə edilən vəsaiti yeni açılan universitetin tələbatlarını ödəmək üçün hədiyyə etdiyini bildirir (32).

Universitetin idarə heyətinin 8 oktyabr tarixli iclasında Roma tarixi üzrə professor L.Q.Lopatinski həmin vəsaitin Ticarət məktəbinin Universitet binasına uyğun qurulmasına və təmirinə xərclənəcəyini bildirir. İclasda ləngimədən işə başlanılması qərara alınır. Nəhayət, hərtərəfli hazırlıqlardan sonra, 1919-cu il noyabrın 15-də Universitetdə ilk dərs günü elan edildi. V.İ.Razumovski xatırlayırdı: “Biz hər birimiz giriş mühazirəsi oxumağı qərara aldığımız” (33). V.İ.Razumovskinin giriş mühazirəsinin mətni hal-hazırda “Вступительная лекция заслуженного профессора В.И.Разумовского по анатомии для студентов-медиков 1-го курса” adı altında kitabça şəklində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunur (34).

Universitetdə Osmanlı imperiyasının tarixini və fars dil-ədəbiyyatı fənlərini M.Ə.Rəsulzadə tədris edirdi. M.Topçubaşov tibb fakültəsinin cərr-

rahiyyə klnikasının ordinatoru təyin edilmişdi. V.İ.Razumovski yazırdı: “Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı, türk (Azərbaycan-R.S.) xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazdı. Asiya və Avropanın qovşağında yeni məşəl yandı” (35).

İlk tədris ilində Universitetdə 877 nəfər tələbə təhsil alırdı. Bundan əlavə Universitetə 217 nəfər azad dinləyici qəbul edilmişdi. Bakı Dövlət Universiteti ilk bəhrəsini 1922-ci ildə verdi. 30 nəfər gənc ali təhsilli həkim adına layiq görüldü. Onların içərisində sonralar Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində həlak olmuş Ağabala Məmmədov da vardı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Ağabala Məmmədovun Bakı İkinci kişi gimnaziyasını və Bakı Dövlət Universitetini bitirməsi barədə sənədləri (attestat və diplom) və Tibb fakültəsinin ilk buraxılışının vinetkəsi qorunub saxlanılır (36).

Universitetdə ardıcıl olaraq məşğələlər davam edir, tədris prosesində qarşıya çıxan çətinliklərə baxmayaraq, o yaşayırdı. Yaradıcılarının arzuladığı kimi, Bakı Universiteti Şərqi ali müqqədəs ənənələrini Qərbi elmi, fəlsəfi və siyasi nəzəriyyələri ilə birləşdirərək, bəşəriyyətin elmi dünyagörüşünü genişləndirir, sosial problemlərin qaranlıq sahəsinə işıq gətirir, onların həllini yaxınlaşdırırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cəmi 23 aylıq fəaliyyəti dövründə təhsil sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sonralar Azərbaycanda xalq maarifinin təşkili və inkişafında mühüm rol oynadı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990, s. 67.
2. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку, 1998, с. 122.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 10, iş 148, v. 57.
4. “Azərbaycan” qəzeti, 3 yanvar 1919.
5. Gəncəli S. Ömürdən səhifələr. Bakı, 1973, s.59.
6. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 105, v. 6.
7. Yenə orada, v. 8.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 c., Bakı, 2005, s. 12.
9. Yenə orada, s. 13.
10. ARDA, f. 895, siy.3, iş 135, v.19.
11. Abasov H. Xatirələrim. Bakı, 1968, s. 57.
12. ARDA, f. 1640, siy. 4, iş 831, v. 20.
13. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, с. 193.
14. ARDA, f 894, siy. 10, İş 148, v. 57.
15. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, с. 268.

16. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu (ƏYTF) inv № 3085 (a).
17. ARDA, f 895, siy. 3, iş 201, v 10.
18. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 c., s. 13.
19. “Azərbaycan” qəzeti, 15 noyabr 1919.
20. Атакишиев А.М. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку, 1989, с 43.
21. Yənə orada, s. 44.
22. Газета “Знамя Труда”, 14 марта 1919.
23. Разумовский В.И. Основание Университета в Баку. Известия Бакинского Университета № 2, 1930 г , с. 7.
24. Газета “Азербайджан”, 24 мая 1919.
25. Азербайджанская Республика. Документы и материалы, с. 232.
26. Yənə orada, s. 234.
27. “Azərbaycan” qəzeti, 11 iyul 1919.
28. Маковельский А.О. Азербайджанский Государственный Университет им. В.И.Ленина. Первое десятилетие. 1919-1929 г.г. Баку, 1930, с. 5.
29. “Azərbaycan” qəzeti, 24 avqust 1919.
30. Фатуллаев Э. Азербайджанская Демократическая Республика. Баку, 1993, с. 51.
31. Маковельский А.О. Göst. əsəri, s. 5.
32. Журнал “Баку” № 5, сентябрь-октябрь 2008, с. 107.
33. Разумовский В.И. Эюст. ясяри, с. 18-19.
34. ƏYTF, inv № 755.
35. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 1 c., Bakı, 2004 s. 203.
36. ƏYTF, inv №№ 2014, 2015, 2016.

Рена Сафарова

Не имеем права забывать

*(О мерах, предпринятых властями Азербайджанской
Демократической Республики в области просвещения)*

Резюме

В статье освещаются большие успехи, достигнутые в области просвещения в период Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.).

Руководителям молодой республики было отпущено всего 23 месяца. Но сделано было немало: половина средних школ была национализирована, в различных регионах были открыты гимназии, 7 мужских и одна женская семинарии. Для подготовки учительских кадров были открыты кратковременные педагогические курсы. Был основан Бакинский университет. Для получения высшего образования в различных областях знаний около 100 студентов было послано в лучшие учебные заведения Европы за счет государственного казначейства и т.д.

Rena Safarova

Have no right to forget

*(About the measures undertaken by the authorities of the Azerbaijan
Democratic Republic in the field of education).*

Summary

In article big successes in the field of education reached in the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920 y.y.) had been shined. To Heads of young republic has been released only 23 months. But it has been made a lot of work. Half of high schools has been nationalised. In various regions grammar schools, 7 man's and one female seminaries have been opened. For a professional training of teachers short-term pedagogical courses have been opened. The Baku university has been based.

For higher education reception in various fields of knowledge about 100 students has been sent to the best educational institutions of Europe at the expense of the state exchequer etc.

Людмила Шиламова

В эмиграции

В настоящей статье автор выполняет свое обещание, данное ранее, а именно: рассказать более подробно о жизни и деятельности одного из генералов Азербайджанской Демократической Республики - С.Агабекзаде*, жизненный путь которого оказался долгим и порой трагичным. О нем мало написано и часть сведений, в основном до 1920-го г., почерпнута нами из “Энциклопедии Азербайджанской Демократической Республики” (1), а все остальное - из его писем двоюродному брату, профессору Стамбульского университета Али беку Гусейнзаде**.

Из кратких биографических данных известно, что Магомед Садыг Исмаил оглы Агабекзаде родился 15 марта 1865-го года в Гейчае. В 1882 г. окончил Бакинское реальное училище. Решив посвятить себя военной деятельности, юноша уехал в Петербург, где в 1886 г. успешно окончил Петербургское Военное Пехотное и Артиллерийское Училище. Не удовлетворившись этим, одновременно, он заочно учился на курсах восточных языков при Генеральном Штабе Военного Министерства. Как будет видно дальше, эта учеба ему очень пригодилась в эмиграции.

По окончании военного училища, Садыг Агабекзаде долгое время служил в артиллерийских частях на Кавказе, а затем, до 1913 г. - в Туркестане и Закаспии. В возрасте 48 лет Садыг вышел в отставку, вернулся в Гейчай, к мирной жизни, но отдыхать долго не пришлось: с началом I Мировой войны, он был вновь мобилизован. Прошло еще 4 года.

1917-й год. Пало самодержавие. К власти пришла партия большевиков. Россия вышла из войны, армия была распущена. Пятидесятид-

* См. “Труды” Музея истории Азербайджана. Баку, 2007 г. стр. 164.

** Письма хранятся в Государственном Архиве Литературы и Искусства.

вухлетний Садыг Агабекзаде демобилизуется и возвращается в Гейчай в чине генерал-майора.

С этого времени генерал-майор Садыг Агабекзаде активно участвует в организации органов внутренних дел молодой Азербайджанской Демократической Республики, в налаживании правопорядка в стране. Но здесь сведения о нем становятся более скудными. Известно только, что с октября 1918 г. он исполнял обязанности министра внутренних дел АДР. До выхода на пенсию 23 января 1920 г. был заместителем министра внутренних дел, а зачастую исполнял даже обязанности министра. Более того, мы располагаем фотографией Садыга, где он изображен в военной форме, а в надписи под его портретом значится, что он был еще и исполняющим обязанности Военного Министра и указаны 1919-1920-е годы.

Хотя подтверждения последнему мы и не нашли, но видимо непродолжительное время он был военным министром. Почему же тогда он решил эмигрировать за границу ??

Известно только время эмиграции - ноябрь 1920 года, когда в Азербайджане уже семь месяцев существовала советская власть. Может быть причина в том, что Садыг Агабекзаде почувствовал себя чужим на родной земле и предпочел дружую, видимо опасаясь за свою жизнь. Однако, что его ждало на чужбине он и предполагать не мог. Мы же теперь это знаем, из его писем. Писем много и все они, как и письма студента Бахрама - его племянника - адресованы были в Стамбул, двоюродному брату - Али беку Гусейнзаде, обосновавшемуся в Турции еще с 1910 года.

Понятно, что решив уехать за границу, Садыг не мог не повидаться с ним и некоторое время прожил в Турции в семье дяди. Обстановка в Турции была беспокойной, к тому же Садыг полгода там проболел и, чуть поправившись, решил ехать во Францию, где тогда можно было встретить многих соотечественников, приехавших туда ранее, или в составе делегации на Версальскую мирную конференцию.

В какой то степени, стараясь оправдать свой отъезд в Париж, Садыг просит Али бека сообщить своим братьям в Азербайджан, что он уезжает от них во Францию “по климатическим условиям”, считая тамошний климат более благоприятным для своего здоровья: “Сообщим, что я страшно тоскую...и об одном молю бога ежедневно, чтобы хотя бы до смерти повидаться с ними” (2).

Первое сохранившееся до наших дней письмо из Парижа было отправлено Садыгом 7 сентября 1921 г. Отвечая Али беку, он называет полученное от него письмо “праздничным подарком”, написанным накануне Курбан-байрамы и вспоминает прошлогодний Курбан, который они провели всей семьей (3).

Первые, восторженные впечатления от жизни в Париже, где, по его словам, “можно жить месяцами, нигде не бывая, никого не видя и лишь любоваться природой и человеческим искусством, не чувствуя тоски”, меняются на более сдержанные. Нигде не бывать и никого не видеть - не получается, а встречи с соотечественниками не приносят ему радости. Садыг чувствует отчуждение к себе и с горечью пишет об этом: “В делегации* был только один раз по приезде и второй раз, уже после величественного и замораживающего приема Топчибашева, меня туда больше не тянет..., когда было ясно подчеркнуто, что я для них совершенно чужой и даже была разыграна инсценировка, что меня не узнают...Бог с ними, предпочитаю даже поголодать, чем идти с поклонами” (4). И здесь же продолжает: “Из Азербайджанцев (так в тексте - Л.Ш.) встретил лишь случайно на улице братьев Гаджинских - бакинских богачей и Ф...бека Векилова. Случайно узнал, что сюда же приехали Хасмамедов, Амирджанов, Мешади Али Рафиев и Багир Рзаев, но они у меня не были и я их тоже не ищу. Они приехали за деньгами, но, кажется, пока ничего не выходит” (5). В другом письме: “...Амирджанов, по-видимому уклоняется от истины говоря, что был у меня здесь два раза. Едва ли бы он меня вспомнил, ибо он, к сожалению, как я убедился, принадлежит к категории людей, которые ищут знакомых постольку, поскольку они могут быть нужны по материальным соображениям. Я же, при настоящих условиях, для него был бесполезен. С грустью должен признать, что вообще среди наших Азербайджанцев в этом отношении имеются лишь редкие исключения”.

*Делегация от Азербайджанской Республики на Версальской конференции.

Да, жизнь во Франции была дорогая. Генерал Садыг вынужден часто в поисках более дешевого жилья, менять квартиры, обедать в столовых и все время рассчитывать свои средства, которые таяли с каждым днем. Услышав, что жизнь в Германии намного дешевле, чем во Франции, он пишет Али беку: "...у меня есть предположение, если здесь не будет для меня подходящего дела на зиму переехать в Висбаден". Однако это не было сделано по разным причинам и Садыг оставался во Франции до 1927 года.

Жить становилась труднее и только Али беку он мог поведать, что у него на душе. Об этом наиболее откровенно он пишет в письме от 26 февраля 1922 года. Это похоже на исповедь и лучше, не изменяя текста письма, привести его начало полностью:

“Дорогой Алибей!

Как давно я тебе не писал!

Ты удивишься, если я скажу, что причиной моего долгого молчания именно и было то, что я последнее время особенно затосковал по родным лицам и друзьям. Я особенно почувствовал ранее не так сильно ощущаемую мною болезнь, называемую *la nostalgie*. Я теперь знаю проявления этой болезни, это - отсутствие всякой энергии, паралич воли, полн[ая] индифферентность и гнетущая душу какая-то неопределенность, беспокойная тоска. Я каждый день мысленно вел с тобой долгие беседы, а вот взяться за перо, написать письма я не мог себя заставить и все откладываю и откладываю.

Это душевное состояние усугубляется особенно тем, что я не предвижу конца своему скитанию и невольному* изгнанию из родины. Сколько времени протянется еще это положение, ве`домо одному Богу. А между тем, день идет за днем, месяцы следуют за месяцами и годы за годами. Сидишь без дела. Без определенных занятий не потому, что не хочешь работать, а потому, что нет никакой возможности найти работу; средства к жизни постепенно иссякают, а что дальше неизвестно... Пока же, чтобы дольше протянуть время, я опять надумал ехать в Германию... Но тогда Али Мардан бей отсоветовал мне это, сказал, что лучше если я месяц другой еще подожду здесь, что может быть делегация добудет средства и тогда могут мне помочь. Теперь надежды исчезли, средств у делегации нет и они с марта уже перестали

* Подчеркнуто нами - Л.Ш.

выдавать какую-то ни было субсидию кому бы то ни было” (7).

За время пока Садыг находился в нерешительности куда ехать, он зашел к Али Мардану беку чтобы уже проститься с ним и с его семьей. И тут узнал, что один из его коллег по Институту Восточных языков, некто барон Ховен имеет небольшое имение около Ниццы, где и живет, и что он очень расположен к мусульманам и азербайджанцам. Али Мардан посоветовал списаться с ним, что Садыг и сделал. Барон пригласил его “приехать к нам непременно погостить на несколько недель”. Вследствие этого, пишет Садыг Али беку, “я распростившись с Парижем выехал оттуда 16 марта* и 17 уже был...у Барона Ховена, где и нахожусь теперь” (8). Барон Ховен оказался настолько примечательной личностью, что Садыг сообщает о нем много интересных подробностей: “Это русский полковник, он говорит, что может быть ты его знаешь по Баку, где он служил до 1900 года при губернаторе, великолепно владеет языками французским, английским, немецким и персидским. Но что удивительно и симпатичнее всего, он, будучи в Баку, еще в 1897 году принял по глубокому убеждению мусульманство... Страшно любит мусульман, турок и Азербайджан и считает себя его подданным” (9).

На юге Франции Садыг прожил почти четыре года. В письмах Али беку он пишет, что чувствует себя хорошо, поправился, климат для него оказался благотворным. Но и здесь тревоги и сомнения о будущем его не оставляют. Он по-прежнему ищет хоть какое-нибудь занятие, чтобы иметь заработок: “...жить здесь без дела, без заботы, вдали от родины и близких очень тяжело, несмотря на все мои старания до сих пор никакой работы, никакого занятия не мог найти” (20.I.1923 г.) (10).

Садыг беспокоится о своих братьях и родных в Баку, не может наладить с ними переписку и в то же время боится навредить им: “Теперь я опасаюсь им писать, боясь, что может быть даже самое невинное письмо им навредит, могут придаться, что они находятся со мной в переписке. Вообще мое душевное состояние невыносимо” (01.VII.1923 г.) (11).

В середине июня 1922 г. Садыг переехал из *Vallauris* в *Nice* (около Ниццы) и в Париж больше не возвращался.

* 1922 г.

В письме от 26 июня 1923 г. он сообщает, что наконец получил по почте письмо из Баку от брата Рагим бека, который сообщает о благополучии всех родных, хотя “организованное в последний год коммерческое дело лопнуло и брат потерял все”. Садыг радуется, что Бог сохранил им жизнь и здоровье.

В этом же письме он пишет Али беку: “получил от Мамед Эмина Расулзаде его “Историю Азербайджана” с твоим предисловием... Я ему признателен за любезное внимание... Читаю я ее с большим интересом, ибо книга написана очень живо и заключает много ценных и совершенно точных сведений. О себе ничего нового.... Не имею работы... и это обстоятельство меня подавляет... Средства к жизни истощаются и нужно во что бы то ни стало что-нибудь предпринять” (12).

Садыг обращается за помощью к Али беку, надеясь что он с помощью друзей найдет ему хоть какую-нибудь работу: “нужно похлопотать, нужно переговорить, нужно написать кому следует, не откладывая в долгий ящик”. Садыг сообщает сведения о себе: “Кроме своего родного тюркского и русского языка, владею хорошо французским языком, предназначался раньше, до захвата большевиками Азербайджана, правительством Азербайджана быть аккредитованным, как представитель этого правительства в Польшу или в Швейцарию. Я не претендую на какую-нибудь видную должность, лишь бы была должность и заработок по какому угодно министерству, лишь только не в малярной местности, конечно предпочел бы Константинополь, чтобы быть вместе с Вами и близко от братьев”.

Садыга все больше и больше заботит его дальнейшая судьба. “Несмотря на крайнюю экономию и бережливость, ресурсы мои истекают. Не позже весны нужно найти какое-нибудь место, какую-нибудь работу, заработок, иначе положение мое будет безвыходным” (13).

Пытаясь как-нибудь облегчить свое положение, Садыг просит Али бека незамедлительно выслать ему по почте некоторые бумаги и документы, оставленные им при отъезде в Париж на хранение. 30 марта 1924 года он сообщает о получении пакета с документами, но надежда получить что-нибудь за акции почти пропала. Не надеясь больше на Али бека, Садыг дает уроки турецкого языка, заочно поступает “студентом в школу”, в надежде что она поможет ему правильно писать по-французски, просит прислать книгу-грамматику турецкого языка на французском языке, так как преподавать приходится на ффра-

нцузского. Кроме этого, генерал Садыг Агабекзаде рассылает повсюду объявления, что дает уроки турецкого, русского и французского языков. А дела в школе, где он работает уже 5 месяцев идут успешно и он получает похвальные отзывы на свою работу. “Все же мое, хоть и невольное пребывание во Франции окажется продуктивным”, - не без иронии сообщает он Али беку (14).

И только в середине 1926 года фортуна улыбается ему: “По всей вероятности в январе будущего года снова (так в тексте - Л. Ш.) поеду в Польшу для поиска работы - пишет он, и позже - “в середине января покидаю Францию и уезжаю в Польшу” (15).

“Дело в том, - продолжает он, - что месяца два-три назад получил предложение от Университета во Львове занять место *“lecteur-repetiteur de la langue turque”* (преподавателя турецкого языка - Л.Ш.). Найдя это предложение подходящим для себя, я выразил согласие” (16). “Новым своим положением я доволен и благодарю Бога за его милость. Мое не посредственное начальство - профессор восточных языков в Университете* оказался прекраснейшим человеком чудной души и великого такта... благодаря его чрезвычайно благожелательному отношению ко мне, я чувствую себя не одиноким и заброшенным... Студенты и студентки воспитанные и очень симпатичные люди, и отношения мои с ними установились самые хорошие... профессор мой устроил меня в самом Университете, где временно имею бесплатную комнату, в виду этого содержание мое не очень большое 270 zloty (злотых - денежная единица Польши - Л.Ш.) в месяц за 8 часов лекций в неделю, хватает на скромную жизнь” (17).

В письме от 3 декабря 1927 г. он более подробно сообщает о своем положении в Университете: “я веду, главным образом, практические занятия, т.е. легкое чтение и перевод турецких и персидских текстов совместно с грамматическим анализом; кроме этого, временно, до прибытия лектора арабского языка из Алжира, занимаюсь с первым курсом студентов по грамматике арабского языка... Преподаю на французском языке, ибо на польском еще не умею достаточно объясняться” (18).

Работая в Университете, Садыг не раз обращался к Али беку за советами и с просьбой прислать ему дополнительную литературу для обучения студентов: “Посоветуй мне, какую турецкую газету мне вы-

* Профессор Смогоржевский, бывший ученик проф. Бартольда в Петербурге.

писать для Университета, для упражнения чтения со студентами. Желательно чтобы шрифт печати был наиболее крупным и ясным и чтобы направление было умеренным. Кроме того, мне нужны хрестоматии с турецкими и персидскими текстами легкого содержания, опять-таки для упражнения, чтения и перевода со студентами” (19).

Выезжая из Франции во Львов, Садыг Агабекзаде, кроме устройства на работу, лелеял и другую мечту: “Бог даст, может быть, оттуда мне удастся приехать к тебе, повидаться с тобой и семьей”. В августе 1927 года он пишет о том же: “Будущее лето, Бог даст, на летние свои каникулы, которые начинаются 1-го июля, может быть мне удастся приехать в Стамбул повидаться с Вами. Теперь я к вам ближе, чем из Ниццы”. В феврале 1928 года, не теряя еще надежды на свидание с родными Садыг интересуется ценами в Стамбуле “...ибо может случиться, что за время летних вакансий поручат мне некоторую работу по турецкому языку, которую нужно будет исполнить в Стамбуле. За это министр народного просвещения здесь может лишь дать мне путевые расходы туда и обратно; жить же должен буду на получаемое свое жалование... И вот меня интересует вопрос можно ли на эту сумму жить там прилично летние месяцы ? “ (20).

Была ли осуществлена эта поездка нам выяснить не удалось. Между тем, переписка с Али беком становится все реже: “Давно мы с тобой не переписывались. Последнее мое письмо было в феврале 1935 года, - пишет Садыг в письме датированном 30 декабря 1937 года. В нем он сообщает, что пользуясь летними каникулами ездил “в местность Трускавиев”, чтобы отремонтировать там несколько свой ослабевший организм”. Видимо там состоялась у него встреча с “дорогими племянниками”, которые приезжали к нему. Это встреча была для Садыга большой радостью, т.к. редкие письма и весточки от родных были крайне затруднены: “Из Кавказа не имею никаких известий”, - пишет он в этом письме... Мои занятия в Университете продолжают-ся, теперь уже 11-й год, как здесь работаю. Здоровье более или менее в порядке, но очень ослабел, время от времени болел” (21).

Заканчивать повествование о жизни бывшего генерал-майора Садыга Агабекзаде, ставшего по воле судьбы преподавателем восточных языков вдали от родины, приходится пользуясь выдержками из его последнего письма, сохранившегося до наших дней. Написано оно было 11 января 1939 года и как все предыдущие, адресовано Али бе-

ку Гусейнзаде - единственному родному человеку, который все эти годы поддерживал и заботился о нем:

“Дорогой милый брат *Alibey!*

...Очень давно не имею от вас известий... Пишу эти строки еще не совсем поправившись от гриппа, который свирепствует здесь в виде эпидемии уже несколько недель... Вообще здоровье мое очень пошатнулось, начиная еще от июня прошлого года болел почти все три месяца летних каникул, началось и тогда от гриппа с осложнением сердца. Годы, дорогой, берут свое, сильно ослабел и теперь с некоторым трудом работаю в Университете, благодаря Богу пока еще дотягиваю...” (22).

Прожив долгую жизнь, не думал генерал-майор Магомед Садыг Агабекзаде, что последние годы своей жизни окажется в оккупированной немцами Польше - шла вторая мировая война. Однако, получивший военное образование, он не смог применить свои знания, полученные в юности. Бывший генерал стал ученым-востоковедом, преподавателем, человеком мирной профессии. Тернистый жизненный путь его закончился холодной осенью 1944 г.

В возрасте 79 лет Садыг Агабекзаде скончался во Львове, вдали от Родины, вдали, но храня ее в сердце.

Список использованной литературы:

1. “Энциклопедия Азербайджанской Демократической Республики”. Баку, 2004, стр. 100-101
2. Государственный Архив Литературы и Искусства Азербайджанской Республики, фонд 649, опись 1, дело 248.
3. Там же.
4. Там же.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же, д. 249.
8. Там же.
9. Там же.
10. Там же, д. 250.
11. Там же.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Там же, д. 251.

16. Там же.
17. Там же, д. 252.
18. Там же.
19. Там же.
20. Там же, д. 253.
21. Там же, д. 254.
22. Там же.

Lyudmila Şalamova

Mühacirətdə

Xülasə

Oxucuların diqqətinə təqdim edilən məqalə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri, general-mayor Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadəyə həsr olunmuşdur. Peterburqda hərbi təhsilini aldıqdan sonra o, uzun illər Qafqazda, Türküstanda, Şərqi Xəzər bölgəsində artilleriya hissələrində xidmət edirdi. Qırx səkkiz yaşında istefaya çıxan hərbiçi dogma yurdu Göyçaya qayıtmış, lakin I Dünya müharibəsi başlananda yenidən səfərbər olunmuşdur. Yalnız 1917-ci ildə əlli iki yaşlı Sadiq general-mayor rütbəsində Göyçaya gayıtdı.

Bu vaxtdan o, gənc demokratik dövlətin daxili işlər orqanlarının təşkilində fəal iştirak edir, daxili işlər naziri vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra, 1920-ci il noyabrında, Sadiq Ağabəyzadə mühacirət etmək qərarına gəlir.

Sadiqın qohumlarına göndərdiyi şəxsi məktubları əsasında yazılmış hazırkı məqalədə Fransada, sonra isə Polşada sürdüyü ömründən bəhs olunur.

Lyudmila Shalamova

In emigration

Summary

Given article for a reader is devoted to the general – major, Minister of Internal Affairs of Azerbaijan Democratic Republic Magomed Sadig Bekh Agabekzadeh.

Having received military education in Petersburg he served in artillery parts in the Caucasus a long time then in Turkistan and Transcaspian region.

At the age of 48 years he was in resignation and returned in native Geokchay but with the beginning of the First World War he was again mobilized. Only in 1917 52-years old Sadig returned in Geokchay in a grade of the general – major.

Since that he has actively participated in the organization of law-enforcement bodies of young democratic republic, acted as Minister of Internal Affairs of ADR.

That was till November, 1920 when after coming to power of bolsheviks Sadig Agabekzadeh decided to emigrate abroad.

This article based on personal letters of Sadig is devoted to his relatives about how was his further life in France and then in Poland.

Fikrət Bağirov

Milli hərəkətin ilk salnaməçisi

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan tarixində xalqının taleyinin yeni məcraya yönəlmiş hadisə baş verdi. Həmin gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən Milli Şura ölkəmizdə müstəqil demokratik dövlətçiliyinin əsasını qoydu. Lakin bu böyük tarixə gərgin ictimai-siyasi, ideoloji çəkişmələrlə, qanlı hərbi savaqlarla, çoxlu məşəqqət və məhrumiyyətlərlə dolu mübarizə yolu aparırdı. 1910-cu illərdən başlayaraq istiqlal davasının önündə gedən, dövlətimizin əsas müdafiəçisi olan, Cümhuriyyətin süqutundan sonra amalı uğrunda mübarizəsini davam etdirən təşkilat adını vaxtaşırı dəyişsə də, mahiyyətinə sadıq qalan “Müsavət” partiyası olmuşdur.

İllər ötdükcə milli tarixin bu şanlı səhifəsini yaddaşlara köçürmək üçün həmin hadisələri qələmə almaq zərurəti yarandı. Bu şərəfli iş ilk dəfə erkən yaşlarından Azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda çarpışan, həm doğma yurdunda, həm də mühacirətdə milli hərəkətin lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarından biri Mirzəbala Məmmədzadəyə nasib oldu.

Mirzəbala Məmmədzadə xalqın tarixində dönüşə səbəb olan sözügedən hadisədən iyirmi il əvvəl – 1898-ci ildə Abşeronun Zirə kəndində dünyaya gəlmişdir. 1907-ci ildə iş axtarışı ilə Bakıya gələn oğlan burada rus-tatar məktəbinə daxil olur. Oranı 1914-cü ildə bitirdikdən sonra təhsilini Bakı Texniki Sənaye məktəbində davam etdirirdi. Ədəbiyyata meyl göstərən gənc o vaxt yaradıcılığına yenicə başlayan Cəfər Cabbarlıya rast gəlib onunla dostlaşır.

1917-ci ilin fevral hadisələri Rusiya imperiyasını mərkəzindən ən uzaq uc-qarlarınadək lərzəyə saldı, cəmiyyətin bütün təbəqələrini hərəkətə gətirdi. Yeni yaranmış demokratik ab-havada müxtəlif siyasi qüvvələri canlandırır, əsarətdə olan xalqların milli hərəkətləri meydana çıxırdı. İctimai cərəyandan kənarda qala bilməyən Mirzəbala siyasətə fəal qoşulur. Bu zaman Azərbaycanın milli- azadlıq qüvvələri arasında aparıcı mövqe Müsəl-

man Demokratik “Müsavat” partiyasına məxsus idi. Qeyd edilməlidir ki, 1917-ci ilin fevralınadək gərgin siyasi iş aparan və türkçülük ideologiyası sahəsində məqalələr yazan M.Ə. Rəsulzadənin partiya sədirliyinə keçməsi təşkilatın islam birliyi ideyasından imtina edərək milli məfkurəni qavranmasına səbəb oldu.(1) Həmin dövrdə hərəkət başçılarından əsas qayəsi Azərbaycan və digər türk xalqları üçün milli muxtariyyətə nail olmaq idi. Bu məqsəd 1917-ci ilin martında Gəncədə təsis olunan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyasının məramnaməsində əksini tapmış, sonra isə onu M.Ə. Rəsulzadə apreldə Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanları qurultayında söylədiyi məruzəsində dərinlən təhlil edib tutarlı dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Mövqe yaxınlığı Türk Ədəmi-Mərkəziyyət və “Müsavat” partiyalarının tezliklə birləşməsinə gətirib çıxardı.

M. Məmmədzadə məhz bu siyasi qüvvəyə ömrünün sonunadək taleyini bağlamışdır. Dövrün siyasi dəyişikliklərinə həssaslıqla yanaşan gənc oğlan milli hərəkətin əsas mətbu orqanları olan “Açıq söz”, “Bəsirət” qəzetlərində bu və ya digər hadisəyə münasibət bildirirdi. Siyasi proseslərdən təcrid olunmaq istəməyən Mirzəbala Zaqafqaziya Seymi təşkil edildikdə Tiflisə köçür. Azərbaycan istiqlalə yetəndən sonra mətbuatda artıq təcrübə qazanmış M. Məmmədzadə T. Hacızadə ilə birlikdə “Müsavat”ın nəzdindəki “Gənclər cəmiyyəti”nin orqanına çevirilmiş “Gənclər yurdu” dərgisini təsis edir. Eyni zamanda onun Azərbaycanın 1905–1917-ci illərdə baş verən ictimai-siyasi prosesləri tədqiq edən “İki inqilab arasında” əsəri çapdan çıxdı. Burada ölkə həyatının bir çox sahələrinə – mətbuata, maarifə, teatra, qadın və din məsələlərinə hər tərəfli nəzər salınmışdır.

M. Ə. Rəsulzadənin “ədəbiyyatın durduğu bir dövr” kimi səciyyələndirdiyi, M. Məmmədzadənin özünün isə “quruluşla bağlı əsərlərin”(2) əmələ gəlmədiyini hesab etdiyi bu illərdə gənc müəllif “Bakı uğrunda mübarizə” (3) pyesini ortaya qoyur. Azərbaycan paytaxtının milli dövlətçiliyin düşmənlərindən qurtulmasına həsr olunan əsər şanlı hadisənin ildönümündə – 1919-cu il sentyabrı 16-da səhnələşdirilmişdir. Sovet dönəmində bu dramaturgiya nümunəsi teatr səhnəsinə və kitab rəflərinə yol tapa bilmədiyindən tamaşaçıların və oxucuların bir neçə nəslindən bixəbər qalmışdır. Tezliklə, oktyabrın 24-də Azərbaycan Dövlət Teatrı qapılarını tamaşaçıların üzünə açdı. Bu mühüm mədəniyyət hadisəsini “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən “Hökumət və teatr məsələsi” məqaləsində işıqlandıran Mirzəbala Məmmədzadə milli səhnənin nüfuzunun qaldırılması vasitələrini nəzərdən keçirirdi.(4)

Məclisi Məbusan fəaliyyətinə başladıqdan sonra iclaslarının stenoqramlarını aparan M. Məmməd zadə siyasi hadisələrdən bir başa agah olmağa imkan tapırdı. Müşahidələrinin sayəsində xeyli publisistik məqaləsi ərsəyə gəldi.

Qırmızı ordunun Bakıya girdikdən bir gün sonra 1920-ci il aprelin 28-də axşam Cəfər Cabbarlının evində Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavət” partiyasının başçısı M. Ə. Rəsulzadənin sədarətilə keçirilən gizli yığıncaqda istilaçılara qarşı mübarizə yolları müzakirə edilib Müqavimət Komitəsi yaratmaq qərara alındı. Milli hərəkətin liderinin tövsiyəsi ilə qurumun sədirliyinə Mirzəbala Məmməd zadə seçildi. Komitə üzvləri qısa müddətdə gərgin iş görərək qizli mətbəə yaradıb 1918-1920-ci illərdə “Müsavət” partiyasının rəsmi orqanı olan “İstiqlal” qəzetinin nəşrini davam etdirdilər. (5) Yazılarının müəllifləri yeni tərzdə müstəmləkə idarəçiliyini bərpa edən sovet rejimi ilə, onun Azərbaycandakı başçısı N. Nərimanovla, həmin hakimiyyətə təslim olub vəzifə alan keçmiş parlament üzvləri S. Ağamalıoğlu, İ. Əbilov və digərləri ilə açıq mübarizə meydanına çıxaraq bu hökumətin milli maraqlara zidd əməllərini ifşa edirdi.

Eyni zamanda leqal fəaliyyət də göstərən M. Məmməd zadə Azərbaycan Ali Xalq Təsərrüfatı Şurasında tərcüməçi və məktəbdə müəllim işləyirdi. 1922-ci ildə Bakıda onun “Azərbaycan türk mətbuatı” adlı kitabı işıq üzü gördü.

1923-cü ilin iyulunda sovet xüsusi orqanları “İstiqlal” qəzetinin çap olunduğu yeri aşkar etdikdə M. Məmməd zadə bir müddət gizli şəraitdə yaşayır, 1924-cü ilin mayında Ənzəliyə köçməyə imkan tapır. İş axtararkən Təbrizdə, sonra isə Sulduz şəhərində məskən salan mühacir İstanbulda M. Ə. Rəsulzadənin redaktəsi ilə çıxan “Yeni Qafqasya” dərgisinə məqalələr göndərirdi.

Ömrünün qalan hissəsini ictimai xadim və jurnalist Azərbaycan milli müca-diləsinin və vətən tarixinin bir çox məqamlarının tədqiqinə həsr etdi. İstanbula gəl-diyi 1927-ci ildə onun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını zəruri edən amillərin öyrənilməsinə yönələn “Azərbaycan misaqi-millisi; 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili” əsəri işıq üzü gördü. Həmin il onun “Ermənilər və İran” kitabı da çapdan çıxdı. Burada bölgəmizdə baş verən milli münəfişələrin tarixi kökləri araşdırılır, mahiyyətlərinə aydınlıq gətirilir.

1931-ci ildə Moskva ilə Ankara arasında bağlanmış müqaviləyə görə Türkiyə ərazisini tərk etməli olan azərbaycanlı mühacirlərinin bir çoxu Av-

ropaya üz tutdular. Onların əksəriyyəti kimi Mirzəbala Məmmədzadə də 1932-ci ildə Qafqazın müstəqilliyi uğrunda hərəkətlərə həmişə rəğbət bəsləyən Polşaya köçüb paytaxtı Varşavada məskən salır. Berlində “İstiqlal” qəzetini və “Qurtuluş” jurnalını nəşr etdirən milli hərəkətin başçısı M. Ə. Rəsulzadə ilə daim sıx təmasda olan publisist bu illərdə həmin orqanlara çoxlu dərinməzmunlu məqaləsini göndərirdi.

1936-cı ilin avqust ayında Varşavada Milli Azərbaycan “Müsavat” Xalq firqəsinin qurultayı keçirilmişdir. Burada milli qüvvələrin önündə gədən təşkilatın 25 illik mübarizə yolunu, inkişaf mərhələlərini “təsbit, tərifi və təfsir etmək”(6) zərurəti vurğulanıb partiya tarixinə dair əsərin yazılması məsələsi qoyuldu. Tədbirdə fəal iştirak edən M. Məmmədzadə bu şərəfli işə şövqlə girişərək iki ilə “Milli Azərbaycan hərəkəti. Milli Azərbaycan “Müsavat” Xalq firqəsinin tarixi” risaləsini ərsəyə gətirdi. Əsərin yazılmasına bütün zehni və mənəvi güc və bacarığını sərf etmiş müəllif təşkilatın yaranma səbəblərini tam aydınlıqla ortaya qoymuş, qələbəsinə gətirən yolunu, milli dövlətin süqutundan sonra ölkə daxilində və xaricdə, mühacirətdə apardığı mübarizəni müfəssəl təsvir etmişdir. 1938-ci ildə Berlində “Qurtuluş” jurnalının mətbəəsində çap olunmuş kitabın müqəddiməsində deyilir: “Firqə konfransında aldığı əmrin yerinə yetirilməsi naminə Milli Azərbaycan “Müsavat” Xalq Firqəsi haqqında yazılan bu ilk əsəri nəşr etməyə müvəffəq olmaqla yazı heyəti Azərbaycan milli qurtuluş davasının möhtac olduğu lazımlı bir məxəzin vücuda gəldiyinə inanır.

Firqəyə mənsub arkadaşlar, istiqlal cəbhəsində bulunan vətəndaşlar və milli qurtuluş hərəkətimizin dostlarından ibarət əfkari-ümumiyyənin bu qnayətdə olma-sını eşitməyin əziz arkadaş Mirzəbala ilə birlikdə bizim üçün də çox zövqlü bir şey olacağı təbiidir.”(7)

İkinci Dünya müharibəsinin başlamasından sonra M. Məmmədzadə Almanıyanın işğalına məruz qalmış Polşadan yenidən İstanbula qayıtmışdır. Elmi araşdırmalarını davam etdirən tədqiqatçı “Türk ensiklopediyası” və “İslam ensiklopediyası” üçün Azərbaycan tarixinə dair məqalələr yazır. 1949-cu ildə Ankarada təsis edilən “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin təşəbbüskarlarından biri də M. Məmmədzadə olur. Həmin qurum onun xalqımızın qədim mənşəyinin öyrənilməsinə həsr olunan “Azərbaycan tarixində türk Albaniyası” əsərini dərc etdirir. Qocaman jurnalist dərnəyin buraxdığı “Azərbaycan” dərgisi ilə də fəal əməkdaşlıq edirdi. 1954-1956-cı illərdə nüfuzlu alim Münhendə yerləşən SSRİ-ni öyrənən institutda işləyir, elmi şurasının sədr və sədr müavini vəzifələrində çalışırdı.

1955-ci il martın 6-da Azərbaycan İstiqlal mücadiləsinin öndəri, milli dövlətçiliyimizin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə vəfat etdi. Milli hərəkət başçısının mühacirətdəki ən yaxın məsləkdaşı M. Məmmədzadə məfkurə, əqidə yoldaşları üçün bu ağır itkidən dərinlən mütəəsilənərək “Azərbaycan” məcmuəsində yazırdı ki, M. Ə. Rəsulzadənin “müstəqil milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin müddətinə (1918–1920) gərək parlamentdə, gərəksə parlament xaricindəki nitq və məruzələri, məqalə və bəyanatları da bu milli türk dövlətinin və bu ilk müsəlman cümhuriyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət edirdi”.(8)

Bu hüznli hadisədən sonra partiya sədrliyinə keçən Mirzəbala Məmmədzadə bütün söylərini milli-azadlıq hərəkətinin yaşamasına yönəldirdi. Lakin ömür bu mübariz insana vəfa etmədi və o, 1959-cu il martın 8-də İstanbula ürək çatışmazlığından dünyasını dəyişdi.

1953-cü ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 35-ci ildönümü ərəfəsində milli dövlətin banisi M. Ə. Rəsulzadə xanımı ilə birlikdə üçrənqli bayrağımızı tikdilər. Həmin dövlət rəmzi onilliklər milli mücadiləsinin digər nümayəndəsi Gülmirzə Bağirovun ailəsində qorunub saxlanılmış, nəhayət, vətənə gətirilərək Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə hədiyyə edilmişdir.(9) Hazırda bu misilsiz tarixi eksponat Muzeyin Cümhuriyyətə həsr olunan bölməsində nümayiş etdirilir.

Yurdsevərlərin bu istiqlal təcəssümünə bəslədikləri sevgi duyğularını M. Məmmədzadənin gənclik dostu və məsləkdaşı Cəfər Cabbarlı “Azərbaycan bayrağına” şerində tam səmimiyyətlə izhar etdi:

Bu göy boya göy moqoldan qalmış bir türk nişanı,
bir türk öglu olmalı.
Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı,
ürəklərə dolmalı.
Al boya da azadlığın, təcəddüdün gümanı,
mədəniyyət bulmalı.
Səkkiz hərflə bu ulduz səkkiz hərflə
öz yurdu.
Əsarətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi
səhərlərə uçmuşdur.

Ömrünün əsas qayəsi milli mücadilə olan Mirzəbala Məmmədzadənin coxsaxəli yaradıcılığının ən mühüm əsəri “Müsavət” partiyasının tarixinə

dair yuxarıda qeyd edilən “Milli Azərbaycan hərəkatı” kitabıdır. Burada Quzey Azərbaycanın Rusiya imperiyası ərazisinə qatıldıqdan sonra milli özünüdərk, məfkurənin təşəkkülünə, inkişafına nəzər salınır, onu istiqlal mücadiləsi səviyyəsinə qaldıran daxili amillər və zahiri mühit təhlil edilir. Tədqiqatı “müsavətçilik” ideologiyasını meydana gətirən səbəbləri araşdırmaqla başlayan müəllif, onun ümummüsəlman anlayışından milli təfəkkürədək keçdiyi kamilləşmə yolunu səciyələndirərək yazır: “Millətin vicdanından doğan və ona xitab edən “müsavətçilik” milləti birləşdirən, onun mənəvi həmrəyliyini təmin edən, millətin fərdləri arasında fikirlərdə, duyğularda, qənaətlərdə bir vəhdət və müvazinət vücudə gətirən bir qüvvə olduğu üçün sarsılmayan əsaslı ictimai və ruhi bir təmələ dayanır”.(10) Həmin əsər milli müstəqilliyə gətirib çıxaran ictimai hərəkatların öyrənilməsində dəyərli məxəz olduğundan onun qısaca icmalını verməyi lazım bilirik.

Azərbaycanda XIX əsrdə yaranan ictimai-siyasi cərəyanları təhlil edən M. Məmmədşad XX əsrin əvvəlində, 1905–07 illər inqilabı ərəfəsində, onların iki qola – Rusiya liberalları ilə həmahəng işləyən mütədillər və daha radikal meyilli inqilabçılar hərəkatlarına haçalandığını göstərir. Sonuncu təməl əsasında yaranan mütəşəkkil qurum – “Difai” partiyası təsis edildi. Adından bəlli olduğu kimi milli mənafeyini qorumaq məqsədilə yaradılan təşkilat ilk bəyannaməsində ermənilərin torpaq iddialarına kəskin cavab verdi: “Mütəşəkkil bir əsəri-qüvvəyə malik, eyni zamanda yeni silahlarla, hətta toplarla mücəhhəz “Daşnak” fırqəsi bir tərəfdən silah gücü ilə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini kəndisinə tabe edib ən ümdə məqsədi təqib edir; o da Qafqazya daxilində bütün müsəlmanları qirib bitirdikdən sonra onların yerini işğal etməkdir. Ermənilərin bu məqsədlərinə nail olduqdan sonra məqsədləri Qafqazya erməni xalqı üçün milli müstəqil bir idarə yaratmaqdır. Fırqəmizin başlıca məqsədi ayrı-ayrı Qafqazya xalqları arasında səmimi qardaşlıq və birlik yaratmaqdır”.(11)

“Müsavət” partiyasının yaranıb inkişaf etdiyi ictimai-siyasi mühitə nəzər salan müəllif onun təşəkkülündə Əli bəy Hüseynşadın buraxdığı “Həyat” qəzetinin və “Füyuzat” jurnalının xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulayırdı. Tatar mütəfəkkiri və ictimai xadimi Yusif Akçuraoğlunun yazdığı kimi “...Əli bəy Hüseynşad Azərbaycanca yalnız dil və ədəbiyyat sahəsində deyil, hətta siyasətin nəzəriyyəsində belə mərkəzi Osmanlı dövləti olmaq üzrə türkcülük, bütün türklük, hətta panturançılıq fikir cərəyanına ilk nəfəs verən adamdır”. Məhz bu cərəyandan “acıqca ilham alan...”Müsavət” ümmətçilikdən millətçiliyə keçərək inqilabçılığa doğru

mühüm bir addım atdı”.(12) Həmin müddəanın mahiyyətini M. Ə. Rəsulzadə “Milli dirilik” məqaləsində açdı: “Millət dili, dini, ənənələri, ədəbiyyatı, tarix və adətləri bir olan cəmiyyəyi-bəşəriyyəyə deyildir. Təkcə din birliyi milləti təşkil edə bilməz”.(13) 1915-ci ildə nəşr olunmağa başlanan “Açıq söz” qəzeti oxucularına artıq “gündəlik türk qəzeti” kimi təqdim edildi.

1917-ci il fevral inqilabından sonra baş verən hadisələr – Gəncədə Nəsisib bəy Yusifbəylinin başçılığı ilə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət partiyasının yaradılması, onun “Müsavət”la Qafqaz və Ümumrusiya müsəlmanlar qurultaylarında sıx əməkdaşlığı – həmin ilin oktyabr ayında Azərbaycanda ən mötəbər siyasi qüvvə olan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət “Müsavət” partiyasının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Qurumun əsas qayəsi “Rusiya dövlətinin şəkli idarəsi milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə qurulu qoşma (federativ) xalq cümhuriyyətlərindən ibarət” olması idi. 1919-cu ilin dekabrında artıq müstəqil dövlətin paytaxtında keçirilmiş partiyanın ikinci qurultayının qətnaməsində sözügedən məsələ ilə əlaqədar qeyd olunurdu: “...Bu təbii yolun ilk pilləsinə qədəm qoymaq üzrə firqəmiz sabiq Rusiya imperiyası daxilindəki həqayiqə nəzərən Rusiya cümhuriyyətinin milli-məhəlli muxtariyyətlər əsası üzərinə binalanmış qoşma xalq cümhuriyyəti şəklində qurulmasını...tələb edirdi. Vaxtilə bir çox etirazlara səbəb olan bu məqsədlər bu gün birər əmri-vaqedir...O cümlədən, Azərbaycan yalnız muxtar deyil, müstəqil bir halda yaşayır və istiqlalını beynəldüvəl tanıtdırmaq üçün çalışır. Firqəmizin mənəvi müzəffəriyyətləri təzahüratından olan Azərbaycan istiqlalını göz bəbəyi kimi saxlamaq əsas amalımız olduğu kimi, eyni zamanda firqəvi namusumuzun icabıdır”.(14)

Rusiya və Azərbaycan bolşevikləri Cümhuriyyət Məclisi Məbusanına hakimiyyəti təhvil vermək tələbi ilə birgə ultimatum təqdim etdikdə milli dövlətçiliyin qorunması uğrunda sonadək mübarizəni məhz “Müsavət” fraksiyası apardı. M. Ə. Rəsulzadə bu mövqeyi parlamentdəki yekun nitqində belə izhar etdi: “İstiqlalımızı göz bəbəyi kimi müdafiəyə qərar verən bir məclisə dinlədiyi bu ultimatumu qəbul etmək hökuməti kəndi əliylə dost qısvəsinə bürünmüş düşməne təslim etməkdir. Biz buraya millətin iradə və arzusu ilə gəldik, bizi buradan yalnız qüvvə və sünqü çıxarmalıdır...”.(15)

Yenicə hakimiyyətə gəlmiş kommunist hökuməti ölkənin siyasi təşkilatlarını onu tanımağı, əks təqdirdə fəaliyyətini dayandırmağı tələb etdi. 1920-ci il aprelin 29-da Bakıda toplanmış fəvqəladə “Müsavət” konqresi bu hədə-

ləyici təklifi qəti olaraq rədd etdi. Müəllifin yazdığına görə, “Müsavət”-in “gərək parlamentdə, gərəksə də parlament xaricindəki açıq və qətiy-yətli mövqeyi, istiqlal ideyasına bağlılığı”(16) ondan kənarda olan, yaxud digər siyasi təşkilatlara mənsub milli ruhlu ziyalıları bu quruma cəlb edirdi. Tarixi sənəd olan bu kitabda bolşeviklərin hakimiyyəti təhvil aldığı zaman üzərinə götürdükleri öhdəliklərinin müddəalarını çox keçmədən kobudcasına pozduqlarını bənd-bənd göstərilir. Əsərdə sovet quruluşunun əsl mahiyyəti dərinlən təhlil edilir, kommunist siyasətinin həqiqi məqsəd və məramı əyani şəkildə üzə çıxarılır. İstiqlalının itirilməsi ilə barışmaq istəməyən xalq ölkənin bu və ya digər bölgəsində silaha sarılıb qəbskarlara qarşı üsyana qalxırdı. “Üsyanın bel sütununu milli ordumuz təşkil edirdi. Əvvəlcə Gəncə qiyam etmiş, onunla bərabər Tərtər, Ağdam, Bərdə, Göy-çay, Şəki, Quba, Lənkəran üsyan bayrağını qaldırmış, aylarla davam edən bu üsyanlarda ruslara mühüm tələfat verilmişdir. Sovet mənbələrinin etiraflarına görə, 1924-cü ilədək geniş miqyasda 54 silahlı üsyan baş vermişdir”.(17)

1923-cü ildə Cümhuriyyətin yaradılmasının beşinci ildönümündə gizli “Müsavət”-in mərkəzi komitəsi xüsusi bəyannamə yaymışdır: “Əsarətin qaranlıq və boğucu zindanları içində yenidən məsud günlərimizi xatırlayırıq. Bu gün 28 mayıdır.

O 28 mayı ki, siyasət səhnəsinə müstəqil Azərbaycan dövləti çıxardı. Azərbaycan türkünün qəlbində unudulmaz bir istiqlaliyyət və hürriyyət xatirəsi buraxdı... Bu gündən etibarən Azərbaycan türkləri beynəlmiləl siyasət səhnəsinə atılaraq dövlət həyatı yaşamağa başlamışlar... Azərbaycan milli, mədəni və iqtisadi inkişafının rəhni olan siyasi istiqlalını qazanmışdır...

Yaşasın Azərbaycan istiqlalının timsalı olan üçrəngli bayrağımız!”.(18)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra onun bir çox xadimi vətəni tərk edərək İrana, Türkiyəyə, Avropa ölkələrinə pənah gətirmişlər. Dünyanın müxtəlif güşələrinə səpələnmiş azərbaycanlı mühacirlər olduqları yerlərdə bir araya gəlib təşkilatlanmağa çalışırdı. Parisdə Ələmərđan bəy Topçubaşov onları ətrafına yığıb cəmləşdirirdi. Digər şəhərlərdə bu yöndəki fəaliyyətdə nizamsızlıq və pərakəndəlik hökm sürürdü. “Müsavət” lideri M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki ilk tədbirləri partiyanın xarici ölkələr bürosunun yaradılması və “Yeni Qafqasya” məcmuəsinin təsis edilməsi olmuşdur. Həmin büronun təşəbbüsü ilə bərqərar olunmuş Milli Mərkəz Azərbaycanın xaricdə məskunlaşmış bütün siyasi qüvvələrinin həmahəng, mütəşəkkil fəaliyyət göstərməsi üçün çalışırdı.

Milli Mərkəz Gürcüstan və Şimali Qafqaz milli təşkilatları ilə əlaqə

yaradıb sıx əməkdaşlıq edərək əvvəlcə Qafqaz İstiqlal Komitəsinin təsisinə, sonra isə Qafqaz Konfederasiya Paktının imzalanmasına nail oldu. Mərkəz SSRİ-də yaşayan digər türk və başqa qeyri-rus xalqların nümayəndələri ilə təmas qurub “Prometey” təşkilatı çərçivəsində ölkə daxilində azadlıq mübarizəsini davam etdirirdi. 1936-cı il partiya konfransındakı nitqində başçılıq etdiyi təşkilatın istiqlal mücadiləsindəki yerini müəyyənləşdirən M. Ə. Rəsulzadə demişdir: “Azərbaycan istiqlal hərəkətində yolgöstərənlik rolunda bulunan və qurtuluş savaşını yürüdən biricik fırqə “Müsavat”dır. Bunun yanında başqa fırqə və təşkilat yoxdur”.(19)

Əsərdə mühacir mətbuat orqanlarının Azərbaycanda və SSRİ-nin digər milli bölgələrində apardığı təbliğat işinin təsirindən xüsusilə bəhs olunur. İlk nömrəsində məramını açan “Yeni Qafqasya” dərgisi dogma yurdunun mövcud durumunu məcazi mənada təsvir edərkən yazırdı: “Mövzumuzu düşünərkən Qafqaz, bu gözəl məmləkət, bəhri-Xəzər ilə Qara dəniz arasındakı bu tarixi bərzəx, qədim yunanların “qızıl dəri” deyə təbir etdikləri bu zəngin ölkə daşqın halıyla və ...çox parlaq istiqbalıyla təxəyyülümüz qarşısında silsilə rəsmi-keçid yapdı.

Bəhri-Xəzər sahilində başlayan ilk mənzərə güvvətli bir aydınlıq təşkil edir. Bu, səmalara doğru yüksələn bir atəş idi. Azərbaycan isminin mü səmmasının təşkil edən atəş. O atəş ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə ilk əvvəl onun yaxdığı ocaq başında təəssüs edilmiş, o atəşi-müqəddəs ki, Promtrey onu oğurlayaraq yer üzərinə gətirdiyi üçün hələ də əzab çəkməkdə, cəsəret və üsyanının cəzasını görməkdədir”.(20)

Həyatının mənasını Azərbaycanın müstqilliyi, xalqının azadlığı uğrunda mü-cadiləsində görən Mirzəbala Məmməd zadə milli məfkurənin vətəninə bərqərar olacağına heç vaxt ümidini kəsmirdi. Ömrünün sonunadək haqlı mübarizəsi ilə nəfəs alan, məqsədlərinin gerçəkləşməsi üçün səylərini əsirgəməyən, qürbətdə həsrətini çəkdiyi yurduna qayıdacağına inanan, dogma torpağına bağlılığında güc tapan bu mətin insan Azərbaycan milli hərəkətinin, dövlətçiliyinin təşəkkülünün müəmmalı qalan bir çox məqamlarına işıq salan sanballı əsərini bitirərək yazırdı: “Millətin birlik və həmrəyliyi üçün onu təşkil edən fərdlərin və zümərələrin fikirlərdə, duyğularda və qənaətlərdə müvazinət və sabitlik halında olmaları, təxminən eyni şəkildə düşünmələri, eyni hadisələrdən eyni şəkildə təsirlənmələri, eyni qənaət və etiqadları bəsləmələri lazımdır.

Millətin ortaq məfkurə ətrafında birləşməsi, ortaq iradəsi və ortaq həmlələr göstərməsi bundan doğacaqdır”.(21)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Б., 1998, с. 62.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). B., 1998, s. 113.
3. Yenə orada, s. 259.
4. Yenə orada, s. 162.
5. Məmmədzadə M. Milli Azərbaycan hərəkatı, B., 1992, s. 293.
6. Yenə orada, s. 3.
7. Yenə orada, s. 4.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti..., s. 209.
9. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv. № 5098.
10. Məmmədzadə M. Göstərilən əsəri, s. 9.
11. Yenə orada, s. 39-40.
12. Yenə orada, s. 47.
13. Yenə orada, s. 52.
14. Yenə orada, s. 63.
15. Yenə orada, s. 145-146.
16. Yenə orada, s. 149.
17. Yenə orada, s. 154.
17. Yenə orada, s. 156-157.
18. Yenə orada, s. 179.
20. Yenə orada, s. 186.
21. Yenə orada, s. 240.

Фикрет Багиров

Первый летописец национального движения

Резюме

После потери национальной независимости, в недрах продолжавшей активную борьбу азербайджанской эмиграции созрела идея зафиксировать пройденный путь политической борьбы. Почетную обязанность исполнения решения принятого на прошедшей в Варшаве в 1936 году III конференции партии “Мусават” взял на себя талантливый публицист Мирзабала Мамедзаде. После прихода к власти большевиков он возглавлял подпольную борьбу. Главным трудом его жизни, созданным уже в эмиграции, явилось опубликованное в 1938 году всестороннее, глубокое исследование современной отечественной политической истории “Национальное Азербайджанское движение. История Национальной Азербайджанской Народной партии “Мусават””. Это произведение и по ныне не теряет актуальности в понимании многих вопросов нашей недавней истории.

Fikret Bagirov

The first chronicler of national movement

Summary

After loss of national independence, in hearts of Azerbaijan emigration continued active struggle for the idea to fix the passed way of political strike had ripened. The honorary duties of execution of the decision accepted on III conference of the “Musavat” party held in Warsaw in 1936 were undertook by talented publicist Mirzabala Mamedzade. After coming to power of Bolsheviks he headed underground struggle. The main work of his life was published in 1938 comprehensively, in-depth study of modern native political history “National Azerbaijan movement. History of the National Azerbaijan People Party “Musavat” “. This work until now does not loss its urgencies in understanding of many questions of our recent history.

Севиль Казиева

**Азербайджанский музыкальный театр
(1918-1920 гг.)**

Образование АДР в 1918 году создало условия для развития театрального искусства в стране. Зарождение музыкального театра относится к началу XX века, когда были заложены основы азербайджанской профессиональной музыки. 12 января 1908 года в Баку была впервые показана опера Уз.Гаджибекова “Лейли и Меджнун”, положившая начало развитию национального оперного искусства в Азербайджане. Но еще в 1897-98 гг. в Шуше силами любительской группы, молодой драматург А.Ахвердов поставил сцену “Меджнун на могиле Лейлы” из поэмы Физули, а в 1902 г. в Баку была поставлена музыкальная сценка по поэме Алишера Навои “Фархад и Ширин”. Эти два события принято считать источником возникновения азербайджанской оперы. Как отмечал Уз.Гаджибеков, именно они и зародили в нем мысль создать оперу (1).

С премьеры “Лейли и Меджнун” начинается история создания первого на всем мусульманском Востоке национального музыкального театра. Творческий путь азербайджанского музыкального театра был тернист и сложен. Только уверенность в большом прогрессивном значении начатого дела, огромная любовь и поддержка народа придавали силы и энергию основоположникам азербайджанского оперного искусства - Уз.Гаджибекову, З.Гаджибекову, Г.Б.Араблинскому, Г.К.Сарабскому, М.Магомаеву, М.Алиеву и многим другим, которые прокладывали пути нового искусства для своего народа (2).

Репертуар театра с годами пополнялся новыми музыкальными произведениями Уз.Гаджибекова и З.Гаджибекова. В 1910 году Уз.Гаджибеков пишет первую оперетту “Муж и жена”, положившую начало развитию нового жанра - музыкальной комедии - в Азербайджане. В том же году композитор пишет свою вторую оперетту “Не та, так эта”. Оба произведения, поставленные в Баку, имели огромный

успех. Но самая яркая музыкальная комедия, являющаяся одной из жемчужин творчества Узеира Гаджибекова - “Аршин мал алан”. Поставленная впервые в Баку в октябре 1913 г., она с большим успехом ставилась на сценах театров многих городов мира и не утратила своей художественной ценности и по сей день.

В 1916 году в Баку З. и Уз.Гаджибековыми была организована театральная труппа “Дирекция братьев З. и Уз.Гаджибековых”, которая ставила как драматические, так и музыкальные спектакли. Первым спектаклем, поставленным дирекцией в театре бр.Маиловых, была опера З.Гаджибекова “Ашиг Гариб” с участием Г.К.Сарабского и А.Агдамского. Режиссером спектакля был Аббас Мирза Шарифзаде. Как писала газета “Каспий”, успех этой постановки был большим, “Маиловский театр давно не видел под своими сводами столько публики” (3).

Революционные волнения и мартовские события 1918 года тяжело отразились на культурной жизни города. Работа театров, актерских трупп была приостановлена. Только с освобождением Баку Кавказской Исламской армией и переездом в столицу правительства АДР в сентябре 1918 г. стало возможным возродить театральное дело в стране. Первым возобновила свою работу театральная труппа бр.Гаджибековых. Как и прежде, она ставила драматические, комедийные, оперные спектакли и оперетты с участием известных актеров Г.К.Сарабского, А.Агдамского, М.Алиева, Дж.Багдадбекова, Х.Гусейнова, А.М.Шарифзаде, Г.Гаджибабабекова, Г.Б.Шарифова, А. и Е. Оленских, Лизиной и других. Спектакли шли по три-четыре раза в неделю.

Правительство республики с целью развития театрального искусства своим решением от 9 октября 1918 г. передало театральное дело в ведение министерства просвещения, а 18 октября 1918 г. был создан Азербайджанский Государственный театр с передачей ему здания театра братьев Маиловых. Все театральные деятели были объединены в этом театре (4). Создание Государственного театра стало ярким событием в культурной жизни страны.

22 августа на совместном собрании правления Бакинского “Союза тюркских актеров” и правления “братьев Гаджибековых” с целью развития национального театра, подготовки актерских кадров и повышения их профессионального уровня было принято решение о создании художественных курсов, состоящих из 4 отделений: драматичес-

кого, комедийного, музыкального, литературного. Заведующими музыкальным отделом были представлены бр. З. и Уз.Гаджибековы, М.Магомаев и К.Примов.

На заседании правительства республики от 17 ноября 1919 г. был заслушан доклад министра просвещения об организации тюркского оперно-драматического театра и одобрен проект создания Государственного тюркского театра оперы и драмы (5).

Таким образом, Азербайджанский театр был национализирован и передан в ведение государства.

В Национальном Музее Истории Азербайджана хранятся материалы, рассказывающие о духовной культуре азербайджанского народа, в частности, экспонаты, освещающие театральную жизнь Баку в период Демократической Республики. Представленные в новой экспозиции Музея фотографии, афиши и другие экспонаты подробно отражают историю музыкального театра.

Особое место занимает печать Азербайджанского Государственного театра 1918 г. с изображением лиры, эмблемы-полумесяца со звездой и с надписью “Президиум Азербайджанского Государственного театра” на азербайджанском языке, арабским алфавитом. Экспонируемая печать из коллекции выдающегося азербайджанского актера Сидги Рухуллы Ахундова.

Премьера оперы М.Магомаева “Шах Исмаил” состоялась в годы АДР и явилась важным событием в культурной жизни страны. Партитура оперы была завершена автором в 1916 г. Но первое представление оперы состоялось лишь 7 марта 1919 г. (из-за пожара в театре Г.З.Тагиева). Премьера имела большой успех. Об этом свидетельствуют отзывы местной печати, высоко оценившей богатый мелодический язык оперы. Успеху молодого композитора во многом способствовало и талантливое исполнение роли шаха Исмаила выдающимся актером Г.К.Сарабским, в бенефис которого и шел первый спектакль (6). Это событие нашло свое отражение в экспозиции Музея: театральная афиша о постановке оперы 8 марта 1919 г. и программа оперы “Шах Исмаил” 7 апреля 1919 г. в правительственном театре. Дирекция “Бр. З. и Уз. Гаджибековых” ставила спектакль в бенефис артистки А.Н.Оленской (владевшей азербайджанским языком и исполнявшей женские роли) и режиссера-артиста Г.Б.Шарифова.

Большую роль в развитии азербайджанского музыкального театра

играли гастрольные представления русского и европейского музыкально-исполнительского искусства, театра классических западно-европейских и русских опер. Это подтверждает представленная в экспозиции афиша-анонс Государственного театра о постановке 9 апреля 1919 г. в пользу сестер милосердия г.Баку лирической оперы “Миньон” французского композитора Шарля Тома, по роману В.Гете “Годы учения Вильгельма Мейстера”. (исполнители- Боронкина, Березин, дирижер - Гесс Б.А.), а также 10 апреля - оперы “Богема” Дж.Пуччини и 12 апреля - “Царская невеста” Н.А.Римского-Корсакова.

История зарождения и развития азербайджанского музыкального театра тесно связана с именами великого Уз.Гаджибекова, М.Магомаева, З.Гаджибекова, выдающихся певцов-актеров Г.К.Сарабского, А.Аг-дамского, М.Алиева, Г.Б.Араблинского и других. На фотографии, помещенной в экспозиции представлена театральная труппа братьев З. и Уз.Гаджибековых, составивших в дальнейшем ядро профессионального музыкального театра. Их незаурядный талант, яркое дарование и преданность родному искусству явились ценнейшим вкладом в развитие и расцвет азербайджанской музыкальной культуры.

Список использованной литературы:

1. Керимова Н. “Театр и музыка”. Баку, 1982, с.36.
2. Сарабский А.Г. История зарождения и развития азербайджанского музыкального театра. Автореферат, канд. диссертация, Баку, 1965, с.4.
3. Композиторы Азербайджана. Баку, 1986, с.151.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004, s.88.
5. Там же, с.99.
6. Композиторы Азербайджана. Баку, 1986, с.85.

Sevil Qaziyeva

Azərbaycan musiqi teatrı (1918-1920)

Xülasə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ölkədə mədəniyyət və incəsənətin inkişafına imkan verdi. 1918-ci ildə səhnəsində Z. və Ü. Hacıbəyov qardaşlarının musiqili truppasının uğurla çıxış etdiyi Azərbaycan Dövlət Teatrı təşkil olundu. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yeni ekspozisiyasında Cümhuriyyət dövründə musiqili teatrın inkişaf tarixi geniş işıqlandırılır.

Sevil Gazieva

Azerbaijan Musical Theatre (1918-1920)

Summary

Foundation of ADR created conditions for development of culture and art in the country. In 1918 Azerbaijan State Theatre was established where company of actors of “Z. and U. Hadjibekov Brothers” performed successfully. History of development of musical theatre is elucidated in detail in a new exposition of Azerbaijan National Museum of History.

Rövşən Əhmədov

**Türkiyə "Qırmızı Aypara" Cəmiyyətinin
1918-ci ildə Bakıda dövriyyəyə buraxdığı
lotereya biletləri haqqında**

Azərbaycan cumhuriyyətinin 1918–1920-ci illərdə pul dövriyyəsi tarixinin maraqlı səhifələrindən biri də Azərbaycan Hökumətinin xahişi ilə Qafqaz cəbhəsindən gələn Türk islam korpusunun Bakıdakı fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

Bakıda baş verən hərçmərcliklərə son qoymaq, erməni və bolşevik üsurlərindən şəhəri təmizləmək və Azərbaycan Hökumətinin Bakıya köçməsinə təmin etmək üçün gələn türk əsgərləri öz qardaşlıq borclarını yerinə yetirdilər.

1918-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Bakıda olarkən Türkiyə “Qırmızı aypara” cəmiyyəti türk əsgərləri və əhali arasında lotereya (ola bilər ki, xeyriyyə məqsədi ilə) oynanışını keçirməyi planlaşdırır. Bu məqsədlə 1 və 3 rubl dəyərində kuponlu lotereya biletləri satışa çıxarılmaq üçün hazırlanır.

Təəssüf olsun ki, bu lotereyanın sonadək həyata keçirilməsi haqqında nə Azərbaycan Dövlət Arxivində, nə də dövrü ədəbiyyatda bir məlumat yoxdur. Amma dəqiq məlumat mövcuddur ki, 1918-ci ilin sonlarında bu lotereya biletləri və onun ayrılan kuponu əhali arasında pul əvəzedicisi kimi istifadə olunmuşdur (5).

Gəlin bu məsələnin 1918-ci ildə Bakıda mövcud olan pul dövriyyəsinə istifadə olunma səbəblərini araşdıraq.

Adı çəkilən dövrdə, Bakıda kağız pul dövriyyəsində əsasən Rusiyada Oktyabr inqilabından əvvəl dövriyyəyə buraxılmış əskinazlar, Bakı şəhəri Bələdiyyə İdarəsinin, Bakı Şəhər Təsərrüfatı Sovetinin, Zaqafqaziya Komissarlığının kağız pulları işlənilirdi (5).

Gəncədən Bakıya köçmüş Azərbaycan Hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk kağız pul emissiyasının buraxılması haqqında işlər görməyə başlamışdı.

1918-ci ilin bir-birini əvəz edən hakimiyyət böhranları pul dövriyyəsinə ciddi zərbələr endirmiş, dövriyyədə olan əskinazları qiymətdən salmışdı.

Belə bir şəraitdə Bakıda qayda-qanun yaratmış türk ordusuna əhali arasında böyük inam və rəğbət hissi yaranmışdı. Məhz bu səbəbdən Türkiyə “Qırmızı aypara” cəmiyyətinin oynanılmaq üçün hazırladığı 1 və 3 rubl dəyərindəki lotereya biletləri və onların kuponları əhali arasında qiymətli kağız və pul rolunu oynayan təminatlı bir dövriyyə (müvəqqəti olaraq) elementi kimi qəbul edilmişdi.

Daxili bazarda aparılan kiçik həcmli əmtəə (alqı-satqı) əməliyyatlarında bu biletlər ödəniş vasitəsi rolunu oynamış və digər pul vahidləri ilə birlikdə dövriyyədə olmuşdur.

Bu lotereya biletləri və onun ayrılan kuponu çox kiçik bir müddətdə mövcud olduğu üçün həddindən artıq nadir hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1 rubl dəyərli lotereya bileti bizim zamanəyə gəlib çatmamışdır. Mövcud kataloq və ədəbiyyatda 1 rubl dəyərindəki biletin təsviri yoxdur.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin numizmatika fondunun kağız pullar kolleksiyasında bu nadir qiymətli kağızlardan 3 rubl dəyərli 2 ədəd (inv № 1165, 1166) lotereya biletləri qorunub saxlanılır (4).

Türkiyə “Qırmızı aypara” cəmiyyətinin lotereya biletləri haqqında ilk yazılı məlumat 1938 -ci ildə Rostov na Donu şəhərində çap olunmuş V.M.Sokolovun “1914-1935-ci illərdə SSRİ ərazisində buraxılmış bonların tam kataloqu”nda 7-ci “Zaqafqaziya” bölməsində Azərbaycan ərazisində dövriyyədə olmuş pulların və qiymətli kağızların siyahısında 257 və 258 №-si altında buraxılış müddəti olmayan 1 və 3 rubl “Qırmızı aypara” bileti kimi verilmişdir (1).

İkinci dəfə bu lotereya biletləri haqqında məlumat 1953-ci ildə alman və rus dillərində Berlində çap olunmuş N.İ.Kardakovun “1769-1950-ci illərdə Rusiya və Baltika ölkələrinin pul nişanlarının kataloqu”nda verilmişdir (2).

Müasir dövrdə bu lotereya biletləri haqqında məlumat 1995-ci ildə Ki-ev şəhərində çap olunmuş P.F.Ryabçenkonun “Rusiya, SSRİ, MBD ölkələrinin kağız pul nişanlarının tam kataloqu”nda verilmişdir (3).

Kataloqun 535-ci səhifəsində buraxılış ili olmayan 1 və 3 rubl dəyərində lotereya biletləri haqqında məlumat 21345 və 21346 nömrələri altında verilmişdir (3). Təəssuf olunsun ki, göstərilən kataloqların heç biri bu nadir əmtəə nümunəsinin təsvirini vermir.

3 rubl dəyərli lotereya bileti və onun kuponunda buraxılış ili göstərilməmişdir. Lotereya biletləri ağ qalın kağızda çap olunmuşdur. Biletin ölçü-

ləri 160x110 mm təşkil edir. Biletin ümumi rəngi yaşıldır. Biletin ortasında ağ çəvrənin içərisində qırmızı aypara göstərilmiş və çəvrənin mərkəzində yaralı əsgəri xərəkdə aparan iki türk əsgərinin təsviri verilmişdir. Çəvrənin sağ tərəfində Türkiyə “Qırmızı aypara” cəmiyyətinin bayrağı verilmişdir. Bayraq ağ rəngdə olmaqla üzərində qırmızı aypara işarəsi yerləşdirilmişdir.

Biletin mərkəzində sağ tərəfdə, ağ çəvrə boyunca əski türk əlifbası ilə “Qırmızı aypara” cəmiyyətinin adı, aşağıda isə dəyəri həm türkcə, (۳), həm də rusca (3 rublə) verilmişdir. Biletin üzərində qara rənglə say nömrəsi və seriya nömrəsi verilmişdir. Biletin üç rəqəmli seriya nömrəsi sağ tərəfdə, 4 rəqəmli say nömrəsi isə sol tərəfdə verilmişdir.

Biletin üzərindəki ümumi yazılar ağ rəngdə, nominalı göstərən rəqəmlər sarı rəngdə verilmişdir. Biletin üzərində 10 mm ölçüdə ağ haşiyə ilə biletin yaşıl rəngli hissəsi arasında perimetr üzrə qırmızı ayparalardan ornament verilmişdir. Biletin arxasında mətn və təsvir yoxdur.

Biletin kuponu düzbucaqlı olaraq əsasən yaşıl rəngdə yerinə yetirilmiş, künclərdə böyük qırmızı aypara olmaqla, dörd tərəfdən kiçik qırmızı ayparalardan ibarət ornamentlə bəzədilmişdir.

Kuponun yuxarı hissəsində kiçik ağ düzbucaqlının içərisində qırmızı aypara işarəsi verilmişdir. Kuponun aşağı hissəsində türk əlifbası ilə 3 (üç) rəqəmi ağ rəngdə verilmişdir. Kuponun yuxarı sol tərəfində 4 rəqəmli, sağ tərəfində isə 3 rəqəmli seriya nömrəsi çap edilmişdir.

Kuponun kəsilən hissəsi biletin sol tərəfində yerləşir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin kağız pul dövriyyəsi tarixində 1918-ci ildə Bakıda qısa müddətli dövriyyədə olan Türkiyə “Qırmızı aypara” cəmiyyətinin lotereya biletləri nadir əmtəə biletləri olaraq özünə məxsus yerini tutmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Соколов В. Полный каталог бон, выпущенных на территории СССР в 1914-1935 гг. Ростов на Дону, 1938.
2. Кардаков Н. Каталог денежных знаков России и Балтийских стран 1769-1950 гг. Берлин, 1953.
3. Рябченко П. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 гг). Киев, 1995, с. 535.
4. Qasimova S., Əhmədov R. 1918-1923-cü illərdə Azərbaycan pul dövriyyəsində işlənmiş kağız pullar və qiymətli kağızlar haqqında / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80, Bakı, 2001, s. 105.
5. Əhmədov R. Azərbaycanda kağız pul dövriyyəsi tarixindən / Azərbaycan Tarixi muzeyi – 2004, Bakı, 2004, s. 51.

Ровшан Ахмедов

**О лотерейных билетах общества "Красный полумесяц"
Турции, имевших обращение в г. Баку 1918 г.**

Резюме

В статье говорится об одной из интересных страниц истории денежного обращения Азербайджанской Республики (1918-1920 гг.). Во время нахождения в г. Баку в сентябре-ноябре 1918 г. Турецкого Исламского корпуса по просьбе Азербайджанского Правительства, были изготовлены для розыгрыша среди турецких солдат и местного населения лотерейные билеты Общества "Красный полумесяц" достоинством 1 и 3 рубля.

Ввиду острой нехватки денежных знаков и их сильную девальвацию в 1918 г., эти лотерейные билеты (а также их отделяемые купоны) были использованы среди населения и турецких солдат как средство платежа наравне с другими денежными знаками и ценными бумагами.

Rovshan Ahmadov

**On lottery tickets of the "Red half moon" society of
Turkey being in circulation in Baku in 1918**

Summary

In the article it is said one of the interesting aspects of the history of currency in Azerbaijan republic in 1918-1920. Lottery tickets of the "Red Half Moon" Society of 1 and 3 rubles face-value were issued for drawing amongst Turkish soldiers and local population during the stay of the Turkish Islamic Corps in Baku at the request of Azerbaijani Government in 1918.

Due to shortage of bank notes and their devaluation in 1918 those lottery tickets (and detachable coupons) were used by the population and Turkish soldiers as an instrument of payment similar to other bank notes and securities.

Səbuhi Əhmədov

**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
kolleksiyasında qorunan bir xəncərin izi ilə**

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyasında
görməli şəxslərə aid silahlar*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatlar toplusunun əhəmiyyətli hissəsini silah kolleksiyası təşkil edir. Silahlar Muzey fondlarına aşağıdakı yollarla daxil olurdu: Muzeyin və Elmlər Akademiyasının digər müvafiq təşkilatlarının respublikanın regionlarına təşkil etdikləri tarixi, etnoqrafik, arxeoloji ekspedisiyaların nəticəsində; fərdi şəxslərdən alınma yolu ilə; müxtəlif illərdə Xalq Daxili İşlər Komissarlığı və Daxili İşlər Nazirliyinin anbarlarından tarixi əhəmiyyəti olan silahların muzeyə verilməsi yolu ilə. XX əsrin 20-40-cı illərində Tiflisdəki Qafqaz hərbi-tarixi muzeyi, həmçinin SSRİ-nin Moskva və Leninqrad şəhərlərindəki mərkəzi muzeylərindən Azərbaycana aid bəzi silahlar Bakıya gətirilmiş və MATM-nə təhvil verilmişdir. SSRİ Müdafiə Nazirliyinin anbarlarından vaxtı ötmüş bəzi silahlar da Muzeyə verilmişdir.

Muzeyin silah kolleksiyasında müxtəlif şəxslərə məxsus silahlar xüsusi yer tutur. Tarixi şəxsiyyətlərə aid silahlar sırasında Qarabağ xanlarına, Gəncə xanı Cavad xana məxsus XVIII-XIX əsr silahları, aktyorlar Sıdqi Ruhulla və Aleksandr Tuqanovun, görkəmli Azərbaycan ziyalıları Mir Möhsün Nəvvabın silah kolleksiyaları, II Dünya müharibəsi iştirakçılarının silahları xüsusi yer tutur (1).

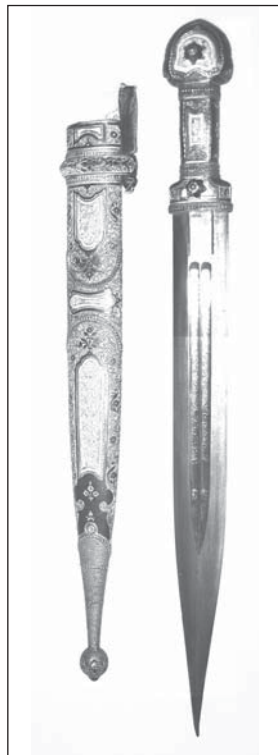
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin silah kolleksiyasında XX əsr Azərbaycan və Dağıstanın tarixində xüsusi yeri olan, Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimi Əliyev Əziz Məmmədkərim oğluna məxsus xəncər nadir eksponatlardan sayılır. Yeni tarix fondunda 2995 nömrəsi ilə qorunan bu xəncər Muzey tərəfindən 1978-ci ildə alınıb. Muzeyin inventar kitabında qeyd

edilib ki, xəncər Əziz Əliyevə 1945-ci ildə Böyük Vətən Müharibəsində qələbə münasibəti ilə Dağıstan əhalisi tərəfindən hədiyyə olunub.

***Qafqaz xalqlarında silahın rəmzi mənası.
Silahın hədiyyə verilmə ənənəsi***

Qafqaz silahının xüsusiyyətləri onun yerli əhalinin həyatında oynadığı sosial və məişət rolu ilə bağlı idi. Qafqaz xalqlarında silah hücum və müdafiə vəsiti, hərbi geyimin bir elementi olmaqla bərabər mürəkkəb təsəvvürləri özündə əks etdirən əşya idi. Silah təkcə öz əsas təyinatı ilə deyil, müxtəlif ayinlərin icrasında, hətta rəqslərdə istifadə olunurdu. Dağlılarda silah kişi davranışının təcəssümü və ümumiyyətlə, kişilik rəmzi idi. Silahın itirilməsi azadlığın itirilməsinə bərabər idi. Silah üzərində verilmiş söz and içmək demək idi. Bu sözün pozulması ölümə nəticələnməli idi. Kişinin xarici görkəmində silah əsas rol oynadığından onu birinci növbədə bəzəyir, bir çox hallarda kişi nimdaş paltarda gəzir, lakin silahını qızıl, gümüş, daş-qaşlarla bəzəyirdi. Evin qonaq otağının ən dəyərli bəzəyi divardan asılmış silahlər idi. XX əsrin əvvəllərində Şimali Qafqaz və Cənubi Dağıstanda silah tədricən öz təyinatını itirir və xalq sənətkarlığının bir növü, rəmzi və dekorativ mənə kəsb edən əşyaya çevrilir. Silah elə əşyalara aiddir ki, düzəldildiyi mühitdən çıxandan sonra onun qiyməti artır. Xalqın maddi-texniki inkişaf səviyyəsi ilə bərabər onun mənavi təsəvvürlərini də əks etdirən əşya kimi silah müxtəlif cəmiyyətlər və müxtəlif dövrlərdə belə demək mümkünsə, hörmətlə qarşılınır və qorunur.

Hələ qədim dövrlərdə siyasi münasibətlərdə hədiyyə vacib rol oynayırdı. Dövlət başçıların bir-birlərinə etdikləri hədiyyələr siyasi əlaqələrin yaranması və dərinləşməsinə xidmət edən vasitələrdən hesab olunurdu. Daimi insan münasibətlərində hədiyyə universal əhəmiyyətə malik olmuşdu. Hakimiyyət prinsiplərinin mürəkkəbləşməsi xüsusi hədiyyə kateqoriyasını meydana gətirdi – təbəələrin hökmdara hədiyyəsi. Hökmdar təbəə-

***Şək. 1- Ə.Əliyevə
hədiyyə edilmiş
xəncərin ümumi
görünüşü***

lərdən hədiyyəni qəbul edir, lakin onun müqabilində maddi əşya deyil, qayğı göstərməli idi. Tədrisən siyasi və insan münasibətlərində hədiyyənin əhəmiyyəti dəyişir: rəhbər tərəfindən hədiyyənin qəbul edilməsi bu rəhbər tərəfindən hədiyyə verən regionun qaydaları, adətləri və mədəniyyətlərini qəbul etməsinin rəmzi olur (2).

Qədim dövrlərdən silah müqəddəs əşya kimi dini ayinlərdə rəmzi obyektlərdən biri idi. Türk xalqları inanırdılar ki, döyüşçünün ruhunu özündə təcəssüm etdirən silah döyüşçü həlak olanda, ölür. Bu səbəbdən silah qəbirə qoyulanda, sındırılmış vəziyyətdə qoyulurdu. Qədim əsatirlərdə silah canlı varlıq kimi qəbul edilir, bu isə ənənəvi mədəniyyətdə müxtəlif hərbi və məişət ayinlərinin yaranmasına səbəb olmuşdu. Ənənəvi olaraq silahlar hakimiyyətin simvolik rəmzləri idi. Bütün deyilənlərə yekun olaraq belə nəticəyə gəlirik ki, silah mədəniyyətdə təkəcə döyüş aparma vasitəsi olmayıb. Silahın sosial funksiyaları zaman-zaman itə bilər (əsasən də öz müstəqilliyini və dövlətçiliyini itirmiş xalqlarda), lakin tarixi özünüdərkən bərpası ilə həmin funksiyalar qismən də olsa, bərpa olunur. Məsələn, Azərbaycanda müasir dövrdə dedə-babalardan qalmış silahların divardan asılması ənənəsi bərpa olunur.

Xalq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan silahın özünün bədii xüsusiyyətlərindən başqa, onun kimə məxsus olması da bu silahın tarixi qiymətini artırır.

Əziz Əliyev: qısa bioqrafiya

Əliyev Əziz Məmmədkərim oğlu 1897-ci ildə keçmiş İrəvan quberniyasının Hamamlı kəndində anadan olub. 1917-ci ildə İrəvan Kişi Gimnaziyasını qızıl medalla bitirmiş, elə həmin il Petroqraddakı Hərbi-Tibb Akademiyasına daxil olmuşdur. İkinci kursun yay tətilini evlərində keçirmək üçün İrəvana gələn Ə.Əliyev burada daşnakların törətdikləri vəhşilikləri görürək ailəsini Şərura köçürə bilmiş, bir müddətdən sonra isə Şahbaxt kəndinə aparmışdır. Təhsilini bitirməyə imkan olmasa da, gənc tələbə Ə.Əliyev tibbi xidmət göstərmişdir (3). 1923-cü ildə Bakıya köçən Ə.Əliyev Azərbaycan SSR XKS-də iş icraçısı, ümumi şöbə müdirinin müavini və katibi vəzifələrində çalışmış, parallel olaraq Bakı Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsində oxumuşdur (4). Səhiyyə sahəsində tədqiqatlar aparan gənc alim namizdəlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Azərbaycanda tibb elminin inkişafında, ali tibb təhsilinin təşəkkülündə, yüksək ixtisaslı tibbi

kadrların hazırlanmasında, müstəsna xidməti var. Onun 1934-cü ildə yazdığı “Klinik analizlər” kitabı Azərbaycan dilində ilk tibbi ali məktəb dərsliklərindəndir. 1937-ci ildə həbs edilən Əziz Əliyev həbsdən buraxıldıqdan sonra elmi fəaliyyətini davam etdirir, 1938-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Bir müddət Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun və Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsində çalışan Ə.Əliyev gənc olmasına baxmayaraq, bacarıqlı səhiyyə təşkilatçısı kimi özünü göstərərək bilmiş və siyasi işlərə cəlb olunmağa başlamışdır. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin katibi olan Əziz Əliyev 1941-ci ili Azərbaycan KP MK-nın katibi vəzifəsində qarşılamışdır (5).

Əziz Əliyevin Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyəti ümumilikdə Azərbaycan və SSRi tarixində xüsusi yer tutur. Belə ki, 1941-ci ilin mayından başlayaraq onun rəhbərliyi ilə Cənubi Azərbaycana göndəriləcək qrup təşkil edilməyə başladı. Qrupun fəaliyyəti barəsində professor Cəmil Həsənlinin “Cənubi Azərbaycan: “Soyuq müharibənin” başlanması” (“Южный Азербайджан: начало холодной войны”) kitabında ətraflı məlumat verilir. Qrup 52 briqadaya bölünmüş, bu briqadalarda 82 partiya, 100 sovet işçisi, 200 nəfər təhlükəsizlik xidməti əməkdaşı, 400 milis, 70 prokurorluq işçisi, 90 nəfər məhkəmə əməkdaşı, 150 jurnalist və mətbəə işçisi, 245 dəmiryolçu, 42 geoloq var idi (6). 1941-ci ilin iyun ayının 22-də Almaniya SSRİ-yə hücum etdi və döyüşlərin qərb sərhədlərində aparılmasına baxmayaraq, gözlənilmədən Azərbaycan üçün təhlükə yarandı: İran şah rejiminin mülayim münasibətindən istifadə edən alman xəfiyyələri Bakı mədənlərində təxribatlar törətmək, İran ərazisindən SSRİ-yə keçən yolları kəsmək (xatırladaq ki, bu yollarla İngiltərə və ABŞ tərəfindən göndərilən hərbi köməyin SSRİ-yə çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu) kimi planları hazırlamağa başladılar. 1941-ci il avqustun 25-də sovet qoşunları İrana daxil oldu, lakin Ə.Əliyevin qrupu ora göndərilmədi. Cənubi Azərbaycanda Stepan Emelyanovun və Gezalyanın rəhbərliyi ilə iki əməliyyat qrupu fəaliyyət göstərməyə başladı. C.Həsənlili tarixi faktlara əsaslanaraq sübut etmişdir ki, Gezalyanın qrupu Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini, o cümlədən, Təbrizi Ermənistanla birləşdirməyi təklif etdi və gülünc bir səbəb göstərdi: “çünki burada artıq erməni əməliyyatçıları işləyir”. Azərbaycan əməliyyatçıları vasitəsilə bu barədə xəbər tutan Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağirov Stalinə ətraflı teleqramlar vurmuş, özü onunla şəxsən görüşmüş və sentyabrın 5-dən sonra Ə.Əliyevin qrupu Cənubi Azərbaycana göndərilmişdi (7).

Şək. 2- Ə.Əliyev. 1945-ci il

Əməkdaşları yola salarkən M.C.Bağirov demişdir: “Əgər bizdə bir damla azərbaycanlı qanı varsa, biz nə vaxtsa zorla parçalanmış xalqın birləşməsinə nail olmalıyıq”. Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Əliyevin “missiyası” bu məqsədə çatmaq üçün əlindən gələni etdi. Belə ki, Cənubi Azərbaycanda olan bütün alman müəssisələrinin malı müsadirə edildi və SSRİ-yə göndərildi, aclıq olan bölgələrə Azərbaycan SSR-dən ərzaq və sənaye malları gətirildi, yerli təsərrüfatı bərpa etmək üçün tədbirlər görüldü. Milli ruhu

oyatmaq üçün Azərbaycan dilini yenidən xalqa qaytarmağın vacibliyini anlayən Ə.Əliyevin söyi ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Vətən uğrunda” qəzeti bütün Cənubi Azərbaycanda yayılırdı. Azərbaycan SSR-dən dövlət edilmiş teatr truppaları milli opera və musiqili komediyaları tamaşaya qoymuş, Azərbaycan dilinin təbliğində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Lakin siyasi hadisələrin gedişi göstərdi ki, Cənubi Azərbaycanda baş verənlər SSRİ rəhbərliyi üçün böyük siyasi oyunlarda bir kart idi. Cənubi Azərbaycanı itirməkdən qorxan şah rejimi SSRİ və İngiltərənin tələbi ilə razılaşdı və 1942-ci ilin yanvarın 29-da bu ölkələrlə Tehran müqaviləsi imzalayaraq antifaşist mübarizəsinə qoşuldu. İranda olan alman xəfiyyələri ya məhv edilmiş, ya da ölkəni tərk etmiş, yenilərinin gəlməsi işi əngəllənmişdi. Cənubi Azərbaycan məsələsini İrana siyasi təzyiq üçün istifadə edən SSRİ rəhbərliyi Əziz Əliyevin rəhbərlik etdiyi qrupu 1942-ci ilin mart ayının sonlarında geri çağırırdı (8).

Əziz Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Dağıstan dövrü (1942 - 1948-ci illər) Azərbaycan - Dağıstan əlaqələrinin şanlı səhifələrini təşkil edir.

1942-ci ilin iyulun 25-də alman qoşunları məqsədi Şimali və Cənubi Qafqazı zəbt etmək olan “Edelveys” əməliyyatına başladılar. Alman komandanlığı öz məqsədinə çatsaydı faktiki olaraq müharibədə qalib gəlmiş olardı. Şimali Qafqazın tutulması Xəzər dənizi və Volqa çayından keçən lənd-liz yolunun (İngiltərə və ABŞ-dan SSRİ-yə hərbi yardım yolu) kəsilməsi, Sovet Ordusunun Cənubdan bütünlüklə əhatələnməsi, Ural, Qazaxıstan və Orta Asiyaya gedən yolların itirilməsi demək idi. Cənubi Qafqazın itirilməsi SSRİ-nin əsas neft bazası Bakının, SSRİ-nin yeganə molibden

mədənlərinin, əhəmiyyətli ərzaq ehtiyatlarının, müalicə-reabilitasiya bazalarının itirilməsi, Xəzərin şimal və Qərb sahillərinin, həmçinin, İran, Türkiyə və Yaxın Şərqlə gedən yolların Almanıyanın əlinə keçməsi demək idi (9). 1942-ci ilin 3 iyulundan 1943-cü ilin oktyabrına qədər gedən Qafqaz uğrunda döyüşlər öz miqyası, mübarizənin sərtliyi, döyüş əməliyyatlarının uzunması, döyüşlərin gətirdiyi şəraitin mürəkkəbliyinə görə II Dünya müharibəsi tarixində xüsusi yer tutur. İyul ayında Don çayını keçməklə alman qoşunları (167 min nəfər) Qafqaza soxuldular, onların 1130 tankına qarşı 100-dən artıq sovet tankı, 1000 təyyarəsinə qarşı 130 sovet təyyarəsi duruş gətirməli idi. Avqustun 12-nə almanlar marşal Semyon Budyonnının rəhbərlik etdiyi Şimali - Qafqaz cəbhəsinin qoşunlarını məğlub etdilər, qarşılarında olan bütün sovet tanklarını məhv etdilər, 130 təyyarədən sovetlərdə cəmi 94 təyyarə qalmışdı (10). Almanların dağ - atıcı hissələri Böyük Qafqazı aşaraq Suxumi istiqamətinə irəliləməyə başladılar, bu işə döyüşlərin Cənubi Qafqazda başlaması demək idi.

SSRİ üçün Şimali Qafqazda ağır şəraitin yaranmasının səbəblərindən biri səhv milli siyasət idi. Belə ki, hələ XX əsrin 20-ci illərindən regionda qurulmuş sovet hakimiyyəti əvvəlki çar hökumətinin müstəmləkə siyasətini davam etdirir, bütün tədbirlər milli və dini xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan həyata keçirilirdi. Sovetlərin yeritdiyi siyasətə qarşı yönələn ən kiçik etirazlar banditizm adlandırılaraq ən qəddar üsullarla yatırılırdı. 1939-cu il sentyabrın 1-də qəbul edilən “Ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında Qanun”a əsasən 18 yaşına çatmış bütün sovet vətəndaşları hərbi xidmətə çağırılırdı. Tədqiqatçı A.Bezuqolnının araşdırmaları göstərir ki, Qafqazdan olan çağırışçıların əksəriyyəti Almaniya ilə həmsərhəd olan qərb hərbi dairələrinə göndərilirdi (11). Milli hərbi hissələr, milli zabıt kadrları da qərb sərhəddində cəmləşdirilirdi (misal üçün, 77-ci Azərbaycan dağ-atıcı diviziyası SSRİ-nin cənub sərhəddinə gətirilmiş, bir çox azərbaycanlı zabıtlər kimi tank qoşunları kapitanı Həzi Aslanov Belorusiyaya təyinat almış və s.). Nəticədə müharibənin ilk aylarında milli hissələr məğlub edilmiş, milli zabıt kadrlarının əksəriyyəti həlak olmuş və ya əsir düşmüşdür. Orduya yeni çağırılanların əksəriyyəti nəinki hərbi işi, hətta rus dilini bilmir və bu, döyüş əməliyyatlarında özünü göstərmişdir. Bir çox hallarda hərbi rəhbərlik öz səhvlərini ört-basdır etmək üçün məğlubıyyəti milli diviziyaların qorxaqlığı, fərsizliyi ilə bağlayırdı. Misal üçün, 396-cı Azərbaycan milli atıcı diviziyası Kerç-Feodosiya əməliyyatına aviasiya, artilleriya, tank dəstəyi olmadan döyüşə göndərilmiş, nəticədə 8 min döyüşçüdən 150 nəfər

sağ qalmışdır. İtkin və ya əsir düşmüş döyüşçülərin ailələri repressiyalara məruz qalırdı. Şovinst komandirlərin onları qırğına göndərdiklərini görəndə bir çox qafqazlı döyüşçülər almanlar tərəfə keçirdi. Antiazərbaycan qüvvələrinin söylərinə baxmayaraq M.C.Bağırov İ.Stalini azərbaycanlıların sadıqlıqına inandırma bilmiş, yeni milli Azərbaycan diviziyalarının yaradılmasına, Azərbaycanda yeni hərbi məktəblərin açılmasına nail olmuşdur (12).

Dağıstanda vəziyyət fəlakət dərəcəsinə çatmışdır. Hərbi hazırlığı olan və rus dili bilən dağıstanlı döyüşçülərin əksəriyyəti Ukrayna, Moldova və Belorusiyada gedən döyüşlərdə həlak olmuşdular. Tələsik yaradılmış Kabarda-Balkar süvari diviziyası və Çeçen süvari alayı alman tanklarına qarşı göndərilmiş və təbii ki, darmadağın edilmişdilər. Tüfəng və qılıncla silahlanmış ən cəsur süvari belə tankla açıq döyüşdə məğlub olacağını nəzərə almadan insanları ölümə göndərmiş general Maslennikov İ.Stalinə raportunda dağıstanlıları qorxaqlıqda ittiham etmişdir (yeri gəlmişkən, qatı şovinstliyi ilə seçilən Maslennikov gürcü və erməni hərbi hissələrini də “qaralayır”, ən çox şikayətləri isə azərbaycanlılara qarşı yazırdı). İ. Stalinin reaksiyas kəskin olmuşdur. Heç bir yoxlama aparılmadan, Xalq Müdafiə Komissarının (XMK) 0585 sayılı əmri ilə (30 iyul 1942-ci il) Şimali Qafqaz dağlıqlarının orduya çağırışını qadağan edildi. Avqustun 24-də Dağıstan əhalisinin orduya çağırışı qadağan edildi (13). 1941-ci ildə Dağıstanda 54675 kişi ordu sıralarına çağırıla bilərdi (onlardan 16631 nəfər hərbi xidmətdə olmuşdur), lakin cəmi 3203 nəfər orduya çağırıldı, onlar da əsasən Dağıstan şəhərlərində yaşayan ruslar və ya müharibənin əvvəlində çağırılan dağlıqlar idi (14).

Sovet repressiyalarının canlı simvolu olan L.P.Beriya dərhal Şimali Qafqaza göndərilmiş, Dərbənd, Maxaçqala, Nalçik şəhərlərində Xalq Daxili İşlər Komissarlıqlarının diviziyaları yerləşdirilmişdir. Hesablamalar göstərdi ki, Şimali Qafqaz və Dağıstanda 18 - 45 yaşlarında 95 min kişi var idi və onlar cəbhəyə çağırılmaz, əksinə, potensial düşmən kimi qəbul edilməyə başladılar. Nəticədə sovet qoşunları ilə yerli əhali arasında toqquşmalar baş vermiş, bir çox ucqar rayonlarda sovet hakimiyyəti devrilmişdi. Ayrı-ayrı kəndlərin əhalisi köçürülmüş, bu zaman kəndlərdən olan kişilərin cəbhədə hələ də vuruşması nəzərə alınmamışdı. Məsələn üçün, təyyarəçi, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Amet Xan Sultanın ailəsi bütünlüklə Sibirə sürgün edilmişdi. Ailələri ilə necə rəftar olunduğunu bilən bir çox döyüşçülər ya almanlar tərəfə keçir, ya da fərariyyət edərək dağlarda sovetlərə qarşı vuruşmağa başlayırdılar. Almaniya Əhməd Nəbi Maqomayevin

rəhbərliyi ilə “Şimali-Qafqaz Milli komitəsi”nin yaradılması, alman ordu-sunda “Şimali-Qafqaz Milli legionunun” sovetlərə qarşı vuruşması İ.Stali-ni bütün Şimali Qafqaz əhalisinin köçürülməsi haqqında İ.Beriyanın təklifi ilə razılaşmağa vadar etdi. Köçürülmə Dağıstandan başlamalı idi (15).

1942-ci ilin sentyabr ayının əvvəllərində Dağıstanda L.Beriyanın gön-dərdiyi yoxlamalar əhalinin aclıq həddində yaşamasını müəyyən etmiş, Dağıstan vilayət partiya komitəsinin 1-ci katibi H.İ.Linkun isə heç gır təd-bir görmürdü. Şimal-Qərbi Dağıstanda banditizm geniş vüsət almışdı.

Belə şəraitdə Mir Cəfər Bağırov Dağıstan vilayət partiya komitəsinin 1-ci katibi vəzifəsinə Əziz Əliyevin təyin edilməsini təklif etdi. Qafqaz adət – ənənələrini yaxşı bilən, təşkilatçılıq qabiliyyəti olan, pedaqoji sahə-də çalışmış, Qafqazda hər zaman hörmətlə qarşılanan peşə sahibi – həkim olan, qətiyyət və əqidəsi ilə seçilən Əziz Əliyev qısa zamanda vəziyyəti dəyişməyə qadir idi. 1942-ci il sentyabrın 16-da Dövlət Müdafiə Komitə-sinin qərarı ilə Əziz Əliyev Dağıstan vilayət partiya komitəsinin 1-ci kati-bi təyin edildi və Maxaçqala müdafiə komitəsinin sədri seçildi (16).

Ə.Əliyevin yeni vəzifədə ilk tədbiri yaranmış vəziyyətin səbəblərinin öyrənilməsinə yönəldilmişdi. Yoxlamalar göstərmişdir ki, hərbiçilər icazə ol-madan evlərdən ərzaq, mal-qara, əşyaları müsadirə edir, hərbi ehtiyac olma-dan əhalinin evlərini dağıdırdılar. Müdafiə qurğularının tikintisinə cəlb olu-nan əhaliyə maaş və yemək-ichmək verilmir. Belə işlərə çıxmaq istəməyən-lərin ailələri girov götürülürdü. Banditizmlə mübarizə adı ilə kütləvi şəkildə həbslər və qətlər törədilirdi. Bütün bunlara son qoyan Ə.Əliyev ətrafına yer-li kadrları toplamağa çalışırdı. O, yerlərdə vəziyyətlə tanış olmuş, alman təb-liğatı ilə mübarizəni və vətənpərvərlik təbliğatının gücləndirilməsini birinci dərəcəli vəzifə elan etmişdi. Nəticədə 1942-ci ilin sentyabr-noyabr ayların-da Dağıstanda sovet pulları, təbliğat ədəbiyyatı, silahla təchiz edilmiş 42 al-man paraşütçü agentı zərərsizləşdirilmişdir (ümumilikdə, müharibənin sonu-nadək 160 agent ifşa edilmişdir) (17). Milli din xadimləri və ziyalılar təbli-ğata cəlb edilmiş, təsərrüfat sahəsində müsbət dəyişikliklər hesabına cəbhə-yə ərzaq və müxtəlif mallar göndərməyə başlamışdır (ümumilikdə, müha-ribənin sonunadək Dağıstandan cəbhəyə 129,5 min ton taxıl, 48 min ton ət, 50 min ton yun, 1332 ton yağ və s. göndərilmişdi) (18).

Lakin, Ə.Əliyev anlayırdı ki, İ.Stalində Dağıstan xalqları barəsində formalaşdırılmış fikri dəyişmək üçün bilavasitə hərbi sahəyə münasibətdə dönüş olmalıdır. Dağıstan və Şimali Qafqazdan dağılıları orduya aparmaq müharibənin sonunadək qadağan edilmişdir. Qadağadan yan keçmək üçün

Ə.Əliyev könüllülərin toplanıb milli hərbi hissələr şəklində cəbhəyə göndərilməsinə nail oldu. Təkcə 1942-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında aparılmış təbliğat işləri nəticəsində 4900 könüllü toplanmışdır. Milli zabitlərin rəhbərliyi ilə milli hərbi hissələrdə vuruşan bu könüllülərin ilk uğurları geniş təbliğ olunurdu. Yaralıları, cəbhədə olan döyüşçülərin ailələrinə qayğı artırılmışdı.

Nəhayət, vəziyyəti birdəfəlik düzəltmək üçün Əziz Əliyev çox cəsarətli və riskli hərəkətə əl atdı. O, Sovet Ordusu Səfərbərlik və Təşkilat Baş İdarəsinin rəisi Şadenkoya məktub yazaraq Dağıstan əhalisinin ordu sıralarına çağırılmamasını səhv addım kimi qiymətləndirmişdir. Belə qadağanın qoyulmasında bilavasitə İ.Stalinin rolunun olmasını bilərək o, məktubunda yazmışdır: “Qızıl ordu sıralarına çağırışın qadağan edilməsi Dağıstan xalqlarının həyatında siyasi baxımdan zərərli və heç nə ilə yuyula bilməyən ləkədir” (19). Faktiki olaraq, öz məktubu ilə Ə.Əliyev mərkəzi hakimiyyətin qərarına etiraz etmişdir və bu Stalin dövrü SSRİ dövləti üçün çox nadir fakt idi. Məktub ya dağıstanlılardan ibarət diviziyaların toplanılmasına icazənin verilməsi, ya da məktubu imzalamış Ə.Əliyev və onun köməkçisi A.Daniyalovun repressiyalara məruz qalması ilə nəticələnməli idi.

Risk özünün doğrultdu: məktubdan sonra bir neçə milli diviziyaların yaradılmasına icazə verilmiş, orduya çağırış bərpa edilməsə də, könüllülərin geniş şəkildə orduya cəlb olunmasına icazə verilmişdi.

1943-cü ilin yanvarında Dağıstanda könüllü olaraq orduya getmək istəyənlərin çağırışı kampaniyası keçirildi. Faktiki olaraq, bu, dağlıların sovet quruluşuna loyal münasibətlərini göstərmək üçün bir şans idi. 1943-cü ilin martınadək 8255 könüllü çağırılmış, onlardan 3,2 min nəfər rus dilini öyrənmişdi. Zaqafqaziya cəbhəsinin komandanının müavini general-leytenant Kurdyumov raportda qeyd edirdi: “Dağıstanda könüllülərin cəlb olunması Çeçen – İnquşetiya yaxşı keçirilir. Görünür ki, Dağıstan vilayət partiyası komitəsi bu məsələyə ciddi yanaşır” (20). Zaqafqaziya cəbhəsi siyasi şöbəsinin rəis müavini polkovnik Antonov 5 fevral 1943-cü il raportunda qeyd edirdi: “Dağıstan respublikasının partiya – sovet orqanları və respublika hərbi komissarlıqları könüllülərin çağırışı üzrə böyük iş görürlər. Könüllülər sırasındakı hərbi məktəblərə getmək istəyən çoxlu sayda şəxs var...”.

1943-cü ildən alman təbliğatı da qafqazlılara təsir göstərmir və bunu alman zabitləri etiraf etməyə məcbur olmuşdular (21). Ə.Əliyevin rəhbərliyi ilə görülmüş işlər öz bəhrəsini verdi. Artıq 1945-ci il iyulun 1-nə Sovet Ordusu sıralarına Dağıstandan 122268 nəfər göndərilmiş, onlardan

1630 nəfəri zabıt idi (22). Döyüşlərdə 25 min dağıstanlı SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edilmişdir.

Müharibə qələbə ilə nəticələndə dağıstanlılar öz rəhbərlərinə inam və sədaqət rəmzi olan xəncər bağışladılar. Həmin xəncər indi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasındandır (Yeni tarix fondu № 2995). Əziz Əliyevin sayəsində dağıstanlılar bir çox digər xalqlar kimi sürgün olunmamış, öz dədə-baba torpaqlarında qalmışdılar. Təsədüfi deyil ki, Dağıstan Respublikasının prezidenti Muxu Əliyev 2007-ci ildə Dağıstanda Əziz Əliyevin 110 illik yubileyinə həsr edilmiş təbrikdə demişdir: “Əziz Məmmədkərimoviçin adı Dağıstana xidmətlər göstərmiş parlaq siyasi və ictimai xadimlərin sırasında ən layiqli yerlərdən birini tutur”.

Müharibədən sonra iqtisadiyyatın mülki işlərə yönəldilməsi ilə məşğul olan Əziz Əliyevin ən böyük qayğılarından biri Dağıstanda milli rəhbər kadrların hazırlanması idi. XX əsrin 50-60-cı illərində Dağıstana rəhbərlik etmiş Maqomed – Salam Umaxanov öz xatirələrində yazırdı: “1946-cı ilin avqust ayında aviasiya hissəsinin komandiri vəzifəsində işləyəndə, mən Maxaçqalaya məzuniyyətə gəldim. Vilayət partiya komitəsinin katibi A.Sultanəhmədovla görüşdüm. O, Əziz Məmmədkərimoviçin yanına getməyi məsləhət gördü və onu olduqca diqqətli, cəbhədən qayıdanlara qarşı çox həssaslıqla yanaşan bir insan kimi xarakterizə etdi. Mən onun yanına getdim və özümü təqdim etdim. Əziz Məmmədkərimoviç məni hərarətlə qəbul etdi və çaya qonaq elədi. Əziz Məmmədkərimoviç mənim ordudakı xidmətimlə, ailə vəziyyətimlə, gələcək planlarımla maraqlandı. 1947-ci ilin sonunda Hərbi Dəniz Qoşunları komandanı mənə ehtiyata çıxmağı təklif etdi. Mən başa düşdüm ki, bu ÜKP(b) MK vasitəsi ilə Əziz Məmmədkərimoviç tərəfindən təşkil edilib”. Beləliklə, yerli kadrların hazırlanmasına diqqət yetirən Əziz Əliyevin sayəsində M.Umaxanov partiya işinə cəlb

***Şək. 3 – dağıstanlılardan
ibarət milli diviziyanın
formalaşdırılması***

edilmiş və uzun illər Dağıstana rəhbərlik etmişdir.

Əziz Əliyevin II Mühəribədən sonrakı fəaliyyəti də Azərbaycana sədaqətli xidmətin nümunəsidir. 1949–1950-ci illərdə Ümumittifaq Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin inspektoru vəzifəsində çalışan Əziz Əliyev Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini təyin edilir və bu vəzifədə 1951-ci ilədək çalışır. Onun karyerasının sürətli yüksəlişi Azərbaycanda hansısa qüvvələrə xoş gəlmir və Ə.Əliyev, 1951-ci ildə

*Şək. 4 – Ə.Əliyev.
1950-ci illər*

gözlənilmədən vəzifədən kənarlaşdırılır, Azərbaycan Elmi–Tədqiqat Ortopediya və Bərpa Cərrahiyyə İnstitutunun direktoru vəzifəsinə, 1956-cı ildə Azərbaycan Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin edilir (23). Buna baxmayaraq, işlədiyi bütün vəzifələrdə Əziz Əliyev xalqına, Vətəninə sədaqətlə xidmət etmişdir. Onun elmi fəaliyyəti ana dilində tibb terminologiyasının və ali məktəb dərsliklərinin yaradılmasına, eksperimental nefrit zamanı qanda baş verən biokimyəvi dəyişikliklərə, allergiya problemlərinə və s. həsr edilmişdir.

Bakıda 1962-ci ildə vəfat edən Əziz Əliyev Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Dağıstanda silah istehsalı. Dağıstan xəncərlərinin növləri

Əziz Əliyevə hədiyyə edilmiş xəncərin hansı növə aid olmasını müəyyən etmək üçün Dağıstan xəncərlərinin növlərinə diqqət yetirək. Dağıstan mədəni ənənələrin qədimliyi və çoxmillətli əhalisi ilə seçilir. Dağıstanın bir çox kəndlərində soyuq silahlar istehsal olunub, lakin yalnız Kubaçi, Amuzqi, Qumuk silahqayırma mərkəzləri hesab olunurdular. XIX əsrdə Amuzqi və Kubaçi ustaları arasında əmək bölgüsü yarandı: Amuzqi ustaları xəncər tiyələri düzəldir, Kubaçi ustaları dəstəklər, qınlar və onların bəzək elementlərini hazırlayırdılar (24). XIX əsrin I yarısında silah üzərində olan naxışlar iri həcmli olub 1–2 texnoloji üsulla hazırlanırdı. XX əsrin sonlarında isə naxışlar kiçikhəcmli olub 3–4 material növü istifadə etməklə 5–6 texnoloji üsulla hazırlanırdı (25). Tiyənin düzəldilməsi, dəstək və qının ağac və sümük hissələrinin hazırlanması,

gümüş elementlərinin düzəldilib silaha bərkidilməsi bir-birindən fərqlənən texniki əməliyyatlar olduğundan bir xəncər üzərində bir neçə usta işləyirdi (26).

Dağıstan xəncərlərinin çoxsaylı növ və formaları mövcud idi.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Dağıstan və Şimali Qafqazda aşağıdakı silah istehsalı mərkəzləri mövcud idi: Vladıqafqaz (Dağıstandan bura köçmüş ustalar əsasən kazak silahları düzəldirdilər); Dərbənd (artıq 1917-ci ildə burada cəmi 3 silahsız qalmışdır), Petrovsk (Dağıstan kəndlərindən bura köçmüş ustalar əsasən ordu zabıtləri və kazaklar üçün silah düzəldir, 1915-ci ildə cəmi 6 usta qalmışdı); Samux və Kürə dairələrinin hər birində cəmi 1 silahsız qalmışdır; Qunib, Avar, Andı dairələrində təkcə gümüşişləmə üzrə ustalar qalmışdı; Temir-xan Şura dairəsinin Verxnee Kazanişə kəndində əsasən sadə xəncərlər düzəldirdilər; Tərki, Qazi-Qumux, Kadar kəndlərində silahsızlar bəzək əşyaları, dekorativ məişət əşyaları, qab-qacaq düzəldilməsinə keçirdilər. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərinə yalnız Amuzqi və Kubaçi kəndləri silah-qayırma mərkəzləri olaraq qalır, buradakı ustalar ənənəvi silahqayırma texnologiyasını davam etdirirdilər (27).

Qaytaq – Tabasaran dairəsinə aid olan Amuzqi kəndində XIX əsrin sonlarında 50-ə yaxın təsərrüfat (ev) var idi ki, onların da hamısı xəncər tiyələri hazırlayırdı (28). Y.Şilling göstərir ki, xəncər tiyəsi 13 mərhələdə hazırlanır. Adi xəncər tiyəsi 2 gün, Dəməşq tiyəsi isə 6-8 cün ərzində hazırlanırdı. Qaytaq-Tabasaran dairəsinə aid olan Kubaçi kəndi hələ X əsrdən başlayaraq soyuq silah istehsalı mərkəzi kimi göstərilir. Kəndin adı orta əsr farsdilli mənbələrində Zirehgeran (yəni “Zirehqayıranlar”), türk dillərində Kubaçi (halqalı zireh türk dillərində “kübə yaraq” termini ilə bildirilir) şəklində göstərilirdi. XX əsrin əvvəllərinə aid olan Kubaçi xəncəri olduqca bahalı idi: 60-100 rubl, belə xəncərin düzəldilməsinə 12-15 gün sərf olunurdu. 1862-ci ildə usta İbrahim Mehmed oğlunun London sərgisində nümayiş etdirilən xəncəri Kubaçi xəncərlərinin Avropada məşhurlaşmasının əsasını qoydu.

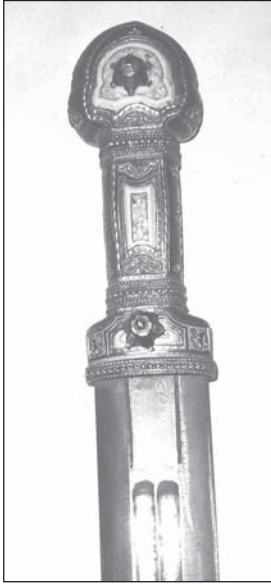
XVIII-XX əsr xəncərləri öz forma və tərtibatlarına görə aşağıdakı qruplara bölünürlər: Kubaçi xəncərləri (Kubaçi və amuzqi ustaları), Lak xəncərləri (Nalçık və Vladıqafqaz ustaları), Avar xəncərləri (Verxnee Kazanişə və ətraf kəndlər) (29).

Əziz Əliyevə hədiyyə edilmiş xəncər

Əziz Əliyevə məxsus xəncərin Kubaçı, Avar və Lak xəncər növləri ilə müqayisəsi göstərir ki, o, Kubaçı xəncəridir. Kubaçı xəncərlərini ayırd etməkdə onların naxışları əsas rol oynayır. Kubaçı ornamentlərini yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirilmiş müxtəlif texniki üsul və vasitələrin istifadəsini tələb edən mürəkkəb, çoxşaxəli naxışlar fərqləndirir (30). Y.M.Şilling Kubaçı ornamentində aşağıdakı kompozisiyaları fərqləndirir: 1. tutta (“budac”) – üzərinə simmetrik olaraq yarpaqlar və çiçəklər taxılmış budac kompozisiyanın mərkəzini təşkil edir; 2. marxaray (“cəngəllik”) – bir və ya bir neçə mərkəzdən kənara yayılan spirallar, spiralların arası yarpaq təsvirləri ilə doldurulur; 3. tamğa (“möhr”) – halqa, ellips, romb, kvadrat şəklində olan qapalı iri medalyon. Medalyonun daxili tutta və marxaray kompozisiyaları ilə doldurula bilər; 4. kusat-naxış (“dama-dama naxış”) – ikiyarpaqlı elementlərdən təşkil edilən romblar öz növbəsində həndəsi da-

ma-dama ornament təşkil edirlər; 5. “Lum” – yuxarıda göstərilən ornamentlərin haşiyəsini təşkil edən zəncirvari yarpaqlardan ibarət naxış; 6. zoomorf üslub – yarpaqlar arasında heyvan təsvirləri (31).

Əziz Əliyevə bağışlanmış xəncərin yaxın analoqlarının axtarışları Sankt-Peterburq şəhərində uğurla nəticələndi. Belə ki, 2007-ci ilin dekabr ayında Sankt-Peterburq şəhərində ezamiyyətdə olarkən biz, burada yerləşən Rusiya Etnoqrafiya Muzeyində (REM) analoji xəncərə rast gəldik. REM-nin soyuq silahlar kataloqunda qeyd edilir ki, bu xəncər – qəmə XX əsrin əvvəllərində Dağıstanın Kubaçı kəndində düzəldilmiş,

Şək. 5 – Ə.Əliyevə hədiyyə edilmiş xəncərin dəstək hissəsi

Şək. 7 – Ə.Əliyevə hədiyyə edilmiş xəncərin qını

1926-cı ildə Seyid Məhəmməd oğlu tərəfindən Kubaçidən alınmış və REM-nə bağışlanmışdır (32). Xəncərin quruluşu, ölçüləri, düzəldilmə texnologiyası və materialları MATM-də qorunan xəncərlə eynidir.

Əziz Əliyevə hədiyyə edilmiş xəncərin ümumi uzunluğu 47,5 sm, tiyənin uzunluğu 33 sm-dir. Xəncər polad tiyə və onun üzərinə taxılmış polad dəstəkdən ibarətdir. Tiyə yuxardan aşağıya doğru tədricən daralan poladdan düzəldilib, onun ortasında iki yiv qoyulub, yivlər arasında çox çətinləklə ərəb qrafikası ilə yazıların olması görünür. Yazılara diqqətlə baxanda aydın olur ki, onlar tamamilə sürtülüblər və bu səbəbdən oxunmur. Dəstək qızılı və gümüşü simlər, qarasavatla bəzədilib, ortasına sümükdən lövhə taxılıb. Qının iç hissəsi nazik taxtadan düzəldilib, dəstəyə toxunan hissəsinə məxmər parça yapışdırılıb. Qının çöl tərəfi metaldandır, üzəri qızılı və gümüşü simlər, qarasavatla bəzədilib, ortasına sümükdən lövhə taxılıb. Qının aşağı ucu qoza şəkilli, zəngin bəzədilmiş əlavə elementlə təmamlanır. Qın və dəstək üzərində olan naxışlar xəncərin Kubaçi növünə aid olmasına şübhə yaratmır. Yazıların yiyilməsi belə ehtimal etməyə imkan verir ki, tiyə köhnə, dədə- babadan qalmış xəncərin tiyəsi olmuş və etibarlılığını itirməmişdir. Ənənəyə görə etibarlı tiyələr nəsil-dən-nəsilə otürülür, qın və dəstək dəyişilsə də, belə tiyələr göz bəbəyi kimi qorunurdu. Müqayisəli təhlil göstərir ki, tiyə, ehtimal ki, XX əsrin 20-ci illərində düzəldilmişdir. Əziz Əliyev üçün hədiyyə hazırlananda bu tiyə seçilmiş, qın və dəstək isə yenidən, ehtimal ki, elə 40-cı illərin sonlarında hazırlanmışdı.

Bu gün Əziz Əliyevin adı Azərbaycan və Dağıstanın dost və qonşu münasibətlərini təsdiqləyən ideoloji rəmzə çevrilib. Həmin münasibətlərin bariz nümunəsi eksponat şəklində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Джангирова С. Из истории формирования коллекции оружия Музея Истории Азербайджана. //Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2007. Məqalələr toplusu. Bakı - 2007, s. 457- 460.
2. Ахметжан К.С. Этнография традиционного вооружения казахов. Алматы, 2007, с. 187- 190.
3. Naxçıvan Ensiklopediyası. c.1, s. 168.
4. Алиев В. Выдающийся сын азербайджанского народа //Наш век, №1 (396), 12 - 18 января 2007 года.
5. Naxçıvan ensiklopediyası. c.1, s. 169.

6. Нурани. “Южная эпопея” - слишком многое в ней осталось для нас неизвестным. İNTERNET səhifə karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/

7. Yənə orada.

8. Yənə orada.

9. Тике В. Марш на Кавказ. Битва за нефть. 1942/1943. Москва, 2005, с. 7-11.

10. Интервью с А.Безугольным. Вести- Северный Кавказ. İNTERNET səhifə skavkaz.rfn.ru

11. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. 1918-1945 годы. Москва, 2007, с. 150.

12. Vəliyev İ.A. Azərbaycan milli atıcı diviziyaları Böyük Vətən Müharibəsində. Bakı, 2005, 220 s; Vəliyev İ.A. Unudulmuş 402. Bakı, 2004, 296 s.

13. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. 1918-1945 годы. Москва, 2007, с. 159.

14. Yənə orada, s 151

15. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941- 1945. Москва, 2004, с. 150-157.

16. Алиев В. Выдающийся сын азербайджанского народа //Наш век, №1 (396), 12 - 18 января 2007 года.

17. Великая неизвестная война // Свободная Республика - № 30 (127) 26.07.2008.

18. Yənə orada.

19. Безугольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. 1918-1945 годы. Москва, 2007, с. 180.

20. Yənə orada, s.182.

21. Yənə orada, s. 301.

22. Yənə orada, tab. 45, s. 402.

23. Naхçıvan ensiklopediyası. c.1, s. 169.

24. Кавказское оружие. ГИМ. Альбом. Москва,с. 16.

25. Yənə orada, s.17-18.

26. Холодное оружие в собрании Российского Этнографического Музея. Альбом. Санкт-Петербург, 2006, с. 12.

27. Асвацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург, 2004, с.250-252.

28. Шиллинг Е.М. Кубачинцы и их культура. Москва, 1949, с. 77.

29. Асвацатурян Э.Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург, 2004, с. 270-282.

30. Alixanov R.A., İvanov A.A.. Искусство Кубачи. Ленинград, 1976, с. 42; Алиханов Р.А. Кубачинский орнамент. Москва, 1963, с. 57-65.

31. Шиллинг Е.М. Кубачинцы и их культура. Москва, 1949, с.107-111.

32. Холодное оружие в собрании Российского Этнографического Музея. Альбом. Санкт-Петербург, 2006, с.90.

Сабухи Ахмедов

**По следам одного кинжала в коллекции
Национального Музея Истории Azerbaijan**

Резюме

В коллекции оружия Национального Музея Истории Azerbaijan хранится кинжал, принадлежавший выдающемуся общественному и политическому деятелю Azerbaijan Азизу Мамедкерим оглы Алиеву. Кинжал был подарен ему народом Дагестана по случаю победы в Великой Отечественной войне в 1945 году.

В статье вкратце рассматриваются жизнь и деятельность Азиза Алиева. Особое внимание уделено освещению его деятельности в Южном Azerbaijanе во второй половине 1941 года. На основе исторических фактов показана тяжелая военно-политическая обстановка сложившаяся в Дагестане в 1941-1942 годах. Потери начального периода войны, репрессии советских властей привели к возмущению населения и в результате дагестанцев перестали призывать на военную службу, а также был подготовлен план переселения народов Дагестана в Сибирь. А. Алиев, назначенный главой Дагестанского областного комитета Коммунистической партии, сумел изменить ситуацию, улучшить состояние людей, восстановить доверие к дагестанцам. Дагестанцы приняли участие в боях и хорошо проявили себя. В благодарность дагестанцы подарили А. Алиеву символ мужества и доблести - кинжал.

В статье показаны символическое значение дарения оружия. Описывая кинжал, автор приходит к выводу, что он был сделан в начале XX века мастерами села Кубачи.

Кинжал, принадлежавший Азизу Алиеву, является свидетельством тесных исторических связей народов Azerbaijanа и Дагестана.

Sabuhi Ahmedov

**Abait one daqger from collection
of National Museum of History of Azerbaijan.**

Summary

At the collection of arms of the National Museum of History of Azerbaijan the dagger of the prominent public and political figure of Azerbaijan of XX century Aziz Mamedkerim oglu Aliyev is kept. The dagger made a present by the folk of Dagestan because of victory on World War II.

In the article the life and activity of Aziz Aliyev is considered. The special attention gave to his activity in the Southern Azerbaijan at the second half of 1941. On the base of historical facts the author shows the hard military- political situation in Dagestan at 1942.

The losses at the beginning period of the war, repressions by the Soviet authorities set to stop calling up the Dagestanians to the military service and even it was ready the plan of the migration of Dagestans folks to Syberia. A.Aliyev appointed the head of Dagestanishn Regional Committee of Communist Party could change the situation, improve a prosperity of the people, restore the trust to Dagestanians. The Dagestanians took part at the battles and shown itself well. In a gratitude the Dagestanians made a present to Aziz Aliyev the symbol of a courage and a valour, the Caucasian dagger.

In the article the symbolic meaning of making a present of an arm had been shown. Describing the dagger, the author comes to the conclusion that the dagger was made by the foremen of Kubachi village at the beginning of XX century.

The dagger making a present to Aziz Aliyev gives evidence of close historical communication between the folks of Azerbaijan and Dagestan.

Vahid İsmayilov

1941-1946-cı illərdə İngiltərənin Cənubi Azərbaycan siyasəti

İkinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində və xüsusilə müharibədən sonrakı ilk illərdə İngiltərə və ABŞ-ın SSRİ ilə əməkdaşlıqdan qaçması həmin dövrdə hər üç ölkənin xarici siyasət fəaliyyətində əsas istiqaməti təşkil edirdi.

XX əsrin sonlarında dərc edilmiş sənədlərdən də aydın olur ki, İngiltərənin baş naziri U.Çörçill İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan dərhal sonra Sovet İttifaqına qarşı hərbi əməliyyatlar keçirməyi planlaşdırmışdı. Artıq 1945-ci il mayın 22-də İngiltərənin hərbi kabinetinin birləşmiş qərarı "Təsəvvüredilməz" adlı təcili əməliyyatın planlaşdırılması işini başa çatdırdı. Çörçill hesab edirdi ki, bu plan Qızıl Ordunu Şərqi SSRİ-nin müharibədən əvvəlki sərhədlərinə qaytara biləcək (1).

Şərqlə Qərbin İrandakı (Cənubi Azərbaycandakı) o dövrlük qarşıdurmasına Böyük Britaniya və SSRİ start verdi. Buna hər iki ölkənin qoşunlarının İrana müdaxiləsi ilə rəvac verildi (2). Müdaxilə ərəfəsində isə Böyük Britaniya, SSRİ və İran diplomatları arasında bəzi məsləhətləşmələr aparıldı. Belə ki, İngiltərənin xarici işlər naziri A.İden 1941-ci ilin iyununda İranın, ondan az sonra - iyulun 10-da isə SSRİ-nin Londondakı səfirləri (müvafiq olaraq Ə.Müqəddimi və İ.Mayski) ilə görüşdü. Müqəddimi ilə söhbətdə sovet, Mayski ilə söhbətdə isə alman təhlükəsi məsələləri qaldırılmışdı. Böyük Britaniya Nazirlər Kabinetindəki çoxsaylı məxfi müzakirələrin birində (19 iyul 1941-ci il) İranın cənubuna əsgəri müdaxilə haqqında çıxarılan qərar tezliklə həyata keçirildi. İngilis ordularının Avropadakı və Şimali Afrikadakı uğursuzluqları Birləşmiş Krallığın İrandakı mövqelərini xeyli zəiflətmişdi. Britaniya rəhbərliyi və hərbi komandanlığı Vermaxtın cənubdan İraqa və İrana, habelə Qafqazdan da Türkiyəyə daxil olaraq Yaxın və Orta Şərqdəki ingilis müstəmləkələrinə ciddi təhlükələr yaratmasından qorxurdu.

1940-cı ilin mayından İngiltərə hökumətinə başçılıq edən Çörçill he-

sab edirdi ki, müharibə Sovet İttifaqını zəiflədəcək və hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra SSRİ İngiltərə və ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşəcək. Bunu onun öz hökumətində xarici işlər naziri postunu tutan İdenə 1942-ci il yanvarın 8-də yazdığı məktub da təsdiqləyir: “Heç kim öncədən görə bilməz ki, müharibənin sonunda qüvvələr nisbəti kimin xeyrinə olacaq və kimin ordusu qalib gələcək. Lakin inandırıcı görünür ki, Birləşmiş Ştatlar və Britaniya imperiyası zəifləməyəcək, əksinə, dünyanın heç vaxt görmədiyi qədər öz iqtisadiyyatları və hərbi güclərinə görə güclü blok təşkil edəcəklər. Yəqin ki, o zaman Sovet İttifaqı rəhbərliyi də ölkədə bərpa işləri görmək üçün bizim köməyimizə ehtiyac duyacaq” (3).

ABŞ və İngiltərə hökumətlərini daha çox müharibədən sonra sosializmin Avropa və Asiyanın bəzi ölkələrinə yayılması təhlükəsi narahat etdiyindən, onlar ingilis-amerikan hərbi birləşmələrinin müharibədən sonrakı nizamlama prosesində iştirakında maraqlı idilər. Sosializm təhlükəsi və digər məsələlər hələ 1943-cü ilin martında İngiltərənin xarici işlər naziri A.İdenin ABŞ-a səfəri zamanı müzakirə olunmuşdu. O zaman bütün vacib danışıqların daimi iştirakçısı, ABŞ prezidentinin xüsusi köməkçisi H.Hopkins demişdi: “Əgər ABŞ və İngiltərə tez və qəti fəaliyyətə keçməsə, iki şeydən biri baş verə bilər: ya Almaniya kommunistləşəcək, ya da orada tamamilə anarxiya yaranacaq”. Hopkins qeyd edirdi ki, faktiki olaraq bu cür vəziyyət Avropanın istənilən ölkəsində baş verə bilər.

1945-ci ilin ikinci yarısından etibarən İngiltərənin Cənubi Azərbaycanda hərbi fəallığı artmağa başladı. Belə ki, həmin dövrdə Qəzvinə ingilis hərbi missiyası gəldi. İngiltərənin İrandakı səfiri Rider Bullard ölkənin baş naziri ilə görüşündə Cənubi Azərbaycan əhalisini muxtariyyət ideyası və xəttindən çəkəndirmək məqsədilə kəskin tədbirlər görülməsini məsləhət bildi. İngiltərənin hərbi-diplomatik dəstəyini görən İran Xarici İşlər Nazirliyi 1945-ci il noyabrın 17-də SSRİ-nin Tehrandakı böyükəlciliyinə təqdim etdiyi notasında dolayısı yolla Sovet hökumətini onun daxili işlərinə hədsiz müdaxilədə, kürd separatçılarını müdafiə etməkdə və s. məsələlərdə günahlandırmışdı. Notada bütün bu hərəkətlərin 1942-ci ildə SSRİ, İran və Böyük Britaniya arasında imzalanmış “Üçtərəfli İttifaq müqaviləsi”nə uyğun olmadığını bildirilirdi.

Sovet İttifaqının cavab notasında İran hökumətinin “ölkənin şimalına ordu göndərmək istəyinin orada iğtişaslara və hətta qan tökülməsinə səbəb ola, bununsə hər iki tərəf üçün xoşagəlməz nəticələr verə biləcəyi” vurğulanırdı. Həmçinin İranın bu hərəkətinin Sovet İttifaqını İrana əlavə hərbi

qüvvələr yeritməyə sövq edəcəyi qeyd olunurdu. İranın notasında yazılan iradların Sovetlər tərəfindən rədd olunduğunu gören Şahənsahlıq hökuməti İngiltərə və ABŞ-ın növbəti “məsləhətləri”ni gözləməyə məcbur oldu.

Sovetlərin Cənubi Azərbaycanla bağlı planlarından xəbərdar olan və xeyli narahatlıq keçirən İngiltərə diplomatik səylərini artırdı. Onun analitik mərkəzləri, kəşfiyyat, siyasi və diplomatik dairələri Cənubi Azərbaycanda müstəqil dövlətin qurulacağı, onun SSRİ-yə qatılacağı, həmçinin Şimali Azərbaycana birləşdiriləcəyi barədə mülahizələr yürüdükdülər. Qərb diplomatiyası vəziyyətdən çıxış yolunu sovet qoşunlarının İrandan çıxarılmasına nail olmaqda görürdü. Bu niyyətlə də İngiltərə və ABŞ hökumətləri beynəlxalq konfransları SSRİ-yə qarşı “təzyiq meydanı”na çevirməyə çalışırdılar.

Bu cür cəhdlərdən birincisi 1945-ci ildə 17 iyul-2 avqust arasında keçirilən Potsdam konfransında edilmişdi. Belə ki, İngiltərə təmsilçiləri konfransa təqdim etdikləri memorandumda qeyd etmişdilər ki, 1942-ci ilin yanvarında imzalanmış SSRİ-İran-Böyük Britaniya müqaviləsinin 5-ci bəndinə uyğun olaraq, hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan 6 ay sonra İran ərazisinə yerləşdirilmiş müttəfiq qoşunları oranı tərk etməlidirlər. Memorandumda daha sonra vurğulanırdı ki, qoşunların göstərilən müddət bitmədən də üç mərhələ ilə, yəni əvvəlcə Tehrandan, ardınca isə İranın digər yerlərindən çıxarılması mümkündür.

Konfransın iyulun 23-də baş tutan iclasında gündəliyə daxil edilən bu məsələnin müzakirəsi fərqli yanaşmaları üzə çıxardı. Çörçill, Stalin və Trumenin fərqli baxışları uyğun olaraq aşağıdakı məzmununda idi:

a) Çörçill hələlik müttəfiq qoşunlarının təcili Tehrandan çəkilməsini, İranın digər əraziləri ilə bağlı məsələlərin isə sentyabr ayında keçiriləcək xarici işlər nazirlərinin şurasında müzakirə olunmasını təklif etdi;

b) Sovet İttifaqının rəhbəri “hər halda, Tehranı azad etmək mümkündür” söylədi;

c) Trumen isə ABŞ-ın hər zaman öz qoşunlarını İrandan çıxarmağa hazır olduğunu bildirdi (4).

Konfrans İran məsələsi ilə bağlı təxminən SSRİ və İngiltərə rəhbərlərinin fikirlərinə yaxın mövqe nümayiş etdirsə də, sonda İngiltərə baş nazirinin sözlərini təsdiqləyən qərar qəbul etdi. Müzakirələrə məhz sentyabrın 11-də baş tutacaq hər üç ölkənin xarici işlər nazirlərinin konfransında baxılacağı ehtimalı SSRİ rəhbərliyini işləri sürətləndirməyə və ABŞ-la İngiltərəni “baş vermiş fakt” qarşısında qoymağa sövq etdi.

1945-ci il hərəkətini məhz SSRİ-nin “sosializmin Şərqə doğru genişlənməsi” siyasətinin məntiqi məhsulu hesab edən İngiltərə hökuməti bu hərəkata qarşı mübarizədə İran hökumətinə mümkün olduğu qədər dəstək verməyə çalışırdı. Belə ki, 1945-ci il noyabrın 28-də İngiltərənin İrandakı səfiri Rider Bullard İranın baş naziri Hakimi ilə görüşündə ona dünya mətbuatına və müttəfiq hökumətlərə Azərbaycan əyaləti və rusların bu əyalətə nə cür bağlı olması haqda geniş və dolğun məlumat verməyi məsləhət bilmişdi. Həmin görüşdə ingilis səfir Hakimini xəbərdar etmişdi ki, elə bu gün (noyabrın 28-də) İranın Londondakı səfiri Tağızadə London mətbuatında öz hökuməti adından qoşunların şimala buraxılması tələbilə Sovet səfirliyinə ünvanlanmış nota dərc etdirəcək (5). Bundan əlavə, Bullard anti-ingilis çıxışlarla tanınan “Dərya” qəzetinin bağlanmasını da tələb etdi.

Həqiqətən də elə həmin gün İranın Londondakı səfirliyi dünya ölkələrinə öz bəyannaməsini yaydı. Bəyannamə aşağıdakı məzmununda idi: “İrandan alınan son məlumatlar o qədər vacib və həyəcanlı xarakter daşıyır ki, hər bir ölkə vətəndaşı öz nümayəndələri vasitəsilə səsini bütün dünyaya yaymağa çalışır. Böyük Britaniya və SSRİ hökumətləri 29 yanvar 1942-ci ildə İran ilə imzaladıqları İttifaq müqaviləsinə əsasən ölkəmizin müstəqilliyinin və ərəzi bütövlüyünün qorunmasına zəmin durmuşlar. 1943-cü il dekabrın 1-də Tehran konfransının İranla əlaqədar qəbul olunmuş bəyannaməsində ABŞ da bu məsələyə həmrəy olduğunu bildirib. İttifaq müqaviləsində və adını çəkdiyimiz bəyannamədə böyük dövlətlər İranın ərəzi bütövlüyünə və İran şahənşah hakimiyyətinin suveren hüquqlarına hörmət etməyi öhdəlik götürmüşlər. Bu müqaviləni imzalayan böyük dövlətlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatında da xüsusi imtiyazlar tələb edirlər və səbəb kimi dünyada sülhün və ümumi təhlükəsizliyin, ədalətin qorunmasını, kiçik xalqların hüquqlarının müdafiəsinin öz məsuliyyətləri hesab etdiklərini göstərirlər (6).

İttifaq müqaviləsinin öhdəliklərinin pozulmasına nümunə müttəfiqlərdən birinin bacardığı qədər İranın daxili işlərinə müdaxilə etməsidir. Müdaxilə o həddə çatıb ki, ölkəmizin ən mühüm əyalətlərindən birini – Azərbaycanı bizdən ayırmaq istəyirlər. Millətlərin dostluğunu təmin etmək məqsədilə beynəlxalq təşkilatın yarandığı bir vaxtda bu təşkilatın bərabər-hüquqlu bir üzvü olan İran və onun xalqı təlatüm içindədir, ölkənin vacib bir hissəsində sədd çəkilərək orada maxinasiyalar aparılır. Nəticədə İranın konstitusion hakimiyyətinə qarşı qəribə və kədərli şüarlar səslənir. Bütün bunlar Atlantik xartiyasına, BMT-nin nizamnaməsinə zidd hərəkətlərdir.

Bu öhdəliyin pozulması nəinki İranın, həmçinin İttifaq müqaviləsinin digər iştirakçısının – bu prinsipləri yerinə yetirməyi SSRİ ilə birlikdə öhdəlik götürmüş Britaniyanın da maraqlarına ziddir. Böyük Britaniyanın öhdəlikləri yerinə yetirəcəyinə inanaraq, İran xalqı hər üç ölkənin nazirlərinin Moskva görüşündə İranın ərazi bütövlüyü məsələsində razılığa gələcəyinə və Sovet İttifaqının İranın daxili işlərinə qarışması haqqındakı bütün şübhələri aradan qaldıracağına ümid edir.

Biz dünya ictimaiyyətinə xəbərdarlıq edirik ki, Azərbaycanda inzibati hakimiyyətin qiyamçılar tərəfindən qəsb edilməsi heç bir şəraitdə “baş vermiş fakt” kimi qəbul edilə bilməz və edilməyəcək. Öz şimal hissəsindən ayrılmış, bu əyalətdə nəzarəti həyata keçirmək imkanları əlindən alınan və buna görə də oraya kifayət qədər mühafizə dəstəsi göndərə bilməyən İran hökuməti öz qonşularından kömək istəyir” (7).

İngiltərə və ABŞ hökumətləri İranda baş verən hadisələri işıqlandırmaq və dünya ictimaiyyətinin fikrini SSRİ əleyhinə formalaşdırmaq üçün əllərində olan bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Buna misal olaraq “Deyli ekspress”, “Assoşieyted press” və “Röyter” agentliklərinin 1946-cı ilin ilk günlərində İran baş naziri Hakimi ilə müsahibəni geniş işıqlandırmaları göstərilə bilər. Həmin müsahibədə “Deyli ekspress”-in müxbiri Erik Bicionun “İran hökuməti indiki vəziyyətdə İngiltərə və ABŞ-dan kömək istəməyi vacib sayırmı?” sualına Hakimi cavab verərkən demişdi: “İran hökumətinin müttəfiqlərdən bircə xahişi budur ki, İranı tərk etsinlər” (8).

“Röyter” agentliyinin müxbiri Hermanın “Sizin rəhbərlik etdiyiniz hökumətin fikrincə, üç böyük dövlət İran haqqında hansısa qərar verə biləcəkmi?” sualına Hakimi “Bu sualı bir az qaranlıq qoydunuz. Əgər soruşmaq istəyirsinizsə, onlar İranın müstəqilliyi barədə danışmaq apara və hansısa qərar qəbul edə bilərlərmi, onda mənim cavabım mənfə olacaq. Çünki İran demokratik parlamentli müstəqil dövlətdir və həmin böyük dövlətlərin müttəfiqidir. Üçlər müqaviləsinin (İttifaq müqaviləsi bəzi ədəbiyyatlarda bu adla qeyd edilir – V.İ.) 6-cı maddəsində müttəfiqlər (İngiltərə və SSRİ), daha sonra Tehran konfransında ABŞ hər hansı 3-cü dövlətlə münasibətlərində öhdəlik götürüblər ki, İranın müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə zərər dəyməyəcək. Həmçinin İranın birbaşa maraqlarına toxunan məsələlərdə onunla məsləhətləşməyi, İttifaq müqaviləsinin maddələrinə zidd müqavilə bağlamamağı da öhdəlik götürüblər” (9).

Yaponiyanın iki şəhərinə atom bombası atıldıqdan yeddi ay sonra – 1946-cı il martın 7-də Uilyam Çörçill Missuri ştatının Fulton şəhərindəki

Vestminster kollecində ABŞ prezidentinin də iştirak etdiyi tədbirdə SSRİ-ni atom silahı ilə hədələdi (10). Çörçill həmin çıxışında təklif etdi ki, kommunist ekspansiyasına qarşı ingilisdilli ölkələrin, ilk növbədə ABŞ və Böyük Britaniyanın ittifaqı yaradılmalıdır (11). O deyirdi: “Baltik dənizi sahilində Ştettindən başlayaraq Adriatik dənizi sahilində Triyestə qədər Avropa qitəsi üzərində dəmir pərdə bürünmüşdür (12). Mərkəzi və Şərqi Avropanın qədim dövlətlərinin bütün xəzinələri bu xəttin o tayında saxlanılır. Varşava, Berlin, Praqa, Vyana, Budapeşt, Belqrad, Buxarest, Sofiya – bütün bu məşhur şəhərlər və həmin rayonlarda yaşayan əhali sovet təsir dairəsində olub, bu və ya digər şəkildə SSRİ-nin təsirinə tabe olmaqla bərabər, Moskvanın getdikcə artan nəzarətinə də xeyli dərəcədə təbədirilər... Türkiyə və İran onlardan edilən tələblər və Moskva hökumətinin göstərdiyi təzyiq nəticəsində çox təşvişə və həyəcana düşmüşdülər” (13).

Artıq İranın sosialistləşəcəyindən qorxan ABŞ və İngiltərə hökumətləri Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün sonuncu varianta – hərbi müdaxiləyə də əl atmağa hazır idilər. 1946-cı ilin iyulunda Böyük Britaniya hökuməti İngilis-İran Neft Kompaniyasının (İİNK) maraqlarının müdafiəsini bəhanə edərək, Fars körfəzi sularına 3 kreyser yeritdi. Onlardan biri İİNK-nın yerləşdiyi mərkəzdən – Abadandan bir mil məsafədə lövbər saldı.

Bu hadisədən bir neçə gün sonra – 1946-cı ilin avqustunda Bəsrəyə də ingilis qoşunları daxil olmağa başladı (14). “Azərbaycan” qəzetinin yazdığına görə, İraqa təxminən 80 min ingilis əsgəri gətirildi və onlar bütün İraq-İran sərhədi boyunca yerləşdirildilər. Qəzet daha sonra yazırdı: “Məgər ingilis gəmilərinin Fars körfəzinə yeridilməsi və ingilis qoşunlarının İran sərhədi boyunca yerləşdirilməsi bu ölkənin müstəqilliyinə müdaxilə deyilmi?”.

İngilislər Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün İranın daxili siyasi imkanlarından istifadəyə də cəhd göstərirdilər. Belə ki, 1946-cı ilin sentyabrında ingilislər tərəfindən təşkil edilmiş qaşqay tayfalarının üsyanı başladı. Üsyan rəhbəri Nəsir xan Qaşqayın tayfa xanları adından İran hökumətinə göndərdiyi teleqramda əsas tələb kimi hökumətin tərkibindən Xalq Partiyası nümayəndələrinin çıxarılması və Azərbaycan demokratik hərəkatının yatırılması göstərilirdi. Bu üsyanın rəhbərlərindən biri Heyət Davudi sonradan etiraf etmişdi ki, qaşqay xanlarının üsyanı “Azərbaycanda ADP-nin hakimiyyətini ləğv etmək məqsədi daşıyan manevr” idi.

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. Прототопов А.С. История международных отношений и внешней политики России 1648-2000 гг. М., “ИМО”, 2001, с.288
2. Jacqz W.Jane. Iran: Past, Present and Future. Aspen Institute of Humanistic Studies, 1976, p. 371
3. Бережков В.М. Рождение коалиции. М., “Международные отношения”, 1975, с.5
4. Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr), ikinci hissə. Bakı: “Təknur”, 2004, s.396
5. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARSPİHMDA). Fond 1, siyahı 89, iş 2, v.21
6. Yenə orada, Fond 2, iş 93, v.128
7. Yenə orada, Fond 2, iş 93, v.128-129
8. Yenə orada, Fond 2, iş 93, v.155
9. Yenə orada, Fond 2, iş 93, v.156
10. Прототопов А.С. История международных отношений и внешней политики России 1648-2000 гг. М., “ИМО”, 2001, с.288
11. Fultonda Çörçillin nitqi. “Kommunist” qəz., 1946, 12 mart, №52 (7234)
12. An outline of American history. New York, United States Information Agency, 1994, p. 283
13. Həsənlı C. Soyuq müharibənin başlandığı yer: Güney Azərbaycan 1945-1946. Bakı: “Mütərcim”, 1999, s.140
14. Прибытие английских войск в Басру. Газ. “Известия”, 1946, 14 август, №191 (9107)

Вахид Исмаилов

Политика Англии в Южном Азербайджане с 1941 по 1946

Резюме

В 1941-1946 гг. Англия активизировала свою политику в Южном Азербайджане. В статье рассматривается деятельность британской дипломатии и разведки, направленная на подавление национально-освободительного движения в Южном Азербайджане.

Vahid Ismailov

The England policy in the South Azerbaijan in 1941-1946

Resume

The head of government in England in 1940 Churchill guessed that the war would weaken the Soviet Union and when military operation will finish the USSR will fall into dependence from England and USA. In 8 January 1942, the Minister of Foreign Affairs A. Iden in his letter said: “No one knows on whose side power will be and whose army will take the victory.

Nazim Məmmədov

1970-1985-ci illərdə Şuşa şəhərində muzeylərin inkişafı

Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında muzeylərimizin rolu əvəzsizdir. Muzeylərimiz-tariximizin öyrənilib-öyrədilməsində, mədəni sərvətlərimizin toplanıb qorunması və təbliğində çox böyük işlər görmüşlər və görürlər. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarından birində bu müqəddəs məbədlərin (muzeylərin) əhəmiyyətindən bəhs edərək göstərmişdir ki, “Muzeylər mühüm mədəniyyət ocaqlarına, zəhmətkeşlərin, xüsusilə cavan nəslin ideya-siyasi və mənəvi tərbiyəsinin mərkəzlərinə çevrilmişdir. Muzeylər, söz yox ki, hər bir vətəndaşın öz diyarının, rayonunun, kəndinin tarixinə bələd olması üçün vacibdir.... Muzeylərimiz, Azərbaycan xalqına məxsus milli sərvətlərin tarix və mədəniyyətimizlə bağlı dəyərlərin, ulu keçmişimizi özündə yaşadan yadigarların toplanması, qorunması, öyrənilməsi və gənc nəslin tərbiyəsində istifadə edilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir...” [1]. Tanınmış dünya siyasətçisinin çox böyük uzaqgörənliklə irəli sürdüyü bu fikirləri əldə rəhbər tutaraq dövlətimiz ötən əsrin 70-ci illərində muzeylərimizin inkişafına diqqət və qayğıyı artırdı.

Azərbaycanda muzeylərin inkişafı 1970-ci illərdən başlamışdır. Dövlətimizin bu sahəyə göstərdiyi qayğı və diqqət nəticəsində 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda müxtəlif profilli muzeylər yaradılmışdır. Xüsusi olaraq, yüzlərlə qədim tarixi abidələrə məxsus [2] Şuşa şəhərində muzeylərin inkişafı 70-ci illərdə respublikamıza rəhbərlik edən dövlət başçısının xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, həmin dövrdə çıxışlarından birində H.Ə.Əliyev göstərdi ki, “Şuşa abidələr şəhəridir. Diyarın zəngin tarixi ilə bağlı olan hər şeyi qayğı ilə qorumaq, qədim tikililəri bərpa etmək lazımdır” [3]. Hətta 70-ci illərdə zəngin sənət incilərinə malik Şuşa şəhərində memarlıq abidələrinin bərpa və inkişafı ilə bağlı Azərbaycan KP MK və Respublika Nazirlər Sovetinin xüsusi qərarı da olmuşdur. Başdan-başa ta-

rixli abidələrlə dolu olan Şuşa şəhərinin hər kvadrat kilometrində 327 tarixi abidə düşürdü. 1977-ci ildə şəhərin 190 hektar sahəsini əhatə edən tarixi hissəsi Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Tarixi Memarlıq Qoruğu elan edilmişdir. Qoruq zonasına 198 Respublika dərəcəli köhnə tarixi abidə, 549 qədim bina, uzunluğu 1203 metr olan daş döşənmiş küçə, 15 məscid, 18 məhəllə bulağı, 6 karvansara, 2 qəsr, 4 türbə, 9 qala bürcü, 900 daş küçə, 36 tarixi abidə, 202 memarlıq abidəsi, 160 incəsənət abidəsi daxil idi [4]. Əlbəttə, bunların içərisində tarix, ölkəşünaslıq və ev muzeylərinin yaradılması, bərpası və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada yaradılmış muzeylərdən biri “Yaşıl Aptek muzeyi”dir. Muzeydə 1892-ci ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş “Ümumi terapiya”, 1901-ci ildə yenə orada çap olunmuş “Canlı mineralların və bitkilərin təsviri”, professor Horbert Otnerin “Daxili xəstəliklərin xüsusi terapiyası üzrə mühazirələr”i və digər tibbə aid nadir kitablar nümayiş etdirilirdi [5]. Muzeydə, Şuşada bitən müalicəvi əhəmiyyətli bitgi nümunələri səliqə ilə səbətlərə yığılmış, divardakı xüsusi lövhələrdə həmin bitkilər haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. “Yaşıl Aptek muzeyi”nin başqa bir guşəsində isə XVIII-XIX əsrlərə aid qədim əczaçılıq əşyaları, güləb qabları, mis parçalar, daş çaynıq və s. toplanmışdır. Muzeyin daş döşəməsi öz qədimliyini qoruyub saxlamışdır. 1877-ci ildə Peterburq Tibb-Cərrahlıq Akademiyasını bitirmiş, Peterburq klinik hərbi xəstəxanasında həkim işləmiş, 1883-cü ildə Şuşaya qayıdaraq həkimlik peşəsini davam etdirmiş tədqiqatçı alim Kərimbəy Mehmandarovun portreti və onun haqqında məlumat da muzeyin eksponatları arasında idi.

1980-ci ildə Şuşa Dövlət Tarixi Memarlıq Qoruğu İdarəsi əməkdaşlarının təşəbbüsü və Şuşa şəhər əhalisinin köməyi ilə “Gəncə qapısı”nın mühafizə zonasında xarakterinə görə respublikamızda birinci olaraq “Açıq muzey” təşkil olundu [6]. Burada ulu-babalarımızdan bizə yadigar qalmış qədim əşyalar nümayiş etdirilirdi. Muzeyin eksponatları milli naxışlı bəzək daşlarından, müxtəlif məmulatlardan yonulmuş kitabələrdən, sütun pilləkənlərdən və başqa gözəl memarlıq nümunələrdən ibarət idi.

Bəhs edilən illərdə Şuşada, 1849-cu ildə məşhur memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa edilmiş Mehmandarovların qonaq evində daha bir muzey – “Xalça muzeyi” təşkil olunmuşdur [7]. Binaanın özü memarlıq ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Beş qapıdan, səkkiz pəncərədən ibarət olan muzeyin tavanının orta hissəsində gül xonçası həkk edilmiş və bir əsr yarım əvvəl rənglənməsinə baxmayaraq, öz gözəl ornametlərini itir-

məmişdir. Muzeyə respublikanın xalq rəssamı Lətif Kərimov rəhbərlik edirdi. Bir vaxtlar Paris, Berlin, Vyana, Peterburq, Moskva incəsənət sərgilərində nümayiş etdirilərək medallara layiq görülmüş Qarabağ xalçaları 1970–1980-ci illərdə xalça muzeyinin əsas eksponatlarını təşkil edirdi. Eksponatlar arasında “Fatma xanım”, “Ləpə”, “Güzgülü zili”, “Balıq xalı”, “Xanlıq”, “Göllü kilim” və digər xalçalar diqqəti daha çox cəlb edirdi. Şuşa “Xalça Muzeyi”ndə təkcə qədim xalçalar deyil, həm də yundan toxunmuş yaşı əsrlərə bərabər olan xurcunlar, fermaşlar, at çulu, yəhərüstülər, cəhrə, daraq, kirkid, iy, dükcə, yumaq, qayçı və digər əşyalar nümayiş etdirilirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, XVIII–XIX yüzilliklərdə Şuşa xalçaları bütün dünyada məşhur idi. Təəssüflər olsun ki, Şuşa xalçalarını dünya bazarına çıxarıb böyük məbləğdə gəlir əldə edən məkrli erməni tacirləri bu sənət incilərini özünüküləşdirməyə çalışmışlar. Hətta, 1985-ci ildə Texasda Kimbella muzeyində keçirilən sərgidə nümayiş etdirilən Şuşa xalçaları çox böyük məhərrətlə ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmış, bu gözəl sənət incilərinin müəlliflərini erməniləşdirmişlər. Lakin mənfur siyasət sahibləri bir məsələdə yanılırlar ki, gözəl Şuşa xalçalarında xalqımızın həyatı, məişəti, dünyagörüşü, siması əks olunur, onun nəfəsi (türkçülük, müsəlmançılıq) duyulur. Ona görə də xalqımızın bacarıqlı əlləri ilə yaratdığı sənət inciləri öz ünvanını heç vaxt dəyişməyəcək.

1981-ci ildə Şuşada istifadəyə verilmiş “Rəsm Qalereyası” şəhərin Ocaqçulular məhəlləsində yerləşirdi [8]. 1750-ci ildə tikilmiş, üç mərtəbədən ibarət, tacir Abbasqulu ağa Zöhrabbəyova məxsus möhtəşəm on otaqlı bina öz gözəlliyini və tarixliyini qoruyub saxlamışdır. Şuşa şəhər Şəkil Qalereyasına SSRİ rəssamlar ittifaqının üzvü Rövsən Bayramov rəhbərlik etmiş və muzeyin eksponatlarla zənginləşdirilməsində xeyli işlər görmüşdür. Rəsm Qalereyasında 500-dən artıq rəsm əsəri nümayiş etdirilmişdi. Burada dünyanın ən mahir fırça ustalarının şah əsərləri ilə yanaşı, yerli rəssamların da əsərləri özünə həmişəlik ünvan tapmışdır. Muzeydə şuşalı rəssamlar Rövsən Bayramovun, Tofiq Zeynalovun, Valeh Məmmədovun və başqalarının işləri çox maraq doğururdu. Hətta yerli rəssamların əsərləri 1985–1986-cı illərdə Moskva sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Rövsən Bayramovun “Şuşada küçə”, “İllər keçdi”, “Köhnə şəhərdə məscid”, “Günorta”, “Saxtaçı” və digər əsərləri böyük maraqla qarşılanmışdır. Şuşanın keçmişinə həsr edilmiş əsərlər Qalereyada daha çox diqqəti cəlb edir və qədim Şuşa haqqında aydın təsəvvür yaradır. Muzeydə təbiət təsvirləri,

dumanlı dağlar, qalın meşələr, yaşıl otlaqlar, qırmızı lalələri, qədim binalar, qədim əşyalar və digər rəsmlər Şuşa haqqında sanki maraqlı xatirələr nəql edir. S.Bəhlulzadə, S.Salamzadə, N.Əbdürrəhmanov, M.Rəhmanzadə və digər görkəmli rəssamların əsərləri Rəsm Qalereyasının qiymətli eksponatlarını təşkil edirdi. Qalereyada müxtəlif məişət əşyaları, daş məmulatları və mis qablar da nümayiş etdirilirdi. Bütün bunlarla yanaşı, burada Üzeyir Hacıbəyova həsr olunmuş “xüsusi guşə” yaradılmışdır. Dahi Üzeyir sənətinə dərin hörmət əlaməti olaraq burada görkəmli bəstəkarın portreti, “Leyli və Məcnun” əsərinə reproduksiya, “Uzun ömrün akkordları” filmi-nə çəkilmiş illüstrasiyalar, “Arşın mal alan”dan səhnə və digər əsərlər nümayiş etdirilmişdi [9].

Qədim tarixə malik Şuşa şəhəri həm də görkəmli ədiblər, şairlər, yazıçılar məskənidir. Təsədüfi deyildir ki, XIX əsrin sonlarında Şuşada 95 şairin olması qeydə alınmışdır. 1970-ci il məlumatına görə isə, Qarabağdan 15 nəfər akademik, 16 nəfər bəstəkar, 32 nəfər yazıçı, 20 nəfər xalq artisti, 62 nəfər əməkdar incəsənət xadimi, 100 nəfər elmlər doktoru, 23 nəfər general çıxmışdır [10].

Qarabağın zümrüd tacı olan Şuşa torpağı M.P.Vaqif, X.B.Nətvani, M.M.Nəvvab, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, F.Köçərli, M.M.Xəzani, M.Rzaqulubəy, Mirzə Ələsgər, A.Asi, H.Qarabaği, M.Cəfərqulu xan, S.S.Axundov, Mirzə Xosrov, Y.V.Çəmənzəmənlı kimi görkəmli ədiblər yetişdirmişdir.

Həmin böyük şəxsiyyətlər, onların yazdığı əsərlərlə bağlı mövcud materialların toplanması, qorunması, öyrənilməsi və təbliğ edilməsi üçün 1970-ci ilin sonlarından Şuşada “Poeziya Evi” yaradılmağa başlamış və 1982-ci ilin yanvarından həmin muzey açılmışdır [11]. Muzeydə görkəmli Şuşa ədiblərinin həyat və fəaliyyətinə aid sənəd və eksponatlar nümayiş etdirilmişdir. Poeziya evində hər şey bir vaxtlar M.P.Vaqifin lirik misralarının səsləndiyi və ya Xurşud Banu Nətvənin öz rübailərini oxuduğu şeir məclislərinin şəraitini xatırladırdı. Burada kiçik taxta kətillərin üzərində açıq şer kitabları qoyulmuşdur. Həmin kitabların səhifələrini şamdanlarda yanan şamların sarımtıl şöləsi işıqlandırırdı. Poeziya evində Şuşanın şair və yazıçılarının həyat və fəaliyyətinə, yaradıcılığına aid kitablar, əlyazmalar, şəkillər, ədiblərin qiymətli əşyaları, səs lentləri və digər materiallar qoyulmuşdur.

Şuşa, həm də özünün musiqiçiləri ilə şöhrət qazanmışdır. Haqlı olaraq Şuşanı Azərbaycanın təbii konservatoriyası, musiqi sənətinin ocağı adlan-

dırırlar. Təsadüfi deyildir ki, Şuşanın saf suyu və təmiz havası dünyanın əksər dövlətlərində tanınan 60 musiqişünas-xanəndə yetişdirmişdir [12]. Bunlara misal olaraq Q.S.Sədrəddinqızı, Y.A.Quliyevi, Ə.Zülalovu, Ə.Ə.Məşədi Cəmili, S.Ələsgərovu, K.Məhəmmədi, H.Hüsünü, H.Malıbəyli, M.Məmmədi, Z.Hacıbəyovu, S.Hacıbəyovu, R.Behbudovu, X.Şuşinski, S.Şuşinski, Bülbülü, H.Qurbanovu, C.Qaryağdıoğlunu, Q.Primovu, Ü.Hacıbəyovu və digərlərini misal göstərə bilərik. Məşhur musiqişünas Vınogradov yazırdı ki, “Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər. Qarabağın baş şəhəri olan Şuşa Zaqafqaziyanın konservatoriyasıdır” [13].

Elmə, mədəniyyətə, sənətə, sənətkara düzgün qiymət verməyi bacaran tanınmış dünya siyasətçisi Heydər Əliyev Şuşa musiqiçilərinin həyat və fəaliyyətini öyrənmək, qorumaq və gələcək nəsllə çatdırmaq məqsədilə Ü.Hacıbəyovun və Bülbülün ev-muzeylərinin açılması haqqında xüsusi qərar vermiş və həmin muzeylərin açılışında iştirak etmişdir. Şuşada tarixi abidələrin bərpa olunması, 1980-1981-ci illərdə M.R.Vaqifin böyük məqbərəsinin ucaldılması, Nəvəinin heykəlinin qoyulması da məhz H.Ə.Əliyevin adı ilə bağlıdır [13].

Azərbaycan professional musiqisinin banisi Ü.Hacıbəyovun Şuşadakı ev-muzeyinin görkəmi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edirdi. Ü.Hacıbəyovun ev-muzeyi yaradılarkən Azərbaycan milli-memarlıq sənətinin ünsürlərindən çox zövqlə istifadə edilmişdir. Muzeyin ətrafı mərmərlə döşənməmişdir. 5 otaqdan ibarət olan muzeydə Ü.Hacıbəyovun ilk yaradıcılıq illərinə aid zəngin materiallar, onun şəxsi əşyaları, qohumlarının, ailə üzvlərinin fotosəkilləri, həmçinin böyük sənətkarın lent yazıları vardır.

Ü.Hacıbəyovun dövlət mükafatları, orden və medalları, paltarları, anasının sandığı da nümayiş etdirilən eksponatlar arasında idi. Ən mühüm diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Ü.Hacıbəyovun doğulduğu, yaşadığı və ev-muzeyinin yerləşdiyi küçəyə görkəmli sənətkarın adı verilmişdir.

Dahi sənətkar, unudulmaz Bülbülün ev-muzeyinin də yaradılması bəhs etdiyimiz dövrün məhsuludur [14]. Bülbülün ev-muzeyinin yaradılması işində Adilə xanımın böyük əməyi olmuşdur. Kənd evini xatırladan bu həyətdə yerdən təndir, saray, odunxana, surahili və kürsülü taxta döşəməli eyvan, palıd sütunlarla əhatə olunan qarğıdan hörülmüş tavan Bülbülün yaşadığı evin öz təbiliyini qoruyub saxladığını bir daha nümayiş etdirirdi.

Otaqlarda taxça, kürsü, şaf və rəflərin üzərində çoxlu eksponatlar, böyük sənətkarın həyatından xəbər verən əşyalar, fotosəkillər, lent yazıları, albomlar və digər qiymətli şəxsi əşyalar nümayiş etdirilirdi.

Şuşa şəhərinin əbədi yadigarlarından biri də Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyidir. Şuşa Tarix Muzeyinin zəngin eksponatları XVIII əsrdə inşa edilmiş binada toplanmışdır. Muzeyini ekspozisiyası gələn tamaşaçıları Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixi ilə tanış edir. Təsadüfi deyildir ki, 70-ci illərdə dövlətimizin qayğısı nəticəsində yerli əhalidən pulla alınan əşyalar hesabına Şuşa Tarix Muzeyində saysız-hesabsız qədim və təsirli eksponatlar toplanmışdır [15]. Toplanmış əşyaların müxtəlifliyi muzeyin şöbələrə bölünməsinə səbəb olmuşdur. Qarabağın qədim dövr tarixini özündə əks etdirən salonda müxtəlif rayonlarda, kəndlərdə və Şuşanın özündə aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə edilmiş arxeoloji materiallar, maddi mədəniyyət abidələri, məişət və mədəniyyəti əks etdirən əşyalar, qədim sikkə, maket, foto-şəkillər və digər köməkçi materiallar nümayiş etdirilirdi.

Digər salonda isə Qarabağın orta əsrlər dövrünə həsr edilmiş materiallar toplanmışdır. Burada nümayiş etdirilən əşyalar arasında həmin dövrə aid əmək alətləri, silahlar, saxsı məmulatlar, sənətkarlığa aid əşyalar, Qarabağın görkəmli xadimlərinin fəaliyyətinə dair sənədlər, elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin əlyazmaları, şair və dövlət xadimlərinə aid materiallar var idi.

Şuşa Tarix Muzeyinin digər salonlarında XIX-XX yüzilliklərə aid materiallar nümayiş etdirilmişdi. Burada, Şuşada dünyaya göz açmış və Azərbaycan mədəniyyətinə böyük töhfələr bəxş etmiş görkəmli mədəniyyət xadimlərinin həyat və fəaliyyətinə aid materiallar qoyulmuşdur. Muzeyin 1941-1945-ci illərə həsr olunmuş salonunda Dağlıq Qarabağ və Şuşa əhalisinin ön və arxa cəbhədə göstərdiyi qəhrəmanlıqları əks etdirən materiallar nümayiş etdirilmişdir. Həmçinin muzeydə, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində əldə edilmiş nailiyyətləri özündə əks etdirən materiallar, Şuşanın flora və faunasına, yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərinə aid materiallar, əmək qəhrəmanları, sənaye müəssisələri haqqında maraqlı məlumatlar var idi.

Beləliklə, 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında Heydər Əliyevin çoxcəhətli partiya və dövlət idarəçiliyi sayəsində DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırılmış, Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul olunmuş, şəhərin tarixi abidələri bərpa olunmuş, yeni muzeylər yaradılmış, çoxmərtəbəli yaşayış və inzibati binalar tikilmiş, Şuşa şəhəri ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilmişdir. Şəhərdə ti-

kinti, abadlıq, bərpa işlərini şəxsən nəzarətə götürən H.Ə.Əliyev 12 yanvar 1979-cu ildə və 14 yanvar 1982-ci ildə bir qrup ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimi ilə birgə Şuşada olmuş, bir sıra abidələrin açılışında iştirak etmiş və muzeyləri gəzmişdir [16]. H.Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Şuşada M.P.Vaqifin məqbərəsi, Ü.Hacıbəyovun abidəsi, Bülbülün, X.Nətavanın büstləri yaradılmışdır. 1982-ci il iyulun 28-də ailə üzvləri ilə birlikdə Şuşaya gələn H.Əliyev Vaqifin dərs dediyi mədrəsəni, Şəkil Qalereyasını, Ü.Hacıbəyovun ev-muzeyini, X.B.Nətəvanın büstünü, məscidləri və digər obyektləri gəzmiş, bərpa işlərindən razı qaldığını bildirmişdir [17].

Ümumiyyətlə, 1970-1985-ci illər ərzində DQMV-də muzeylərin sayı 2,3 dəfə artaraq 3-dən 7-ə, muzeylərə gələnlərin sayı isə 35 min nəfərdən 152 min nəfərə çatmışdı [18]. 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycanda 124 muzey fəaliyyət göstərirdi [19].

Mədəni-maarif müəssisələri arasında muzeylərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, muzeylərin daxilində keçirilən elmi-kütləvi iş, habelə muzeylərin təşkil etdikləri ekskursiyalar, səyyar sərgilər, müharibə veteranları və əmək qəhrəmanları ilə görüşlər əhəlinin ideya-siyasi tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, xalqımızın tarixi, mədəniyyəti, böyük şəxsiyyətləri ilə bağlı dəyərlərin gənc nəsllə çatdırılmasında muzeylərimiz əvəzsiz rol oynayırlar. Bu baxımdan AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin bugünkü fəaliyyətini Azərbaycan xalqı çox yüksək qiymətləndirir. Çünki o, dünənimiz və bu günümüzə bağlı eksponatları toplayır, dəyərli materiallarla zənginləşdirir və gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayır.

Çox təəssüflər olsun ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı qədim abidələr diyarı olan Şuşa 1992-ci il mayın 8-də erməni vandalları tərəfindən ələ keçirildi [20]. Bu zaman Şuşanın 27 sənaye və tikinti müəssisəsi, 103 mədəni-maarif ocağı, 31 kənd və qəsəbəsi, 249 tarixi abidə və muzeyi erməni quldurlarının əlinə keçdi [21]. Ümumilikdə isə, Qarabağ savaşı zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edildi. İşğal nəticəsində 900-dən artıq yaşayış məntəqəsi, 6000 istehsal obyekti, ümumi sahəsi 9 min kvadrat metr olan 180 min yaşayış binası [22], 1010 təlim-tərbiyə müəssisəsi, 4545 mədəni-maarif ocağı, 667 tibb müəssisəsi, 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 40 mindən artıq muzey eksponatı, 100-dən artıq arxeoloji abidə, 6 dövlət teatri və konsert studiyası erməni vandalları tərəfindən dağıdıldı [23]. Qarabağ savaşında 20 min Azərbaycan, vətəndaşı həlak olmuş, 100 min nəfər

yaralanmışdır. 1 milyon 200 min Azərbaycan vətəndaşı öz doğma vətəninə də qaçqın və köçkünə çevrilmişdir. Bu zaman 4959 nəfər həmvətənimiz itkin düşmüş, 4 min nəfər girov götürülmüşdür [24].

Lakin respublikamızın XX yüzilliyin sonları – XXI yüzilliyin əvvəllərində istər daxili və xarici siyasətdə, istərsə də iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda əldə etdiyi uğurlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tezliklə bərpa olunacağından xəbər verir. Biz, Heydər Əliyev siyasətini uğurla davam etdirən, Prezidentimiz İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşməklə, Şuşanı və bütün Qarabağ torpaqlarını düşmən təcavüzündən azad edə bilirik və edəcəyik!!

İnanırıq ki, tezliklə torpaqlarımız düşmən tapdağından azad olacaq, xalqımızın məbədgahları olan muzeylərimiz bərpa olunaraq yenidən xalqımıza xidmət edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı, 1999, s.38.
2. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 21 noyabr 1987.
3. “Ulduz” jurnalı, 1981, №10, s.62.
4. “Mədəni-maarif işi” jurnalı, 1985, №3, s.28–29.
5. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 21 noyabr 1987.
6. “Ulduz” jurnalı, 1981, №10, s.63.
7. “Ulduz” jurnalı, 1988, №4, s.76.
8. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1 avqust 1991.
9. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 13 yanvar 1983.
10. DQMV-i 50 ildə. Bakı, 1973, s.92.
11. Sovet Dağlıq Qarabağı (Lenin milli siyasətinin təntənəsi). Bakı, 1983, s.124.
12. Məmmədov N.R. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, s.75.
13. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900–1917-ci illərdə. Bakı, 2005, s.175.
14. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987, s.577.
15. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.124–125.
16. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, Gənclik nəşriyyatı. 2005, s.82.
17. “Советский Карабах” qəzeti, 2 avqust 1982-ci il.

18. Народное хозяйство Азербайджанской ССР (стат ежегод.). Baku, 1990, s.386.
19. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. Yeddinci cild. Bakı, 2003, s.232.
20. "Azərbaycan" qəzeti, 8 may 1999.
21. "Qarabağ" qəzeti, 30 mart 1991.
22. "Azərbaycan" qəzeti, 10 may 1994.
23. "Azərbaycan" qəzeti, 29 aprel 1995.
24. "Azərbaycan" qəzeti, 13 may 1995.

Мамедов Назим

**Развитие музеев города Шуша
в 1970-1985 гг.**

Резюме

В статье указывается, что развитие города Шуша всегда было в центре внимания нашего общенационального лидера Гейдара Алиева. В 70-х годах XX столетия с целью развития материальной культуры в городе Шуша было принят два постановления ЦК КП Азербайджана. В результате этого в городе было создано несколько музеев.

Mammedov Nazim

**Development museum of the city of Shusha
in 1970-1985th years**

Summary

In clause is underlined, that development of the city of Shisha always was the focus of of attention our national leader Geydara Aliyev. In 70th ye-ars XX of century with the purpose development of material culture in the city of Shusha two decisions of Central Committee KP of Azerbaijan have been accepted. Owing to the first decision "About actions on next to deve-lopment of a resort comlex in the cities of Shusha".

Emin Məlikov

**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində neftçi
mütəxəssislər Əminə Bağirova və Sabit Orucova
aid memorial materiallar**

Azərbaycanda neft sahəsi üzrə mühəndis Əminə Bağirovaya aid materiallar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində bir tarixi mənbə kimi mühafizə edilir. Əminə Rəhim qızı Bağirova 1912-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. 1942-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirdikdən sonra Ə.H.Qarayev adına Bakı neftayırma zavodunda işləməyə başlamışdır. Onun əmək fəaliyyətinin ilk illərinə aid muzeydə fotosəkli saxlanılır. (1) Şəkil portret xarakteri daşıyır. Şəklin ölçüləri 9x12 sm-dir. Ə.Bağirova zavodda ilk vaxtlar işə başladığı haqqında yazır: “Məni əvvəlcə operator vəzifəsinə götürdülər. Çətin vaxtlar idi. Cəbhə benzin və başqa neft məhsulları tələb edirdi. Təzə qəbul olunmuş fəhlələrin əksəriyyəti isə işi yaxşı bilmirdi. Qurğuların texnoloji rejimini öyrənmək üçün onlar xeyli vaxt sərf etməyə məcbur olurdular, bu isə xeyli məhsul itkisi demək idi. Mühəndislər, briqadalar, operatorlar gecə-gündüz növbədə durur, qocaman neftayıranların köməyi ilə işi qaydaya salır, yorula-yorula, istirahət saatlarından kəsə-kəsə prosesə bələd olurdular. Belələrindən biri də mən idim”. (2) Ə.Bağirova işlədiyi vaxtda istehsalatla yanaşı ictimai-siyasi işlərlə məşğul olmuş, dəfələrlə Bakı şəhər zəhmətkeş deputatları sovetinə deputat seçilmişdir. 1948-ci ildə Ə.Bağirovaya verilmiş 488 sayılı vəsiqə Muzeydə saxlanılır. Vəsiqədən məlum olur ki, Ə.Bağirova Bakı şəhər Deputatları Sovetinə deputat seçilmişdir.

Müharibə illərində Ə.Bağirova neftayırma zavodunun fəal işçilərindən biri olmuş, ona verilmiş tapşırıqları vaxtından əvvəl yerinə yetirmişdir. Bu illərdə əmək fəaliyyəti nəzərə alınaraq “1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində şərəfli əməyinə görə” medalı ilə təltif edilmişdir. Medalın vəsiqəsi muzeydə saxlanılır. (3) Vəsiqədə müharibə illərində onun neftayırma sənayesində gördüyü işlərdən məlumat verilir. Ə.Bağirova 1952-1955-ci illərdə Moskvaya göndərilmiş, Neft Sənayesi Akademiyasında

təhsil almış, oranı qurtardıqdan sonra yenə də 14-cü qurğuda işləməyə başlamışdır. (4) Ə.Bağirova neftayırma sənayesində verdiyi səmərələşdirici təkliflərinə görə də fərqlənirdi. Həmin illərdə neft emalı zamanı benzinin xeyli hissəsi liqroinin tərkibində qalırdı. Onun səmərələşdirici təklifinin tətbiqi nəticəsində sənayedə benzinin sıxımı 15-20 faiz artdı, yarım milyon rubldan çox vəsaitə qənaət olundu. Ə.Bağirova səmərələşdirici təkliflərinə görə Ümumittifaq ixtiraçı və səmərələşdiricilər cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. Cəmiyyətin 1958-ci il iyunun 22-də ona verdiyi 4679 sayılı üzvlük bileti Muzeydə saxlanılır. (5) Əminə Bağirova dəfələrlə xarici ölkələrdə olmuş, müxtəlif tədbirlərdə iştirak etmişdir. 1960-cı il sentyabrın 13-də Ə.Bağirova Türkmənistan qadınlarının III qurultayında iştirak etmişdir. Bu münasibətlə ona verilmiş 481 sayılı mandat muzeydə qorunur. (6) 1961-ci il mayın 24-də zavodda birinci olaraq Əminə Bağirovanın rəis olduğu qurğuya “Kommunist əməyi briqadası” adı verilmişdir. “Kommunist əməyi briqadası” adı verilmiş şəhadətnamə muzeydə saxlanılır. (7)

1960-cı il martın 8-də Ə.Bağirova 8 mart Qadınlar bayramı münasibəti ilə Moskvada keçirilən bayram şənliyində iştirak etmişdir. Moskvada olarkən bir qrup nümayəndə heyəti ilə çəkdiyi fotosəkil onun bu tədbirdə fəal iştirakından xəbər verir. (8) Ə.Bağirova zavodda işlədiyi zaman plandan əlavə 37 min ton neft məhsulları istehsalına görə, Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin Fəxri fərmanı ilə də təltif edilmişdir.

Əməkdə qazandığı nailiyyətlərinə, səmərəli ictimai fəaliyyətinə görə 1960-cı ildə ona Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir. Bu haqda Ə.Bağirova yazır: “Zavodda fədakar əməyi sahəsində orden və medallara layiq görülən yüzlərlə adam işləyir. Mənim əməyimi hökumətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və neft sənayesində azərbaycanlı qadınlar arasında ilk dəfə olaraq mənə “Sosialist Əməyi Qəhrəmanı” adı verilmişdir”. (9) Ə.Bağirovanın rəis olduğu neftayırma qurğu hər il plandan əlavə min tonlarla açıq rəngli neft məhsulu istehsal etmişdir. “Hələ keçən il (1960) kollektiv dövlətə əlavə olaraq 16 min tondan çox neft məhsulu vermişdir, çoxlu yanacağa, enerjiyə, kimyəvi reagentə qənaət olunmuşdur”. (10)

1961-ci ilin noyabrın 17-də Ümumittifaq Həmkarlar İttifaqı Mərkəzi Şurasının Rəyasət Heyəti Ə.H.Qarayev adına neftayırma zavodunun qurğu rəisi Ə.Bağirovaya verdiyi fəxri fərman Muzeydə saxlanır. (11) Fəxri fərmanda Ə.Bağirovanın istehsalatda nailiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Fərman neftayırma sənayesində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə verilmişdir. 1960-cı ildə Ə.Bağirova Rumıniyada, 1963-cü ildə isə Çexoslovakiya-

da olarkən Ə. Bağirova bu ölkələrdə olduğu zaman istehsalatla maraqlanmış, buradakı neft sənayesi müəssisələrinin işi ilə yaxından tanış olmuşdur.

1962-ci il yanvarın 23-də Ə. Bağirovaya verilmiş 111 sayılı mandatdan (12) məlum olur ki, Ə. Bağirova Neft və Kimya Sənayesi Fəhlələri Həmkarlar İttifaqının yeddinci Azərbaycan Respublika konfransının nümayəndəsi seçilmişdir. Əminə Bağirova əmək fəaliyyətinə görə “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Rəşadətli əməyə görə”, “Beynəlxalq Qadınlar Federasiyasının 25 illiyi”, “Azərbaycan neft sənayesinin 100 illiyi”, “Azərbaycan SSR Əmək veteranı” medalları ilə təltif olunmuşdur. Bu medallardan yalnız birinin “Qafqazın müdafiəsinə görə” medalının 001317 sayılı vəsiqəsi Muzeydə bir mənbə kimi saxlanır. (13) Ə. Bağirova zavodda işlədiyi zamanlarda neftayırma sənayesində qadınların sayı briqadada artmağa başlamışdır. Bu haqda özü yazırdı: “Qadınlar müəssisənin dayağı, onun fəxridirlər. Azərbaycan neftayırma sənayesində Afərdə Kərimovanın şöhrəti geniş yayılmışdır. Zavodda işə operatorluqdan başlayan bu zəhmətkeşlər və yenilikçi mühəndis qurğu rəisi, son vaxtlarda işə sex rəisi vəzifələrinə irəli çəkilmişdir. Hazırda sexlərin birinin böyük mühəndisi olan Gövhər Daşdəmirova da əvvəllər sadə operator işləmişdir. 25 il operator köməkçisi işləmiş Zinyət Abbas qızı, operator Əzizə Bayram qızı, laboratoriya mühəndisləri Səmayə Əliyeva və Kamilə Eldarova da müəssisənin qabaqcıl qadınlarındanır”. (14) 1964-cü il avqustun 25-də Ümumittifaq Elmi Texniki Cəmiyyətinin Ə. Bağirovaya verdiyi fəxri fərman “SSRİ Neft-qaz sənayesinin 100 illiyi” münasibəti ilə hazırlanmış və neft-qaz sənayesi elmi-texniki cəmiyyətinin bal üzvlüyünə görə verilmişdir. (15) Muzey materialları içərisində Ə. Bağirovaya məxsus iki ədəd termometr eksponat kimi saxlanır. (16) Termometr də mayenin istilik dərəcəsini ölçmək üçün istifadə edilmişdir. Termometrlərdən birinin uzunluğu 35 sm, digərinin uzunluğu isə 32 sm-dir.

1967-ci il mayın 18-də Ə. Bağirovaya verilmiş 5 sayılı mandatdan məlum olur ki, o, Neft və Kimya Sənayesi Fəhlələri Həmkarlar İttifaqının onuncu Azərbaycan Respublika konfransına nümayəndə seçilmişdir. Ə. Bağirova Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXV, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının XXII qurultaylarının nümayəndəsi seçilmişdir. (17) 1961-ci il noyabrın 18-də Ə. H. Qarayev adına Neftayırma zavodunun partiya və komsomol təşkilatı orqanında Ə. Bağirova “Daha səmərəli işləyən” adı altında məqalə dərc etdirmişdir. Məqalədə onun Sov. İKP XXII qurultayındakı təəssüratlarından bəhs edilir. Muzeydə Ə. Bağirovaya məxsus “Luç” markalı saat da eksponat kimi saxlanır. (18) Saatin arxa tərəfində “Bilik”

cəmiyyətinin Bakı bölməsinin işində fəal iştirakına görə görə təltif edilir” sözləri yazılmışdır.

Ə.Bağirova otuz il ərzində Ə.H.Qarayev adına zavodda fəaliyyət göstərirdi üçün bu müəssisənin 75 illiyi münasibətilə “Şərəf nişanı” ilə təltif edilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində neft – qaz sənayesinin görkəmli təşkilatçısı, geoloq – alim Sabit Atabala oğlu Orucova aid materiallar mühafizə olunur. Sabit Orucov 1912-ci il mayın 31-də Bakıda anadan olmuşdur. 1936-cı ildə Sənaye institutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirərək, neft-qaz yataqlarının işlənməsi üzrə mədən mühəndisi ixtisasına yiyələnmişdir. (19) İnstitutda oxuduğu zaman Bibi- Heybət və Suraxanı neft mədənlərinin qazıma briqadasında fəhlə işləmişdir. Həyatda tutduğu fəal mövqe, təşkilatçılıq qabiliyyəti və seçdiyi peşəyə bağlılıq ona 1936 – 1939-cu illərdə həm komsomol təşkilatında iş aparmağı, həm də “Orconikidzeneft” trestinin 9-cu mədəninə başçılıq etməyə imkan vermişdir. Muzeydə Sabit Orucova məxsus SSRİ Ali Soveti deputatının bileti saxlanılır. (20) Bilet 1950-ci ildə verilmişdir. 1976-cı ildə Sabit Orucov Sov.İKP-nin XXI qurultayında MK-nın üzvlüyünə namizəd seçilmişdir. Bunu göstərən 79 №-li vəsiqə Muzeydə saxlanılır. (21) Vəsiqə 1976-cı ildə Moskvada verilmişdir. Sabit Orucova məxsus digər vəsiqə “Neft və qaz sənaye müəssisələri tikintisi nazirliyinin əlaçısı” döş nişanı ilə təltif edilməsi haqqındadır . (22) Vəsiqə 1978-ci ilin avqustun 11-də verilmişdir. Muzey materialları arasında Sabit Orucova məxsus fotosəkillər üstünlük təşkil edir. Bu fotosəkillərdən biri 1977-ci ildə Moskvada IX çağırış SSRİ Ali Sovetinin VII sessiyasında çəkilmişdir. (23) Digər fotosəkildə “Soyuz” və “Appolon” kosmik gəmilərinin qoşulması məqamı təsvir olunur. Fotosəkildə beş sovet kosmonavtı və Amerika astronavtının imzası çəkilmiş və Sabit Orucova xatirə yazısı yazılmışdır. (24) Muzeydə Sabit Orucova məxsus portret saxlanılır. (25) Portret şüşə üzərində işlənmiş və onun üzərində rus dilində “ Hörmətli Sabit Atayeviçə 60 illiyi günündə Sov.İKP Tatarıstan vilayət komitəsi. 1972-ci il” yazısı yazılmışdır. Muzey materialları içərisində suvenir çəkilmiş daha çox diqqəti cəlb edir. (26) Çəkicin dəstəyi paradaqlanmış daşdandır. Qutusunda monoqram həkk edilmiş və rus dilində “R. Ervyə, F.Salmanov və A.Yudinin hədiyyəsidir” sözləri yazılmışdır. Digər muzey materialları müxtəlif fraksiyalı neft nümunələridir ki, bu günə kimi qorunub saxlanmışdır. (27) Onlar Tüməndəki neft yataqlarından götürülmüş və 1972-ci il mayın 30-da Tümen geoloqlarının hədiyyəsi kimi Sabit Orucova ad günü

münasibətilə göndərilmişdir. Sabit Orucova məxsus materiallar içərisində bir maket diqqəti xüsusi cəlb edir. (28) Maketdə alov çıxan neft buruğu təsvir olunmuşdur. Maketin altı mineraldandır. Onu 1972-ci ilin iyunun 1-də Bibiheybət neftçiləri Sabit Orucova hədiyyə vermişdir. Digər xatirə suvenir metaldandır. (29) İçərisində ingilis dilində yazı yazılmış və Sabit Orucov Kanadada səfərdə olduğu zaman ona hədiyyə edilmişdir. Sabit Orucova məxsus materiallar içərisində barelyef də Muzeydə mühafizə olunur. Barelyef Sabit Orucova Salavat Yulayev adına Maşınqayırma zavodu kollektivi tərəfindən hədiyyə edilmişdir. (30) Muzey materialı kimi turbinalı qazma avadanlığının detallı və kosmik gəminin maketinin ekspozisiyada nümayiş etdirilməsi daha xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. (31) Maketin üzərində turbinalı qazma qurğusu və kosmik gəmi təsvir olunur. Maket 1972-ci ildə Bakı Baş neft maşınqayırma idarəsi kollektivi tərəfindən Sabit Orucova hədiyyə edilmişdir.

Suvenir materialları içərisində balta bədii üslubda işlənmişdir. (32) Baltanın sapında rus dilində “Möhtərəm Sabit Atayeviçə ad günündə xoş arzular. Zaytsevlər ailəsi. 31 may 1977-ci il” yazı yazılmışdır. Digər suvenir çəkin bərkidildiyi ağ mərmerdən hazırlanmış ay təpəciyidir. (33) Onun qara mərmerdən olan alt hissəsində rus dilində “Əziz Sabit Atayeviçə onun 60 illiyi günündə Şimali Qafqaz Elmi Tədqiqat Neft İnstitutunun kollektivindən” yazı həkk edilmişdir. Muzey materialı kimi Sabit Orucova məxsus albom da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. (34) Albom, keçmiş SSRİ-dən iri həcmdə təbii qaz idxal edən “Rurqaz” (AFR) şirkətinə həsr edilmişdir. Albomda şirkətə məxsus avadanlıqların və fəhlələrin əməyini əks etdirən şəkillər təsvir olunur. Əyani vəsait kimi Sabit Orucova məxsus yazı dəsti Muzeydə mühafizə olunur. (35) Yazı dəstinin altında Manqışlağın xəritəsi və rus dilində “Manqışlaq neft sərvətlərinin istismar olunmasının əsasını qoyana” yazı həkk edilmişdir. Çox güman ki, bu xatirə olaraq Sabit Orucova hədiyyə verilmişdir. Qeyd etməliyəm ki, Qərbi Sibirdə neft yataqlarının işlənməsi, Tümen vilayətində neftçıxarmanın inkişafı ölkədə vahid qaz təchizatı sistemini yaradılmasında Sabit Orucovun böyük rolu olmuşdur.

Xidmətlərinə görə Sabit Orucov üç dəfə Lenin, dörd dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı və Oktyabr İnqilabı ordenləri və çoxsaylı medallarla təltif olunmuşdur. 1942-ci ildə birinci dəfə Lenin ordeninə layiq görülmüşdür. (36). 1959-cu il martın 19-da Sabit Orucov ikinci dəfə Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu orden də muzey eksponatı kimi qorunur, onun nömrəsi 311280-dir. (37) 1980-ci ildə üçüncü dəfə Lenin ordeni ilə təltif olunmuş-

dur. Bu orden də muzeydə mühafizə olunur. (38) 1940, 1943, 1966, 1971-ci illərdə Sabit Orucov Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu ordenlər muzey materialları içərisində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. (39)

İxtisaslı kadrların hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verən Sabit Orucov ali məktəblərin işində yaxından iştirak etmiş və mühəndis hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Təkcə istehsalat fəaliyyətindəki nailiyyətləri yüksək peşəkarlığı və mühəndis təcrübəsi deyil, həm də emi-tədqiqat qabiliyyəti də S.Orucova uğurlar qazandırmışdı. O, 1943-cü ildə namizədlik, 1962-ci ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1964-cü ildə ona Azərbaycan SSR əməkdar elm və texnika xadimi, 1966-cı ildə isə professor adı verilmişdir. Elmi adların verilməsini əks etdirən sənədlər Muzeydə saxlanılır. 12 nömrəli vəsiqə Sabit Orucova Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 8 mart 1964-cü il fərmanı ilə əməkdar elm və texnika xadimi adının verilməsini əks etdirir. (40) Digər muzey materialı döş nişanıdır. (41) Bu döş nişanı ona Azərbaycan SSR əməkdar elm və texnika xadimi olduğu üçün verilmişdir. Sabit Orucov keçmiş SSRİ ölkələrinin müxtəlif müəssisələrinin orden və nişanları ilə də təltif edilmişdir. 5 nömrəli vəsiqə ona Özbəkistan SSR Ali Soveti tərəfindən verilmişdir. (42) Buradan məlum olur ki, 1981-ci il yanvarın 14-də Sabit Orucov Özbəkistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanı ilə əməkdar elm xadimi adını almışdır. Özbəkistan SSR əməkdar elm xadimi adını almasını əks etdirən döş nişanı da da muzey eksponatı kimi mühafizə olunur. (43)

Muzeyin kolleksiyalarında Sabit Orucova məxsus materialların əksəriyyətini medal və xatirə lövhələri təşkil edir. Bu materiallar içərisində mühafizə olunan medalyon muzey eksponatı kimi daha qiymətli 44. Medalyon 1976-cı il iyulun 15 - 24-də Amerika astronautları Stafford, Brand və Sovet kosmonavtları Leonov və Kubalovun ilk birgə beynəlxalq kosmik uçuşuna həsr olunmuşdur. Digər xatirə medalı 1979-cu il oktyabrın 9-da buraxılmışdır. (45) Xatirə medalı Almaniya Federativ Respublikasının “Maniman” və SSRİ-nin “Sənaye xammalının idxalı” şirkətləri tərəfindən böyük diametrlı boruların bir-birinə qaynaq edilməsi ilə çəkilən və 60 milyon ton neftin idxalı münasibətilə buraxılmışdır. Digər xatirə medalı Urenqoy qazçıxarma istehsalat birliyi tərəfindən Sabit Orucova verilmişdir. (46) Bu xatirə medalı 1983-cü ildə qazın milyonuncu kubmetrinin hasil olunmasına həsr edilmişdir. Döş nişanları içərisində xüsusilə fərqlənən yubiley döş nişanıdır. (47) Yubiley döş nişanı “Rusiyanın elektrifikasişdırılmasının 60 illiyi” münasibəti ilə buraxılmış, 1980-ci ilin dekabrında SSRİ Energetika

Nazirliyi tərəfindən Sabit Orucova verilmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan materialların öyrənilməsi, sərgi və ekspozisiyalarda nümayişi ilə görkəmli neft mütəxəssislərinin əmək fəaliyyətinin geniş tamaşaçı arsında təbliğinə nail olunacaq, bununla da Muzey qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrindən birini – tariximizə dair materialların təbliğ olunmasını şərəflə yerinə yetirəcəkdir .

İstifadə olunmuş mənbə və ədəbiyyat:

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv.№-1587.
2. Elm və həyat jurnalı, 1971, №12, səh9.
3. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix, inv.№-1603.
4. “Bakı” qəzeti, 1976, 12 fevral.
5. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv. №-1604.
6. Yenə orada, inv.№-1520.
7. Yenə orada, inv.№-1601.
8. Yenə orada, inv.№-3142
9. “Elm və həyat” jurnalı, 1971, №12, səh9.
10. “Bakı” qəzeti, 1961, 7 mart.
11. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv.№-3126.
12. Yenə orada, inv.№-1591.
13. Yenə orada, inv.№-1612.
14. “Elm və həyat” jurnalı, 1971, №12, səh9.
15. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv.№-3119.
16. Yenə orada, inv.№-4781.
17. Yenə orada, inv.№-3134.
18. Yenə orada, inv.№-4782.
19. Elmin qızıl fondu. Milli Elmlər Akademiyası-60, Bakı. 2004, səh 25.
20. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Ən yeni tarix fondu, inv.№-4936.
21. Yenə orada, inv.№-4937.
22. Yenə orada, inv.№-4939.
23. Yenə orada, inv.№-4944.
24. Yenə orada, inv.№-4947.
25. Yenə orada, inv.№-4948.
26. Yenə orada, inv.№-4955.
27. Yenə orada, inv.№-4953.
28. Yenə orada, inv.№-4960.
29. Yenə orada, inv.№-4968.
30. Yenə orada, inv.№-4952.
31. Yenə orada, inv.№-4959.

32. Yenə orada, inv.№-4956.
33. Yenə orada, inv.№-4972.
34. Yenə orada, inv.№-4977.
35. Yenə orada, inv.№-4958.
36. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Numizmatika fondu, inv.№-554.
37. Yenə orada, inv.№-555.
38. Yenə orada, inv.№-557.
39. Yenə orada, inv.№-558,559,560,562.
40. Yenə orada, inv.№-580.
41. Yenə orada, inv.№-579.
42. Yenə orada, inv.№-582.
43. Yenə orada, inv.№-581.
44. Yenə orada, inv.№-607.
45. Yenə orada, inv.№-605.
46. Yenə orada, inv.№-596.
47. Yenə orada, inv.№-598.

Эмин Меликов

**Мемориальные материалы Амины Багировой и Сабита Оруджева,
Хранящиеся в Национальном Музее Истории Азербайджана.**

В статье речь идет о материалах инженеров-нефтяников Амины Багировой и Сабита Оруджева, имеющихся в фондах Музея Истории Азербайджана. Большая часть материалов Амины Багировой и Сабита Оруджева, хранящиеся в Музее, составляют почетные грамоты и медали. В статье сделана попытка изучения данных музейных материалов и дана их классификация.

Emin Melikov

**Memorial materials about Emine Bagirova and Sabit Orujov
kept in the Azerbaijan National Historic Museum.**

Resume

The report gives information about Emine Bagirova and Sabit Orujov. Emine Bagirova distinguished as an experienced specialist and was rewarded by the government with many order. Sabit Orujov had many positions as an oil industry specialist and made big contribution in educating of oil states. The materials about both oil specialists were investigated in this report.

Rəşad İbrahimov

**Neft-qaz sənayesi sahəsində Azərbaycan
Respublikası ilə Gürcüstan
arasında əməkdaşlıq əlaqələri
(XX əsrin 90-cı illəri)**

SSRİ-nin süqutu ilə keçmiş müttəfiq respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi Azərbaycanın neft-qaz sənayesində də xüsusi gərginlik yaratmış oldu. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan üçün özünün karbohidrogen resurslarının nəinki çıxarılması, həmçinin onların nəql olunması məsələsi də mühüm idi. Ona görə də, dünya okeanına birbaşa çıxışı olmayan Azərbaycan öz enerji resurslarını dünya bazarlarına nəql etmək üçün sərfəli yollar axtarmağa məcbur idi. Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmiş ilk iqtidarlar dövründə bu sahədə müəyyən addımlar atılsa da, yüksək nailiyyətlər ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra əldə edildi. Heydər Əliyev tərtib etdiyi xüsusi neft strategiyasını reallaşdıraraq neft sənayesini də böhran və tənəzzüldən qurtardı. 1994-cü ildən həyata keçirilən həmin neft strategiya Azərbaycana Qafqaz və Xəzər dənizi regionu geosiyasi məkanında mühüm rol oynamasına və ölkənin enerji resurslarının çıxarılmasında beynəlxalq mərkəzlərdən birinə çevrilməsinə imkan yaradı. Malik olduğu neft və qazın ixrac olunmasında Azərbaycanın strateji tərəfdaşına çevrilmiş Gürcüstan isə mühüm tranzit rolu oynayırdı. Belə bir vəziyyət hər iki respublikanın ABŞ-ın, Avropa və Asiyanın güclü dövlətlərinin strateji maraq mərkəzlərinə çevrilməsinə imkan yaradırdı.

Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxmasının real imkanları “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra yarandı. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin başçılığı və bilavasitə gərgin zəhməti və diplomatik söyləri nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərin hissəsinin işlənməsini nəzərdə tutan “Əsrin müqaviləsi” imzalandı (1) və konkret əməli işlər görülməsi üçün Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı (2).

Beləliklə, Azərbaycanın yeni neft strategiyası dünyanın 6 ölkəsini təm-

sil edən 11 iri neft şirkəti arasında imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ndən öz başlanğıcını götürmüş oldu. Hal-hazırda isə Azərbaycan dünyanın 16 dövlətinə məxsus 36 aparıcı şirkətlə cəmi 26 neft müqavilələri bağlayıb. Bu müqavilələr əsasında 30 il müddətinə Azərbaycan neft sənayesinə 70 milyard dollara qədər xarici investisiya qoyulmalıdır (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev neft müqavilələrini ilk növbədə dünya siyasətini müəyyən edən fövqəldövlətlərlə (ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və s.) bağlayaraq qarşıya çıxan problemləri həll etmək üçün əlverişli şərait əldə etdi.

Müqavilələrin imzalanması ilə Azərbaycan neftinin nəql edilməsi üçün sərfəli və təhlükəsiz yolların axtarılmasına da başlanıldı. Hələ 1994-cü ilin əvvəllərində neft strategiyası ilə bərabər xüsusi boru kəməri strategiyası da hazırlandı (4). Azərbaycan neftinin iki mərhələdə nəql olunması nəzərdə tutuldu: “ilkin” və “böyük” neft. Məhz “Əsrin müqaviləsi” ilə “ilkin” neftin çıxarılması layihəsi həyata keçirilməyə başlandı.

“İlkin” neftin nəql edilməsi üçün iki marşrut nəzərdə tutuldu: şimal və qərb marşrutu. Bu məqsədlə 1995-ci ilin sentyabrın 2-3-də Tbilisi və Moskvada müvafiq sənədlər imzalandı. Sənədlərə görə, Gürcüstan və Rusiya hökumətləri ilkin Azərbaycan neftinin nəql edilməsi üçün onların əraziləri seçildikdə, həmin neftin təhlükəsiz və etibarlı nəqlini təmin edəcəklərinə dair öhdəlik göturdülər (5). 1995-ci il oktyabrın 9-da isə Bakıda ABƏŞ-in iclasında ilkin neftin şimal (Rusiya) və qərb (Gürcüstan) kəməri ilə nəql olunması haqqında qərar qəbul edildi (6).

Bununla da, artıq 1995-ci ilin sonuna kimi “ilkin” Xəzər neftinin nəql olunması ilə bağlı variantlardan ikisi, o cümlədən Gürcüstan variantı seçildi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanla Gürcüstan arasında başqa sahələrdə də əməkdaşlığın genişlənməsinə, münasibətlərin istiləşməsinə təkan verdi. Təsədüfi deyil ki, məhz neftin nəqli məsələsi Azərbaycan-Gürcüstan strateji tərəfdaşlığının sütunlarından birini təşkil edir.

1996-cı il fevralın 20-də isə Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadzenin sərəncamı ilə Gürcüstan Beynəlxalq Neft Korporasiyası yaradıldı (7). Bu qurumun əsas məqsədlərindən biri də Gürcüstan ərazisində neft kəmərlərinin bərpasına və tikintisinə dair müzakirələr və danışıqların aparılması idi.

Nəhayət, uzun sürən danışıqlardan sonra Azərbaycan neftinin Qərb marşrutu ilə nəql olunması Azərbaycanla Gürcüstan arasında hökumətlərarası sazişin və digər sənədlərin Azərbaycan Prezidentinin Tbilisiyə 1996-cı il 8 mart tarixli səfəri zamanı imzalanması ilə rəsmiləşdirildi. “Neftin nəqlinin bəzi mövcud vasitələrinin inkişafı və modernləşdirilməsi, neftin

nəqlinin yeni vasitələrinin işlənib hazırlanması və belə vasitələrin köməyi ilə neftin Gürcüstan ərazisindən nəqli haqqında” sazişi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze imzaladı. Sazişdə tərəflər Azərbaycanın malik olduğu karbohidrogenlərin beynəlxalq bazarlara ixrac olunmasında Gürcüstan marşrutunun etibarlı, təhlükəsiz və səmərəli olacağına inanaraq bununla bağlı qarşıya qoyulan bütün öhdəliklərin yerinə yetirəcəklərini bildirirdilər (8). Rusiyanın təzyiqlərini nəzərə alsaq, müqavilənin imzalanması Azərbaycanın da, Gürcüstanın da öz müstəqilliklərini qorumaq və genişləndirmək niyyətində olduklarını təsdiqləyən mühüm bir addım oldu.

Səfər zamanı “ilkin” neftin ixracına dair layihənin həyata keçirilməsi barədə daha iki sənəd imzalandı. “Gürcüstan hökuməti ilə xarici neft şirkətləri konsorsiumu arasında” sazişin və “Boru kəmərinin çəkilməsi və istismarı haqqında Gürcüstan Neft Korporasiyası ilə xarici neft şirkətləri konsorsiumu arasında” sazişin imzalanması ilə layihənin həyata keçirilməsi üçün etibarlı hüquqi əsas və əlverişli şərait yaradıldı.

Bir qədər öncə Şimal marşrutu ilə bağlı analogi hökumətlərarası saziş Azərbaycan və Rusiya arasında imzalandı (1996-cı il yanvar) (9).

Gürcüstan Prezidentinin 18 fevral 1997-ci il tarixli səfəri zamanı isə ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə daha bir mühüm sənəd – “Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında neft-qaz sənayesi sahəsində əməkdaşlıq haqqında” müqavilə imzalandı (10). Müqavilədə neft-qaz sənayesi sahəsində və onunla bağlı infrastruktur sahələrində əməkdaşlığın bütün vasitələrlə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin bütövlükdə təhlili göstərir ki, tərəflər öz ölkələrinin iqtisadiyyatını, eyni zamanda ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə karbohidrogen ehtiyatlarının kəşfiyyatı, işlənməsi, hasilatı, emalı, nəql edilməsi, habelə karbohidrogenlərin və onların emalı məhsullarının satışı sahəsində əməkdaşlıq etmək niyyətində idi.

Artıq 1997-ci ilin noyabrın 12-də “Əsrin müqaviləsi” üzrə “ilkin” neftin hasilatına başlanıldı. “Çıraq” neft yatağından ilkin neftin alınması həmin gün təntənəli şəkildə qeyd olundu (11). Bir çox yüksək səviyyəli qonaqların iştirak etdiyi tədbirdə, maraq doğuran bir hadisə ondan ibarət idi ki, dövlət başçısı kimi Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze özü şəxsən tədbirə təşrif buyurmuşdu (12). Bu, iki prezident arasında dostluğun hansı səviyyədə olduğunu bir daha qabarıq şəkildə göstərdi. Həmin gün Xəzərin sahilində yaradılmış Səngəçal terminalının da açılışı oldu.

Beləliklə, bütün bunlar “ilkin” neftin nəql olunmasına imkan yaratdı.

“İlkin” neft iki marşrut üzrə dünya bazarına çıxarılmağa başladı:

- Şimal marşrutu - Bakı-Novorossiysk neft kəməri;
- Qərb marşrutu - Bakı-Supsa neft kəməri.

Bakı-Novorossiysk neft kəməri 1997-ci ilin oktyabrın 27-də istismara verilmişdir. İlkin neftin buraxılması isə 1997-ci il noyabrın 12-də qeyd olunan tarixi mərasimdən sonra gerçəkləşmişdir (13). Kəmərin uzunluğu 1411 km, o cümlədən Azərbaycan ərazisində 224 km-dir. Onun günlük ötürmə qabiliyyəti 115 min barrel və ya illik 5 mln. ton neftidir (14). Şimal marşrutunun tarifi Rusiya ərazisində bir tonu 15,67 dollar, Azərbaycan ərazisində 1,013 dollardır (15).

Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə Azərbaycan neftinin ixracı sayəsində Rusiya Azərbaycan neftindən gəlir götürməklə öz mənafeələrini və strateji maraqlarını müəyyən qədər təmin etdi ki, bu da ikitərəfli münasibətlərə müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycan neftinin Qərb marşrutu ilə nəql olunması üçün tikilmiş kəmərlər isə Bakı-Supsa oldu. Bakı-Supsa kəmərinin tikintisinə 1996-cı ilin aprelində Azərbaycan və Gürcüstan arasında bağlanmış hökumətlərarası müqavilə təsdiq edildikdən sonra başlandı. Qərb marşrutunun tikintisində 3 mindən artıq adam iştirak etmişdir ki, onların da 70%-dən çoxu Azərbaycan və Gürcüstanın işçi qüvvələri olmuşdur (16). Deməli, Qərb kəmərinin tikilməsilə hər iki respublikada həm müasir infrastrukturun yaradılması, həm yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradıldı. Bundan başqa, kəmərin tikintisində Azərbaycan, Gürcüstan, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Türkiyə və Mərkəzi Asiya ölkələrinin podratçı firmaları iştirak edirdi (17). Tikintinin xərci 315 mln. dollar həcmində göstərilse də, sonda 580 mln. dollar təşkil etdi (15).

Səngəçal terminalından Bakı-Supsa Qərb ixrac boru kəmərinə neftin doldurulmasına 1998-ci il dekabrın 10-da başlanıldı (18). Bununla bağlı rəsmi mərasim keçirildi və Gürcüstan Beynəlxalq Neft Korporasiyasının prezidenti G.Çanturiya tədbirdə iştirak etmək üçün Bakıya gəldi (20). Mərasimdən sonra G.Çanturiya Azərbaycan Prezidenti tərəfindən qəbul edildi. Qəbul zamanı qeyd olunan tarixi hadisənin hər iki xalq üçün böyük əhəmiyyətə malik olması bildirildi.

Nəhayət, 1999-cu ilin aprelində Supsa terminalının istifadəyə verilməsilə Bakı-Supsa neft kəməri tam qüvvəsilə işə düşdü. Bununla əlaqədar aprelin 7-də Gürcüstanın Azərbaycandakı səfiri Z.Qumberidze ilə Prezident Heydər Əliyevin görüşü zamanı dövlət başçısı Gürcüstana Bakı-Supsa kəmərinin və Supsa terminalının açılış mərasiminə dəvət olundu.

Beləliklə, 1999-cu ilin aprelin 17-də Gürcüstanda “ilkin” Xəzər neftinin nəqli üçün Bakı-Supsa ixrac boru kəmərinin və Supsa yerüstü terminalının rəsmi açılışına həsr edilmiş təntənəli mərasimlər keçirildi (21). Azərbaycan və Gürcüstan Prezidentləri ilə yanaşı, Ukrayna Prezidenti L.Kuçma da həmin tədbirlərin iştirakçısı oldu. Üç dövlət başçısının düymələrini eyni zamanda basdıqları pultun siqnalı ilə Bakı-Supsa Qərb boru kəməri ilə gələn “ilkin” Azərbaycan neftinin ilk tankerə doldurulması başlandı.

Supsadakı mərasimlərdən sonra prezidentlər Poti-İliçevsk-Varna bərə keçidin açılış mərasimində iştirak etmək üçün Potidə oldular (22). Burada H.Əliyevin iştirakı ilə Bolqarıstan, Ukrayna və Gürcüstan prezidentləri tərəfindən bərə keçidi haqqında üçtərəfli sazişin imzalanma mərasimi də baş tutdu.

Poti-İliçevsk-Varna bərəsinin işə salınması neft məhsulları ilə dolu sisternlərin də daşınmasına imkan verirdi. Poti-İliçevsk-Varna keçid bərəsi regiondakı ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri xeyli sadələşdirərək və asanlaşdıraraq, əmtəə dövriyyəsinin artması üçün yeni perspektivlər yaradacaq idi.

Beləliklə, Bakı-Supsa neft kəmərinin işə düşməsi ilə “ilkin” neft layihəsi üzrə neftin ixrac strategiyası başa çatdı. Hal-hazırda uzunluğu 827 km olan kəmərin 480 km-i Azərbaycan, 347 km-i Gürcüstan ərazisindən keçir. Neft kəmərinin 772 km-i yeni poladdan qayrılmış və 55 km-i təmir edilmiş borulardır. Qərb neft kəmərinə 6 nasos və iki təzyiqazaldan stansiya daxildir (23). Bakı-Supsa neft kəmərinin günlük ötürmə qabiliyyəti 115 min barrel və ya illik 5,1 milyon tondur (24). Perspektivdə kəmərin ilkin gücünü 10-12 milyon tonadək artırmaq imkanı var (25). ABƏŞ-in hasil etdiyi nefti ixrac etməyə xidmət edən Bakı-Supsa xətti ilə nəql olunan neftin tranzit haqqı hər ton üçün 2,7 dollardır (26). Artıq 1999-cu ilin avqustuna qədər terminaldan 1,5 milyon ton neft buraxılmışdı (27). 2006-cı ilə qədər isə bu xətlə 18,6 milyon tona qədər “ilkin” Azərbaycan nefti ixrac olunmuşdu.

Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk ixrac boru xətlərini müqayisə etdikdə Şimal kəmərinin bir neçə mühüm çatışmazlığını, əksinə Qərb kəmərinin isə üstünlüyünü qeyd etmək olar: birincisi, Şimal kəməri regional risk zonasından keçdiyindən (Çexenistan) onun fəaliyyətində tez-tez dayanmalar, kəmərdən neft oğurluğu halları və s. müşahidə olunurdu. İkincisi, Azərbaycan nefti nəql olunarkən Rusiyanın “Urals” markalı nefti ilə qarışdırdı və Novorossiysk limanında məhz bu markanın satış qiymətilə reallaşdırılırdı. Qeyd edək ki, Bakı-Supsa boru kəməri ilə bazara çıxarılan “Azəri Layt” markalı neft “Urals” markalı neftdən 1,5-2 dollar baha satılır.

Üçüncüsü, Bakı–Novorossiysk xətti ilə nəql olunan neftə görə ödənilən tranzit haqqı yüksək idi, yəni hər ton üçün 15,67 dollar. Bakı–Supsa xəttinin tranzit haqqı isə 2,7 dollardır. Nəzərə də almaq lazımdır ki, Şimal xəttinin uzunluğu 1411 km, Qərb xəttinin isə 827 km-dir.

Deməli, bütövlükdə Bakı–Supsa xəttinin işə düşməsi ABƏŞ-ə hər barrel neftin ixracında 2 dollaradək qənaətə imkan verirdi, eyni zamanda bazara keyfiyyətli, real neft markası ixrac etməyə, həmçinin risk səviyyəsini azaltmağa şərait yaradırdı.

Beləliklə, bu hadisə Azərbaycanın Gürcüstanla məhsuldar əməkdaşlıq etmək niyyətində olduğunu bir daha təsdiq etdi. Digər tərəfdən, bu kəmərlər Gürcüstanın Rusiyadan tam asılılığının aradan qaldırılmasına, onun dövlət müstəqilliyinə, iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasına, inkişaf etməsinə strateji müttəfiqinin verdiyi dəstək idi. Məsələn, Gürcüstan ilkin neftin tranziti üçün hər il 6–8 milyon dollar əldə etmiş olur. Deyilənlərlə yanaşı, Bakı–Supsa neft kəməri Qafqazda sabitliyin və sülhün möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Hazırda Bakı–Supsa kəmərinin davamı kimi Bakı–Supsa–Odessa–Brodi–Qdansk boru kəməri nəzərdən keçirilir. İqtisadi baxımdan sərfəli olduğuna görə, regionun bir sıra ölkələri bu layihəyə önəm verirlər (28). Bu layihə ilə bağlı Ukrayna, Polşa və Rumıniya ciddi fəaliyyət göstərir. Lakin layihənin baş tutması, əsasən, Azərbaycan və Qazaxıstandan asılıdır. Azərbaycanın isə Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac kəmərinə üstünlük verməsi ilə qeyd olunan layihənin gerçəkləşməsi müəyyən qədər sual altına alınsa da, hələ də aktuallığını saxlayır.

Neft müqavilələrinin əhatə etdiyi layihələrin tam həyata keçirilməsi, Azərbaycanın zəngin neft ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı–Novorossiysk və Bakı–Supsa kəmərlərinin imkanları yetərli olmadığından Əsas İxrac Boru Kəməri (ƏİBK) ideyası vüsət tapdı.

Əsas İxrac Boru Kəməri konsepsiyası üzərində işə hələ 1996-cı ildə, ixrac marşrutlarının öyrənilməsi ilə başlandı. Bir çox variantlar nəzərdən keçirilsə də, son seçim Bakı–Tbilisi–Ceyhan xətti oldu. ƏİBK-nın bu marşrut üzrə tikilməsinin təşəbbüskarı Azərbaycan oldu. Bakı–Tbilisi–Ceyhan marşrutu başlanğıcdan ABŞ və Türkiyə tərəfindən aktiv şəkildə dəstəkləndi (29). Rusiya və İran isə, əksinə, ƏİBK-nın bu xətt üzrə çəkilməsinə qarşı mövqe seçdilər. Əlbəttə ki, bu layihənin həyata keçirilməsində hər bir maraqlı və ya narazı tərəfinin öz strateji maraqları vardır.

Belə ki, Bakı–Tbilisi–Ceyhan layihəsinin reallaşması Rusiya və İranın Cənubi Qafqazda mövqelərinin xeyli zəifləməsinə gətirib çıxarır, əksinə

Qərbin, xüsusən də ABŞ və Türkiyənin bu bölgədə nüfuzunu artırır. Ona görə də, Rusiya hər cür vasitələrlə ƏİBK kimi Bakı-Novorossiysk marşrutunun seçilməsinə çalışırdı. Lakin ən başlıcası odur ki, məhz Bakı-Tbilisi-Ceyhan xətti Azərbaycanın geosiyasi-iqtisadi maraqlarına uyğun gəlirdi. Gürcüstan və Türkiyənin Azərbaycanın strateji tərəfdaşları olması bu layihənin reallaşmasına vüsət verən digər mühüm bir faktor idi.

Ümumiyyətlə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəmərinin Bakı-Novorossiysk ixrac xəttinə nisbətən üstünlüklərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- neft hasilatı ilə məşğul olmayan tranzit ölkələrdən keçid;
- Novorossiyskdə neftin ixracı üçün təklif olunan tarifə (4,2 dollar) nisbətən Bakı-Ceyhanda tarifi (2,58 dollar) aşağı olması;
- ekoloji cəhətdən həssas olan Qara dəniz və Bosfor boğazından yan keçməsi;
- İran və Rusiyada baş verən proseslərdən asılılığın aradan götürülməsi.

Bakı-Ceyhanın başlıca çatışmazlığı kəmərin tikintisinin baha başa gəlməsidir.

Beləliklə, Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəql olunması marşrutun müxtəlif variantlarının siyasi, texniki, iqtisadi və ekoloji meyarlarının öyrənilməsindən sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin reallaşdırılacağı qətişdirildi.

ƏİBK layihəsi üzrə danışıqlar prosesinin başlanmasının başlıca anı 5 sentyabr 1997-ci il oldu. Həmin tarixdə Azərbaycan Prezidenti, Baş nazirin müavini Abid Şərifovun sədrliyi ilə “Əsas İxrac Boru Kəmərinin marşrutunun təyin edilməsi üçün işçi qrupunun yaradılması haqqında” sərəncam imzaladı (30). İşçi qrupa marşruta dair tövsiyyələr və ƏİBK layihəsinin həyata keçirilməsi üçün bütün lazımı layihə sənədlərini hazırlamaq tapşırıldı. A.Şərifova Azərbaycanın adından danışıqları aparmaq səlahiyyətləri verildi. Bir qədər sonra, 1997-ci ilin noyabrın 1-də Gürcüstanda, 1998-ci ilin aprel 27-də isə Türkiyədə analoji qurumlar yaradıldı (31).

Artıq 1998-ci ilin may ayından ƏİBK ilə bağlı maraqlı dövlətlər və xarici şirkətlərlə intensiv danışıqlar aparılmağa başlandı. 1998-ci ilin mayın 15-də İstanbulda Azərbaycan Baş nazirinin müavini A.Şərifov, Gürcüstan Beynəlxalq Neft Korporasiyasının prezidenti G.Çanturiya və Türkiyənin energetika naziri C.Ərsumər qarşılıqlı anlaşma haqqında Memorandum imzaladılar (32). Bununla da, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin sənədləri üzrə danışıqların başlanğıcı qoyuldu.

1998-ci il sentyabrın 22-də Azərbaycan və Gürcüstanın işçi qrupları arasındakı danışıqlar protokolu A.Şərifov və G.Çanturiya tərəfindən təsdiq

edildi (33). Bir qədər öncə Azərbaycan və Türkiyə işçi qrupları arasında analoji protokolu A.Şərifov və C.Ərsumər təsdiq etmişdilər (11 sentyabr).

1998-ci il oktyabrın 29-da Ankarada Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistanın prezidentləri və həmçinin müşahidəçi kimi ABŞ administrasiyasının nümayəndəsi Xəzərin enerji ehtiyatlarının, xüsusən də Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutan Ankara bəyannaməsini imzaladılar (34). Ankara bəyannaməsi Xəzər neftinin Aralıq dənizinə çıxarılmasına siyasi dəstək vermiş oldu (35).

1999-cu ilin birinci yarısı ərzində gələcək ƏİBK-in maliyyə aspektlərinin razılaşdırılması ilə bağlı danışıqlar aparıldı.

Uzun və çətin sürən danışıqlardan sonra 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidentləri “Xam neftin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” saziş imzaladılar (36). Bu saziş Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin tikintisi və istismarında onu imzalamış hər bir ölkənin hüquqlarını, maraqlarını, öhdəliklərini nəzərə almaqla, onların arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsiplərini, həmçinin bu dövlətlər tərəfindən sərmayəçilərə verilən hüquq və haqları müəyyən edir, münasibətləri tənzimləyirdi (37). Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə Transit Əraziyə Malik Ölkə Hökumətləri ilə sazişlər (TƏMÖHS), türk şirkəti “Botaş”la birdəfəlik məbləğdə dəyişməz qiymətlə “açar təhvil” sazişi və boru kəmərinin Türkiyədən keçən hissəsi üçün Türkiyə hökumətinin zəmanəti də hökumətlərarası sazişə əlavə olunmuşdu.

Həmin sammitin gedişində Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən İstanbul bəyannaməsini qəbul etdilər (38). Bəyannamədə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin bütün ölkə və hökumətlər tərəfindən dəstəklənməsi, bu layihənin maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi vacib məsələlər öz əksini tapmışdır. İmzalanmış bütün sənədlər siyasi, iqtisadi, iqtisadi-kommersiya baxımından həm Azərbaycanın, həm də bu kəmərdən istifadə edəcək xarici neft şirkətlərinin mənafeələrini qoruyurdu. Bundan əlavə, həmin sənədlər qonşu və dost dövlətlər olan Gürcüstan və Türkiyə ilə əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə geniş perspektivlər açırdı.

2000-ci ilin fevralında İstanbulda Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ABŞ nümayəndələrinin növbəti danışıqları baş tutdu. Danışıqlar “Əraziyə malik Gürcüstanla sərmayəçi Şirkətlər arasında Müqavilənin” mətninin ra-

zılaşdırılması ilə nəticələndi. Bununla da Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsinin reallaşdırılmasının birinci mərhələsi sona yetdi.

Lakin artıq tranzit dövləti statusu almış Gürcüstan, tranzit tariflərinin onu təmin etmədiyini bildirərək gedən danışıqlar proseslərinə müvəqqəti əngəl törətdi. Bununla bağlı 2000-ci ilin fevralın 12-dən 22-dək Azərbaycan və Gürcüstan tərəfləri arasında məsləhətləşmələr baş tutdu (39). Lakin razılıq əldə olunmadı.

2000-ci ilin martın 22-23-də Azərbaycan Prezidentinin Tbilisiyə səfəri zamanı dövlət başçılarının görüşündə ƏİBK marşrutu kimi seçilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini parlamentlər tərəfindən ratifikasiyaya verilməmişdən qabaq bir daha nəzərdən keçirildi. Məhz bu görüşdə Azərbaycan ƏİBK vasitəsilə onun ərazisindən ötürüləcək neftə görə ona çatacaq tranzit tarif haqqını Gürcüstana güzəştə gedərək Gürcüstanla tranzit tarifi məsələsini həll etdi. İctimaiyyətdə birmənalı qarşılanmayan bu hadisə mübahisələrə səbəb olsa da, Azərbaycan tərəfi güzəştə getməyə məcbur idi. Layihə ilə bağlı işlərin ləngiməməsi üçün və alternativ variantın olmamasından Azərbaycan bu addımı atmış oldu. Deməli, “daimi dostlar yox, daimi maraqlar” düsturunu üstün tutan Gürcüstan yaranmış şəraitdə maksimum olanı əldə etdi.

Nəhayət, gərgin danışıqlardan sonra 2000-ci il aprelın 28-də Vaşinqtonda Gürcüstanla tranzit sazişi imzalandı.

Beləliklə, 2000-ci ilin aprelında Vaşinqtonda, mayında isə İstanbulda aparılan danışıqlardan sonra bütün sənədlər üzrə razılıq əldə olundu. 2000-ci il mayın 26-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi sənədlər toplusunu ratifikasiya etdi. May ayının 31-də Gürcüstan parlamenti, iyunun 26-da isə Türkiyənin Böyük Millət Məclisi tərəfindən sənədlər toplusu ratifikasiya edildi (40). Bununla da, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nın reallığa çevrilməsi, genişmiqyaslı beynəlxalq və regional əməkdaşlığın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Xəzər neftinin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi üçün növbəti mühüm addım atıldı.

2000-ci ilin oktyabrın 17-də Bakıda “Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə ƏİBK iştirakçıları arasında tranzit ərazisinə malik ölkənin hökuməti ilə saziş”in və “Bakı-Tbilisi-Ceyhan xam neft kəməri layihəsinin mühəndis işləri və layihələşdirilməsi üçün maliyyələşdirmə və əməkdaşlıq sazişi”nin imzalanma mərasimi baş tutdu (41). İmzalanmış sənəd qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyir, o cümlədən, görüşlərin keçirilməsi, məlumatlandırma, mübahisəli məsələlərin həlli və digər hüquqi-kommersiya aspektlərini əhatə edir.

İllərlə gedən danışıqlar nəhayət uğurla başa çatdı. Belə ki, 2000-ci il oktyabrın 18-də Tbilisidə Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikilməsi haqqında Müqavilənin imzalanma mərasimi keçirildi. Oktyabrın 19-da isə Türkiyədə analoji müqavilə imzalandı. Beləliklə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-i bir layihə kimi reallığa çevrildi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin texniki-iqtisadi göstəriciləri aşağıdakı kimidir (42; 43; 44):

- Uzunluğu - 1730 km, o cümlədən 468 km Azərbaycan, 225 km Gürcüstan, 1037 km Türkiyə ərazisindən keçir (qeyd1);
- Diametri - 46/42/34 düym (117/107/86 sm);
- Layihənin 8 nasos stansiyası var, onlardan 2-si - Azərbaycanda, 2-si - Gürcüstanda, 4-ü - Türkiyədədir;
- Boru kəmərinin buraxma gücü - ildə 45-50 milyon ton neft və ya sutkada 1 milyon barel;
- Layihənin ilkin qiyməti - 2,4-3,3 milyard dollar;
- Layihənin kreditlərin faizləri ilə birlikdə son qiyməti - 3,95-4 milyard dollar;
- Tikinti üzrə işçi qüvvəsinin sayı - təxminən 2300 nəfər Azərbaycanda, 2500 nəfər Gürcüstanda, 5000 nəfər Türkiyədə;
- İstismar müddəti - azı 40 il ;
- Ümumi tranzit tarifi - 2,58 dollar, o cümlədən Gürcüstan birinci beş il ərzində bir barrel üçün 0,12 dollar, sonrakı 11 il ərzində - 0, 14 dollar, 24 il olan üçüncü mərhələdə - 0,17 dollar əldə edəcək, Türkiyə isə birinci mərhələdə - 0,20 dollar, ikinci mərhələdə - 0,30 dollar və üçüncü mərhələdə - 0,37 dollar əldə edəcək.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini həyata keçirəcək beynəlxalq konsorsiuma 11 şirkət daxil idi. Həmin şirkətlərin pay bölgüsü aşağıdakı kimi idi (2003-cü il) (47; 48):

1. ARDNŞ (Azərbaycan) - 25,00%;
2. BP - layihənin operatoru (Böyük Britaniya) - 30,10%;
3. Yunokal (ABŞ) - 8,90%;
4. Statoil (Norveç) - 8,71%;
5. TPAO (Türkiyə) - 6,53%;
6. ENI (İtaliya) - 5,00%;

Qeyd: 1. Bəzi mənbələrdə BTC-nin uzunluğu -1760 km və 1767 km, o cümlədən 442 km və 443 km - Azərbaycan, 248 km və 249 km - Gürcüstan, 1070 km və 1076 km - Türkiyə ərazisində müvafiq olaraq göstərilmişdir (45; 46)

7. Total FinaElf (Fransa) – 5,00%;
8. İtochu (Yaponiya) – 3,40%;
9. İNPEX (Yaponiya) – 2,50%;
10. Conoco/ Philips (ABŞ) – 2,50%;
11. Amerada Hess (ABŞ/Səudiyyə Ərəbistanı) – 2,36%.

Beləliklə, Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK marşrutu Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində təmas nöqtəsi kimi, bu iki dövlətin vahid mövqedən çıxış etməsinə şərait yaradır, onların dövlət müstəqilliklərini möhkəmlədir, iqtisadi inkişaflarını təmin edir. Digər tərəfdən, Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri üç dövlət- Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında hərbi və iqtisadi sahədə əməkdaşlığın genişlənməsinə imkan yaradaraq, faktiki olaraq regionda üç dövlətin simasında mini bloku formalaşdırdı.

Gürcüstanın Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə əldə edəcəyi başlıca mənfəətlər aşağıdakılardır:

- nəzərə alsaq ki, bu kəmərlə vasitəsilə 50 milyon tona qədər neft nəql olunacaq, onda 40 il müddətinə bağlanmış müqaviləyə əsasən, Gürcüstanın gəliri minimum 2,5 milyard dollar təşkil edəcək və ya ölkə büdcəsinə ildə 62,5 milyon dollar girəcək (49). Bu isə Gürcüstan büdcəsinin 8-10 %-ni təşkil edir;

- kəmərin tikintisi ölkəyə xarici investisiyaların axını deməkdir və infrastrukturun, minlərlə iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradır;

- kəmərlə Gürcüstana dünya birliyinin diqqətini artırır və bununla da ölkədə təhlükəsizliyin və sabitliyin möhkəmlənməsinə mühüm təsir göstərir;

- regional əməkdaşlıqda iştirakını təmin edir.

Şübhəsiz, layihədən ən böyük gəlir götürən Azərbaycan olacaq. Azərbaycanın götürəcəyi dividendlər həm iqtisadi-sosial, həm də siyasi dividendlərdir: birincisi, ƏİBK Xəzərin Azərbaycan sektorunda hasil olunacaq zəngin karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxaracaq. İkincisi, Bakı-Tbilisi-Ceyhanın tikinti və istismarından Azərbaycan böyük gəlirlər əldə edir. Yəni buraya subpodratçı təşkilatların gəlirləri, tikintidə çalışanların əmək haqları, büdcəyə yönəldiləcək vergilər, sosial müdafiə fonduna ayırmalar və s. daxildir. Siyasi dividendlər arasında ölkənin regional təhlükəsizliyi, Qarabağ məsələsinin həlli imkanlarının artması, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənlişməsinin sürətlənməsi qeyd edilməlidir.

Təhlil olunan illər ərzində Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-ı layihə kimi reallığa çevrilərək sonrakı illərdə onun üzərində əməli iş sürətləndirildi. Belə ki, 2000-ci ilin noyabrından 2001-ci ilin iyununadək layihə üzrə ilkin mühəndislik işləri, 2001-ci ilin iyulundan 2002-ci ilin iyununadək isə ət-

raflı mühəndis işləri aparıldı. 2002-ci ilin avqustun 1-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru Kəməri Şirkəti (BTC Co) yaradıldı (50).

Nəhayət, 2002-ci il sentyabrın 18-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-nin Azərbaycandan keçəcək hissənin təməli qoyuldu. 2003-cü ilin mayın 8-də ƏİBK-nin Azərbaycanda tikintisi başlandı. 2003-cü ilin mayın 23-də isə Tetri-Skaro şəhərində Gürcüstan ərazisindən keçəcək hissənin təməli qoyuldu (51). 2005-ci ilin mayın 25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin doldurulmasına start verildi. BTC ilə axan neft 2006-cı il mayın 28-də nəhayət ki Heydər Əliyev adına Ceyhan terminalına çatdı və dünya bazarlarına çıxarılaçaq ilk tanker dolduruldu (52). Bununla da, üçüncü minilliyin nəhəng mühəndis qurğularından, böyük enerji layihələrindən olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan ƏİBK-ı layihəsi bir çox maneələrə rast gəlməsinə baxmayaraq reallığa çevrildi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsi ilə yanaşı, Azərbaycanla Gürcüstanı bir-birinə bağlayan digər mühüm bir layihə - Bakı-Tbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz Boru Kəməridir (CQBK). Hələ ATƏT-in İstanbul sammiti gedişində Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Türkmənistan və ABŞ prezidentləri tərəfindən daha bir sənəd - Transxəzər boru kəmərinin həyata keçirilməsi prinsipləri haqqında hökumətlərarası bəyannamə imzalanmışdı.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsi reallığa çevrildikdən sonra Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihəsinin də aktuallığı artdı. Digər tərəfdən, “Şahdəniz” yatağında təsdiq olunan qaz kondensat ehtiyatlarının zənginliyi (625 milyard m³ qaz və 101 milyon ton kondensat) layihəyə marağı xüsusilə artırdı. Uzunluğu 690 km (Azərbaycanda - 442 km, Gürcüstanda - 248 km) olan Bakı-Tbilisi-Ərzurum CQBK-nin buraxma gücü ildə 30 milyard m³ qaz olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, layihə ətrafında hadisələr əsasən tədqiq etdiyimiz dövrdən sonra cərəyan etmişdi. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında CQBK layihəsi üzrə hökumətlərarası saziş və Alqı-Satqı Müqaviləsi 2001-ci il martın 12-də imzalandı. Sentyabrın 29-da isə Gürcüstan Prezidentinin Azərbaycana səfəri zamanı tərəflər arasında CQBK sistemi vasitəsilə təbii qazın Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan ərazilərində və onların hüdudlarından kənarda tranziti, nəqli və satışı haqqında saziş imzalandı (53). Beləliklə, hər iki dövlət üçün böyük əhəmiyyət daşıyan CQBK layihəsi həyat vəsiqəsi aldı.

“Şahdəniz” yatağı üzrə tərəfdaş olan şirkətlər, eyni zamanda CQBK layihəsinin də səhmdarlarıdır. “Şahdəniz” və Cənubi Qafqaz Boru Kəməri layihəsində iştirak edən şirkətlərin pay bölgüsü aşağıdakı kimidir (54):

1. BP- operator (Böyük Britaniya) – 25,5% ;
2. Statoil- operator (Norveç) – 25,5% ;
3. ARDNŞ (Azərbaycan) – 10,0 % ;
4. LukAcip (Rusiya/İtaliya)– 10,0% ;
5. NICO (İran) – 10,0% ;
6. Total FinaElf (Fransa) – 10,0% ;
7. TPAO (Türkiyə) – 9,0%.

Qeyd etdiyimiz kimi, hasil olunacaq təbii qazın ixracı ilə əlaqədar Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında hökumətlərarası saziş imzalanıb. Razılaşmaya görə, Azərbaycan Türkiyəyə 15 il ərzində hər il 6,6 milyard m³ olmaqla 89,2 milyard m³ qaz satacaq.

Gürcüstan isə bağlanmış müqaviləyə görə, gələcəkdə Azərbaycandan 0,8 milyard m³ qaz alacaq (55) Bundan başqa, Gürcüstan Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin onun ərazisindən çəkilməsinə görə, bu dövlətə çatacaq tariflərin əvəzinə ötürülən mavi qazın 5%-ni alacaq. Əgər boru kəməri tam yüklənersə, Gürcüstan maksimum 1,5 milyard m³ qaz ala bilər (56). Nəzərə alsaq ki, hazırda bu ölkənin tələbatı cəmi 750 milyon m³ qaz həcmində ödənilir və əsasən də Rusiyadan alınır, deməli Gürcüstan CQBK-nin işə düşməsilə Rusiyadan enerji asılılığını qaldıra bilər. Ümumiyyətlə, hesablamalara görə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Gürcüstana ildə 92 milyon dollar fayda verəcək.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, strateji boru kəmərləri Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi əməkdaşlığı daha da dərinləşdirir. Həmin kəmərlərin təhlükəsizlik məsələləri onların arasında hərbi əməkdaşlığı da inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Neft və qaz boru kəmərlərinin mövcudluğu Azərbaycanın, əsasən də Gürcüstanın enerji təhlükəsizliyini və müstəqilliyini təmin edir. Xəzərin enerji resurslarının Qərbə daşınması Gürcüstana və Azərbaycanı tranzit ölkələrə çevirməklə yanaşı, onların strateji məqsədləri olan NATO-ya və Avropa Birliyinə inteqrasiya olunmasına kömək edir. Bu layihələr və onların həyata keçirilməsi Qafqaz bölgəsində sülhün, əmin-amanlığın, təhlükəsizliyin təminatçısı ola bilər. Həm rəsmi Bakı, həm də Tbilisi əmindilər ki, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və digər Qərb dövlətlərinin bu layihələrə cəlb olunmaları hər iki ölkədəki mövcud münafişələrin həllinə diqqəti artırır.

Göründüyü kimi, Bakı və Tbilisi arasında enerji sahəsində əməkdaşlıq ikitərəfli münasibətlərin əsas təməllərindən biridir. Bir sözlə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında bu sahədə sıx əməkdaşlıq mövcuddur. Ümidvarıq ki, bu boru xəttləri Azərbaycanı, Gürcüstana, Türkiyəni bir-biri ilə daha sıx birləşdirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 246, v. 2.
2. Алиев Г.А. Международное значение “Контракта века”. // “Возрождение - ХХЫ век”, 2000, № 5, т. 53.
3. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti: Dərslik, Bakı: Azərbaycan, 2005, s. 667.
4. Алиев Г. Борьба азербайджанской дипломатии за основной экспортный трубопровод Баку-Тбилиси-Джейхан. “Возрождение - ХХІ век”, 2000, № 11-12, т. 128.
5. Алиев Н.А., Мирзоев М.А., Шабазов Э.К. ОЭТ Баку-Тбилиси-Джейхан: от видения к реальности. Баку: Азербайджан, 2001, с. 20.
6. Кулиев Г. Трубопроводная стратегия Азербайджана: геополитическая реальность “трубы”. // “Центральная Азия и Кавказ”, 2001, № 3 (15), с. 27.
7. Мшвидобадзе Т. 17 апреля вступает в строй нефтепровод Супса-Баку. Газ. “Свободная Грузия”, 1999, 14 апреля, № 70, с. 4.
8. Azərbaycan-Gürcüstan: Dostluğumuzun təntənəsi. Bakı: Şərq-Qərb, 1996, s. 19.
9. Самедов А. Азербайджан в современной системе международных отношений (1993-2003 гг.). Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2004, с. 98-99.
10. AR MM Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 474, v. 167.
11. Əliyev H. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə, V c., Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 25.
12. Газ. “Грузия”, 1997, ноябрь, № 5.
13. Нуриев Э. Ни мира ни войны: геополитическая игра на Кавказе продолжается! // “Центральная Азия и Кавказ”, 2000, № 6 (12), с. 16.
14. Cəfərov E. Azərbaycan neft strategiyası geopolitik rəkursdan. // “İpək yolu”, 2001, № 2, s. 24.
15. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, с. 426.
16. Мамедов Ч. Баку-Супса: новая нефтяная артерия Европы. Газ. “Бакинский рабочий”, 1999, 17 апреля, № 72, с. 2.
17. Yaqubzadə M. Qərb ixrac boru kəməri: faktlar, rəqəmlər. “Xalq qəzeti”, 1998, 17 dekabr, № 339, s. 4.
18. Yaqubzadə M. Qərb neft kəməri işə düşdü. “Xalq qəzeti”, 1998, 11 dekabr, № 334, s. 4.
19. Aliev İ. Göstərilən əsəri, s. 428.
20. Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycan müstəqilliyi və rifahı naminə. II hissə, Bakı: Nürol, 2001, s. 443.
21. Андгуладзе Р. Нефть из Каспия отправляется в Триест. Газ. “Вечерний Тбилиси”, 1999, 20-21 апреля, № 42, с. 1.
22. Musayev V., Məmmədov Ş. Qərb neft kəməri və Supsa terminalı işə başladı. “Respublika” qəz., 1999, 20 aprel, № 80, s. 3.
23. Диасамидзе Т. Западный маршрут: техническая характеристика. Газ. “Свободная Грузия”, 1999, 9 апреля, № 69, с. 2.

24. Исмаилова Н., Мусейбов Э. Некоторые аспекты создания и формирования ГУУАМ. // “Возрождение - XXI век”, 1999, № 16, т. 87-93.
25. Neft haqqında 100 sual – 100 cavab. Bakı: CBS, 2003, s. 89.
26. Западный экспортный трубопровод Баку-Супса. / <http://www.caspenenergy.com>.
27. Газ. “Вышка”, 1999, 12 августа, № 28.
28. Пирожков С. Развитие интеграционных процессов в СНГ в контексте глобальных и региональных измерений. // “Центральная Азия и Кавказ”, 2001, № 4 (16), с. 16.
29. Нурани Т. Нефтепровод для каспийского региона и Кавказ. // “Центральная Азия и Кавказ”, 1998, № 1, с. 68.
30. AR MM Arxivi: f. 2941, siy. 1, iş 809, v. 57.
31. Məmmədli E. Azərbaycan-Böyük Britaniya münasibətləri (1991–2003). Bakı: Adiloğlu, 2003, s. 78.
32. Ибрагимов Р.Г. “Баку-Тбилиси-Джейхан” и Азербайджано-Грузинское сотрудничество. “Тарих вя онун проблемляри”, 2004, № 3, с. 200.
33. “Gürcüstan” qəz., 1998, 25 sentyabr, № 58–59.
34. Анкарская декларация. // “Возрождение - XXI век”, 1998, № 8-9, с. 22-23.
35. Aydınoglu T. Bakı-Ceyhan: “Ankara bəyannaməsi” son sözə doğru ciddi addım oldu. “Xalq qəzeti”, 1998, 31 oktyabr, № 296, s. 1.
36. Aslanov Q., Rzayev T. Bakı-Ceyhan neft boru kəməri haqqında saziş və digər sənədlər imzalandı. “Azərbaycan” qəz., 1999, 19 noyabr, № 264, s. 2.
37. Mirzəyev R.Ş. “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yol. Bakı, 2000, s. 273.
38. Велиев А. Треугольник Израиль-Турция-Азербайджан: реальность и перспективы. // “Центральная Азия и Кавказ”, 2000, № 2 (8), с. 110.
39. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2001, с. 437.
40. Azərbaycan Respublikası 1991–2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, s. 131.
41. Heydər Əliyevin neft strategiyası Azərbaycan müstəqilliyi və rifahı naminə. I hissə, Bakı: Nürol, 2001, s. 241.
42. Гулиев Н. Баку-Тбилиси-Джейхан “глазами очевидца”. Газ. “Эхо”, 2003, 24 мая, № 97, с. 2.
43. Джуварлы Т. Нефть и демократические ценности: опыт Азербайджана. // “Азербайджан в мире”, 2005, № 1 (1), с. 37.
44. Bakı-Tbilisi-Ceyhan: boru kəməri layihəsi. Təhlükəsiz, sakit və nəzərə çarpmadan. Bakı, 2003, s. 38.
45. “Caspian” journal, 2005, p. 8–17.
46. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi. İki deniz arasında. 2002, s. 8.
47. Məmmədli E. Göstərilən əsəri, s. 81.
48. Bakı-Tbilisi-Ceyhan: boru kəməri layihəsi. Təhlükəsiz, sakit və nəzərə çarpmadan., s. 2.
49. <http://www.mfa.gov.az>.
50. Aliev İ. Göstərilən əsəri, s. 513.
51. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, s. 135.
52. Sadıqlı F. Dünya əhəmiyyətli tarixi hadisə. “Azərbaycan” qəz., 2006, 31 may, № 118, s. 4.

53. Azərbaycan Respublikası 1991–2001., s. 132.
54. Neft haqqında 100 sual – 100 cavab., s. 65–66.
55. Кесамански П. Большие перспективы больших проектов. // “Каспиан”, 2005, с. 59.
56. Гулиев М.Е. Экономическое сотрудничество нефтедобывающих стран СНГ. Санкт-Петербург: СПбГУЭФ, 2004, с. 47.

Рашад Ибрагимов

Сотруднические отношения между Азербайджанской Республикой и Грузией в области нефтегазовой промышленности (90-е гг. XX века)

Резюме

Статья посвящена Азербайджано-Грузинским отношениям в области нефтегазовой промышленности. Здесь исследуется направления, динамика развития и перспективы этих отношений. С 1996 года межгосударственные отношения в данной области интенсивно развивались по восходящей линии и создали реальную почву в обеспечении стратегических интересов двух государств. Данные отношения приобретают очень важное значение не только для Азербайджана и Грузии, но и в создании и укреплении на Кавказе мира, стабильности и безопасности.

Rashad Ibraqimov

**Relations between the Azerbaijan Republic and Georgia
in the sphere of oil-gas industry (the 90th of the 20th century)**

Summary

This article was devoted to the relations between the Azerbaijan Republic and Georgia in the sphere of oil-gas industry. The principles and directions, the dynamics of development of these relations were investigated here. Since 1996 the intergovernmental relations between Azerbaijan and Georgia has increased to a new step. So, Azerbaijan-Georgia friendship and cooperation attitudes have increased very intensively and created real circumstances providing interests of both countries. These relations are important not only for Azerbaijan, but also for Georgia, these relations play very a important role in creating and strengthening peace, stability and safety in Caucasus as well.

Tərlan Qulamov

Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında elmi-texniki və mədəni əlaqələr

Dövlətlərarası qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığın qurulmasında xalqlararası mədəni əlaqələr mühüm rol oynayır. Bu baxımdan mədəni sahədə əməkdaşlıq olmasaydı, Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığını tamamlanmış hesab etmək olmazdı. Hələ sovet dönməində Azərbaycan ilə sosialist düşərgəsinin üzvləri olan bir sıra Balkan ölkələri arasında “dost sosialist respublikaları” çərçivəsində mədəni, humanitar, elmi əlaqələr qurulmuşdu. Sovet dönməində Bakı şəhəri Bosniyanın Sarayevə, Sumqayıt isə Rumıniyanın Ployeşti şəhəri ilə qardaşlaşmışdı. Azərbaycanın təhsil ocaqları, xüsusən də Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası Bolqarıstan və Rumıniyanın universitetləri ilə fəal əməkdaşlıq edirdilər. Lakin sosialist düşərgəsinin dağılması ilə bu ölkələrin daxili sosial- mədəni həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi və bu ölkələr arasında mövcud olan mədəni əlaqələr tədricən zəifləməyə və qırılmağa başladı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra həm Azərbaycanın, həm də Balkan regionunun keçmiş sosialist respublikalarının humanitar sahədə xarici siyasətinin əsas məqsədlərindən biri keçmiş mədəni, humanitar, elmi sahədə əlaqələri bərpa etmək oldu.

Oxşar ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji aspektlərə malik olan Azərbaycan və Rumıniya arasında mədəni, elmi və humanitar əlaqələrin qurulması və inkişafı mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ölkələrimiz arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əlaqələrin inkişafı məsələsi hər iki ölkənin dövlət başçılarının diqqət mərkəzində oldu. Azərbaycan və Rumıniya Prezidentləri Heydər Əliyev və İon İliyeskunun səfərləri zamanı aparılan danışıqlarda iki ölkə arasında mədəni, elmi-texniki və təhsil sahələrində əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasının əhəmiyyəti vurğulandı.

İki ölkə arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlıqda ciddi uğurlar əldə olundu. 2004-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin səfəri zamanı iki ölkənin Təhsil Nazirlikləri arasında əməkdaşlıq haqqında sazişin

imzalanması ilə bu sahədə də əlaqələrin hüquqi əsası qoyuldu. Saziş iki ölkənin ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin müxtəlif birgə təhsil və mübadilə proqramlarında iştirakını nəzərdə tuturdu (1). Sənəd iki ölkə arasında elm və təhsil sahələrində əməkdaşlığı üçün hüquqi bazanı möhkəmləndirərək bu sahədə gələcək əməkdaşlıq üçün stimül yaratdı.

İki ölkənin elm və təhsil ocaqları arasında çoxtərəfli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və lazımı hüquqi bazanın yaradılması üçün bir çox saziş və müqavilələr imzalandı. 2002-ci ilin aprelində Rumıniya Elmlər Akademiyasının prezidenti Yeuqen Simonun dəvəti ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti Mahmud Kərimov Buxarestdə səfərdə oldu. Səfər zamanı iki ölkənin Elmlər Akademiyaları arasında birgə konfrans, seminar və elmi layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan əməkdaşlıq Protokolu imzalandı (2).

2002-ci ilin iyulunda Qara dəniz hövzəsi ölkələrinin Universitetləri Assambleyasının Rumıniyada yerləşən Beynəlxalq Katibliyinin dəvəti ilə Bakı Dövlət Universitetinin rektoru Abel Məhərrəmov Konstansa şəhərində səfərdə oldu. Səfər zamanı Abel Məhərrəmov və Ovidus Universitetinin rektoru Adrian Bavaru arasında görüş oldu. İki universitet arasında əlaqələrin gələcək perspektivlərinin müzakirə olunduğu görüşün nəticəsində Bakı Dövlət Universiteti və Ovidus Universiteti arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən, Bakı Dövlət Universitetində rumın dili, Ovidus Universitetində Azərbaycan dili tədris olunur. Müqavilə həmçinin iki universitet tələbələrinin yay tətillərinin təşkil edilməsini, elmi-praktik konfransların keçirilməsini və tələbə-aspirant mübadiləsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə Ovidus Universitetində NATO tərəfindən maliyyələşdirilən “Ali Təhsildə kefiyyət təminatı” və INTAS proqramlarında azərbaycanlı alimlərin iştirakına imkan açdı (3).

2002-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası ilə Rumıniyanın Ployeşti Neft və Qaz İnstitutu arasında əməkdaşlıq haqqında Protokol imzalandı. Protokol tələbələrin istehsalat təcrübələrinin mübadiləsinin qarşılıqlı təşkili, birgə proqram və dərsləklərin nəşri, mədən geologiyası, neft və qazın emal texnologiyaları, geofizik xidmət istiqaməti üzrə professor-müəllim heyətlərinin mübadiləsini nəzərdə tuturdu (2).

2002-ci ildə Ovidius Universitetinin rektoru Adrian Bavarunun il Bakıya səfəri zamanı həmin universitetlə Bakı Slavyan Universiteti və Ali Diplomatiya Kolleci arasında elm və təhsil sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri imzalandı. Müqavilələr iki ölkə arasında müəllim, aspirant,

tələbə mübadiləsini, birgə elmi tədqiqatların aparılmasını, təcrübələrin keçirilməsini nəzərdə tuturdu (3).

Göründüyü kimi, Azərbaycan və Rumıniyanın ali təhsil müəssisələri həm ikitərəfli razılaşmalar, həm də müxtəlif beynəlxalq proqramlar çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycan və Rumıniya arasında sosial-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi, milli ənənələrin, tarix və incəsənətin təbliğini gücləndirmək məqsədi ilə Azərbaycanda “Azərbaycan-Rumıniya Dostluq Cəmiyyəti” və “Azərbaycan-Rumıniya mədəni Əlaqələr Birliyi” fəaliyyət göstərir. Rumıniyada da analoji təşkilatlar “Rumıniya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyəti” və “Rumıniya-Azərbaycan Mədəniyyət və Gənclər Assosiasiyası” yaradılıb. Dostluq Cəmiyyətləri iki xalqın əlamətdar tarixi günlərində birgə tədbirlər keçirərək xalqlarımız arasında mədəni körpü yaradılmasına öz töhfələrini verirlər. Hər iki ölkənin səfirliklərinin təşəbbüsü və yaxından iştirakı ilə bu təşkilatlar mədəni körpünün qurulması üçün xeyli iş görüblər. Bakıda rumin şairi Mixay Emineskunun əsərlərinin nəşri, dramaturq Mixay Sebestianın “Adsız ulduz” pyesinin Şəki Dövlət Dram Teatrında səhnəyə qoyulması, Buxarestdə isə Bəxtiyar Vahabzadə və Elçin Əfəndiyevin əsərlərinin və “Kitabı Dədə Qorqudun” nəşr edilməsi iki xalqın mədəniyyət və incəsənətinin təbliği üçün əhəmiyyətli oldu (4).

Rumıniya-Azərbaycan Mədəniyyət və Gənclər Assosiasiyasının Xocalı və 31 Mart soyqırımını qurbanlarının xatirəsinə həsr olunmuş tədbirlər keçirməsi Azərbaycanın haqq səsinin, tariximizin qanlı hadisələrinin Rumıniyada təbliği üçün və rumin ictimaiyyətinin dəstəyini qazanması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sovet dönməində mədəniyyət sahəsində Azərbaycanın Şərqi Avropanın ən sıx əməkdaşlıq etdiyi ölkə olan Bolqarıstanla müstəqilliyimizin ilk illərində digər sahələrə nisbətən mədəniyyət və humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişafına daha az diqqət ayrıldı. Heydər Əliyevin 1995-ci ildə Sofiyaya rəsmi səfəri zamanı keçirilən görüşlərdə iki ölkə arasında mədəniyyət və elmi sahələrdə əməkdaşlığı bərpa etməyin və əlaqələrin yeni və daha əlverişli formalarının tapılmasının zəruriliyi qeyd olundu (5).

Azərbaycan-Bolqarıstan hökumətlərarası birgə komissiyanın 2004-cü ildə Bakıda keçirilən II iclasında iki ölkə arasında mədəniyyət, təhsil, elm və texnika sahələrində əməkdaşlığın genişləndirilməsinin yolları və formaları araşdırıldı və yekunda komissiya qərara aldı:

- Elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq haqqında sazişin

imzalanması imkanları nəzərdən keçirmək,

- İki ölkənin təhsil nazirlikləri arasında birbaşa əlaqələr qurmaq,
- Ali təhsil məktəbləri və elmi tədqiqat institutları arasında elmi materiallar və tələbə mübadiləsinə yardım etmək,
- 2005-ci ildə Sofiyada Azərbaycan rəssamlarının, 2006-cı ildə Bakıda bolqar rəssamlarının sərgisini təşkil etmək (6).

Hökumətlərarası birgə komissiyanın iclasında elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq məsələlərinin geniş müzakirə olunması bu istiqamətdə qarşıya çıxan maneələrin həllinə kömək etdi və yeni imkanlar açdı.

Azərbaycan və Bolqarıstan arasında elm və təhsil sahələrində əlaqələrin genişlənməsində Bakı Slavyan Universiteti vacib rol oynayır. 2000-ci ildə Bakı Slavyan Universitetində “Bolqarşünaslıq” fakültəsi yaradıldı ki, burada tələbələr bu ölkənin dilini, ədəbiyyatını, tarixini, iqtisadiyyatını və beynəlxalq əlaqələrini öyrənir. Universitetdə Bolqarıstan üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsi əlaqələrin gələcək inkişafına zəmin yaratdı.

2001-ci ilin oktyabrında Bakı Slavyan Universiteti və Konstantin Pereslavyki adına Şumen Universiteti arasında birgə fəaliyyət və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə imzalandı. Təhsil sahəsində ilk sənəd olan bu müqavilə tədris, elmi-tədqiqat və informasiya fəaliyyətində əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Müqavilədə hər bir konkret fəaliyyət haqqında əlavə sazişlərin bağlanacağı qeyd edildi. Bu müqavilə çərçivəsində 2001-ci ilin noyabrında Şumen Universiteti “Humanitar elmlər” və Bakı Slavyan Universitetinin “Regionşünaslıq” fakültələri, 2002-ci ilin noyabrında isə iki Universitetin filologiya fakültələri arasında sazişlər imzalandı. Sazişlər iki universitet arasında tələbə mübadiləsi nəzərdə tuturdu (7).

2002-ci ilin noyabrında Bakı Slavyan Universiteti ilə Bolqarıstanın digər böyük təhsil mərkəzi olan Kliment Orxidski adına Sofiya Universiteti arasında əməkdaşlıq Müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən, tərəflər elmi kadrların və tələbələrin, kitab və elmi-tədqiqat materiallarının mübadiləsinə imkan yaratmaq, birgə elmi görüşlərin və tədqiqat işlərinin keçirilməsinə yardım etmək öhdəliyi götürdülər (8).

2004-cü ilin oktyabrında Bolqarıstan Prezidenti Georgi Pırvanov Bakıda səfərdə olarkən Bakı Slavyan Universitetini ziyarət etdi. Burada Georgi Pırvanova universitetin “Fəxri doktoru” adı verildi. Sonra Georgi Pırvanov Universitetin Bolqar dili və mədəniyyəti Mərkəzin açılışında iştirak etdi (9). Belə bir mərkəzin açılması tələbələrin Bolqarıstan mədəniyyətini öyrənməsi və mütəxəssis kimi yetişməsi, həm də ölkələrimiz arasında elm,

təhsil və mədəniyyət sahələrində əlaqələrin möhkəmləndirilməsi üçün əhəmiyyətli hadisə oldu.

Azərbaycan və Bolqarıstan arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsində və iki xalqın mədəniyyətinin təbliğində 2005-ci ildə Bakıda yaradılan “Azərbaycan-Bolqarıstan dostluğuna yardım” ictimai birliyi və Sofiyada yaradılan Bolqar-Azərbaycan dostluq Cəmiyyəti böyük rol oynayır. Bolqarıstanda yaşayan azərbaycanlıları və Azərbaycanda yaşayan bolqarları birləşdirən təşkilatlar müxtəlif mədəni tədbirlər, sərgilər, konsertlər və festivallar keçirməklə iki xalqın mədəniyyətini təbliğ edir. Bolqarıstanda fəaliyyət göstərən digər Azərbaycan ictimai təşkilatı- “Azərbaycan-Bolqarıstan Dostluq Cəmiyyəti” Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin birbaşa dəstəyi ilə 2005-ci ildə quruldu. 2005-ci ildə 11 tələbə tərəfindən yaradılan Cəmiyyət artıq Bolqarıstanın ictimai-mədəni həyatında fəal iştirak edir (10). Bu cür dostluq cəmiyyətlərinin fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin və xalqımızın haqq səsinin təbliği və ölkəmizin ədalətli mübarizəsində Bolqarıstan ictimaiyyətinin dəstəyini qazanmaq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Çoxəsrlük zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan və Yunanıstan arasında ikitərəfli əlaqələrin mədəni mübadilə olmadan tamamlanması mümkün deyil. İki ölkə arasında mədəniyyət, elm və təhsil sahələrində əməkdaşlığın təməli hələ 1994-cü ildə imzalanan Azərbaycan və Yunanıstan arasında təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında Sazişlə qoyuldu. Üç il müddətində imzalanan sənəd bu müddət ərzində öz tətbiqini tapmasa da, 1997-ci ildə Panqalosun səfəri zamanı müqavilənin müddəti uzadıldı. Sənədin 12-ci maddəsinə əsasən tərəflər elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə şərait yaradacaqlarını bildirdilər və bu istiqamətdə universitetlərarası əlaqələrin qurulmasını vacib saydılar (11). Universitetlərarası əlaqələrin qurulması istiqamətində artıq ilk konkret addımlar atılıb. Belə ki, Bakı Dövlət Universiteti ilə Afina Universiteti və Bakı Slavyan Universiteti ilə Saloniki Universiteti arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilələr imzalanıb. Müqavilələr tələbə, aspirant, müəllimlərin mübadiləsini, birgə elmi tədqiqatların, layihələrin keçirilməsini və milli mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur (8).

2001-ci ilin martında Yunanıstanın Bakıdakı səfirliyi ilə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti arasında aprel-may aylarında Afinada və Bakıda Azərbaycan və Yunanıstan mədəniyyətlərinin tədqiqinə dair elmi simpoziumların keçirilməsi haqqında razılıq əldə edildi.

Yunan səfəri Merkiros Karafotiasın Universtitən rektoru Timuçin Əfəndiyevlə görüşündə təhsil sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədi ilə Yunanıstan incəsənət təmayüllü ali məktəbi ilə tələbə, professor-müəllim heyətlərinin mübadiləsi, birgə seminar, sərgilərin təşkil edilməsi qərara alındı (12).

2002-ci il sentyabrın 29-da Yunanıstan Xarici İşlər Nazirliyinin təhsil-mədəniyyət sahəsində əlaqələr departamentinin direktoru Miltiadis Xislalisin Bakıya səfəri zamanı Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyində Azərbaycan və Yunanıstan arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq haqqında üçillik proqram imzalandı. Proqramda iki tərəfli əlaqələrlə yanaşı, Avropa layihələri çərçivəsində, xüsusən Avropa Birliyinin “Tempus” proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq məsələsi də öz əksini tapdı. Proqrama əsasən, Yunanıstanda ali təhsil alan azərbaycanlı tələbə və aspirantların xərcləri Yunanıstan tərəfindən ödəniləcək (13).

Azərbaycan və Yunanıstan arasında mədəni əlaqələrin inkişafı istiqamətində 2004-ci ildə Yunanıstan Prezidenti Konstantinos Stefanopulosun Bakıya rəsmi səfəri və həmin il Afinada mədəniyyət Olimpiadasının keçirilməsi əlamətdar hadisələr oldu.

Konstantinos Stefanapolosa Bakıya səfəri zamanı Bakı Slavyan Universitetində ölkələrimiz arasında mədəni və dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsində roluna görə Universitetin “Fəxri doktoru” adı verildi. Yunanıstan Prezidenti Müasir Yunan dili və mədəniyyəti mərkəzinin açılışında da iştirak etdi. Konstantinos Stefanopulos elm adamları arasında əməkdaşlığın və təhsil sahəsində əlaqələrin genişlənməsinin siyasi əlaqələrimiz üçün dayaq yaratdığını dedi və bu istiqamətdə Bakı Slavyan Universitetinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi (14).

2004-cü il fevralın 11-də “Heydər Əliyev fondu”nun Prezidenti Mehriban Əliyevanın rəhbərliyi ilə Mədəni Olimpiya Komitəsinin ilk iclası keçirildi. Iclasda Afina Olimpiya oyunlarından əvvəl keçiriləcək Mədəniyyət Olimpiadasında Azərbaycanın iştirakı məsələsi müzakirə edildi. Həmin il iyunun 17-də Yunanıstan səfirliyi Mədəni Olimpiadanın ilk tədbirini keçirdi və Azərbaycan Olimpiya Oyunlarının qədim ənənələrini bərpa etmək məqsədi daşıyan Mədəni Olimpiadanın keçirildiyi ilk ölkə oldu. Yunanıstan prezidentinin Bakıya səfəri zamanı Milli Olimpiya Komitəsində Olimpiya oyunlarının keçirilmə tarixinə həsr olunan sərgi keçirildi. Olimpiada çərçivəsində avqustun 22-də Filarmoniyada yunan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsert keçirildi. Yunan və Azərbaycan musiqiçilərinin birgə

konserində Azərbaycan və Yunanıstan Prezidentləri də iştirak etdi (15).

2004-cü ildə Yunanıstanda Olimpiya oyunlarının keçirildiyi ərəfədə Azərbaycanın Yunanıstanla birgə mədəni tədbirlərin, xüsusilə də, Bakıda Mədəni Olimpiadanın keçirilməsi həm Azərbaycanın Yunanıstanla mədəni əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, həm də Azərbaycan mədəniyyətini dünya ölkələri arasında təbliğinə töhfə oldu.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanın Balkan yarımadasının Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Bosniya və Herseqovina kimi dövlətləri ilə mədəni sahədə əlaqələri aşağı səviyyədə oldu. Bunun isə əsas səbəbi bu ölkələrin müstəqillik əldə etdikdən sonra uzun illər etnik və daxili siyasi problemlərini həll edə bilməmələri, xarici siyasətdə isə əsasən diplomatik-siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasına önəm vermələri ilə mədəni sahədə əlaqələrin diqqətdən kənarda qalması oldu.

Balkan regionunun aparıcı ölkələri olan Rumıniya, Bolqarıstan və Yunanıstanla elm, təhsil və mədəniyyət sahələrində Azərbaycan fəal əməkdaşlıq əlaqələri qurdu. Mədəni sahədə əməkdaşlıq məsələsi ölkə başçılarından diqqət mərkəzində oldu və keçirilən yüksək səviyyəli görüşlərdə bu sahədə əlaqələrin genişləndirilməsi yolları araşdırıldı. Məhz yüksək səviyyəli görüşlər nəticəsində imzalanan sənədlər ölkələr arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq üçün hüquqi baza yaratdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Rumıniyaya rəsmi səfəri. "Azərbaycan" qəzeti, 2004, 14 oktyabr.

2. Əliyeva İ. Azərbaycan-Rumıniya strateji əməkdaşlığa doğru inkişaf edir. "Azərbaycan" qəzeti, 2002, 7 noyabr.

3. Təhsil sahəsində də əlaqələr genişlənir. "Azərbaycan" qəzeti, 2002, 14 sentyabr.

4. Mehraliyev E. Azərbaycan-Rumıniya münasibətləri strateji xarakter daşıyır. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2003, 14 sentyabr.

5. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ. Bakı, Azərbaycan. 1998, s.351.

6. [www. Economy.gov.bg](http://www.Economy.gov.bg).

7. Bolqarıstan universitetləri ilə əlaqələr genişlənir. "Tələbə dünyası" qəzeti, 2002, noyabr.

8. Universitetimizin beynəlxalq əlaqələri genişlənir. "Tələbə dünyası" qəzeti, 2002, aprel.

9. Bolqarıstan Prezidenti Georgi Pırvanovun rəsmi səfəri davam edir. "Azərbaycan"

qəzeti, 2004, 8 oktyabr.

10. www. Diaspora.az.

11. Madtly E. Azerbaijan-Greece: Ten Years of the Diplomatic Relations. // International relations №73, p. 78

12. Mədəni sahədə əlaqələr genişlənir. "Azərbaycan" qəzeti, 2001, 17 mart № 81.

13. Yunanıstanla təhsil sahəsində əlaqələr genişlənir. "Tələbə dünyası" qəzeti, 2002, sentyabr.

14. Yunanıstan Prezidentinə Bakı Slavyan Universitetinin fəxri doktoru adı verildi. "Tələbə dünyası" qəzeti, 2004, iyun.

15. Yunanıstan Prezidenti Konstantinos Stefanopulosun səfəri davam edir. "Azərbaycan" qəzeti, 2004, 23 iyun.

Тарлан Гуламов

Научно-технические и культурные отношения Азербайджана с Балканскими странами

Резюме

Для благоприятного развития связей между странами очень важную роль играют культурные взаимоотношения. Еще во времена социалистического лагеря Азербайджан имел культурные отношения со социалистическими странами Балканского региона. После принятия независимости Азербайджан уделяет внимание укреплению сотрудничества в культурной сфере.

Tarlan Gulamov

Scientific-technical and cultural relations of Azerbaijan with the states of Balcan peninsular

Summary

Cooperation in cultural field have a important role in building of international relations between Azerbaijan and states of Balkan region. Even in Soviet period Azerbaijan used to cooperate with socialist states of Balkan peninsular. In period independence Azerbaijan began to develop old links and build new relations with Balkan states.

Bəhmən Kərimov

**Əhməd Əfəndi Çələbizadənin "Quba rayonunun
dövrün adət və qaydaları haqqında" əsərinin
əlyazmasına dair**

Azərbaycanın keçmişinin hərtərəfli, elmi şəkildə öyrənmək məqsədilə yaradılan bir sıra tarix–diyarşünaslıq muzeyləri keçən əsrin 20-ci illərində fəaliyyətə başlamışlar. Onlar bu gün də hər bir regionun adət–ənənəsini qoruyaraq, xalqın tarixi incilərini özündə yaşadır və nümayiş etdirir. Həmin muzeylər ayrı–ayrı elm adamlarını, mütəxəssisləri öz ətrafında birləşdirərək müəyyən proqram əsasında sistemli tədqiqat işləri aparmışdır. Bu məqsədlə fəal işlər görmüş elm fədailərindən biri, uzun müddət yaddaşlarda unudulmuş A.A. Bakıxanov adına Quba tarix–diyarşünaslıq muzeyinin yaradıcısı Əhməd Əfəndi Çələbizadədir. O, bir elm fədaisi, öz millətini sevən və ona bağlı olan görkəmli alim olmuşdur.

Apardığı elmi axtarışlar nəticəsində haqq öz doğru yolunu tapdı. Belə ki, Əhməd Əfəndi Çələbizadə ilə birlikdə repressiyaya məruz qalmış, gərgin əməyi sayəsində yazdığı, elm aləminə məlum olmayan Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan “Quba rayonunun adət və qaydaları haqqında” əsərinin əlyazması üzə çıxarıldı. Vətən tarixinin tədqiqində və təbliğində xüsusi xidmətləri olan Əhməd Əfəndi Çələbizadənin irsini araşdırmaq bu baxımdan olduqca vacibdir.

Əhməd Əfəndi Çələbizadə Əhməd Əfəndi Çələbizadənin Azərbaycan tarixinin yaşadılmasında ilk xeyirxah addımı 1924–cü ildə Quba diyarşünaslıq muzeyinin yaradılması olmuşdur. Qeyd etmək istəyirəm ki, belə muzeylərin təşkili məhz bu cür vətənpərvər ziyalı şəxsiyyətlərin səyi nəticəsində mümkün olmuşdur.

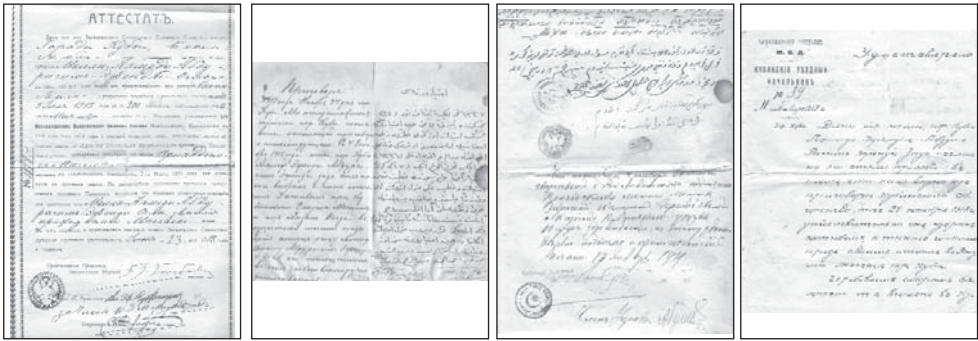
Tarix–diyarşünaslıq muzeyini təşkil edən

Əhməd Əfəndi Quba şəhəri tarixinin tədqiqində mühüm rol oynamışdır. O, bütün Quba qəzasında çox savadlı adam kimi tanınmış, diyarşünas və mədəni işin təşkilatçısı kimi ad çıxarmışdır. O, zəkalı, çox oxumuş adam, tarixin, Qərb və Şərq ədəbiyyatının və incəsənətinin gözəl bilicisi, bəlağətli natiq, nadir hafizəyə malik olan insan olmuşdur.

Lakin sovet dövründə çıxan ən müfəssəl bioqrafik nəşrlərdə belə Əhməd Əfəndi Çələbizadənin həyat və fəaliyyətinə dair heç bir yazı yoxdur.

Əhməd Əfəndi Çələbizadə 1892-ci ildə Qubanın tanınmış din xadimi, Cümə məscidinin imamı Əbdülrəhim Əfəndinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. İbtidai təhsilini atasının dərs dediyi mədrəsədə alan Əhməd Əfəndi ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. 1912-ci ildə o, Tiflisdəki Sunitski adına Cənubi Qafqaz ruhani məktəbində oxumuş, tədris müəssisəsini bitirdikdən sonra 1913-cü ildə Qubaya gələrək Cümə məscidində atasının köməkçisi təyin olunmuşdu.

Ə. Ə. Çələbizadənin mollalıq fəaliyyəti haqqında vəsiqələri.

Ə. Ə. Çələbizadənin Tiflisdəki Sunitski adına Cənubi Qafqaz ruhani məktəbində oxumşına dair attestatu və Cümə məscidinin xatibi seçilməsi haqqında Quba əhalisinin müraciəti.

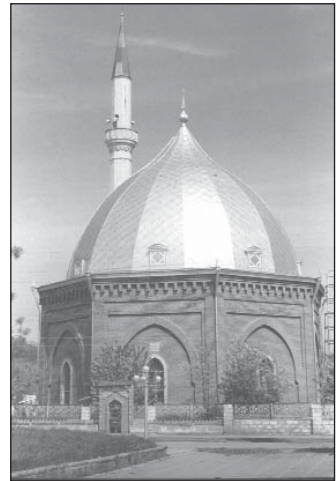
1922-ci ildə atası – imam Əbdülrəhim Əfəndi vəfat etdikdən sonra Əhməd Əfəndi Cümə məscidinin xatibi seçilir. Lakin bu dövrün sıxıcı və dinə yabançı təsiri nəticəsində Əhməd Əfəndi 1930-cu ildə qəzetlərin birində rəsmi olaraq mollalıqdan könüllü əl çəkdiyini elan edir. Böyük fitri istedadla malik olan Əhməd Əfəndi bundan sonra ömrünü Azərbaycan tarixinin araşdırılmasına həsr edir.

Görkəmli din xadimi və ziyalı Əhməd Əfəndi Çələbizadə XX əsrin 20-

30-cu illərində Qubanın mədəniyyət tarixində mühüm rol oynamışdır. Onun təşəbbüsü ilə 1924-cü ildə Cümə məscidinin yanında, özünün dərs dediyi mədrəsədə Quba tarixinə aid topladığı materiallar hesabına Qubada diyarşünaslıq muzeyi təşkil edilmişdir. Ekspонатların əksəriyyəti Əhməd Əfəndinin özünün kolleksiyasına məxsus idi. Qubanın əsl mədəniyyət mərkəzinə çevrilmiş muzey 1937-ci ilədək öz yaradıcısının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmişdir.

Əhməd Əfəndinin səyi nəticəsində 1924-1935-ci illərdə muzeyə ayrı-ayrı idarə və müəssisələrdən, şəxsi evlərdən qədim əlyazmalar, silahlar, qədim xalçalar, şəkillər, gümüş və mis sikkələr, dulusçuluq, misgərlik məmulatları, milli geyim nümunələri, müxtəlif tikmələr, ərəb, fars, türk və rus dillərində ədəbiyyat, əntiq əşyalar və digər maddi-mədəniyyət nümunələri toplanmışdır.

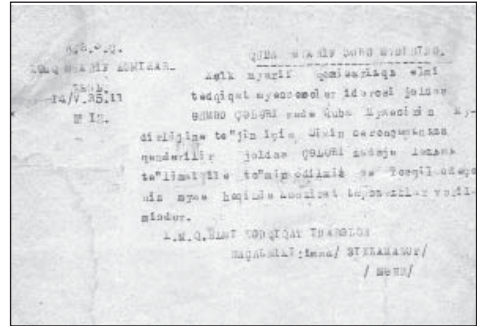
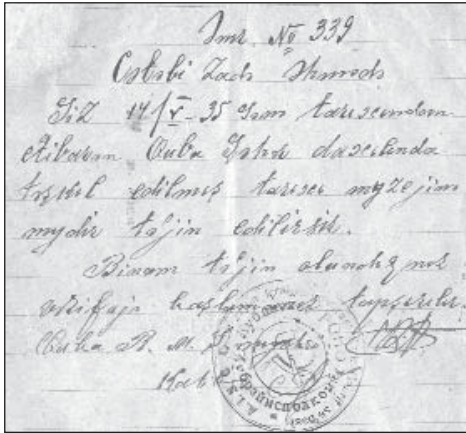
1924-cü ildə, muzey yarandığı zaman Qubada heç bir elmi idarə və müəssisə yox idi. Yalnız 1925-ci il aprelin 19-da qəzanın arxeoloji, etnoqrafik və iqtisadi baxımdan öyrənilməsi məqsədilə Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin Quba şöbəsi yaradıldı. Bu şöbənin qısa müddət ərzində rayonun tanınmış, fədakar ziyalılarını öz ətrafında birləşdirə bilməsi cəmiyyətin işinin uğurla getməsinə, eyni zamanda tarix-diyarşünaslıq muzeyinin əlavə maddi mədəniyyət nümunələri hesabına zənginləşməsinə, muzeydəki ekspонатların elmi tədqiqinə və təbliğinə səbəb olmuşdur. Muzeyin əsasını həm də müxtəlif mədrəsələrdə və Səkinə xanım məscidində qorunan ekspонатlar təşkil edirdi. Əldə edilmiş ekspонатlar sonradan muzeyin ilk kolleksiyası kimi nümayiş etdirilmişdir. Quba tarix-diyarşünaslıq muzeyi 1924-cü ildən 1935-ci ilədək ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərmişdir. 1932-ci ildə muzeyin əsaslı surətdə yaradılması məqsədilə Quba rayon İcraiyyə Komitəsində xüsusi məsələ müzakirəyə qoyulmuş və qərar qəbul olunmuşdur. İclasda muzeyin təşkili üçün plan layihəsi və müvafiq tezislər bəyənilmiş və bu işə kömək barədə Xalq Maarif Komissarlığının və Azərbaycan Dövlət Muzeyindən xahiş edilmişdir. Azərbaycan xalq Maarif Komissarlığının 1935-ci ilin sərəncamına əsasən, Əhməd Çələbizadə Quba muzeyinin müdiri təyin olunmuş, lazımi təlimatla təmin edilmiş və təşkil ediləcək muzey haqqında

konkret tapşırıqlar almışdır.(1)

Azərbaycan Xalq Komissarlığının Əhməd Çələbzadənin Quba muzeyinin müdiri təyin edilməsi haqqında sərəncamları.

Sərəncama görə yeni təşkil olunan və dövlət müəssisəsinə çevrilən muzey fəaliyyətini daha da genişləndirir. Məlum olduğu kimi, Quba Azər-

baycanın zəngin tarixə malik regionlarından biri olmaqla, həm də Quba xanlığının paytaxtı kimi dövlətçiliyi-

miz tarixində müstəsna rol oynamışdır. Təbii ki, dövrün ideoloji ab-havası muzeylərdə xanlıqların geniş əks etdirilməsinə imkan vermirdi. Və “təlimatlanan və xüsusi tapşırıqlar alan” muzeyşünaslar öz vətənpərvərlik mövqelərindən asılı olmayaraq diyarın tarixini istədikləri kimi təbliğ edə bil-mirdilər. Elə bu səbəbdən də muzeyin dövlət müəssisəsi kimi fəaliyyəti uzun surmur. 1930-cu ilin axırlarında diyarşünaslıq hərəkatının tənəzzülü başlayır, eyni zamanda hələ XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində təşək-kül tapmış muzey ənənələrini qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən köhnə muzey işçilərinin çoxu isə “xalq düşməni” və “burjua millətçisi” kimi küt-ləvi repressiyaya məruz qalır.

Diyarşünaslıq hərəkatı sönür, xalq öz tarixinə marağını reallaşdırmaq üçün imkan tapmır.

1937-ci Əhməd Çələbzadənin repressiya məruz qalması ilə muzeyin fəaliyyəti ilə dayandırılır. Bütün eksponatlar dağıdılır və qiymətli kitablar yandırılır. Beləliklə, xalqın düşünən beyinlərini məhv etməklə yanaşı, onun tarixi də məhv edilir.

Xalqın vətənpərvər oğulları öldürülsə də, yazmış olduqları əsərlər üzərində qadağalar qoyulsa da, onlar heç vaxt yaddan çıxmadı, unudulma-dı. 1956-cı il noyabrın 6-da Ə.Çələbizadəyə bəraət verildi. Diyarşünasın bəraət qazanmasına baxmayaraq, əsərləri sovet dövründə tarixçilərə mə-

lum deyildi. Ə. Çələbizadənin Azərbaycan Respublikası Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan “Quba rayonunun dövrün adət və qaydaları haqqında” əsəri ilk dəfə elm ələminə təqdim edilir.

Çox sevindirici haldır ki, bu cür şəxsiyyətin irsinin araşdırılması məhz bizə nəsib olmuşdur. Bununla əlaqədar ilk dəfə “Elm” qəzetinin 31 oktyabr 2002-ci il tarixli sayında Quba muzeyində saxlanılmış sənəd əsasında onun yaradılması haqqında məlumat verilmişdir (2).

Əlyazmadan məlum olur ki, əsər SSRİ EA Azərbaycan filialının göstərişi ilə yazılmışdı. Bu haqda müəllif yazır: “Az.Oz fan. (SSRİ EA Zaqafqaziya filialının Azərbaycan Bölməsi. B.K.)- tərəfindən bizə dövrün adət və qaydaları haqqında məlumat toplamaq kimi mühüm və mürəkkəb bir vəzifə tapşırılmışdır. Bu sahədə lazımı qədər çalışdıqdan sonra aşağıdakı məlumatı əldə etdik...”. Bütün bunlar göstərir ki, Əhməd Əfəndi Çələbizadə təkcə molla deyil, həm də tədqiqatçı alim olmuşdur. Bunu onun 1935-1937-ci illərdə qələmə aldığı “Quba rayonunun adət-ənənələri haqqında” əsəri təsdiqləyir.

Əlyazma üç hissədən ibarətdir. “Quba rayonuna dair etnoqrafik materiallar” başlığı ilə verilmiş birinci hissə 57 adi məktəb dəftərindən ibarətdir. İkinci hissə 6 dəftərdən, “Quba rayonunda olan dini adətlərə dair qeydlər” adlanan üçüncü hissə isə 7 dəftərdən ibarətdir. Birinci hissə 1935-ci ildə, ikinci və üçüncü hissələr isə 1937-ci ildə yazılıb. Hər bir hissə ayrı-ayrı yarımbaşlıqlardan ibarətdir.

Əlyazmada o dövrün ab-havası sezilir. Belə ki, müəllif əsəri yazarkən dinlə bağlı olan bütün hadisələrə o dövrün prizmasından baxır. Məsələn, “Allah”, “Qurani Kərim” sözləri əsərdə kiçik hərflərlə yazılır, dini məsələlərdən danışarkən “guya ki,” sözü işlədilir.

Əsəri oxuduqca bir neçə yazılış tərzinə rast gəlinir. Ola bilsin ki, əlyazmanın bir hissəsini başqa kimsə yazıya almışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, əsərin bir hissəsini başqası yazıb. Əsər bir nəfərin – Əhməd Əfəndi Çələbizadənin qələminin məhsuludur. Sadəcə müəllifin dediyini kimsə, ola bilsin ki, övladlarından biri qələmə alıb. Ona görə ki, bu xətt əlifbanı təzəcə öyrənmiş şəxsin yazısına oxşayır. Müəllifin elmi-tədqiqatçılıq qabiliyyətinin olması əsərdə aydın sezilir. Belə ki, hər hansı bir hadisəni qələmə alarkən eşitdiyi faktların kim tərəfindən ona verilməsini, informatorun adını açıqlayır. Məsələn, müəllif yazır: “Dövrün adət və qaydaları haqqında bizə ilk məlumat verən Quba şəhər əhlisi Leyla xala oldu”. Digər informatorlar Atikə və mama Zöhrə olmuşdur.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdim ki, əsərdə Quba şivəsində, ərəb və fars dillərində olan çoxlu sözlər var və onlardan heç biri dəyişiklik edilmədən, şərh edilərək elmi dövriyyəyə buraxılmışdır.

Əsər bütövlükdə etnoqrafik material olduğundan xalqın adət-ənənələri, inancları geniş şəkildə verilmişdir. Əsərin birinci bölümü insan sonsuzluğu və onun səbəbləri, ona qarşı əlaclar haqqında məlumatlarla başlanır. Uşaqların dünyaya gəlməsindən sonra onlara qoyulan adlar, təzə doğulmuş uşaqlara dair inanclar, uşağın beşiyi başında oxunan bayatılar, ad vermə adəti, uşağa deyilən xoş sözlər, uşaq oyunları haqqında yetərinə dəyərli məlumat verilir və uşaq oyunları bir-bir açıqlanır. Bir haşiyəni də qeyd etmək istərdim ki, müəllif əsərini Şərq tarixçilərinin ənənəsinə sadıq qalaraq ilk əvvəl toy adətləri ilə deyil, insanın dünyaya gəlməsi ilə başlayır.

Ə.Ə.Çələbizadə əsərdə böyük tədqiqatçılıq qabiliyyəti göstərərək toy adətlərini incəliklərinə qədər bir-bir açıqlayır. Əsərdə “Quba şəhərində şiə və sünni toylarının arasında müəyyən fərqlərin olması” qeyd edilir. Sünnilərdə nigahın (kəbinin) daimi olduğunu, şiələrdə isə daimi nigahdan əlavə müvəqqəti siğənin də mövcud olduğunu göstərilir. Bu mərasimlərin ayrılıqda verilməsi müəllifin böyük zəhməti sayəsində olmuşdur.

Müəllif yoxsul və varlı evindən köçən qızların cehizlərini bir-bir açıqlayır. Bir sözlə, əsərdə oğlan tərəfindən elçi gəlməsindən başlayaraq, gəlinin oğlan evinə köçməsinə və ata evinə qonaq getməsinə qədər bütün hadisələr incəliklərinə qədər açıqlanır.

Ə.Ə.Çələbizadə əsərində Qubanın bütün adət-ənənələrini ardıcılıqla yazaraq şərh edir. Toy adətlərindən sonra müəyyən xəstəliklər və onların müalicəsi, yas adətləri, bayramlar, xüsusilə də Novruz bayramı, Məhərrəmlik mərasimi, bu mərasimdə yasaq olan adətlər bir-bir işıqlandırılır. Burada müəllifin yaşadığı dövr aydın görünür. Belə ki, Ə.Ə.Çələbizadə dini adətlərə dövrün şəraitinə uyğun olaraq yanaşır, məcburiyyət qarşısında qalaraq “guya” kəlmələrindən istifadə edir. Əsərdə 1930-cu illərin sərt üzü mühiti hiss olunur.

“Səbiq Quba qəzasında sufilik” adlı başlıqda müəllif Quba sufilərinin rəhbəri Əfəndi Baba adı ilə tanınan İbrahim Əfəndinin dini fəaliyyətini əks etdirməklə, sufilərin ibadətlərini bir-bir açıqlayır və şərh edir. Burada çoxlu ərəb və fars sözlərindən istifadə olunduğundan bu sözlərin tərcüməsi və izahı verilmişdir.

Xalq arasında olan məşhur inancları şərh etməklə, Ə.Ə.Çələbizadə bu adətləri gələcək nəsil üçün çatdırır. Bu, onun vətənpərvər bir oğul kimi

xalqını necə çox sevdiyini göstərir.

Müəllif, “Qubanın xörəkləri və onların bişirilmə qaydası” bölməsində plovun 10 növünü sayır, bütün xörəklərin bişirilmə qaydasını izah edir. Mətnə verilmiş Quba şivəsində işlənən çoxlu sayda sözlər olduğu kimi saxlanmışdır hətta bir yerdə “plov” adı “çilov” kimi də qeyd edilir. Burada demək olar ki, ayrı-ayrı adamların səsləndirdiyi sözlərə də rast gəlinir. Ona görə ki, çox vaxt bir yerdə səslənən sözlər digər yerdə hərfin dəyişilməsi-lə başqa cür yazılır. Lakin mənasını itirmir, yalnız hərif dəyişilir. Ə.Ə.Çələbizadə əsərində həmçinin rayonda bişirilən müxtəlif mürəbbələrin adlarını açıqlayır, onların bişirilmə qaydaları şərh edir, araqlar, duza qoyulmuş tutmalar və s. haqqında bir-bir məlumat verir. Müəllif, böyük zəhmət tələb edən əməyi sayəsində iki il müddətinə (1935–1937-ci illər) bu cür zəngin faktlara malik əsəri ortaya qoya bilmişdir.

Bildiyimiz kimi, yuxu yozmaya dair insanların müəyyən inancları vardır. Müəllif bunları əsas tutaraq, insanların yuxuda gördüklərini bir-bir yazaraq onların açıqlamasını vermişdir.

Özünün gözəl meyvələri ilə məşhur olan Qubanın bu təsərrüfat sahəsi barədə yazmamaq düzgün olmazdı. Ə.Ə.Çələbizadə bunu nəzərə alaraq, əsərdə Quba rayonunda yetişdirilən alma və armud sortlarını bir-bir şərh edərək onların yetişdirilməsindən başlayaraq, toplanmasına qədər olan bir dövrü işıqlandırır.

Əsərdə Qubada mövcud olan adlar, insanlara verilən məşhur ləqəblər, yemək və içməyə dair dini adətlər, paltar və qiyafə məsələsi, heyvanların ətinin halal olub-olmaması, heyvanlara dair xalq etiqadları açıqlanır. Lakin dövrün ideoloji təsirindən irəli gələrək müəllif bəzi heyvanların – tülkünün, bülbülün, çöl eşşəyinin ətinin halal olduğunu göstərir. Görünür, ateizimin təsiri ona da sirayət etmişdir. “Heyvanlar haqqında xalq etiqadları” adlı bölmədə müəllif demək olar ki, bu etiqadla bağlı bütün məsələləri incələyir onların izahını dini əsaslarla verməklə, elmə bəlkə də məlum olmayan faktlar gətirir. Heç bir etnoqrafik əsərdə bu cür faktlar yoxdur.

Müəllif yüksək ali təhsil görmüş ruhani olduğu üçün, dini məsələləri daha qabarıq şəkildə göstərməyə çalışır. İlin hansı heyvan üstündə təhvil olmasını əvvəlki bölmələrdə nəzm formasında ərəb, fars, türk və yerli Quba şivəsində olan sözlərdən istifadə edərək yazmasına baxmayaraq, yenidən bu məsələyə qayıdaraq növbəti bölmələrdə 12 heyvanın adını bir-bir açıqlayır və bu illərdə baş verə biləcək hadisələri çox məharətlə qeyd edir. Bununla yanaşı, əsərdə xörək bişirmə və yemədə olan dini adətləri daha

geniş, özü də maddələr şəklində verir. Bunları oxuyub təhlil edincə aydın olur ki, Əhməd Çələbizadə təkcə din xadimi kimi deyil, həm də elm sahəsində bacarıqlı tədqiqatçı kimi yüksək biliyə malik olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Əhməd Çələbizadə əlyazmasının son hissəsini xalqın dini etiqadına həsr etmişdir. Bunların içərisində bir neçə xörək və bitkilərin müqəddəs hesab edilməsi, xörək bişirmək zamanı dini adətlər, təbiətin və suyun müqəddəs sayılması, torpaq və binalarda cin və şeytan məskənləri, müxtəlif xəstəliklərə dair türkcəçaralar, ovçuluq və xalq təbabəti haqqında dəyərli faktlar açıqlayır. Həmçinin müsəlman və yəhudi bayramları, Quba və onun ətraf rayonlarında mövcud olan pirlər haqqında da məlumat verilir.

Çox təssüflər olsun ki, Ə.Ə.Çələbizadənin bu nadir əlyazması haqqında uzun müddət heç kəsin xəbəri olmayıb. Hətta Qubanın adət-ənənələri haqqında yazılmış dəyərli əsərlərdə belə bu barədə məlumat verilmir. Repressiya ilə birlikdə həbsə məruz qalan bu əsər arxivdə qalaraq tədqiqatçı yolunu gözləmişdir. Şübhə etmirəm ki, ilk dəfə olaraq elmi dövrüyyəyə buraxılan bu əlyazma gələcəkdə yazılacaq tutarlı elmi əsərlərin əsas mənbələrindən biri olacaq. Bundan sonra elmi ictimaiyyət Əhməd Çələbizadənin kim olduğunu tanıyacaq və onun dəyərli əsərinə müraciət edəcəkdir. Ümid etmək olar ki, Quba tarixini öyrənmək üçün tükənməz mənbə olan “Quba rayonunun dövrün adət və qaydaları haqqında” kitab və 45 il yaşamış Ə.Çələbizadənin elmi irsi alimlərimizin, ziyalılarımızın tətqiqat obyektinə çevriləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kərimov B. Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi. Bakı, 2008, s.34-35.
2. Kərimov B. A.A. Bakıxanov adına Quba tarix-diyarşünaslıq muzeyi. // “Elm” qəzeti, 31 oktyabr 2002-ci il, s.15

Бахман Керимов

**О рукописи Ахмеда Эфенди Челебизаде “Об обычаях и традициях
Губинского района”**

Резюме

В результате научных исследований удалось обнаружить неизвестную ранее в научных кругах рукопись “Обычаи и традиции Губинского района”, автором которой является основатель Губинского историко-краеведческого музея Ахмед Эфенди Челебизаде.

Рукопись, о которой идет речь, была написана в 1935-1937 гг. и состоит из трех частей. Она является важным источником в изучении традиций и быта населения Губы.

Behmen Kerimov

**Akhmed Afendy Chelebizade's manuscript “About custom and
traditions of the epoch in Guba region”**

Summare

As a result of our scientific researches founder of Guba historico-regional ethnography museum named after A.A. Bakikhanov Akhmed Afendy Chelebizade's manuscript “About custom and traditions of the epoch in Guba region” which was repressed together with him during Soviet period and being unknown to the scientific world has been revealed.

This manuscript written in 1935-1937s consists of 3 parts. It is an essential source in studying traditions and the way of living of Guba inhabitants.

We don't suspect that this work published for the first time will be one of the essential sources of the neat scientific works written in the future.

Afterwards the scientific community will know recognize Akhmed Chelebizade and apply to his valuable work.

Firdovsi Tağıyev

**Sabirabad rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində
hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin təşkili**

Əcdadlarımızın yaratdıqları və bizə irs qoyduqları mədəniyyətin öyrənilməsi, saxlanıb mühafizə olunması və təbliği günün aktual məsələlərindəndir. Məhz muzeylər zəngin maddi-mənəvi irsimizin qorunmasında, inkişafında, böyüməkdə olan nəslin milli-mədəni ənənələrimiz ruhunda tərbiyə edilməsində mühüm rol oynamalı, mədəniyyət, mənəviyyat ocaqları və mərkəzləri kimi xalqımızın xidmətində durmalıdır. Sözsüz ki, əsl muzey işçiləri daşdıqları şərəfli və xalqın tale yükü ilə ağırlaşmış bu missiyanı dürüst dərk edirlər. Məhz belələrinin və onların hələ muzey işinin sirlərini mənimsəməyə çalışan yetişdirmələrinin özlərinə və işlərinə qarşı tələbkarlığı, vətəndaş qeyrəti nəticəsində muzeylərimizdə toplanmış mədəni irs qorunub saxlanılır. Lakin mədəni irsi lazımi səviyyədə qorumaq üçün təkcə şövq, həvəs və qeyrət bəs etmir. Bunun üçün dövlətin və xalqın biri digərini tamamlayan, biri digərinə dayaq və dəstək olan həmrəy ittifaqı vacibdir. (1)

Hələ XX əsrin I yarısında Xanlar, Gəncə, Xankəndi, Naxçıvan və Lənkəranda diyarşünaslıq muzeyləri fəaliyyət göstərirdi. 1980-ci ilin yanvarında H.Əliyevin təşəbbüsü ilə muzey işinə aid xüsusi qərar qəbul edildi və bu sahədə əsl dönüşün başlanğıcı qoyuldu. Respublikada diyarşünaslıq muzeyləri şəbəkəsinin inkişafına şərait yaradıldı. Xalqın tarixi və qəhrəmanlıq keçmişini, adət-ənənələrini və zəngin mədəni irsini özündə yaşadan 100 minlərlə arxeoloji və məişət-etnoqrafik əşyalar, sənədlər və fotosəkillər, nəqqaşlıq və heykəltəraşlıq nümunələri toplanıb muzeylərə verildi və qorunub saxlanmaqla bərabər təbliğ olunmağa başlandı.

Sabirabad rayonu ərazisində qədim yaşayış yerlərindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri də burada yeni açılmış tarix-diyarşünaslıq muzeyində toplandı. Mövzu – ekspozisiya planı tərtib olundu, arxeoloji və məişət-etnoqrafik materiallar, numizmatik əşyalar, sənədlər və fotosəkillər

bu plana əsasən qruplaşdırıldı.

Sabirabad rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinin əsası 1980-ci ildə qoyulmuşdur. Hazırda muzeyin bir bölməsi olan “Döyüş şöhrəti” otağı isə 1978-ci ildə təşkil edilmişdi. Onun açılış mərasimində ümummilli liderimiz H.Əliyev də iştirak etmiş, muzeyin fəxri qonaqlar kitabına xoş ürək sözləri yazmış və onun gələcəkdə geniş salonlu muzeyə çevrilməsini arzulamışdır.

1983-cü ildən şəhərin İ.İsgəndərov küçəsində yeni muzey binasının inşasına başlanılmış və bu iş 1993-cü ildə başa çatdırılmışdır. Lakin bəzi obyekтив səbəblər üzündən ekspozisiyanı yeni binaya köçürmək mümkün olmamış, yalnız 1998-ci ildə Beynəlxalq Muzey İşçiləri Günündə mədəniyyət şöbəsi və muzey rəhbərliyinin qüvvəsi ilə ekspozisiya yeni binaya köçürülmüşdür. İki mərtəbəli muzey binası 6 ekspozisiya zalından, iki fond və üç xidmət otağından ibarətdir. 60 kv.m ekspozisiya sahəsi muzey əməkdaşlarının öz qüvvəsi ilə qurulmuş və zallar üzrə yerləşdirilmişdir. Ekspozisiyaya giriş vestibüldən başlanır. Burada rayonun təbiəti və coğrafiyası, Sabirabadın və muzeyin tarixi haqqında məlumatlarla, rayonun görməli yerlərini, H.Əliyevin Sabirabada gəlişini əks etdirən fotosəkillərlə tanış olmaq olar.

Muğana 1887-ci ildə Ukraynalı kəndlilər köçürüldükdə 26 ailə bu məntəqədə məskunlaşdırılır və kəndə Petropavlovsk adı verilir. Bu kənd sonradan böyüməyə başladı, 1930-cu il avqustun 8-də təzə təşkil edilmiş rayonun mərkəzi oldu. Onu 1931-ci il oktyabrın 7-də şair M.Ə.Sabirin şərəfinə Sabirabad adlandırıdılar və 1959-cu il dekabrın 4-də şəhər adı verdilər.

Sabirabad tarix-diyarşünaslıq muzeyinin ekspozisiya salonları rayonun tarixi keçmişi ilə bağlı materialları özündə əks etdirir. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin nümayişi ilə kifayətlənməyən muzey işçiləri izahlı mətnlər vasitəsilə də hər hansı tarixi hadisə və ya eksponat barədə ətraflı məlumatları hazırlayıb müvafiq yerlərə vurmaqla tamaşaçılarda ətraflı təsəvvürlər yaratmağa çalışmışlar.

Muzeyin 2-ci zalında 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsi, Əfqanıstan və Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının şərəfli döyüş yolu əks etdirilmişdir.

3-cü zalda ibtidai icma quruluşu, orta əsrlər dövrü və XX əsrin 50-ci illərinə qədər olan dövrləri əhatə edən eksponatlar nümayiş etdirilir.

4 və 5-ci zallarda 1960-1990-cı illər ərzində rayonun siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafını əks etdirən materiallar toplanmışdır.

6-cı zalda ümummilli liderimiz H.Əliyevin fəaliyyəti və rayona gəlişinə həsr olunmuş guşə təşkil edilmiş, respublikamızın müstəqilliyinin elan

edilməsi, yeni partiya və təşkilatların yaranması və digər ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələri əhatə edən mövzularla bağlı materiallar divarbo-yu sərgidə nümayiş etdirilir.

Muzeyin foye və zallarının qurulmasında, salonlarda bədii tərtibat işlərinin aparılmasında, stendlərin, fotomontajların, portretlərin, rəsm əsərlərinin, xalça məmulatları və milli bəzək əşyalarının vurulması üçün asılıqan yerlərinin düzəldilməsi, köhnəlmiş stendlərin təmir edilməsi və yenilərinin düzəldilməsi, pəncərə və qapı karnizlərinin divarlara bərkidilməsi, həyət-yanı sahədə təmizlik və abadlıq işlərinin görülməsində muzey əməkdaşlarından Şərqiyyə Məmmədova, Esparida Əliyeva, Səlimi Mehdiyeva, Kimya Sadıqova və başqalarının böyük əməyi olmuşdur.(2) Bütün bu işlər respublikamızda sosial-iqtisadi vəziyyətin çətin olduğu bir şəraitdə (əmək haqqının azlığı və s.) görüldüyü üçün muzey işçilərinin fədakar əməyinə, öz işlərinə əsl vətəndaş qeyrəti ilə can yandırmasına heyran olursan.

Gənclərin estetik tərbiyəsi, asudə vaxtın təşkili ilə yanaşı, onların mədəni irsə qayğı, vətənpərvərlik, xalqsevərlik ruhunda tərbiyələndirilməsi, onlara vətən duyğusu, torpaq məhəbbəti aşılamaq sahəsində təbliğatın müxtəlif formalarından istifadə edilir, mühazirələr oxunur. H.Əliyev 1982-ci ilin iyulunda muzey işçilərinin respublika müşavirəsində demişdi: “Muzeylər mühüm mədəniyyət ocaqlarına, zəhmətkeşlərin, xüsusən gənc nəslin ideya-siyasi və mənəvi tərbiyə mərkəzlərinə çevrilmişdir. Muzeylər söz yox ki, hər bir vətəndaşın öz diyarının, rayonunun, kəndinin tarixinə bələd olması üçün də vacibdir.”³

“Döyüş şöhrəti” otağında nümayiş etdirilən 500-dən artıq eksponat bilavasitə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur.

Bu eksponatların böyük əksəriyyəti konkret olaraq yeni tarixi məlumat və hadisələri özündə əks etdirir ki, bu da tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması və inkişaf fəaliyyətində prioritet bir istiqamət hesab olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli diyarşünaslıq materiallarının toplanıb saxlanması və təbliğ olunması işinə bütövlükdə ümumazərbaycan tarixi kontekstindən yanaşılmalı, burada sistemli bir şəkildə Azərbaycan tarixinin leytmotiv inkişaf xətti əsas götürülməlidir.

Əsası 1918-ci ildə qoyulmuş Azərbaycan Milli Ordusunun ilk əsgərlərindən olmuş Ulacalı kəndindən Cəbrayıl Şükürovun, Qaralar kəndindən Xeyrulla Abıyevin keçdikləri döyüş yolunu əks etdirən materiallar “Demokratiyanın ilk addımları” sərgisində toplanmışdır. Erməni-müsəlman davasının canlı şahidləri olmuş bu şəxslərlə söhbətlər aparılmış, xatirələri

lentə köçürülmüşdür. Bu zalda 1941–1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində sabirabadlıların keçdiyi şərəfli döyüş yolu əks etdirilir. Sərgilərdə veteranların təltifləri, fotoşəkilləri, orden, medal və sənədləri, müharibə illərinə aid əşyalar xüsusi guşələrdə toplanmışdır. Əfqanıstan müharibəsi döyüşlərində qəhrəmanlıqla həlak olmuş Moranlı kənd sakini Şahin Hüseynovun, Zaqarağac kəndindən Rasim Şirinovun, döyüşlərdə sol ayağını itirmiş Teymur Həsənovun şəxsi sənəd və əşyaları xüsusi guşədə nümayiş etdirilir.

Torpaqlarımızın müdafiəsi, Vətənimizin bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda aparılan mübarizə dövrünü əks etdirən eksponatlardan təşkil olunmuş “Qarabağın qan yaddaşı” sərgisi gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük rol oynayır. Sərgidə xalqımızın başına gətirilən faciələr xronoloji ardıcılıqla əks olunmuşdur. Xronoloji ardıcılığın ekspozisiyada düzgün və elmi şəkildə qurulması konkret məqsədin aydınlaşmasına və materialın asan dərk olunmasına xidmət edir, eyni zamanda siyasi proseslərə və hadisələrə elmi-metodoloji baxımdan düzgün yanaşıldığını göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Sabirabad tarix-diyarşünaslıq muzeyində sərgilərin yüksək səviyyədə – istər muzeydə, istərsə də muzeydən kənarda təşkil olunmasına ciddi diqqət yetirilir.

Muzeyin fəaliyyətində sərgilərin böyük rol oynaması özünü göstərir ki, bu da “sərgidə ekspozisiyadan fərqli olaraq konkret mövzu, konkret məqsədin olması” ilə bağlıdır.(4) “Didərginlər”, “Yanvar şəhidləri”, “Sabirabadlı şəhidlər”, “Əsrin faciəsi” bölmələrindəki materiallar çətin günlərimizdən söz açır. “Sabirabadlı şəhidlər” bölməsində qanlı yanvar faciəsinə və Qarabağ torpaqlarında gedən döyüşlərdə ölümü ilə ölümsüzlük qazanmış şəhidlərimizin qəhrəmanlıq yolunu əks etdirən eksponatlar gəncləri Vətəninə, torpağına, xalqını sevməyə ruhlandırır, şəhidlərin mübariz yolunun davamçıları olmağa çağırır, haqq işimizin qələbəsinə inam yaradır.

Muzeydə keçirilən elmi-kütləvi maarif işlərinin əksəriyyəti hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bağlıdır. Məsələnin aktuallığı ondan ibarətdir ki, çağdaş tariximizin bu mürəkkəb məqamında torpaqlarımız işğala məruz qalmışdır və milyondan çox soydaşımız təqiblərə məruz qalaraq qaçqın vəziyyətinə düşmüş, yüzlərlə mədəni-maarif və mədəniyyət müəssisələrimiz düşmən tapdağı altında qalmışdır. Azğın düşmən siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə təcavüzünü genişləndirir, beynəlxalq təşkilatlarda və iri dövlətlərdə özünə arxa-dayaq yaratmağa çalışır. Məhz buna görə də, indiki dövrdə muzey işçilərinin hərbi-vətənpərvərlik istiqamətli fəaliyyəti təqdi-

rəlayiq hesab olunmalıdır. Bütün bu işlərin təşkilində və həyata keçirilməsində muzeyin direktoru, muzey işinin səriştəli bilicisi Şükufə xanım Əsgərovanın böyük xidmətləri olmuşdur. İstər arxiv sənədləri, istərsə də fond otaqları və ekspozisiya zallarının təmiz və səliqəli saxlanması, zövqlü tərtibatı, həmçinin uçot-mühafizə işinin qaydasında olması, onun zəhmətsevərliyi və öz sahəsinin mütəxəssisi olmasının nəticəsi olmaqla bərabər, həm də gələcək uğurlu fəaliyyətinin göstəricisidir.

Bu mövzuda təşkil olunmuş sərgilər qarşısında söhbətlər, mühazirələr və b. tədbirlər keçirilir. Belə tədbirlərdən “Şəhidlər tarixin qanlı səhifəsidir”, “Öldürmək olar, əymək olmaz!”, “Heç kim unudulmur, heç kim yaddan çıxmır” adlı bədii gecələrdə yuxarı sinif şagirdləri, peşə məktəbləri və texnikumların şagird və tələbələri iştirak etmişlər.

Faşist Almaniyası üzərində qələbənin 50 illiyi, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin ildönümü, Xocalı faciəsinin anılması və başqa hadisələrlə bağlı tədbirlər keçirilmişdir. Muzeydə və muzeydənkənar yerlərdə “Məqsədimiz Qarabağ torpağında sülhdür”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü”, “Qarabağ təhlükədədir”, “Qarabağın qan yaddaşı” və başqa mühazirələr oxunmuşdur.(5) Sabirabadlı şəhidlərin döyüş yollarını əks etdirən materiallardan ibarət daimi sərgi açılmışdır. Hər il muzeyin zəngin ekspozisiyası ilə minlərlə tamaşaçı tanış olur.

Muzey fəaliyyət göstərdiyi müddətdə əhali arasında daim elmi-kütləvi iş aparmış, tariximizi, milli varlığımızı, adət-ənənələrimizi, mənəviyyatımızı toplamaq, qorumaq, yaşatmaq və təbliğ etmək sahəsində xeyirxah iş görmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Məmmədov Ə. Qarayazı düzündən Xəzər dənizinə qədər.Bakı, 1979, səh.115.
- 2.Sabirabad rayon Tarix-diyarşünaslıq muzeyinin cari arxivi.
- 3.Bayramov A. Heydər Əliyev və muzeylərimiz.Bakı, 1999, səh.37.
- 4.Məsimov S. Muzeydə və muzeydən kənarda sərgilər. Mədəni-maarif jurnalı, № 1/2, 2002, səh.46.
- 5.Sabirabad Tarix-diyarşünaslıq muzeyinin cari arxivi.

Фирдовси Тагиев

**Об организации военно-патриотической
воспитательной работы в Сабирабадском районном
историко-краеведческом музее.**

Резюме

В статье дается информация о работе и обязанностях историко-краеведческих музеев, о создании и функционировании Сабирабадского историко-краеведческого музея, о его роли в военно-патриотической воспитательной работе.

Firdovsi Taqiev

**Establishing military patriotism education work in the
history and ethnography museum in Sabirabad region.**

Summary

In article is noticed duties which stand in front of the history and ethnography museums, creating and activity the history and ethnography museum in Sabirabad region, its works are explained which have alone connection with military patriotism education.

Эльмира Догбаева

Международное сотрудничество как фактор развития музейного дела в Азербайджане

Культурный обмен между народами - неотъемлемый элемент развития человеческого общества. Проблемы поиска своего места в мировом культурном пространстве, формирования национально ориентированных подходов во внутренней и внешней культурной политике представляют особую актуальность для Азербайджана.

Большая роль в устранении противоречий, свойственных глобальному процессу взаимопроникновения культур, в современном обществе принадлежит Организации Объединенных Наций, рассматривающей культурный и научный обмен, межкультурные коммуникации в качестве важных элементов в продвижении к культуре и прогрессу(3). Культурная деятельность ООН, осуществляемая через ЮНЕСКО, направлена на поощрение культурных аспектов развития; содействие созидаанию и творческому началу; сохранение культурной принадлежности и устных традиций; пропаганду книг и чтения(1).

Следует отметить, что в последнее десятилетие наша страна получила возможность по-новому определять свою внутреннюю и внешнюю культурную политику, разрабатывать нормативно-правовые основы международного культурного взаимодействия, заключать соглашения с зарубежными странами и международными организациями, формировать механизм их реализации. Культурные обмены призваны устанавливать и поддерживать устойчивые и долговременные связи между государствами, общественными организациями и людьми, вносить вклад в налаживание межгосударственного взаимодействия(2). Статистические данные Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики за последние годы показывают характерную динамику качественных изменений в области международного сотрудничества. Развитие культурных связей переходит в культурное сотрудничество.

В 1946 году при ЮНЕСКО был создан Международный совет му-

зеев (ИКОМ) со штаб-квартирой в Париже, где находится и секретариат ИКОМ. ИКОМ - неправительственная профессиональная международная организация, которая имеет в ЮНЕСКО высший консультативный статус категории "А". ИКОМ - это международная организация музеев и музейных специалистов, занимающихся хранением, развитием и взаимодействием в обществе мирового природного, культурного, материального и нематериального богатства.

ИКОМ финансируется, прежде всего, за счет взносов членов комитета и поддерживается ЮНЕСКО, Фондом ИКОМ и отдельными национальными комитетами. В соответствии с Уставом, целями и задачами ИКОМ являются:

- * содействие развитию музейного дела во всем мире;
- * сохранение наследия и борьба с запрещенной торговлей культурными ценностями;
- * обучение музейных работников и повышение профессиональных стандартов;
- * оказание помощи музеям и музейным работникам;
- * налаживание сотрудничества между музейными учреждениями и специалистами различных стран.

Все это, в свою очередь, способствует развитию сотрудничества и взаимопонимания между народами. В настоящее время в ИКОМ входят более 22000 индивидуальных и коллективных членов из 165 стран мира.

В целях координации проектов Международного совета музеев на местах созданы национальные комитеты. Азербайджанский национальный комитет (председатель - доктор искусствоведения, профессор Роя Тагиева) занимает среди них свое достойное место. Представители Азербайджана принимают активное участие в заседаниях Генеральной Ассамблеи ИКОМ, которые проводятся раз в четыре года, и высказывают свою позицию по самым актуальным вопросам музейного дела.

Азербайджан вошёл в состав Международного совета музеев в июне 1993 года на очередной сессии ИКОМ, проводимой в Париже. Главная цель создания Азербайджанского национального комитета ИКОМ - обеспечить на международном уровне научное и творческое сотрудничество между музейной общественностью и музеями Азербайджанской Республики, перенять опыт и достижения зарубежных музеев, а также пропаганда азербайджанских музеев на международном уровне(4).

Со дня создания Национальный комитет стал одним из активных членов международного совета музеев. Помимо того, что он на трех языках издал информационный бюллетень “ИКОМ Азербайджана”, он пропагандирует рекомендации, принятые на международном уровне. Азербайджанский национальный комитет ведет работу по проблемам музейного дела сегодня. Это - оставшиеся на оккупированной территории 22 музея, 4 художественные галереи, в фондах которых более 100000 экспонатов, археологические и культурные памятники. Национальным комитетом собрана информация о музейных экспонатах и памятниках культуры, находящихся на захваченных территориях.

Посредством ЮНЕСКО с целью защиты культурного наследия азербайджанского народа Национальным Комитетом было сделано обращение, а также проведена международная конференция, посвящённая проблеме сохранения культурного наследия Азербайджана и присоединению к международным конвенциям.

Со дня создания Азербайджанского национального комитета Международного совета музеев между азербайджанскими и зарубежными музеями завязалось тесное сотрудничество. Работники Национального Музея Истории Азербайджана, Национального Музея Литературы Азербайджана, Азербайджанского Государственного Музея Искусств, Государственного Музея Азербайджанского Ковра и Народного Прикладного Искусства, Государственного Историко-Архитектурного Музея-Заповедника “Комплекс дворца Ширваншахов”, Государственного Музея Музыкальной Культуры Азербайджана, дома-музея Самеда Вургун, а также Художественного выставочного салона принимают участие в конференциях, тренингах и мероприятиях, проводимых в Париже, Ставангере, Мельбурне, Барселоне, Сеуле, Вашингтоне, Шанхае, Найроби, Абудже, Эдинбурге, Барбадосе, Москве, Санкт-Петербурге(6).

В то же время за эти годы под патронажем ЮНЕСКО - ИКОМ в Азербайджане проведено 7 международных конференций, круглые столы, семинары.

Для усовершенствования музейного дела в Азербайджане Азербайджанскому национальному комитету ИКОМ со стороны ЮНЕСКО и Фонда помощи Института открытого общества было выделено более десяти грантов.

Исходя из международной практики, с целью определения новых

направлений в области музейного дела в Азербайджане, для проведения в жизнь новой музейной политики, а также для защиты культурного наследия на оккупированных территориях национальному комитету оказывается методическая поддержка со стороны ЮНЕСКО. К примеру, можно сказать об издании, посвященном произведениям искусства, оставшихся на оккупированных территориях - "Сборнике нормативных правовых актов по сохранению культурного наследия".

Азербайджанским национальным комитетом Международного совета музеев на азербайджанском и английском языках был издан каталог и веб-сайт "Музеи города Баку", в которые включена вся информация о столичных музеях. В этой книге дается информация о музеях, функционирующих в Азербайджане, дата их основания, их фонды, отличительные особенности деятельности музеев, адреса, режим работы и т.п. Также был издан виртуальный компакт диск Государственного Музея Азербайджанского Ковра и Народного Прикладного Искусства имени Лялифа Керимова. Это мероприятие стало одним из значимых в деятельности Азербайджанского национального комитета ИКОМ. Посредством ИКОМ традиционными печатными органами этой организации стали пропагандироваться азербайджанские музеи и культурные ценности.

Среди 165 стран мира - членов Международного совета музеев Азербайджанский национальный комитет занимает одно из ведущих мест. Азербайджанские специалисты осваивают новые формы работы, формируют объективный образ музея в общественном сознании, чем повышают престиж музейных профессий. Музеи доказывают на практике, что их роль в общественной и культурной жизни страны возросла многократно. Это мировая тенденция, в русле которой работают азербайджанские музеи. Национальный комитет Азербайджана считает одной из главных своих задач - укрепление статуса Азербайджана как культурной державы мирового уровня. На осуществление этой большой цели направлены усилия всех музейных специалистов страны. Национальный комитет Азербайджана, как профессиональная организация, стремится в своей деятельности, а также через участие в мероприятиях по линии Международного совета музеев представить Азербайджан, как страну с высокоразвитым музейным и культурным потенциалом.

В Бюллетени Международного комитета музеев по аудиовизуаль-

ной технике и новым технологиям отводится особое место музеям Азербайджана и отличительным особенностям их деятельности. В 1994 году в печатном издании ICOM NEWS (“Новости ИКОМ”), посвященном Международному дню музеев, в статье “За занавесом музеев” подробно освещается деятельность азербайджанских музеев (1995, № 1). Все это расценивается как новые современные аспекты сотрудничества наших музеев на международной арене (5).

На новом этапе международного сотрудничества азербайджанских музеев необходимо отметить особую роль Музея Азербайджанского Ковра и Народного Прикладного Искусства им. Л.Керимова в организации целенаправленных мероприятий. Созданный в 1967 году, этот музей имеет богатые традиции международного сотрудничества, которые можно классифицировать на: международные экспозиции, международные собрания и симпозиумы, встречи, международные издания, международные выставки и экспедиции и многое другое.

Наиболее распространенные из них организация международных конференций. Конференция, организованная этим музеем совместно с Министерством культуры, была посвящена развитию и популяризации культурных отношений Азербайджана и России. Конференция, проходившая летом 1995 года, и презентация журнала “Наше наследие” стали одним из знаменательных мероприятий в международном культурном сотрудничестве. На конференции были уточнены темы следующих номеров журнала “Наше наследие”, посвященных Азербайджану. Это - археология, архитектура, быт, традиции, религия, экология, этногенез, этнические процессы, нефть, литература, живопись, музыка, театр, прикладное искусство. На конференции, наряду с местными организациями, принимали участие представители зарубежных посольств, Центра культуры Азербайджан - Россия, искусствоведы из Венгрии.

С первой половины 90-х годов XX века азербайджанские музеи существенно расширили сотрудничество с зарубежными музеями. Представители Азербайджана были избраны членами Международного комитета музеев и коллекций музыкальных инструментов (СІМ-СІМ), Международного комитета образования и культурной деятельности (СЕСА). Все это открыло широкие возможности для международного сотрудничества и связей музеев республики. Одна из таких возможностей - новая организация и развитие деятельности азербайджанских музеев по мировым стандартам(5).

Начиная с 90-х годов, азербайджанские музеи принимают активное участие во многих мероприятиях ИКОМ. Одна из главных целей этих мероприятий - протест и принятие мер, связанных с кражей и уничтожением предметов, имеющих музейное значение. Например, на статью под заглавием “Кража в Африке” из серии “100 украденных предметов” Азербайджанский национальный комитет оперативно заявил свое отношение. Национальный комитет, выступивший против музейных воров и разрушителей памятников, показал Азербайджан как одну из стран, мобилизовавших свои силы в этой сфере. Активное участие Азербайджана в этих мероприятиях имеет огромное значение, он информирует о краже и пропаже памятников в республике международные организации, такие как Интерпол. Так, в 1993 году Азербайджанский национальный комитет известил Интерпол о 12-ти произведений искусства, украденных из бакинских музеев.

Деятельность Азербайджанского национального комитета проявляется в тесном сотрудничестве с Центром информации и документации в Париже, региональными комитетами стран Азии и Тихого океана, национальными комитетами Франции, США, России, Австрии, Индии, Англии, Африки, Греции, Италии(5). Помимо этого, начиная с 1994 года, Азербайджанский национальный комитет представляет Информационный бюллетень “ИКОМ-Азербайджан” как музеям республики, так и Национальным комитетам других стран. В этом бюллетене отражается зарождение, развитие и современное состояние музейного дела в Азербайджане, благополучие материально-духовных ценностей, а также общая панорама на международной арене. 1995 год прошел под девизом “Обязательство и ответственность”. Музеи Азербайджана с большой ответственностью отнеслись к этому призыву. Наиболее ценным в деятельности Национального комитета стало составление Программы по сохранению культурного наследия в мировом масштабе.

Одной из главных целей Азербайджанского национального комитета является сохранение историко-архитектурных памятников, оставшихся на оккупированных территориях. На обращение Азербайджанского национального комитета об украденных культурных музейных ценностях на оккупированных территориях, ЮНЕСКО заявило о готовности оказать помощь в возвращении культурных ценностей. Но требуется издание специального бюллетеня со списком этих ценнос-

тей. Когда же Азербайджанский национальный комитет ознакомил ЮНЕСКО с этим списком, международная организация в 1996 - 1997 годы неоднократно ставила перед правительством Армении определенные требования.

Азербайджанские музеи активно участвуют во всех мероприятиях ИКОМ, укрепляя и развивая тем самым международное сотрудничество.

Литература

1. Наточий В.В. Культурная политика в условиях рыночных отношений // Евразийское ожерелье. - Оренбург, 2001. С. 132-138.
2. Правда о культурном обмене. Политиздат. М., 1976, с. 62.
3. Организация Объединенных Наций: основные факты. Издательство "Весь Мир", М., 2000. с. 15 -18.
4. Ağayev R. Azərbaycanın beynəlxalq mədəni əlaqələri. Dərs vəsaiti. Bakı, 2003. s.87.
5. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Dərslik. "Sabah" nəşriyyatı. B., 2008. s. 656.
6. www.icom.azeurotel.com

Elmira Doqbayeva

Beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanda muzey işinin inkişafının amili kimi

Xülasə

Məqalədə muzey işinin inkişafında beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyəti açıqlanır. Beynəlxalq Muzeylər Şurasının Azərbaycan Milli Komitəsinin fəaliyyəti haqqında məlumat verilir. Həmçinin mədəni əlaqələrin inkişafının mədəni əməkdaşlığa çevrilməsi haqqında da bəhs olunur.

Elmira Doqbayeva

The international collaboration with development factor of museum work in Azerbaijan

Summary

Article are about international collaboration in the factor of development in Azerbaijan of the museum work. In here is explaining the one of cardinal problems the activities of guarding and keeping of historical cultural inheritances and propaganda of Azerbaijan national committee ICOM.

Elnurə Kazımzadə

Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyi

Azərbaycanın memarlıq abidələri artıq bizim milli mədəniyyətimizin və tariximizin rəmzlərinə çevrilmişdir. Torpağın üstündə, eləcə də dərin qatlarında uzaq keçmişimizin sirlərini saxlayan, əsrləri və minillikləri ədə-biləşdirən neçə-neçə qədim abidə vardır. Bunların bir qismi müəyyən tarixi dövr haqqında xəbər verdiyi halda, başqa bir qismi minillik tarixi mədəni inkişafı əhatə edir.

Tarixi-memarlıq və arxeoloji abidələri ilə zəngin olan Şəki Azərbaycanın qədim və tarixi şəhərlərindəndir. Sənətkarlıq və ticarəti özündə cəmləşdirən Şəki, eyni zamanda ölkənin mühüm mədəni mərkəzlərindən biri idi. Şəhərə xüsusi memarlıq görünüşü vermək üçün gözəl təbii imkanlar vardır, elə bu da Şəkini təkrarolunmaz memarlıq quruluşu ilə fərqləndirir.

Şəki şəhərinin qədimliyini, burada tarixi-memarlıq abidələrinin çoxluğunu və bunun dünya mədəni irsində xüsusi yer tutduğunu nəzərə alaraq, Respublika Nazirlər Soveti 6 mart 1958-ci il tarixli qərarı ilə şəhərin “Yuxarı baş” hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmişdir. Şəki Şəhər Dövlət tarix-memarlıq qoruğu və Şəki Xan sarayı dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri siyahısına daxil edilmişdir. Bu qoruq hissəsinə Şəki qalası və burada yerləşən Şəki Xan sarayı, baş ticarət küçəsi boyunca yerləşmiş karvansara və sənətkar dükanları daxildir. Ticarət küçəsi ətrafında bir-birinə sıx bitişik yaşayış məhəllələri toplanmışdır. Qoruq hissəsinə bir də Şəki xanovlar evi, minarəli məscidlər və hamamlar daxildir (2).

Şəki rayonu ərazisində digər maddi-mədəniyyət abidələri ilə bərabər Qafqaz Albaniyasının bir sıra tarixi-memarlıq abidələrinin də varlığı bu diyarın böyük strateji əhəmiyyətə, qədim və keşməkeşli tarixə malik olduğunu göstərir. Orta Zəyzid kəndindəki, Kiş kəndindəki məbədlər Qafqaz Albaniyasının mühüm xristian memarlıq abidələrindən sayılırlar. Şəki rayonunun Kiş kəndi qədim tarixə malikdir (3).

Kiş kəndi Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub ətəklərində, Şəki rayonunun şimal-qərbində yerləşir. Kişin sağ sahili ilə axan və onu Şəkidən

ayıran çay tarixi ədəbiyyatda Kiş çayı, yerli əhali arasında isə Böyük çay adlanır (12). Kəndin 15 məhəlləsi var. Doxum, Dərə, Tahirlər, Cour, Yarıxlar, Bədələr, Salay uşağı, Tatar uşağı, Duluzlar, Dodu uşağı, Xan Ta Mar, Layışlər, Vələmmədlər, Maflar, Cava. Kəndin adına və məhəllələrinə Qafqaz Albaniyasından bəhs edən mənbələrdə rast gəlmək olur (10).

Kiş kəndindəki alban məbədi bu qədimliyə əyani sübutdur. Səkkiz minə yaxın əhalisi olan Kiş kəndi gündən-günə abadlaşır. Ancaq bununla yanaşı kənddə hələ də qədim formada evlər qalmaqdadır. Belə ki, Kiş kəndində yerləşən ən qədim ev XII – XVI əsrlərə aiddir. Bu evlərlə yanaşı, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid tikililər də vardır ki, bunlar hal-hazırda yaşayış evləri kimi istifadə olunur (8).

Qafqaz Albaniyasının əhəmiyyətli tarixi-memarlıq abidələrindən biri Kiş məbədi Kiş kəndinin Maflar məhəlləsində yerləşir. Kiş kəndindəki məbəd Kiş çayının yüksək sahilində yerləşir. O, əks sahilədən – Marxala gədən yoldan yaxşı görünür. Kiş kəndinin yaşlı sakinləri deyirlər ki, əvvəllər məbədin ətrafında çoxlu binalardan ibarət kompleks və daş hasar olmuşdur (3). Keçən əsrin 20-ci illərində kilsə məscid və məktəb kimi istifadə olunmuşdur. Məbədin özünə və ərazisinə qədimdən bu günə qədər vilayətin əski alban ziyarətgahı kimi qayğı göstərilir. Məbədin nisbətən yaxşı saxlanmasının səbəbi də bununla izah olunur. XX əsrin ortalarından etibarən o, Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidəsi kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən alban məbədi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarı ilə dünya əhəmiyyətli abidələr sırasına daxil edilmişdir (9). Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin 26 fevral 2003-cü il 50 sayılı əmrinə əsasən yaradılmışdır. Məbəd nəinki Azərbaycanda, demək olar ki, Qafqazda bütün alban məbədlərinin anası sayılır (8). Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyi alban tarixini və mədəniyyətini təbliğ edir.

2000-ci ilin fevral ayında birgə Azərbaycan –Norveç “Kiş” layihəsi üzrə iş başlanmışdır. Layihənin məqsədi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş Qafqaz Albaniyasının dövlətinin ən qədim kilsəsi sayılan Kiş məbədinin bərpa edilməsi və qoruq-muzey kimi fəaliyyət göstərməsindən ibarət idi. Dörd mərhələdə həyata keçirilən layihə Norveç krallığı tərəfindən dəstəkləndi və maliyyələşdirildi. Layihədə abidənin memarlıq, arxeoloji və tarixi təbii, bərpa və uyğunlaşdırma layihələrinin işlənilib hazırlanması, bərpa işlərinin yerinə yetirilməsi və məbədin qoruq-muzey kimi fəaliyyəti nəzərdə tutul-

muşdur. Norveç alimi Tur Heyerdalın dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Layihə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin alimlərindən, aspirant və tələbələrindən ibarət kollektiv tərəfindən (rektoru, professor G.Məmmədova, dosentlər T.Abdullayev, S.Hacıyeva) həyata keçirilmişdir.(4) Məbədin içərisində və həyətidə Azərbaycan

Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları (ekspedisiya rəhbəri-Vilayət Kərimov və Norveç arxeoloqları Byornar və Sisilli Storofeld) tərəfindən qazıntılar aparılmışdır. (7)

Kiş kəndindəki məbəd alban abidələri içərisində xüsusi statusa malikdir. O, nəinki memarlıq abidəsi kimi, həm də ilk növbədə tarixi abidə kimi dəyərlidir. Məbədin yaranma tarixi abidə kimi dəyərlidir. Məbədin yaranma tarixi Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılma tarixi ilə bağlıdır.

Tarixi qaynaqlara görə məhz Kişdə (Qisdə) I əsrdə apostol Faddeyin şagirdlərindən biri-müqəddəs Yelisey Qafqaz Albaniyasında “Alban kilsələrinin anası” sayılan qədim kilsənin əsasını qoyur. Bizim dövrümüzə qədər kilsəni salamat saxlamış tarix Azərbaycan torpağının qədim və zəngin mədəniyyəti haqqında müasir nəsillərə maddi dəlillər vermişdir. Kişdəki məbəd yalnız Qafqaz Albaniyasında (Azərbaycan) deyil, eləcə də bütün Qafqazda təqribən 2000 il bundan əvvəl xristianlığın başladığını simvollaşdıran görkəmli tarixi abidədir. Onun başlıca dəyəri bundadır. Abidənin bəddii əhəmiyyəti onun erkən orta əsrlərdə yaranmış ilk “günbəzli zal” tipli məbədlərdən biri olmasındadır (3).

Kiş məbədi bizim dövrümüzə acınacaqlı şəkildə gəlib çatmışdır. O, dövrün xristian məbəd tikililərinin başlıca xüsusiyyəti ümumi memarlıq formasını və tikilinin daxili quruluşunu müəyyən edirdi. Məbəd mürəkkəb bir tale yaşamışdır. Tədqiqatların ilkin mərhələsində müəyyən edildi ki, abidə qədim özüllər üzərində tikilmişdir (6).

Kiş məbədi güclü dağıntılara məruz qalsada, öz mənliliyini itirməmiş yaşamış, yeni azad yaradıcılıq və yeni bədii formaları təcəssüm etdirən öz dövrünün parlaq incəsənət əsəri kimi bu gün də diqqəti cəlb edir.

Kiş məbədidə aparılan arxeoloji qazıntılar burada baş vermiş sosial

proseslərə, ideoloji təsəvvürlərə, ətraf aləmlə iqtisadi və mədəni əlaqərə aydınlıq gətirir.

2000/2001 -ci illərdə abidədə aparılan memarlıq-arxeoloji tədqiqatlar o dövrün ən yüksək mədəni nailiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən olduqca dəyərli incəsənət əsərlərinin, sənətkarlığın və memarlığın ən gözəl nümunələrinin aşkarlanması ilə nəticələndi (6).

Kiş kompleksində qəbir abidələrinin aşkar edilməsi faktı da böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu abidələr dəfn icra olunan həmin dövrün maddi və mənəvi mədəniyyəti barədə geniş təsəvvür yaradır.

Qəbir abidələrinin qazıntısı üzrə nəticələr Qafqaz Albaniyasının dəfn abidələrinin öyrənilməsi baxımından, qəbir abidələri növlərinin-daş qutu qəbirlərin və sərdabələrn daxili strukturu, tarixi-mədəni və xronoloji cəhətdən onların təsnifatının müəyyənləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Kiş kompleksində əhəmiyyətli sayda qəbir abidələrinin aşkar edilməsini təsadüf hesab etmək düzgün olmazdı. Belə bir fakt ilk növbədə dini səbəblərlə izah inam və etiqadlarda edilməlidir. Burada son eneolit və ilk tunc dövrünə aid ibadətqah təyinatlı qəbir abidəsinin aşkar edilməsi, orta əsr yazılı mənbələrinin də təsdiq etdiyi kimi bu yerin müqəddəs sayılması bizim ehtimalımızı təsdiq edir.

Kiş nekropolundakı dəfn abidələrinin təhlili buradakı myxtəlif növ qəbirlərin uyğunlaşdırılması baxımından və ayrı-ayrı qəbir avadanlığının eyni tipliliyi baxımından böyük maraq doğurur. Yalnız çox az qəbirlər özlərinin böyük ölçüləri ilə (sərdabə) seçilirlər. Kiş xristian dəfn adəti təkamül yolu keçmişdir (7).

Kiş kompleksində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqlarından daha artıq sayı ilə fərqlənən və əsasən yerli istehsalın məhsulu olan keramika nümunələri daha əhəmiyyətlidir. Əsasən saxsı qablarla təmsil olunan keramika həddən artıq forma müxtəlifliyi ornament motivlərinin zənginliyi, gilin yaxşı bişirilməsi və zərif üslubda hazırlanması ilə diqqəti cəlb edir. Bu keramika məmulatı Kür- Araz və Yaloylutəpə mədəniyyətinin əsas elementlərini özündə əks etdirir.

Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən materiallar müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin, xüsusilə də şüşə istehsalının yüksək inkişaf səviyyəsini sübut edir.

Azərbaycan alimlərinin son onilliklər ərzində apardıqları tədqiqatlar nəticəsində eynilə Kiş kompleksindən əldə edilən bədii şüşə məmulatının

analoqları Mingəcevirdən, Şamaxıdan, Gəncədən, Qarabağdan və Qafqaz Albaniyasının digər bölgələrindən aşkar edilmişdir.

Kiş kompleksindən tapılmış şüşə məmulatı forma, rəng və hazırlanma texnikasına görə olduqca müxtəlifdir. Əldə edilən şüşə qablara aid qalıqların təhlili göstərir ki, onlar əsasən Şərq ölkələrində, o cümlədən Suriyanın bizim eranın V əsrinə aid şüşə istehsalı mərkəzlərində hazırlana bilirdilər. Şüşədən hazırlanmış bəzək əşyaları sırasında VII əsrə aid qadın qolbaqları da aşkar edilmişdir.

Kiş kompleksindəki qazıntılar zamanı həm də numizmatik materiallar da aşkar edilmişdir. Bu sikkələrin başlıca xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bunları yalnız pul vahidləri hesab etmək düzgün olmazdı. Onların bədii tərtibatı çox maraqlıdır. Belə ki, bu sikkələrin üzərində heyvan, quş təsvirləri, astral işarələr, çar atributları və hətta memarlıq detalları əks edilmişdir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanda üzərində təsvirlər olan pulların zərb edilməsi geniş yayılmışdır. Bu pullar üzərində mifik obrazları, insanlar çox ehtimal ki, hökmdarlar, bəzən isə hökumdarların hakimiyyətinin gücünü, qüdrətini ifadə edən şirlər təsvir edilirdilər. Sikkələr üzərindəki rəsmlər rəmzi olmayıb konkret xarakter daşıyır. Bu isə pulun hər hansı hökmdara məxsusluğunun müəyyənləşdirilməsi zamanı zəruri amildir. Buna nümunə olaraq I Qubada məxsus, VI əsrə aid sasani pulunu göstərmək olar.

Kiş kompleksindəki arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları sırasında bədii metal işləmə nümunələrini, yarıqiy-mətli daşları, dəniz balıqqulaqlarını, sırğaları, pastadan hazırlanmış kiçik muncuqlardan yığılmış boyunbağları, amuletləri, üzükləri qeyd etmək lazımdır.

Kiş kompleksinin zərgərlik incəsənəti tarixindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji materiallar qədim Azərbaycan incəsənətinin məhz bu sahəsinin yüksək inkişaf səviyyəsində durduğunu göstərir (6).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, arxeoloji tədqiqatlar mədəni təbəqələrində həm tunc dövrünə həm də antik və orta əsrlər dövrələrinə aid materialların aşkar edildiyi Kiş kompleksi barədə ümumi təsəvvürləri əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

Beləliklə, bərpa işləri nəticəsində Kiş məbədi V əsrdə inşa edilmiş və XII əsrdə aparılmış yenidənqurmada sonra mövcud olduğu şəkildə –Azərbaycanda və bütün Qafqazda ən qədim xristian kilsəsinə çevrilmiş qədim büt-pərəstlik məbədi olaraq əsas qoyulduğu gündən bizim dövrümüzdə qədər 2000 illik tarixinin yerüstü və yeraltı dəlillərini saxlayaraq qarşımızda yüksəlir.

Qoruq-muzeyi yarandığı gündən bu günə kimi neçə minlərlə nəfər kontingent qəbul etmişdir. Qeyd etməliyə ki, bu il qoruq-muzeyinə gələnlərin sayının artımı o biri illərlə müqayisədə xeyli yüksəlməkdədir.

Kiş tarix-memarlıq qoruq-muzeyinin xatirə kitabından məlum olur ki, müxtəlif ölkələrdən-Rusiyadan, İtaliyadan, Fransadan, İrandan, İngiltərədən, Niderlanddan, İrandan, Türkiyədən, Amerikadan, hətta Yaponiyadan gəlib kompleksi ziyarət edənlər var.

Yarandığı gündən qoruq-muzeyi ölkəmizə təşrif olunan qonaqlarını, siyasi və ictimai, incəsənət xadimlərini adət ənənəmizə xas olan qonaq pərvərliklə qarşılamış, onlara yüksək səviyyədə mədəni xidmət göstərmişdir.

Həmçinin qeyd etməliyə ki, 13 aprel 2006-cı il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və onun xanımı YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva Şəkidə həmçinin Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyində olmuşlar. Bu qədim və təkrar olunmaz Kiş məbədi prezident və onun xanımında xoş təəssürat bağışlamışdır. Məbədlə tanış olduqdan sonra prezident qoruq-muzeyin xatirə kitabında öz ürək sözlərini yazmışdır: “Kiş kəndində yerləşən qədim alban məbədi dünya əhəmiyyətli tarixi abidədir. Azərbaycanın qədim tarixi öyrənilməli və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməlidir. Ölkəmizin tarixi abidələrini qorumaq və bərpa etmək dövlətimizin borcudur. Bütün dinlərin tarixi və mədəniyyət abidələri bizim üçün əzizdir”(13).

Beləliklə, qoruq-muzeyi tarixi yaddaşları əks etdirən, zamanın sınağından çıxıb çıxıb zənginləşən, nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalan ən qiymətli xəzinədir. Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyinin saxlanması, gələcək nəsillərə çatdırılması hər birimizin müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasında (maddə 40) qeyd olunduğu kimi, “Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqlıdır”

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, Elmi mərkəzi, 2007 s.180-182
2. Salamzadə Ə.R, Məmmədov K.M “Şəkinin memarlıq abidələri” Bakı, Elm, 1987. s. 4-5; 117; 26; 57; 99
3. Əsədov V. Tariximiz, abidələrimiz, sərvətlərimiz. Mədəni-maarif jurnalı №2-3 2004 s.4-6
4. Məmmədova G. Kiş məbədi. Mədəni -maarif jurnalı №11, 2003 s.25-29
5. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, Avrasiya 2006 s.256
6. Керимов В, Струфел Б. “Киш” Баку, Чашыюглу 2003 с. 21-39; 12-18; 76-82; 99;104
7. Керимов В. “Отчет о результатах архитектурно-археологических раскопок Кишского комплекса в мае-июне 2001 года” с. 8,11,24
8. Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyinin 2005-2006-cı illər ərzində görülmüş işlər haqqında hesabatlar
9. Azərbaycan Respublikası ərazisində Dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Bakı 2001 s. 20
10. <http://sheki-ih.sayt.ws/abide2.html>
11. www.science.az/az/index.php?id=1792
12. www.sheki-ih.gov.az/down/abide/
13. <http://www.mct.gov.az/?/az/abide/>
14. www.azer.com/aiweb/categories/magazine/84folder/84articles/84kish.html

Эльнура Кязымзаде

Киш историко-архитектурный музей-заповедник

Резюме

Храм Кавказской Албании в селе Киш Шекинского района имеет огромную историческую ценность. В 2000 году в храме начались реставрационные работы. По завершении реставрации в 2003 году храм начал функционировать как историко-архитектурный музей-заповедник. История создания храма тесно связана с распространением христианства на территории Кавказской Албании.

Elnura Kazımzade

Kish historical-architecture preserve-museum

Summary

Shaki is the historical city of Azerbaijan. The Shaki region is as valuable Albania of Caucasian in the Kish village temple as like historical monument. Albanian temple restored in 2000, but Kish has begun activities Historical architecture preserve-museum in 2003. The arising is connected with spread history of the Christianity of the temple in the Albania of historical Caucasian.

Məhfuzə Zeynalova

**Bakı hərbi məktəbinin müdavimi -
- özbək xalqının qəhrəmanı general Sabir Rəhimov**

XX əsrin 20-ci illəri azərbaycan və özbək xalqlarının tarixində eyni proseslərin gedişi ilə səciyyələnir. İstər Azərbaycanda, istərsə də Özbəkistanda sovet hakimiyyəti qurulmuş, yeni, “işıqlı” cəmiyyət yaratmaq istiqamətində “köhnə dünya” ilə mübarizə başlamışdır. İri sənaye və mədəniyyət mərkəzlərinə malik olan Azərbaycan 1922-ci ilə artıq kifayət qədər önəmli inkişaf yolu keçərək, yeni sovet gəmiyyətinin quruculuğunda müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdirsə, Türküstanın tərkib hissəsi olan Özbəkistanda (o zaman hələ inzibati- ərazi bölgüsü aparılmamış və Orta Asiya xalqları vahid respublika tərkibində idilər (1) mövcud problemlər özünü kəskin sürətdə biruzə vermişdir. Çar Rusiyasının ali məktəblərində təhsil almış və fəaliyyət göstərmiş onsuz da azsaylı olan özbək ziyalıları sovet hakimiyyətinin düşmənləri kimi təqib olunur, yeni kadrları yetişdirmək üçün isə respublikada tədris ocaqları yox idi. Türküstan Müxtar Sovet Sosialist Respublikası RSFSR (Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası) tərkibində hesab olunduğundan Türküstan xalqlarından seçilən gənclərin Rusiyanın ali təhsil ocaqlarına göndərmək qərarı qəbul edilmişdir. Özbəklər sırasından da kasıb, kimsəsiz ailələrdən çıxan, lakin fəal və yeni hakimiyyətə sadıq olan gənclər seçildikdə müəyyən olunmuşdur ki, onlar rus dilini bilmir, bir çoxları ateizm təbliğatını qəbul etmir və onların Sovet Rusiyasında təhsil alması müşkül məsələdir. Belə şəraitdə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının o zamankı sədri Nəriman Nərimanov (1870 – 1925) çıxış yolu kimi özbəklərin Azərbaycana göndərilməsini təklif etdi (2). Doğrudan da, hələ çar Rusiyası dövründə Çimion neft mədənlərinin aşkar edilib işlədilməsində (3), Türküstanda üsul-i cədid məktəblərinin açılmasında (4), mütərəqqi ədəbiyyat, dramaturgiya və mətbuatın təşkil edilməsində (5) Azərbaycan ziyalılarının böyük rolu olmuşdur. Səmərqənd (1924– 1930-cu illərdə Özbəkistan SSR-nin paytaxtı), Daşkənd, Buxara, Xivə və s. şəhərlərin səhnə-

lərində qoyulan teatr tamaşalarının əksəriyyəti Azərbaycan rejissor və aktyorları tərəfindən oynanılmış, onlar özbək kadrları ilə əvəz edildikdə belə 20-ci illərin sonlarına qədər tamaşalar Azərbaycan dilində oynanırdı (6). Təsadüfi deyil ki, o dövrdə Azərbaycan Türkcüstanının Avropaya açılan qapısı hesab olunurdu. 20-30-cu illərdə Özbəkistan SSR-də Milli azlıqlar Şurası nəznində Azərbaycan Mərkəzi byurosı təşkil olunmuşdur. Nəticədə müxtəlif sahələrdə ali savadlı kadr yetişdirmək üçün özbək gəncləri Bakının texniki, humanitar, incəsənət və hərbi məktəblərinə göndərilmişdilər (7). Belə gənclərdən biri Sabir Ömər oğlu Rəhimov idi.

Rəhimov Sabir Ömər oğlu 1902-ci ildə yanvar ayının 25-də Daşkənd şəhərində anadan olmuşdur. Ata və anasını erkən itirən Sabir uşaq evində böyümüş, sonra işə varıl torpaq sahibkarının sahəsində muzzla çalışmışdır. Türkcüstanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra toxuculuq fabrikinə işə daxil olan Rəhimov biliklərə can atan, çətinliklərdən çəkinməyən vətənpərvər gənc kimi özünü göstərmişdir (8). O dövrdə Türkcüstanda yerli hərbi qüvvələrin yaradılması istiqamətində müəyyən iş aparılsa da, ən böyük çətinlik milli komandir kadrlarının çatışmamazlığı problemi idi. Belə şəraitdə respublika rəhbərliyinin göstərişi ilə hərbi məktəblərdə təhsil almaq üçün müxtəlif müəssisələrdə çalışan komsomolçulardan bir qrup seçilmişdir. Qrupun tərkibində S.Rəhimov Bakıya göndərilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakıya hərbi təhsil almaq üçün göndərilən özbək gəncləri sırasında sonralar Özbəkistanın məşhur yazıçısı olan Şuhrat (Şöhərtə) də var idi. O dövrdə Azərbaycanın azsaylı da olsa öz hərbi qüvvələri var idi: Azərbaycan Qızıl Ordusu piyada, süvari, topçu, mühəndis hissələri, hərbi-dəniz qüvvələri və hətta hərbi aviasiyaya malik idi (9). AzSSR ərazi qoşunlarının komandanı, eyni vaxtda Bakı şəhəri qarnizonunun rəisi və Azərbaycan diviziyasının komandiri vəzifəsini Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, istedadlı hərbiçi Cəmişid Naxsivanski icra edirdi (10). Onun ən böyük nailiyyəti Azərbaycan Qızıl Ordusunda milli azərbaycan komandirlərinin əsas vəzifələrdə yerləşdirməsi, milli hərbi hissələrdə ciddi nizam-intizamı təmin edərək bilməsi və döyüş hazırlığını tam ciddiliyi ilə aparılması idi. 1925-ci ilin aprelində Azərbaycan ərazi qoşunlarını yoxlamış SSRİ Hərbi- İncilabi Şurasının Sədri M.V.Frunze Azərbaycan hərbi hissələrinin yüksək hərbi hazırlıq səviyyəsini etiraf etməyə məcbur olmuşdur (11). Azərbaycan milli hərbi qüvvələrinin yüksək döyüş qabiliyyəti mərkəzi hərbi mətbuatda da öz əksini tapmışdır (12). Təsadüfi deyil ki, SSRİ rəhbərliyi azsaylı Azərbaycan ərazi qoşunlarına nəzarət etmək üçün onlardan bir neçə dəfə sayca üstün olan RSFSR-nın XI Qızıl Ordusunu respublikada saxlamağa məcbur olmuş-

dur. Sonralar, 30-cu illərin repressiyaları başlayanda Cəmişid Naxçıvanskiyə qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də məhz milli komandir kadrlarının hazırlanması olmuşdur. 1922-ci ilin noyabr ayında Sabir Rəhimov Bakı birləşdirilmiş hərbi məktəbin müdavimləri sırasına daxil edilmişdir (13). Tədqiqatçı Faiq Qocayevin araşdırmaları sübut etmişdir ki, o dövrdə hərbi məktəb Bakının mərkəzi hissəsində, indiki Nizami küçəsi ilə Rəşid Behbudov küçəsinin kəsişməsində yerləşirdi. Belə ki, çar Rusiyası dövründə burada olan binada 10-cu əsgər xəstəxanası, Cümhuriyyət dövründə 1919-cu ilin sentyabr ayının 5-dən Azərbaycan Hərbi Məktəbi, Azərbaycan işğal olundandan sonra isə Bakı birləşdirilmiş hərbi məktəbi yerləşmişdir. Hal-hazırda bu binada 8 sayılı şəhər orta məktəbi yerləşir (14).

Gecə-gündüz aparılan məşğələlər çətinliklərə öyrəşmiş Sabiri qorxutmur, əksinə, hərbi intizama tez alışaraq o, öz qrupunda işə ciddi münasibəti ilə seçilməyə başlamışdır. Təcrübəli müəllimlərin (onu qeyd etmək kifayətdir ki, məktəbin müəllimləri sırasında Azərbaycanın məşhur sərkərdələri Səməd bəy Mehmandarov və Əli ağa Şıxlinski var idi) rəhbərliyi ilə hərbi elminin sirlərinə yiyələnən Rəhimov çox keçmədi ki, müdavim məqamının komandiri təyin edildi. Təhsildə qazandığı uğurlar nəticəsində o, 1923-cü ildə təlim tağımının komandir müavini təyin olundu. 1925-ci ildə Bakı birləşdirilmiş hərbi məktəbini yoxlamaq üçün SSRİ Hərbi – İnqilabi Şurasının Sədri M.V.Frunze müxtəlif xarakterli təlimlər keçirmişdir. Frunzenin rəhbərlik etdiyi komissiya müdavimlərin hazırlığına yüksək qiymət vermişdir. At çapmaq və qılıncla döğrama imtahanlarında ən yüksək nəticəni Sabir Rəhimov göstərmişdir. Qalibə hədiyyə verilən masaüstü tunc at heykəlini Rəhimova şəxsən M. Frunze təqdim etmişdir (15). 1925-ci ilin avqust ayında Bakı birləşdirilmiş hərbi məktəbini fərqlənmə ilə bitirən Sabir Rəhimov vətənə qayıdaraq əlahiddə özbək süvari eskadronunun komandiri təyin olunmuşdur.

Süvari eksadron komandiri kimi Sabir Rəhimov dağlıq və səhralıq ərazilərdə müxtəlif bəndlərə qarşı əməliyyatlarda iştirak etmiş, bir neçə dəfə yaralanmışdır. Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdir (16). 1930-cu ildə komanda heyətinin təkmilləşdirmə kurslarını bitirən Sabir Rəhimov SSRİ-nin müxtəlif hərbi dairələrində xidmət etmişdir. 30-cu illərin repressiyaları milli komandir kadrlarına ağır zərbə vurmuşdur. Azərbaycandan Cəmişid Naxçıvanski və onun yetişdirdiyi yüzrlərlə komandir güllələnmişdir. Özbəkistanda tuğyan edən repressiyalar Sabir Rəhimovdan da yan keçmədi. Bir sovet vətəndaşı kimi onun bioqrafiyası, demək olar ki ideal idi, lakin buna baxmayaraq ona qarşı müxtəlif ittihamlar sürülmüşdür. Nəhayət,

bioqrafiyasında və fəaliyyətində heç bir “ləkələyici” fakt tapa bilməyən cəlladlar 1938-ci ildə istedadlı hərbiçini Silahlı Qüvvələrdən qovdular. 1939-cu ilin axırlarında başlayan Sovet-Fin müharibəsi Qırmızı Ordunun repressiyaları nəticəsində necə zəifləməsini sübut etdi (17). Avropa isə artıq II Dünya müharibəsinin alovunda yanırdı. Müharibənin SSRİ sərhədlərinə yaxınlaşdığını anlayan İ.Stalin 1940-cı ilin yazından repressiyalara məruz qalan, lakin müxtəlif səbəblərdən güllələnməyən komandirləri yenidən orduya qaytarmağı əmr etdi. Ordu sıralarına qaytarılanlar arasında mayor Sabir Rəhimov da var idi. Tədqiqatçı A.Bezuqolnı qeyd edir ki, Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində Stalinin əmri ilə milli diviziyalar və milli kadrlar olan hissələr qərb sərhədlərinə atılmışdı (18). Onun nəticələrini faktlar təsdiqləyir: azərbaycanlılardan ibarət olan 77-ci dağ-atıcı diviziyası SSRİ-nin qərb sərhəddində yerləşdirilmiş, Brest qalasının heyətinə 44 azərbaycanlı daxil edilmiş, Həzi Aslanov Belorusiyaya təyinat almış və s. Sabir Rəhimov da Qərb Xüsusi Hərbi dairəsinə göndərilmişdi. 1941-ci ilin iyunundan alay komandirinin müavini vəzifəsində döyüşlərdə iştirak edən S.Rəhimov bir neçə dəfə yaralanmış, sağaldıqdan sonra yenidən cəbhəyə qayıtmışdır (19). 1942-ci ilin sentyabr ayında Sabir Rəhimov 395-ci atıcı diviziyanın komandiri vəzifəsində Şimali Qafqazda döyüşlərə qatılır. Maraqlıdır ki, onun diviziyasının “qonşusu” azərbaycanlılardan təşkil edilən 396-cı atıcı diviziyası idi. Şimali Qafqazın böyük hissəsi faşist qoşunları tərəfindən işğal edilmişdir (20). Almanlar Bakıya doğru can atırdılar və Sabir Rəhimov vaxtikən hərbi sənətinə yiyələndiyi Bakının müdafiəsində mərdliklə dayanmışdır. 1942-ci ilin axırları - 1943-cü ilin əvvəllərində baş vermiş ağır döyüşlərdə 396-cı milli azərbaycan atıcı diviziyası, demək olar ki, bütünlüklə həlak olmuş, S.Rəhimovun komandiri olduğu 395-ci atıcı diviziyası isə böyük itkilər verərək yenidən təşkil olunması üçün arxaya keçirilmişdir (21). General-mayor rütbəsinə layiq görülmən S. Rəhimov 1943-cü ilin aprelindən 1944-cü ilin noyabr ayınadək Moskvada Baş Qərargahın Hərbi Akademiyasında təhsil almışdır. 37-ci qvardiya atıcı diviziyasının komandiri vəzifəsində S.Rəhimov Pribaltika və Şərqi Prussiya döyüşlərində iştirak etmişdir. Onun diviziyası Qraudenz qalasının (hal-hazırda Polşanın Qrudzənz şəhəri) alınmasında fərqlənmişdir (22). Rəhimovun komandanlıq etdiyi diviziyaya birinci olaraq Almanıyanın Dansiq şəhərinə daxil olmuş, lakin 1945-ci il martın 26-da onun komanda məntəqəsinə mərmə düşmüş və o, aldığı ağır yaradan keçinmişdir. Onun ölümü bir çox suallar doğurmuşdur: komanda məntəqəsinə düşən mərmə dənizdən atılmışdı, halbuki bu dövrdə dənizdə üstünlük bütünlüklə sovet donanmasının

əlində idi; heç kim dənizdən komanda məntəqəsini atəşə tutan alman gəmisini görməmişdir. Üstəlik Sabir Rəhimov ağır yaralandan sonra 8 saat ərzində huşsuz qalmış və bu müddətdə ona tibbi kömək göstərilməmişdi. Yalnız generalı xilas etməyin mümkünsüzlüyü aydın olanda o, hospitala aparıldı (23). Qraudenz qalasının alınmasına görə S.Rəhimov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına təqdim olundu, lakin onun təqdimat sənədləri nədənsə yoxa çıxdı. Yalnız 1965-ci ildə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 6 may 1965-ci il (müharibə bitdikdən 20 il sonra!) general-mayor Sabir Rəhimova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

Azərbaycan xalqının qəhrəman oğlu, iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tank qoşunları general-mayoru Həzi Aslanovun (1910 - 1945) döyüş fəaliyyəti ilə məşğul olan tədqqatçı S. Əhmədov Həzi Aslanov və Sabir Rəhimovun bioqrafiyalarında inanılmaz dərəcədə üst-üstə düşən oxşar cəhətlərə rast gəlmişdir. Belə ki, hər iki komandır bir müddət mülki fabriklərdə işləyəndən sonra hərbi məktəbə daxil olmuş, hər ikisi Bakıda hərbi məktəbi bitirmiş, hər ikisi komandirlərin ixtisasartırma kurslarında oxumuş, hər ikisi Böyük Vətən Müharibəsini Qərb Xüsusi Hərbi Dairəsində qarşılamış, hər ikisi alay komandirinin müavini vəzifələrində vuruşarkən ilk dəfə fərqlənmiş, hər ikisi eyni dövrdə Moskvada Hərbi Akademiyada oxumuş, hər ikisi Hərbi Akademiyanı bitirdikdən sonra eyni istiqamətə - Pribaltika cəbhəsinə göndərilmiş, hər ikisi müəmmalı şəraitdə haradansa atılan mərmilə ağır yara almış (H.Aslanov 24.01.1945-ci il, S.Rəhimov 26.03.1945-ci il tarilərində, cəbhənin eyni istiqamətində), hər ikisinə nəməlum səbəbdən tibbi yardım gec göstərilmiş, hər ikisinin adına yazılan təltif sənədləri yoxa çıxmışdır (H.Aslanovun Litvanın Mitava şəhərini azad etməsinə görə 2-ci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına təqdim olunma sənədləri yoxa çıxdığından ona yalnız 1991-ci ildə 2-ci dəfə bu fəxri ad verilmişdir). Və, nəhayət, təmsil etdikləri xalqların sevimli sərkərdələri kimi hər ikisinin cəsədləri vətəndə torpağa tapşırılmışdır: H.Aslanov Bakıda, S.Rəhimov Daşkənddə.

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadov özünün “Xarəzmşahlar - Anuşteginilər dövləti (1097-1231)” monoqrafiyasını general Sabir Rəhimovun xatirəsinə həsr etmişdir. Özbək xalqına hər zaman dərin hörmətlə yanaşmış Azərbaycanda Sabir Rəhimovun adı ehtiramla çəkilir, sərkərdəlik sənətini öyrəndiyi Bakı şəhərinin küçələrindən biri onun adını daşıyır, Bakı birləşdirilmiş hərbi məktəbinin davamçısı olan Azərbaycan Ali Hərbi Akademiyasında onun adına güşə mövcuddur.

*Şək. 1. Müdavim S.Rəhimov
(mərkəzdə ayaqüstə). Bakı, 1922 -ci il.*

*Şək. 3. General-mayor
S.Rəhimov. 1945-ci il.*

*Şək.2. S.Rəhimovun təhsil aldığı Bakı birləşmiş hərbi məktəb
bu binada yerləşmişdir (müasir vəziyyəti).*

Ədəbiyyat

1. Узбекистан. Под ред. Бабушкина Л.И. //Советский Союз. В 22 томах. М., 1967, с. 63.
2. Nərimanov şəhəri.//Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, cild 7, səh. 228.
3. Аминова Р.Х., Яцышина А.Ф. История рабочего класса Узбекистана. Т. 3. Ташкент, 1966, с. 88-89.
4. Кенгерли Г. Самаркандец Сейид Рза Ализаде: вершина духовного подвижничества //Каспий - Из. 2008, № 8 (9), с. 46-48.
5. Atayev M. C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin səhnə taleyi. B., 1991, s. 78-79; Əliyev Q. "Molla Nəsrəddin" və özbək həyatı. // Azərbaycan, 1966, № 1, s.170-175; Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. B., 68-71, 81-82?116-117 və s.; Rəhimli İ. Aşxabad Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı. Bakı, s. 23- 27; Ülvi A. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). B., 2008, s. 80-105; İstoriə Uzbeks-koy SSR. T.2. Taşkent, 1968, s. 489;
6. Rəhimli İ. Aşxabad Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı. Bakı, s. 28- 29; Турсунов Т.Т. Октябрьская революция и узбекский театр. Ташкент, 1983, с. 121-122; 127-128.
7. История Узбекской ССР. Т.3. 1917-1937 годы. Ташкент, 1967, с. 374; Узбекский советский театр. Кн.1. Ташкент, 1966, с. 246-250; Насырова Х.Солнце над Востоком. Ташкент, 1962, с. 59-60.
8. Юсупов Л.У. Генерал Сабир Рахимов. Биографический очерк. Ташкент, 1984, с. 7-16.
9. Степанов А. Азербайджанская Красная армия 1920 -1924 гг. //журнал "Старый Цейхгауз", № 1, 2008, с.32.
10. Иванов Р.Н. Именем Союза Советских... Москва, 2007, с. 316.
11. "Бакинский рабочий" qəzeti, 19 aprel və 30 aprel 1925-ci il.
12. "Красная звезда" qəzeti, 3 noyabr 1930-cu il.
13. Юсупов Л.У. Из боя в бой. М., 1975, с. 96-98.
14. Qocayev F. Cümhuriyyət dövründə hərbi təhsil sistemi // Hərbi bilik, 2006, № 4, s. 69-70.
15. Ösupov L.U. Sabir Raximov. Taşkent, 1983, s.23-24.
16. Yənə orada, s.25-27.
17. Канун и начало войны. Документы и материалы. Составитель Л.А.Кириш-нер. Л., 1991, с. 190-201.
18. Безутольный А.Ю. Народы Кавказа и Красная армия. 1918-1945 годы. Москва, 2007, с. 247-260.
19. Юсупов Л.У. Генерал Сабир Рахимов. Биографический очерк, с. 21-22, 39-41.
20. Тике В. Марш на Кавказ. Битва за нефть 1942- 1943 гг. М., 2005, с. 154- 165.
21. Vəliyev İ.A. Azərbaycan milli atıcı diviziyaları Böyük Vətən müharibəsində. Ba- kı, 2005, s. 62-72.
22. Юсупов Л.У. Генерал Сабир Рахимов. Биографический очерк, с. 116-119.
23. Юсупов Л.У. Сабир Рахимов. Ташкент, 1983, с.129-131.
24. Юсупов Л.У. Генерал Сабир Рахимов. Биографический очерк, с. 151.

***Курсант Бакинской военной школы - герой узбекского народа
генерал Сабир Рахимов
Зейналова Махфуза***

Давние исторические связи азербайджанского и узбекского народов получили свое развитие в 20-х годах 20 века. В первые годы Советской власти в Вузах Азербайджана началась подготовка кадров для Узбекистана в области технических и гуманитарных наук, искусства и военного дела. Одним из узбекских юношей, получивших военное образование, был Сабир Омар оглу Рахимов (1902-1945). В 1922-1925 годах он учился в Бакинской военной школе, окончив ее с отличием.

В статье рассматривается жизнь и деятельность Сабир Рахимова, в годы II Мировой войны удостоенного звания генерал-майора и погибшего при освобождении Польши. Также показываются параллели в биографиях двух выдающихся полководцев, окончивших военную школу в Баку- азербайджанца Азиз Асланова и узбека Сабир Рахимова.

Азербайджанский народ с уважением относится к памяти героя узбекского народа, в честь которого названа одна из улиц Баку.

***Makhfuza Zeynalova
A student of Baku Military School -
General S. Rakhimov hero of Uzbekistan nation***

Historical relation between Azerbaijan and Uzbekistan people developed in the 20- Th of 20th century. These years in the Universities of Azerbaijan began training of students in the field of technical and humanitarian sciences, arts and military.

One of the students from Uzbekistan who got military education was Sabir Omar ogli Rakhimov. This article describes his life and activity. During the Second World War he was rewarded by the title of General-mayor. He died in defense for Poland.

This article describes parallels of biography of two famous commanders graduated from the Military School in Baku-Azerbaijanian Azi Aslanov and Uzbek Sabir Rakhimov.

ARXELOGİYA, ETNOQRAFIYA, NUMİZMATİKA

Əli Rəcəbli

Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si və onun məmduhlari sikkələr güzgüsündə (birinci məqalə)

Əsrlərin süzgəcindən keçərək, ümumbəşəri bədii təfəkkür tarixində, dünya ədəbiyyatının ən nadir inciləri sırasında özünə təməlli yer tutan Nizami dühasının zəngin irsinə yüzlərlə tədqiqat işinin həsr olunmasına, əsərlərinin bir çox dünya dillərinə çevrilməsinə, təhlil, təfsir və nəşr olunmasına rəğmən, şairin poeziyasının ehtiva etdiyi bədii-fəlsəfi problemlərin və əxlaqi-mənəvi dəyərlərin, real ictimai-siyasi həyatda insanların üzləşdiyi çeşidli olayların çözümünə, tədqiq və şərhinə ehtiyac daima duyulur və duyulacaqdır da. Nizami irsi elə bir “sirlər xəzinəsi”dir ki, heç vaxt tükənməyəcək və zaman keçdikcə daha da zənginləşəcəkdir. Bu baxımdan Azərbaycan intibahının zirvə pilləsinə çatdığı bir dövəmdə yaşamış Nizami Gəncəvinin nadan və ədalətsiz dövlət adamlarına qarşı barışmaz və bəzən də üsyankar mövqeyi ilə yanaşı, əsərlərini ithaf etdiyi dövlət başçıları haqqındakı düşüncələri də xüsusi diqqət çəkir. Təbiidir ki, zamanın tələbatına uyğun olaraq, şairin öz məmduhlari haqqında söylədikləri, bəzilərinə layiq olduqlarından daha artıq keyfiyyətlər şamil etməsi çağdaş tənqidi ədəbiyyatda bu şəxsiyyətlərin gerçək “statusu” ilə üst-üstə düşməyə bilər və zətən, düşməli də deyil. Şairin məmduhlari Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatındakı rolu və fəaliyyəti ayrı-ayrılıqla monumental tədqiqat əsərlərində və çeşidli ədəbi-tarixi araşdırmalarda işıqlandırılmış, onların Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində tutduqları yer bu və ya digər dərəcədə təsbit olunmuşdur. Nizamini bir qədər mübaliğəli tərzdə öz məmduhlarına münasibət göstərməsi isə, müəyyən mənada, onun bütün yaradıcılığı boyu ədalətli hakim ideyasını tərənnüm etməsi ilə bağlıdır desək, zənnimizcə, yanlışdır. Burada müəllif

heç də şairə haqq qazandırmaq, yaxud onun məmduhlarının tarixi şəxsiyyət kimi həqiqi rolunu açıqlamaq məqsədi güdmür. Məqsədimiz Nizaminin idə-al dövlət amalı ilə belvasitə, əsərlərini ithaf etdiyi dövlət başçıları – məmduhları ilə belavasitə bağlı olan bir qrup tarixi raritet – dövlətçilik rəmzi və bu rəmzlərin mənsub olduğu ictimai-iqtisadi durum və etnik-siyasi mühit haqqındakı düşüncələrimizi oxucu ilə bölüşməkdir.

Təəssüflər olsun ki, bu raritetlərin bir qismi – taxt, tac, bayraq, möhür və s. kimi çox vacib və əvəzolunmaz culus (taxtaçıxma) aksesuarı tarixin keşməkeşlərində məhv olub, itib-batmışdır. Lakin xoşbəxtlikdən zəmanəmizə qədər gəlib çatmış digər bir qrup tarixi raritet – mis, gümüş və qızıldan kəsilmiş dövlət sikkələri qeyd olunan vakuumu doldurur və çox önəmli dövlətçilik atributlarından biri kimi böyük maraq kəsb edir. Digər tərəfdən, dahi şairin özünün Gündoğan müsəlman ölkələrində müstəqil dövlət başçılarından ən vacib prerogativası (müstəsna hüququ) sayılan “sikkə” və “xütbə” hüquqlarına, daha dəqiq desək, bu hüquqlardan irəli gələn dövlət sikkəsi anlamına tez-tez müraciət etməsi, istər real, istərsə də məcazi mənada “sikkə” məfhumunun maddi və mənəvi özəlliyini, önəmini vurğulaması da deyilənləri bir daha təsdiqləyir.

Məlumdur ki, siyasi-hərbi və iqtisadi potensiala malik qədim və ortaçağ müstəqil dövlətləri daha çox öz sikkəsi ilə tanındıqları halda, bağımsız dövlətlər belə bir meyara malik deyil. Düzdür, yetərinə hərbi-siyasi qüdrəti olmayan, lakin iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bəzi dövlətlər pul dövriyyəsinin tələbatı qarşısında sikkə zərbinə müraciət etmişlərsə də, bir qayda olaraq bu cür sikkə emissiyaları anonim (adsız) icra olunmuşdur. Belə sikkə zərbinə Azərbaycanda e.ö. III-I yüzillərdə antik Albaniya-Aranda, XV yüzilin I yarısında, Teymurilərin təsir dairəsində bulunan Şirvan dövlətində və Azərbaycan xanlıqları dönməsində rast gəlik [19, 98–54]. Bu yazıda məqsədımız “Xəmsə”nin ilk poeması “Sırlar xəzinəsi” və onun məmduhu ilə bağlı fikirlərimizi açıqlamaqdır. Bunun üçün bir qədər mətləbdən aralanmaq, daha doğrusu, Nizami dühasını yetişdirən Azərbaycanın və müsəlman dünyasının iqtisadi və etnik-siyasi mənzərəsinə nəzər salmaq lazımdır.

Nizami “Xəmsə”sinin bütün məmduhları etnik türklərdir. “Sırlar xəzinəsi”nin ithaf olunduğu, Gündoğan Anadolu bəyliklərindən Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhrəmşah (1166–1225) istisna olunmaqla, onlar Böyük Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yaranmış feodal dövlətlərə başçılıq edən şirvanşah-Məzyədilər, Azərbaycan atabəyləri və Marağa Ağsunqurilərinin təmsilçiləri, Nizaminin müasirləridirlər. Belə bir siyasi durum heç

də təsadüfi olmayıb, N.Qumilyevin “etnotarixi inkişaf” nəzəriyyəsi baxımından [13, 225–238], X yüzildən başlayaraq kəsinliklə güclənməkdə olan türk passionar hərəkatının parlaq təzahürü kimi anlaşılmalıdır. Oğuz-səlcuqların Günbatan yönündə müzəffər yürüşündən sonra Yaxın və Orta Şərqlə məkanda türklərin dominant etnos rolunu oynadığı demoqrafik bir şəraitdə Azərbaycanda başqa bir etnik-siyasi qurum təsəvvür etmək çətindir.

Xarəzmşah Jəlaləddinin (1225–1230) ərəbdilli müvərrixi Nəseviyə əsasən [16, 274], ikinci monqol basqını ərəfəsində Azərbaycan atabəyi Özbəyin (1210–1225) qulamı, Şahi qalasının hakimi İzzəddinin xarəzmşaha Aranda möhkəmlənməyi məsləhət görərkən, “orada o qədər türk var ki, bir yerə toplaşsalar qarışqa yuvasına, ya da çəyirtkə buluduna bənzərlər” deməsi, yaxud başqa bir fars yazarının: “زمشرق تا بمغرب همه ترك است و كه هست” (Məğribdən Məşriqə qədər hara baxırsan türk görürsən) deyər gileylənməsi uyğun dönmədə və uyğun məkanda türk-Azərbaycan xalqının formalaşmasında əsas amillərdən birinə – say çoxluğuna dəlalət etdiyi kimi, ruhən və cismən türk olub, fars bədii sözünü heç bir farsın vara bilmədiyi bir zirvəyə qaldıran Azərbaycan oğlu Nizaminin “Türkcəmi bu həbəşilikdə alan yox, dovğanı bir yemək deyər sayan yox” [21, 148] deyər təəssüflənməsi, “Çin” dedikdə Turan diyarını, türk məkənini nəzərdə tutması, Əfrasiyabın timsalında türk xaqanlarının mərdlik, doğruluq və cəngavərliyini vurğulaması yüz illər ərzində Gündoğan ölkələrinin iqtisadi və mədəni intibahının siyasi-hərbi sipəri rolunu oynayan türk-səlcuq ağalığının qüdrət və nüfuzunu təsbit edən amillərdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nizami Azərbaycan intibahı dönməsində yazıb-yaratmışdır. Bu dönmə İslam dünyası mədəniyyətinin doğurduğu, maddi-iqtisadi təməlləri isə hələ VIII–X yüzillərdə qoyulan və XI yüzildə Böyük Səlcuqlar imperiyasının hərbi-siyasi qüdrətinə söykənən, polyak alimi Adam Metsin ilk dəfə “müsəlman renessansı” adlandırdığı [15] möhtəşəm iqtisadi-mədəni fenomenin zirvə çağı idi. Nizami Yaxın və Orta Şərq intibahının ən böyük iqtisadi-siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri, yarım milyonluq əhalisi olan doğma Gəncə şəhərində yaşamış, sözün əsl mənasında, “recessans şəhərinin şairidir”. [11, 108]

Nizami yaradıcılığı ilə bağlı intibah probleminə kifayət qədər tədqiqat işi həsr olunsay da məsələyə əsas etibarilə ədəbi-fəlsəfi kontekstdə baxılmışdır. Azərbaycan intibahının ilk araşdırıcılarından Mikayıl Rəfilidən [20] başlamış son tədqiqatçılara – Rüstəm Əliyev [2], Yaşar Qarayev [12], Mirzə İbrahimov [14], Arif Hacıyev [10; 11], Azad Rüstəmov [3; 4], Xəlil

Yusifliyə [24] qədər bütün müəlliflər əsas diqqəti, marksist metodologiyası təbiri ilə desək, intibahın üst qurum probleminə – ədəbi, fəlsəfi cərəyanlara, incəsənət, memarlıq [7, 139–162] və digər mədəniyyət sahələrinə yönəlmiş, bazis (alt qurum) məsələlərinə – əmtəə–pul münasibətlərinə, əmtəə istehsalı və pul dövriyyəsinə, xarici ticarət əlaqələrinə, bank əməliyyatlarının roluna və dağ–mədən işinin durumuna yetərincə toxunmamış, ya da bu problemdən yan keçmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, uyğun dövərdə şəhər təsərrüfatı, daxili şəhər və şəhərlərarası ticarət, yeni şəhərlərin salınması, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz kimi şəhərlərdə beynəlxalq ticarət yarmarkalarının fəaliyyəti, çoxşaxəli sənətkarlığın vüsət tapması kimi məsələlər tarixi–tənqidi ədəbiyyatda öz əksini tapmış reallıqlardır [1, 303–398; 5, 126–139]. O da bəllidir ki, bu iqtisadi sıçrayış özü–özlüyündə birdən–birə baş verməmiş, onun təməlləri, qeyd olunduğu kimi, daha öncə, VIII–X yüzillərdə qoyulmuşdu. Bu yüzillər isə İslam bayrağı altında formalaşmış ən böyük dünya imperiyası – Ərəb Xilafətinin tərkibində olan nəhəng Avro–Afrika–Asiya kontinentində mükəmməl əmtəə–pul bazarının yaranması, bu ərəzidə 150–dən çox zərbxananın, yüzlərlə bankın fəaliyyət göstərməsi, özəlliklə, günü–gündən genişlənən daxili və beynəlxalq ticarətdə Xilafət pul–sikkə sisteminin və onun əsas vahidi – gümüş dirhəmin hakim mövqeyi ilə səciyyəli [23, 22–31; 25, 20–30].

Numizmatik ədəbiyyatda son yüz illər ərəzində müzakirə və mübahisə obyektinə çevrilmiş bəddnam “gümüş böhranı”nın “baiskarı” da gümüş dirhəmdir. Məsələ burasındadır ki, yüz milyonlarla pul dövriyyəsinə buraxılan gümüş dirhəmin böyük bir hissəsi VIII–X yüzillərdə Dar ül–İslam – müsəlman dünyası ilə Quzey ölkələri arasında gedən möhtəşəm beynəlxalq ticarətə cəlb olunurdu. Bu ticarətin ən işlək yolu isə Azərbaycandan keçirdi. Xilafət ölkələrinin, o sıradan Azərbaycan dövlətləri – şirvanşah–Məzyədilərin, Sacilərin, Salarilərin dirhəmləri ilə yüklənmiş dəvə karvanları Dərbənd qapılarından keçərək, Xəzər xaqanlığına, oradan da Bulqariyaya və məsihi Quzey ölkələrinə – Rusiya, Skandinaviya və Avropaya gedib çıxırdı. Ticarət əməliyyatlarından sonra bazirganlar çeşidli mallarla (xəz dəriləri, qaşdaş, kətan, qul və s.) geri qayıdır, nəgd pul – dirhəm isə alış–veriş yerlərində qalırdı. İndi bu dirhəmlərə həmin ölkələrin ərəzində tez–tez böyük dəfinələr şəklində təsadüf olunur. Onu demək kifayətdir ki, Baltik dənizində, Güney–Quzey beynəlxalq tranzit ticarətinin mərkəzi Qotland adasında, təkcə XIX yüzildə ərəb–kufi dirhəmlərindən ibarət 300–dən çox pul–sikkə dəfinəsi qeydə alınmışdır. Digər tərəfdən, dirhəmin xaricə axınına əks–mütə–

nasib olaraq, dinamik inkişaf edən müsəlman ölkələrində əmtəə-pul mübadiləsinin gümüş dirhəmlərə olan tələbatı sürətlə artırdı. Bu disbalans – dirhəmin külli miqdarda ixracı və daxili pullu ticarətdə ona ehtiyacın artması X yüzilin sonlarına doğru Yaxın və Orta Şərq ölkələrində gümüş ehtiyatlarının tükənməsi və bu ölkələr üçün onsuz da passiv balans rolunu oynayan Güney-Guzey ticarətinin sonuçlanması ilə nəticələndi. Müsəlman dünyasında “gümüş böhranı” dönməyə başladı və bu böhran – sikkə zərbində gümüş qıtlığı – əvvəllər əsasən yığım vasitəsi və dünya pulu rolunu oynayan digər qiymətli sikkə metalı – qızılın, daha doğrusu, qızıl dinarın fəaliyyətini qat-qat gücləndirdi. Qızıl dinar beynəlxalq ticarətdə gümüş dirhəmi əvəz etməklə, daxili ticarətdə pulun bütün funksiyalarının icraçısına çevrildi. Eyni zamanda xarici ticarət öz məcrasını dəyişərək, pul-sikkə sistemləri qızıl monometallizmə üzərində qurulan Günbatan ölkələrinə (Bizans, Quzey Afrika, Avropaya) tərəf yön aldı. Daxili əmtəə-pul mübadiləsində gümüş dirhəmin əyri tədricən aşağı düşərək, yüzillik transformasiyadan sonra öncə aşağı əyərli gümüş dirhəmlə, sonra gümüş suyuna tutulmuş mis dirhəmlə, daha sonra xalis misdən kəsilmiş kredit (nominal dəyərindən yüksək) dirhəm və fəlsələr əvəz olundu. Hazırda Azərbaycan ərazisində aşkar olunan, bir tərəfdən Səlcuqların və Xilafət dövlətlərinin qızıl dinarlarından, özəlliklə, Bizans qızıl solidlarından, otə yandan, Azərbaycan feodal dövlətlərinin mis sikkələrindən ibarət pul dəfələri uyğun dönmənin əmtəə-pul dövriyyəsi və pul təsərrüfatının durumunu tam aydınlığı ilə əks etdirir.

Böyük Səlcuqlar imperiyasında və imperiya parçalandıqdan sonra yaranmış Səlcuq sultanlıqlarında (Suriya, İraq və b.) qızıl sikkə rəqəliyası Səlcuq sultanlarına mənsub olub, qızıl sikkə – dinar onların adından zərb edilirdi, mis sikkə zərbi hüququ Səlcuq sultanlarının atabəylərinə həvalə edilmişdi. Təbiidir ki, əmtəə-pul dövriyyəsində aşağı-yuxarı 1:50 civarında tənzimlənmiş gümüş-mis ratsiosuna (qarşılıqlı nisbətində) uyğun olaraq, mis sikkə zərbinə tələbat dəfələrlə artdığı və mərkəzi zərboxanaların fəaliyyəti gərginləşdiyi üçün Atabəylər də öz növbəsində mis sikkə hüququnu öz vassallarına vermişdilər. Onu da qeyd etmək ki, qüdrətli Azərbaycan atabəyləri, onların vassalları (Bişkinilər, Zəncan məmlukları) və Qarasunqurilər hər iki növ mis sikkə – dirhəm və fəlsə zərb etdiyi halda, siyasi baxımdan nisbətən zəif, yaxud zaman-zaman Atabəylərdən asılı olan dövlətlər – Şirvanşahlar, Dərbənd məlikləri, Marağa atabəyləri və Gürcüstan çarları yalnız mis fəlsə zərbi ilə kifayətlənirdilər. Mis sikkələrin zərbi və dövriyyəsi lokal xarakter daşıyır, əsasən emitent daxilində işlədilir. Mis dir-

həmlərdən sayla, fəlsələrdən isə çəki vasitəsilə istifadə olunurdu.

Mis sikkə zərbindəki bu pərakəndəlik nəticəsində yazılı qaynaqlarda öteri adı çəkilən, bəzən də çəkilməyən və ya təhrif olunan bir çox Azərbaycan feodal hakiminin, o sıradan Dərbənd mülkləri Müzəffər (1136–1160), Bekbars (1170–1180), Əbdülməlikin (1180–1225), Gəncə canişinləri Qarasunqur (?–1141), Alp Qutluq (1143), Çavli (1141–1146), Xasbəyin (1135–1153), Marağa atabəyləri Arslan Aba (1160–1174), Körpə Arslanın (1174–1208), Azərbaycan atabəyləri Əbu Bəkr (1190–1211) və Özbəyin məmlukları Manqlı (?–?) , İlqıpcanın (?–?), Əhər mülkləri Bişkin (1175–1210) və Mahmudun (1210–1225) adlarından vurulmuş mis sikkələr onların ləqəblərinin, hakimiyyət illərinin, siyasi-hərbi fəaliyyətlərinin araşdırılmasında və adlarının dəqiqləşdirilməsində əvəzsiz qaynaq rolunu oynayır. “Sırlar xəzinəsi”nin məmduhu Bəhram şahın bizə gəlib çatan sikkələri də misdəndir.

Yaxın və Orta Şərq ölkələrini çulğalayan gümüş böhranı monqol basqınına qədər davam etdi və monqol ulusbəylərinin anonim gümüş dirhəmləri ilə sonuçlandı [19, 85–86]. Lakin qeyd edək ki, gümüş qıtlığının ən gec baş verdiyi regionda – zəngin gümüş mədənlərinə malik Kiçik Asiyada Rum səlcuqları (Konya sultanları) bu böhrandan daha öncə, hələ XIII yüzilin əvvəllərində çıxmış, Konya, Sivas, Qeysəriyyə, Malatya və s. şəhərlərdə gümüş dirhəm emissiyalarına başlamışdılar [14, 20–22]. Azərbaycanda tapılmış pul dəfinələrindən göründüyü kimi, Azərbaycan–Kiçik Asiya ticarət əlaqələri dolayısıyla Azərbaycanın pul dövriyyəsinə daxil olan Rum səlcuqlarının gümüş dirhəmləri monqol gümüşü ilə rəqabətdə daha çox rəvac tapmış daxili dövriyyə vasitəsi və dünya pulu rolunu oynayır. [9, 37–46; 19, 87–88].

Beləliklə, 200 ildən artıq bir zaman ətrafında Gündoğan müsəlman ölkələrinin əmtəə-pul mübadiləsində gümüşün dövriyyə vasitəsi, yaxud sikkə metalı olaraq yoxa çıxması, ilk baxışda neqativ bir hal kimi nəzərə çarparsa da, əslində dünya əmtəə-pul münasibətləri tarixində misli görünməmiş bu iqtisadi fenomen dirçəliş və tərəqqinin təzahür forması olub, Gündoğan ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın iqtisadi-mədəni intibahının ən bariz maddi göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ərzincan hakimi Bəhramşahın sikkələri də misdən kəsilmiş fəlsələrdir. Qızıl sikkə zərbi hüququna malik Konya sultanlarının siyasi nüfuzu altında olan digər Anadolu bəylikləri – Danişməndilər, Qaramanoğulları, Gərmian oğulları, İsfəndiyarilər və b. kimi

Bəhramşahın mənsub olduğu Menqucilər də yalnız mis sikkə zərbi hüququna malik idilər. Doğrudur, yazılı qaynaqlar (İbn Bibi və b.) Bəhramşahın, aldığı hədiyyə müqabilində Nizami Gəncəviyə çeşidli töhfələrlə bərabər 5000 qızıl sikkə göndərdiyini yazırlar. Güman etmək olar ki, bu sikkələr Səlcuq sultanlarının qızıl dinarlarından və çox ehtimal ki, Bizans imperatorlarının qızıl solidlərindən ibarət olmuşdur.

Bəhramşahın bir neçə mis sikkəsi Öhməd Tovhidin “Məskukat-i qədimiyyə İslamiyyə kataloqu”nda çap olunmuşdur [26, 76-81]. Bu sikkələrin üz tərəfində “Bəhramşah b. Davud”, zərb yeri və ili – Ərzincan, 579 / 1183 həkk olunmuş, əks tərəfindəki yazılar isə pozulmuşdur. Bəhramşahın Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika fondunda saxlanılan mis sikkələrinin üz tərəfində, mərkəzdə – insan büstü, ətrafında zərb yeri [Ərzincan] və ili – 579, əks tərəfində isə “əs-sultan əl-müəzzəm Bəhramşah” yazısı həkk olunmuşdur (şəkil 1).

Şəkil 1. Menqucilər, Bəhramşah ibn Davud, Ərzincan, 579, mis fəls

Eyni tipli digər bir sikkə isə 577 / 1181-ci ildə zərb olunmuşdur.

Ərzincan hakimi Bəhramşah haqqında çox az şey məlumdur. M.Ə.Rəsulzadə yazılı qaynaqlara əsasən (İbn Bibi və b.) Bəhramşahın, məşhur Menazgert savaşının qalibi Səlcuq sultanı Alp Arslan (1063–1072) tərəfindən Ərzincan hakimi təyin olunduğunu, Səlcuq sultanı I Süleymanın (1077–1086) Abxaziyaya hərbi səfərində iştirak etdiyini göstərir [21, 54].

Nizaminin öz məmduhu ilə görüşüb-görüşməməsi haqqında da heç bir bilgi yoxdur. Əsərindən göründüyü kimi, şair bu görüşü arzulasa da murad hasil olmamışdır. Bunu, türkün çağdaş nəğməkarı X.R.Ulutürkün tərcüməsində, aşağıdakı beytlərdən də görmək mümkündür:

***Qabıq qoydum yolunda. Dedim qaya, daş yarım,
Təki sənin yanında yüksəlsin etibarım.
Gördüm arxam, önüm də aslanlarla doludur,
Qılınclarla kəsilmiş yolum – ölüm yoludur [17].***

Bəhramşahla ünsiyyətdə olmamasına baxmayaraq, Nizami Anadolu və onun ətrafında cərəyan edən hərbi-siyasi olaylardan yetərincə xəbərdar olmuşdur. “Sırrlər xəzinəsi”nin “İslam padşahı məlik Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davuda öyüğü” məqalətində Nizami öz məmduhunu çağdaş Güney Qafqazda cərəyan edən abu-hava ilə həmahəng səslənən təşbih və təriflərlə təqdim edir:

***Tək odur fəlak tacı, Süleyman üzüklü şah,
Üfüqlərin güvənci – Məlik Fəxrəddin ancaq.
Xəlpə cahan mülkünü bəxş eyləyən bahadur
Həm Ərmən hökmdarı, həm də Rum padşahıdır.
Səltənətin şərəfi, Xilafətin qəlbidir,
Rum elinin fatehi, Əbxazın qalibidir [17].***

Şairin Bəhramşahı “Rum elinin padşahı”, “Rumun fatehi” adlandırması Ərzincan məliki (“padşahı”) Bəhramşahın həqiqətən Rum elinin – Kiçik Asiyanın hakimlərindən biri olduğuna işarədirsə, “Əbxazın qalibi” nisbi qeyd olunan Abxaziyaya hərbi səfərin uğurla başa çatmasında Bəhramşahın rolundan, “Ərmən padşahı” ləqəbi isə Bəhram şahın itaətində olub, Anadolunun Gündoğan bölgəsində məskunlaşan erməni icmasının tam bağımsızlığından xəbər verən real tarixi faktlardır.

Əsərin yazılma səbəbini açıqlayarkən, şair bədii sözün qüdrətini ön plana çəkir, öz şərinin dəyərini hər şeydən üstün tutur:

***Söz gümüşü yanında qara torpaqdır dirhəm,
Qızıl hansı itdir ki, onu sözə tay biləm? [17]***

“Sırrlər xəzinəsi” Nizami “yaradıcılığının manifesti” [20] olmaqla bəhəm, didaktik-lirik şərin Rudəki, Sənai, Balasuqunlu kimi dünya şöhrətli nümayəndələrindən sonra didaktik-fəlsəfi poeziyanın epik cənrdə yazılmış zirvə əsəridir.

Nizami şərinin məzmun və məna dərinliyi, üslub kamilliyi və bədii məziyyətləri haqqında çox yazılıb və yazılacaqdır da. Yazımızı “Sırrlər xəzinəsi”ndən bir beyt – şəri özünə sənət seçənlər üçün nümunə ola biləcək öyüdlə tamamlamaq istədik:

***Qızıl üçün, zər üçün sinov gedən həriflər,
Sənətin sikkəsini görün nəyə veriblər? [17]***

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. C. 2, B., 1998, s. 303–398
2. Алиев Р. Низами и азербайджанский Ренессанс / “Эдебият и индженет”, 1979, № 6
3. Азаде Р. Лирическая поэзия и азербайджанский Ренессанс / “Эдебият и индженет”, 1979, № 2
4. Азаде Р. Низами Гянджеви. Б., 1984
5. Ахмедов Г.М. Города Азербайджана XI–XII вв. как центры ремесла и торговли / Проблемы азербайджанского ренессанса. Баку, 1984
6. Бертельс Е.Э. Низами. М., 1956, с. 83
7. Бретаницкий В.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана XII–XIII вв. / Проблемы азербайджанского ренессанса. Баку, 1984
8. Буниятов З.И. Государство атабеков Азербайджана. Б., 1978
9. Бунятов З.И., Раджабли А.М. Взаимоотношения Сельджукидов Малой Азии и Закавказья по нумизматическим данным / Изв. АН Азерб. ССР. Б., 1974
10. Гаджиев А.А. Города и горожане в поэмах Низами / Изв. АН Азерб. ССР., Серия лит., языка и иск. Б., 1979, № 2
11. Гаджиев А.А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви. Б., 1980
12. Гараев Я. Ренессанс и проблемы его изучения / журнал “Азербайджан”, 1978, № 8
13. Гумилев Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Б., 1985
14. Ибрагимов М. Ренессанс и азербайджанский ренессанс / “Азербайджан”, 1979, № 7
15. Мец А. Мусульманский ренессанс. М., 1966
16. ан-Насави. Жизнеописание султана Джелал ад-Дина Манкбурны (Пер. с арабск., пред., коммент. и указ. З.М.Бунятова). Б., 1977
17. Nizami. Sırtlər xəzinəsi. Bakı, 2006
18. Пахомов Е. А. Монетное обращение Азербайджана в XII - начале XIII вв. / НС, М., 1957, № 2
19. Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Б., 1997
20. Рафили М. Избранное. Б., 1973
21. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, 1991
22. Савельев П. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. С.П., 1847
23. Тизенгаузен В. Монеты Восточного Халифата. С.П., 1873
24. Yusifov X. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. B., 1982
25. Stephen A. A Checklist of Islamic coins. Santa Rosa, 1998
26. توحيد المسكوكات قديمه اسلاميه قتلوغى. قسطنطينيه, ۱۳۲۱

Али Раджабли

"Хамса" Низами и его мамдухи в зеркале монет

Резюме

Один из величайших мастеров художественного слова, гениальный поэт Азербайджана Низами Гянджеви (1141-1214) помимо многочисленных лирических произведений (касиде, газели, рубаи и т.д.) оставил пять великолепных эпических поэм "Хамса" (Пятерица), каждую из которых посвятил, по традициям времени, своим современникам - этнически тюркским правителям, представителям, за исключением малоазийского княжества Арзинджан, азербайджанских феодальных государств XII-XIII вв. ширваншахов - Мазйадидов, атабеков Азербайджана, Аксунгуридов Мараги.

Статья, посвящена одному из них, мамдуху (восхваляемому) первой поэмы "Хамса", "Махзан ул-асрар" (Сокровищница тайн), правителю упомянутого Арзинджана, Фахраддину Бахрамшаху, сына Дауда (1166-1225).

В статье рассматривается группа исторических раритетов - атрибутов государственности - монеты Бахрамшаха и некоторые аспекты социально-экономической и политической жизни стран Переднего Востока и Азербайджана, а именно состояние товаро-денежных отношений, денежного обращения, завершившаяся преследуемым "серебряным кризисом" международная транзитная торговля Юг-Север VIII-X вв., подготовивших материальную базу будущего "Мусульманского ренессанса" (А.Мец), когда жили и творили великие представители азербайджанского Ренессанса (Интибаха), Катран Табризи, Хатиб Табризи, Махсети, Хагани, Аджеми, Низами, Сухраварди и др.

Ali Radjabli

Nizami's "Khamsa" and his mamdukhs on the mirror of coins

Summary

One of prominent masters of poetry, great Nizami Gandjavi (1141-1214) besides many lyric works (qasidas, ghazals, ruba'is etc.), has created a set of five wonderful epic poems - the "Khamsa" quintet, each of which was dedicated to one his contemporaries - ethnically Turkic rulers, representatives of Azerbaijani feudal states of XII-XIII centuries: Shirvanshahs Mazyadids, Atabays of Azerbaijan, Aqsungurids of Maraga, except Asia Minor's Mengujids.

The publication is dedicated to one of them - mamdukh; the praised one of the first poem "Makhzan al-asrar" ("Treasure of secrets"), Fahr ad-Din Bakhram shah, the ruler of Arzinjan province in Asia Minor (1166-1225). A set of historical rarities - attributes of statehood, Bahram shah's coins and some aspects of socio-economic and etno-political life of Near East and Azerbaijan is reviewed in the publication namely, the state of commodity-money relations, money circulation and international transit trade in VIII-X centuries, that underpinned future "The Islamic Renaissance" (A.Metz), during which great representatives of Azerbaijani Renaissance lived and created - Gatran Tabrizi, Khatib Tabrizi, Mehseti, Khagani, Ajemi, Nizami, Sukhravardi and others.

Fariz Xəlilli

**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji
materiallarının təsnifatı**
(III məqalə – saxsı məmulatı)

Dünyada hələ üst paleolit dövründə, təxminən 22 min əvvəl bir sıra heykəlciklərin hazırlanmasında gildən istifadə olunmuşdur. Bu əhəmiyyətli materialdan qab-qacağın hazırlanması isə təxminən 8200 il əvvəl Anadolu, Şimali Suriya və İkiçayarasında meydana çıxmışdır. Neolit dövründə gildən həm qab-qacaq hazırlanmış, həm də evlərin suvanması, ocaq, səki və kərpic divarların düzəldilməsində istifadə edilmişdir. Gil qabların istehsalına başlanması tarixdə neolit inqilabı ilə əlaqələndirilir. Azərbaycanda neolit dövrünə aid gil qablara və ya hissələrinə rast gəlinməsə də, bu, burada dulusçuluğun daha sonralar yaranması ehtimalını nə yaratmır, nə də qüvvətləndirmir.

Mis-daş dövrünün (e.ə. VI-IV minilliklər) saxsı məmulatı içərisində qazan və ya qazanaoxşar qablar üstünlük təşkil edir. Qazanlar I Kültəpə və Babadərviş abidələrindən aşkar olunmuş, Muzeyə təhvil verilmişdir. Onların bütöv formada tapılanları və ya bərpa edilənləri ilə yanaşı çoxlu sayda hissələri-sınıqları da Arxeologiya fondunda mühafizə edilir. Mis-daş dövründə ən çox istifadə olunan saxsı qablardan biri kasalardır. Kasalar dabanlı və dabansız-yastı oturacaqlı olması ilə fərqlənir. Mis-daş dövrü kasalarından üç ədədi I Kültəpədə 69 saylı qəbirdən aşkar olunmuşdur (1). Qırmızı rəngli bu kasalar saman qatışıqlı gildən kobud hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Oturacağı yastı, ağzı düzdür. Müxtəlif ölçüdədirlər (2). Qırmızı rəngli saman qatışıqlı gildən kobud hazırlanmış kasalardan biri 66 saylı qəbirdən tək halda, 65 saylı qəbirdən isə çəlləkvari gil qabla birlikdə əldə edilmişdir (3). Mis-daş dövründən başlayaraq dulusçuların daha çox hazırladıqları qab formalarından biri çəlləkvari qablardır. Belə qablardan biri bütöv halda I Kültəpədə 65 saylı qəbirdən tapılmışdır. Bu çəlləkvari qabın gilinə saman qatılmış, kobud və asimmetrik hazırlanmışdır. Oturacağı yastı və geniş olub, yaxşı bişirilməmişdir (4). Boz rəngli çəlləkvari qabların is-

tehsalı tunc dövründə də davam etdirilmişdir. Belə qablardan birinin hündürlüyü 24 sm-dir (5). Bəzilərinin üzərində müxtəlif bəzəklər cızılmış və barmaqla dairələr basılmışdır. Çəlləkvari qabların ağzı kənara qatlanmış vəziyyətdədir. Bu tip qablar ilk dəmir dövründə Mingəçevir əhalisinin məişətinə də daxil olmuşdur.

İri təsərrüfat küpləri və onların parçaları mis-daş və tunc dövrü abidələrindən aşkar olunmuşdur. İlk tunc dövrü təsərrüfat küplərinin salamat qalmışları Təpəyatağı və Babadərvişdən məlumdur. Təpəyatağından tapılmış təsərrüfat küpü boz rənglidir (6). Onun yarımşar formalı üç qulpu, uzunsov və geniş boğazı vardır. Digər ilk tunc dövrü təsərrüfat küplərində olduğu kimi bu küpün də ağzı kənara qatlanmışdır. Hündürlüyü 70 sm-dir. Babadərvişdən aşkar olunmuş təsərrüfat küpü isə orta həcmli olub, qırmızı rənglidir. Onun çiyində yarımşar formalı iki qulpu vardır. Oturacağı yastı, gövdəsi qabarıqdır. Küpün boğazı dar və kənara qatlanmış vəziyyətdədir. Hündürlüyü 48 sm-dir (7).

İlk tunc dövrü saxsı məmulatını səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biri yarımşar formalı qulplardır. Bu cür qulplara təsərrüfat küpləri, məişət qabları, nehrələr, ocaq qurğularında rast gəlinir.

İlk tunc dövrünün aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində əsas yeri saxsı məmulatı tutur. İlk tunc dövrünün saxsı məmulatının tədqiqinə müxtəlif monoqrafiyalarda yer ayrılsa da, sistemli olaraq Səfər Aşurov tərəfindən öyrənilmişdir (8). Odur ki, gil qablar, fiqurlar və ocaq qurğularından ibarət saxsı məmulatını təsnif edərkən onun bölgüləri əsas götürülür. Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcıları məişətdə əsasən küpə, çölmək, nehrə, slindrikformalı, qazan, kasa tipli qablardan istifadə etmiş, qabların ağzını çox zaman diskşəkilli qapaqlarla örtmüşlər. İlk tunc dövrü qabları və onların qırıqları I Kültəpə, Babadərviş, Mingəçevir, Vardanlı və Xınıslıdan daxil olmuşdur. Babadərviş qabları qırmızı, boz və qara rəngli olub, bir, iki və üç qulplu hazırlanmışdır.

İlk tunc dövründə qablarda qabarıq şəkildə olan qəribə naxışlar diqqəti daha çox cəlb etmişdir. Belə naxışlı qablar Babadərvişdən məlumdur. Qüdrət İsmayılov e. ə. IV minilliyin qabları üzərindəki qabarıq işarələrin bəzək məqsədi ilə vurulan naxış deyil, təsvirli yazılar – piktoqramlar olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Piktoqrafiya Kür-Araz mədəniyyətinin mühüm əlamətlərindən olub, Azərbaycanda da digər xalqlarda olduğu kimi, yazı mədəniyyətinin ilk mərhələsini təşkil edir (9). Babadərviş qara rəngli cillalı qablarının birinin üzərindəki piktoqram xüsusiyyətli rəsmi sənətsünaş-

lar tərəfindən açılışı verilməyə çalışılmışdır. Təsvirdə iki buynuzlu keçİ görünür. Lakin həmin buynuzun sağ tərəfindəki ox və kamana bənzər sxematik təsvir onları “bir ovçu iki keçİ öldürmüşdür” mənasını çıxarmağa sövq etmişdir. Görünür qab üzərində piktoqramın yazılmasından məqsəd ovçunun igidliyini qəbilə üzvlərinə bildirmək idi (10).

Mingəçevirdə ilk tunc dövrü qəbirlərindən 4 ədəd gil qabın əldə edildiyi məlumdur. Qabların hamısı iki qulpludur. Həmin qablardan ikisi (11) hələ 1956-cı il ekspozisiyasında mis-daş dövrü qabları kimi nümayiş etdirilsə də, indi onların mühafizə vəziyyəti sual altındadır. Belə ki, zamanında üzərində heç bir qeydiyyatın aparılmamasından bu qabların I Kültəpə qablarına qarışdığı görünür.

Vardanlıda Balaşor ərazisində açılmış 1 sayılı qəbirin avadanlığı və yerüstü axtarışların nəticələri yarımşar qulplu gil qab və qab sınıqlarının aşkar olunması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Saleh Qazıyev Balaşor tədqiqat sahəsini və həmin gil qabları ilk tunc dövrünə aid etmişdir (12). Yarımşar qulplu qablardan biri daha yaxşı saxlanmışdır. Onun gili sarımtıl rəngli, üzəri cilalı, səthinin bismə dərəcəsi müxtəlif olub, iki yarımşar qulpa məlikdir. Vardanlının digər ilk tunc dövrü sarımtıl, cilalı gil qabı parçə formalı olub, enli ağızlı, düz oturacağı və tək yarımşar qulpludur.

Oturacağına doğru konusvari şəkil alan, qıfformalı, ağız geniş boz rəngli gil qab Xınıslıdan tapılmışdır (13). Onun Kür-Araz mədəniyyəti tipili yarımşar tək qulpu vardır. Hündürlüyü 10 sm-dir.

Kür-Araz mədəniyyəti saxsı məmulatı içərisində müxtəlif forma və ölçülü ocaq qurğuları xüsusilə fərqlənir. Səfər Aşurov bu ocaq qurğularını və mövcud elmi mülahizələri analiz edərək onları belə qruplaşdırmışdır:

1. Dördkünc formalı ocaq qurğuları;
2. Dairəvi manqal formalı ocaq qurğuları;
3. Nalşəkilli ocaq qurğuları;
4. Buynuzvari çıxıntılı dördkünc ocaq qurğuları;
5. Slindrik formalı ocaq qurğuları (14).

I Kültəpədən bu ocaq qurğularının hamısından tapılsa da, Muzeydə yalnız sonuncu dörd qrupu mühafizə edilir. Belə ki, I qrup ocaq qurğuları evlərin döşəməsində düzəldildiyindən onları götürmək mümkün olmamış və Muzeyə təhvil verilməmişdir. Nalşəkilli ocaq qurğularından biri Şortəpədən məlumdur. Arxeologiya fondu inventar kitabında insan ayağı formasında düzəldilmiş sacayağı (15) kimi qeyd olunan bu ocaq qurğusu əslində nalşəkillidir (16). II qrup manqallar I Kültəpə və Babadərvişdən məlumdur.

Babadərvişdən isə üç ədəd II qrup dairəvi manqal formalı (Şenqavit tipli) ocaq qurğuları daxil olmuşdur. Onlardan birinin içəriyə üç çıxıntısı və altında dəşiyi vardır (17). Tədqiqatçılar bu manqalların ikili – həm təsərrüfat, həm də dini xüsusiyyət daşıdığını qeyd edirlər (18). Vardanlı və Mingəçevirdən tapılmış sacayağların yuxarı hissəsi öküz buynuzuna bənzər, aşağısı isə konusformalıdır. İçi boş olan və buynuz hissəsi üstədən cızma xətlərlə naxışlanan sacayağların tərkibinə qum qatılmış gili boz rəngdədir (19). Vardanlı tipli çox bükülü skeleti olan dağılmış qəbirdən tapılan Mingəçevir sacayağlarını tədqiqatçılar son tunc və ilk dəmir dövrünə aid edirlər (20).

Kür-Araz mədəniyyəti dövrünün əsas təsərrüfat sahələrindən olan maldarlığın öyrənilməsində yaşayış yerlərindən tapılmış gil heyvan fiqurları da böyük əhəmiyyətə malikdir. İlk dini təsəvvürlərlə – heyvanlara sitayişlə əlaqədar düzəldilən bu fiqurlar Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın bir çox abidələrindən məlumdur (21). Muzeydə mühafizə edilən bu dövrün gil fiqurları isə I Kültəpə və Babadərvişdən aşkar olunmuşdur. I Kültəpə heyvan fiqurlarının əksəri öküz (21 ədəd), qalanları qoyun, keçi və itdir (3 ədəd). Babadərviş heyvan fiqurları isə iki ədəd olub, it və keçidir (22). It fiqurunun üzəri qara rənglidir. Başı və qabaq ayaqları sınımışdır. Uzunluğu 3,4 sm, hündürlüyü 2,2 sm-dir. Quyuğu yuxarıya doğru çıxıntıdan ibarətdir. Kobud hazırlansa da itə aid olduğu bir sıra əlamətlərdən – gövdə, ayaq və quyuğundan görünür. Babadərvişdən it sümükləri və it dişinin izi qalmış hevan sümüklərinin tapılması itdən ev heyvanı kimi geniş istifadə olunduğunu göstərir (23). Qırmızı rəngli və kiçik ölçülü olan keçi fiqurunun uzunluğu 2 sm, hündürlüyü 1,5 sm-dir. Beli nazik şəkildə verilmişdir. Quyuğu və ayaqları kiçik çıxıntılardan ibarətdir. Oda düşdüyündən fiqur bərkimiş və qırmızı rəng almışdır. Mis-daş və ilk tunc dövrü dulusçuluğu ilə yanaşı, o dövr Azərbaycan sakinlərinin dini təsəvvürlərini öyrənmək baxımından Babadərviş və I Kültəpədən aşkar olunmuş gil heyvan fiqurlarının elmi əhəmiyyəti böyükdür. Bu haqda Osman Həbibullayev, Səfər Aşurov öz əsərlərində bəhs etmişlər.

Azərbaycanın mis-daş dövrü sakinləri sayə gil qablarla yanaşı, boyalı qablardan da istifadə etmişlər. Tədqiqatçılar mis-daş dövrü boyalı gil qablarını gətirilmə və yerli istehsalın məhsulu olmasına görə iki qrupa bölürlər (24). Gətirilmə boyalı qabların gilinə qum qatılmış, çox səliqəli və yüksək texnika ilə hazırlanmış, yaxşı bişirilmiş, incə və böyük ustalıqla naxışlanmışdır. Azərbaycan Tarixi Muzeyində I Kültəpədən tapılmış mis-daş dövrünün gətirilmə boyalı qabları mühafizə edilir. Belə qablardan biri bü-

töv halda tapılmış, nəfis və simmetrik şəkildə hazırlanmışdır (25). Yaxşı bişirilmiş və qırmızı rəngdədir. Onun divarları nazik, gövdəsi bir qədər basıq olub, şarşəkillidir. Oturacağı yastı və enli, boğazı geniş və qısa, ağzının kənarı düzdür. Qabın boğazı qırmızı rənglə örtülmüş, çiyin hissəsi və gövdəsinin aşağısı qəhvəyi rəngli enli xətlə əhatə olunmuşdur. Bu xətlərin arasına yuxarıdan aşağıya və sağdan sola bir qədər maili vəziyyətdə nazik xətlər çəkilmişdir. Həmin xətlərin arasına isə bir cərgə nöqtəşəkilli naxış vurulmuşdur. İçəridən ağzının kənarı üfüqi xətlə əhatə olunmuş, bundan alt-da bir-birinə bitişmiş yarım dairələr çəkilmişdir (26). I Kültəpədə 71 saylı qəbirdən (20,8 m dərinlikdən) bir ədəd gətirilmə hesab olunan boyalı gil qab aşkar olunmuşdur (27). Gilinə qum qatılmış və əldə çox səliqəli hazırlanmışdır. Qab sarımtıl rəngli olub, divarı qalındır. Yaxşı bişirilmişdir. Gövdəsi qabarıq, oturacağı yastı, ağzı kənara meyillidir. Qabın üzərində qara rənglə şaquli olaraq səkkiz ədəd düz və dörd ədəd dalğalı xətt təsvir olunmuşdur (28). I Kültəpədən ümumilikdə mis-daş dövrünə aid iki ədəd bütöv gətirilmə boyalı qab, dörd ədəd bu tip boyalı qabların qırığı, iki ədəd isə boyalı qapağın sınığı aşkar olunmuşdur. Buradakı digər boyalı qab parçaları yerli istehsalın məhsulu olub, gətirilmə qabların təsiri altında, lakin təqlid etmədən saman qatışıqlı gildən kobud şəkildə hazırlanmışdır. Bu tip boyalı qablar da yaxşı bişirilmişdir. Naxışları çox sadə və bəsitdir. Onların ümumi sayı yeddi ədəddir (29). Mis-daş dövrü dulusçuluq sənətində boyalı qabların istehsalı geniş yayılma imkanı tapmasa da, I Kültəpədən tapılmış qab və qab qırıqları tədqiqatçılara Azərbaycanın mis-daş dövrü boyalı qablarını Xələf mədəniyyətinin yayıldığı ucqar bölgələrdən birinə aid etməyə və onun lokal variantı olduğunu deməyə imkan vermişdir (30).

Cənubi Qafqaz dulusçuları Ön Asiya boyalı qabları ilə tanış olduqdan sonra bu cür yerli saxsı məmulatı hazırlamağa başlamışlar. Həmin boyalı qablarda Ön Asiya boyalı qablarının təsiri aydın hiss olunur. Belə ki, bu qablar üçün səciyyəvi olan bəzi naxışlar (bitişik üçbucaqlar, romblar və s.) Cənubi Qafqaz boyalı qablarında (Qızılburun - Azərbaycan, Təzəkənd - Ermənistan) yerli dulusçuluq üçün səciyyəvi naxışlarla birlikdə verilmişdir. Məlumdur ki, Cənubi Qafqazda boyalı qablar mədəniyyəti Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələrin xeyli genişləndiyi bir şəraitdə əsasən yerli zəmin əsasında inkişaf etmişdir (31). Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü boyalı qablarını görkəmli arxeoloq Vəli Əliyev tədqiq etmişdir. O, forma və üzərindəki naxışların işlənmə xüsusiyyətinə görə fərqlənən boyalı qabların Azərbaycanda uzun müddət mövcud olduğunu və dörd mər-

hələdən keçdiyini qeyd etmişdir: 1. Üzəri qırmızı anqobla örtülmüş və qara rəngli nazik xətlərlə, hündəsi və quş rəsmləri ilə naxışlanmış gil qablar və digər əşyalar (bura insan və heyvan rəsmli qablar da daxildir); 2. Üzəri açıq-qırmızı, sarı və ağ anqobla örtülmüş, qara, qırmızı, qəhvəyi rənglərdə çox səliqəli şəkildə hündəsi motivlərlə naxışlanmış saxsı məmulatı; 3. Naxışları həm monoxrom, həm də polixrom rənglərlə səliqəsiz şəkildə hündəsi motivlərdə çəkilən qablar; 4. Çaynikvari boyalı qablar – üzəri mürəkkəb kompozisiyalı heyvan rəsmləri ilə bəzədilmiş, sənətkarlıq baxımından yüksək ustalıqla hazırlanmış ayrı-ayrı qablar da (Şahtaxtı, II Kültəpə kimi) bu mərhələyə aiddir (32).

Cənubi Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda Orta Tunc dövründə hazırlanmış birinci mərhələnin boyalı qabları forma və naxışlarının motivinə görə bəsit olub, son dövrlərin boyalı qablarından seçilir. Bu qablar monoxrom (bir rəngli) naxışlıdır. Onların üzəri qırmızı anqobla örtülmüş, gövdəsinin yuxarı hissəsi tünd qara rəngli hündəsi motivlərlə, nazik xətlərlə çox simmetrik naxışlanmışdır. Görünür, bu dövrdə ustalar ya fırça, ya da başqa bir alətdən istifadə etmişlər (33). Azərbaycan Tarixi Muzeyində I Kültəpənin III təbəqəsinin II layından, II Kültəpədən, Qızılburundan aşkar olunmuş monoxrom boyalı qablar mühafizə olunur. I Kültəpədən əsasən sıniq halda aşkar edilmiş monoxrom boyalı küpələrin naxışlanmasında hündəsi motivlər, düz və dalğalı xətlər nəzərə çarpır. Burada üçbucaqlar bir-birinin içərisində çəkilmiş və dairələrdən istifadə edilməmişdir. Bəzi küpələrdə düz və dalğalı xətlər növbə ilə bir-birini əvəz edir. Bu motivdə naxışlanmış küpə qırıqlarına II Kültəpə yaşayış yerində də rast gəlinir. Bu mərhələnin son dövrlərinə aid edilə bilən boyalı qablardan biri Qızılburundan tapılmışdır. Naxışının yerləşdirilməsi və motivinə görə bu küpə ikinci mərhələ üçün səciyyəvi olan polixrom boyalı qablarla yaxınlıq təşkil edir. Onun üzəri sıniq xətt, romb və qoşa üçbucaqlarla bəzədilmişdir (34).

İkinci mərhələnin qabları daha kiçik, həm də girdə şəkildə hazırlanırdı. Naxçıvan rayonundan tapılmış belə qabların üzərindəki insan, heyvan və quş rəsmləri qara, qırmızı, ağ, qəhvəyi, sarı və s. boyalarla çəkilir, üstü qırmızı, sarı və ağ anqobla örtülürdü. Dolça və dövrə şəklində olan bu qabların ornamentləri qara və qırmızı boyalarla çəkilirdi. Naxışlar isə düzbusaqlı, üçbusaqlı və romb kimi motivlərdən tərtib edilirdi. Qobustan petroqliflərində gördüyümüz “yallı” tipli rəqs təsvirlərinə bu saxsı məmulatında da rast gəlirik. Şahtaxtıdan tapılmış polixrom rəsmli böyük qab (e.ə. XV-XII əsrlər) də ikinci mərhələyə aiddir. Müxtəlif cinsli heyvan və quş rəsmləri

ilə bəzədilmiş bu küpənin üzəri üç zolağa ayrılmışdır. Üst zolaqda bir-birinin arxasında qu quşları təsvir edilir. İkinci zolaq nisbətən enli olub, şaquli istiqamətdə çəkilən həndəsi formalı naxışlarla iki hissəyə bölünmüşdür. Birinci hissədə keçilər, onların üzərinə hücum edən canavar, digər vəhşi heyvan və quşlar, həmçinin su quşları çəkilmişdir. İkinci hissədə isə həmin heyvanlardan əlavə, keçilərlə qarşı-qarşıya vəhşi eşşək və ya at təsvir edilmişdir. Üçüncü zolaqda bir-biri ilə bağlı olan və üfüqi vəziyyətdə küpəni əhatə edən romb şəkilləri çəkilmişdir. Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, I Kültəpə tapıntıları nisbətən düzgün dövrləşdirməni müəyyən etməyə imkan vermişdir. Vəli Əliyev abidənin mədəni təbəqəsi əsasında boyalı qabların yuxarıda qeyd olunan ilk mərhələsini e.ə. XVII-XV əsrlərə, II mərhələsini e.ə. XV-XII əsrlərə, III mərhələsini e.ə. XII-X əsrlərə, IV mərhələsini isə IX-VIII əsrlərə aid etmişdir (35).

Azərbaycanın tunc dövrü saxsı məmulatı içərisində qara və boz rəngli, üzəri cilalı, naxışlı və naxışsız Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti saxsı məmulatı xüsusilə seçilir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin bu maraqlı və özünəməxsus saxsı məmulatını Münəvvər Hüseynova tədqiq etmiş, təsnifatını vermişdir (36). Qədim Azərbaycanın cilalı qara rəngli saxsı məmulatı əsasən mis-daş dövründən hazırlanmağa başlamış, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti dövründə isə inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Mis-daş dövründə dulusçular kürələrdə yüksək istilik əldə edə bilmədiklərindən və qara saxsı məmulatı texnologiyası hələ lazımınca məlum olmadığından ilk nümunələr kobud idi. Onların plastik forması yöndəmsiz, qara rəngləri qarışıq, dekorativ motivləri isə son dərəcə ibtidai şəkildə alınmışdır (37).

Muzeydə mühafizə edilən ən iri təsərrüfat küpü Sarıtəpədən gətirilmişdir. Boz rəngli olub, küpənin yuxarı hissəsində bəzi həndəsi naxışlar cızılmışdır (38). Sarıtəpə küpəsinin son tunc və ilk dəmir dövrü maddi-mədəniyyət nümunəsi kimi ekspozisiyada nümayiş etdirilir. Həmin dövr təsərrüfat küplərindən biri Horadizdən məlumdur. Horadizin orta həcmli təsərrüfat küpəsinə qara rəngdə olub, qabarıq gövdəyə, qısa boğaza, kənara qatlanmış ağıza malikdir (39). Üzərində iki yerdə kəməş formasında qabartma vardır. Hündürlüyü - 84 sm-dir.

Maldarlığın inkişafının, maldarlıq məhsullarının emalının ən yaxşı əyani göstəricisi nehrələrdir. Nehrələr gildən müxtəlif ölçülərdə, əsasən bir qulplu və bir tərəfi deşikli hazırlanmışdır. Muzeydə tədqiq etdiyimiz dövrün Qasım İsmayılov, Vardanlı və Sarıtəpədən aşkar olunan yalnız boz rəngli nehrələri

mühafizə edilir. Vardanlı nehrələri özlərinin kiçik formada hazırlanmasına görə fərqlənir. Onlar əsasən iki qulplu, dəşikli və dəşiksiz olur. Hündürlüyü 42 sm, oturacaq diametri 13 sm olan nehrələrdən biri Qasım İsmayılovdan aşkar olunmuşdur (40). Boz rəngli hazırlanan bu nehrənin üzəri cilalanmış, torşəkili, batıq dalğavari və düz xətlə naxışlarla bəzədilmişdir. Boğazından aşağıda iki yerdə dəşik açılmışdır. Sarıtəpədə açılmış yaşayış binasının divarına yaxın yerdə döşəmənin üzərindən üfqi qulpu və ondan bir az aralı dəşikli çıxığı olan gil nehrənin bir hissəsi əldə edilmişdir.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində Qızılburun və Mingəçevirdən aşkar edilmiş ayaqqabıformalı gil qablar mühafizə edilir. Bu gil qablar Xocalı-Gədəbəy və Naxçıvan mədəniyyətini yaradan azərbaycanlıların həm geyim zövqünü, həm də ayaqqabı haqda düşüncələrini öyrənmək üçün ən yaxşı maddi-mədəniyyət nümunələridir. Azərbaycandan tapılan ayaqqabıformalı gil qablar Qavril İone tərəfindən ayrıca tədqiq edilmişdir (41). Qafqaz uzunboğaz çəkmələrinə oxşar 7 ədəd saxsı qabı Qavril İone şərti olaraq 4 qrupa ayırır: 1. Uzunboğaz, altı yastı, dabansız və burnu yuxarıya əyilmiş ayaqqabını xatırladan saxsı qablar (3 ədəd). Bu qablar digərlərindən öz incəlikləri, xarici görünüşlərinin diqqətlə işlənilməsi və özlərinə məxsus gözəllikləri ilə fərqlənir; 2. Öz ölçüsü və tipi etibarilə çust və çarığa oxşar saxsı qab (1 ədəd); 3. Ontilli stəkana oxşayan qab. Bu qab eyni zamanda yüngül çust geydirilmiş sol ayağa oxşayır. Onun boğaz hissəsi həndəsi xətlərlə bəzədilmişdir. İşlənilməsi kobuddur (1 ədəd); 4. Ölçü və hazırlanma üsulları eyni olan 3 ədəd gil qab insan ayağına oxşadılaraq düzəldilmiş üzərinə həndəsi təsvirlər vurulmuşdur. Heykəltəraşlıq nöqteyi-nəzərindən bəzək nümunələri sadə və kobuddur. Qızılburundan Aleksandr Müllərin aşkar etdiyi ayaqqabıformalı gil qab qırmızı rənglidir. Hamısı boz rəngli olan Mingəçevirdə çox bükülü torpaq qəbirlərdən aşkar olunmuş ayaqqabıformalı gil qabların çarığa bənzəyən quruluşları vardır. Onlar içinin boş və dolu olmasına görə fərqlənilir. Maraqlıdır ki, ayaqqabıformalı gil qablara yalnız qəbirlərdə rast gəlinir. Bu, tədqiqatçılar tərəfindən dəfn ayini – ölünü sanki “o biri dünyaya” yola salmaq və ona “yaxşı yol” arzulamaq kimi izah olunmuşdur (42). Zənnimcə, qəbirlərə ayaqqabı formasında hazırlanmış qabların qoyulması ayininin mövzusu real həyatdan alınmış və mərhumun sənəti ilə də bağlı ola bilərdi.

Qədim dövrün ən böyük ixtiralarından hesab olunan arabaların vətəni kimi, üç mərkəzin adı çəkilir: İkiçayarası, Qafqaz və ya Zaqros, Avrasiya çölü. Trialet kurqanlarından tapılan arabalar və Kür-Araz mədəniyyəti mə-

terialları Qafqazın arabaların vətəni olması haqqında qənaətə gəlməyə imkan vermişdir (43). Alaçıq və evformalı araba modellərinin bir neçə nümunəsinə Mingəçevir arxeoloji qazıntılarında rast gəlinmişdir.

Kasalar çoxlu sayda Mingəçevirdə II kurqandan (44), II kurqanın I giriş kamerasından (45) aşkar olunmuşdur. İçərisini tamam əhatə etmiş səkkizguşəli ulduzun cızıldığı dabanlı kasalardan biri Mingəçevirdən tapılmışdır (46).

Xeyrələrin bir qrupu daha çox Vardanlıdan tapıldığına görə Vardanlı tipi adlandırılmışdır. Boz rəngli olan Vardanlı xeyrələri Mingəçevirdən də çoxlu sayda əldə edilmişdir (47).

Azərbaycan ərazisindəki əksər abidələrdə tunc dövründən başlayaraq təsadüf olunur. Tunc dövrünün kiçik həcmli küpələri əsasən boz rənglidir. Geniş ağıza, qabarıq gövdəyə və yastı oturacağa malik olan bu tip küpələrin üzərində bəzən qırıq xətlərdən ibarət naxışlar cızılır (48). Küpələr çoxlu sayda Mingəçevir kurqanlarından da aşkar olunmuşdur (49).

Su qablarından ən sadəsi dolçalardır. Onlar yastı oturacağa, qabarıq gövdəyə, nisbətən dar boğaza, boğazından başlayaraq getdikcə kənara qatlanan və genişlənən ağıza, ağzının kənarı ilə gövdəsini birləşdirən tək qulpa malikdir. Son tunc və ilk dəmir dövrü dolçaları əsasən boz, qara, qırmızı, qonur rəngli olub, üzəri cilalanmışdır. Dolçalara bəzən suyun dalğalanmasını və ya sakit durmasını xatırladan naxışlar vurulmuşdur. Qasım İsmayilovdan üç ədəd tayqulp-dolça aşkar olunmuşdur (50). Bu dolçalardan birinin üzəri torşəkilli və dalğavari naxışlarla, digərinin üzəri isə yapma düyməciklərlə bəzədilmişdir.

Muzeydə Mingəçevirdən aşkar olunmuş “assuriya tipli” şirli qablar və hissələri mühafizə edilir. II kurqandan tapılmış şirli bardaqlardan birinin çiyində simmetrik olaraq üç qulpu vardır (51). Yüksək keyfiyyətli gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilən bardağın divarları qalın olub, üzəri tamamilə boyanaraq şirlənmişdir. Üzərinə müxtəlif naxışlar vurulmuşdur. Hündürlüyü 17,5 sm, gövdəsinin diametri 18,5 sm, ağzının diametri 6 sm-dir (52). Həmin kurqandan daha bir neçə şirli qab parçası da əldə edilmişdir.

Çaynikvari gil qablara Azərbaycanın bir sıra son tunc-ilk dəmir və antik dövrü abidələrində rast gəlinir. Onlar əsasən boz rəngli olub, bəzilərinin üzəri qırmızı və qara boya ilə həndəsi naxışlanırdı. Gövdələri üstədən bir qədər basıq olub, ortadan qabarıq düzəldilirdi. Ağızları isə geniş və bir qədər içəriyə yığılmış vəziyyətdədir. Uzun və ya nisbətən qısa lülələri ördək dimdiyini xatırladır. Lüləsinin ördək dimdiyi formasında hazırlanması məişətdə su üçün istifadə edildiyi ilə əlaqədar olduğu düşünülür. Muzeydə Q1-

zılburun, Şahtaxtı, Şortəpə, Uzuntəpə və Xarabagilandan aşkar olunmuş çaynikvari gil qablar mühafizə edilir. Bunlardan Qızılburun və Xarabagilanın çaynikvari gil qabları Muzey ekspozisiyanın ilk dəmir dövrü bölməsində nümayiş etdirilir (53). II inventar kitabının 1522–1531 və 1566–1569 inventar sayları altında qırmızı və qara rəngli üzəri xüsusi bədii tərtibatla bəzədilmiş kuzə, küpə, qulplu parçalar və çaynikformalı qablar qeyd olunmuşdur. Boz rəngli iri çaynikvari Uzuntəpə qabının ilgəkvari tək qulpu vardır (54). Quş boğazı kimi irəli uzadılmış lüləsi olan qabın qabarıq gövdəsində relyef xətlər verilmişdir. Hündürlüyü 32 sm-dir.

Gil qablardakı zoomorf əlamətlər müxtəlif formalarda təzahür edirdi:

1. Zoomorf təsvirli gil qablar;
2. Zoomorf formalı gil qablar;
3. Zoomorf qulplu gil qablar.

Usta heyvanı qabın üzərinə ya həkk edir, ya qabı heyvan formasında düzəldir, ya da qaba heyvan formalı qulp qoyurdu.

Zoomorf təsvirli gil qabların ən yaxşı nümunələrindən biri Qaracəmir-lidən məlumdur (55). Qaracəmirli qabı iri həcmli (hündürlüyü 34 sm) küp olub, üzərində heyvanların ön planda qabarıq verildiyi bütöv bir ayin təsvir olunmuşdur. Küp qara rəngli olub, heyvan və digər təsvirlər ağ pasta ilə inkrustasiya olunmuşdur. Təsvirlər cizma üsulu ilə həkk edilmişdir. Qabın ağzı kənara qatlaq, oturacağı isə yastıdır. Gövdəsi qabarıq olub, çiyində təsvirlərin verildiyi iki cərgə kəmər şəklində fərq etdirilmişdir. Birinci cərgədə sxematik şəkildə maral, ikinci cərgədə isə öküz təsvir olunmuşdur. Birinci cərgədə səma cisimlərindən dairəvi şəkildə onbirguşəli ulduz, ikinci cərgədə svastika şəklində günəş təsvir edilmişdir. Görünür, usta düşüncəsindəki fantaziyanı maraqlı kompozisiyalar yaradaraq qab üzərinə köçürməklə həmin qaba müqəddəslik gətirməyə çalışmışdır. Qabın sahibi olan əyanı öldükdən sonra da axirətdə müşaiyət etsin deyə qəbrinə qoyulmuşdur. Bu qab Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti tipli qabların ən qədimlərindən (e.ə. 1500) hesab oluna bilər. Ola bilsin ki, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə sahib olan qədim azərbaycanlıların bir hissəsi öz soykökünü marallarla bağlamışdır. Bunu Qaracəmirli-dən aşkar olunmuş maralbədənli tunc tuğ-bayraq da sübut edir.

Üzəri ağ pasta ilə inkrustasiya olunmuş gil qablar Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti saxsı məmulatı içərisində xüsusilə seçilir. Qara rəngli saxsı məmulatının bədii şəkllə düşməsi üçün Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti dulusçuları qabların üzərini cizma təsvirlərlə naxışlayır və cızılmış yerləri ağ

maddə ilə inkrustasiya edirdilər. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti qablarının naxışlanmasında ən çox tətbiq edilən həndəsi təsvirlərin eyni qəbildən digər təsvirlərlə müqayisəli təhlilini verən Münəvvər Hüseynova onların dirilik ağacının rəmzi təsviri olmasını göstərir. Dirilik ağacı təsvirinin ov səhnəsi ilə birlikdə çəkilməsi və onun elementlərinin insan təsvirlərində tətbiqi sübut edir ki, bunlar hər şeydən əvvəl, məhsuldarlıq ayini ilə bağlı olmuşdur (56). Üzərində başdan-başa dirilik ağacı təsviri olan zoomorf gil qablardan biri e.ə. VII-VI əsrlərə aid olub, Qaratəpədən məlumdur. Onun tək qulpu, quş dimdiyini və pipiyini xatırladan lüləsi vardır.

Mingəçevirdə son tunc və ilk dəmir dövrünə aid edilən 3 saylı kurqandan tapılmış alabaxtaformalı boz rəngli gil qabda baş, göz, quyruq, qanad və ayaqlar çox zərifliklə hazırlanmışdır. Onun belində, qanadları arasında qabın ağzı, ağzın quyruq tərəfində isə tək qulpu düzəldilmişdir (57). İlk dəmir dövrünə aid zoomorf formalı qablardan biri Füzuli rayonunun Molla-Məhərrəmli kəndindən təsadüfən tapılmışdır. Quş formalı həmin qab girdə şəkildə olub, üçayaqlı düzəldilmişdir. Qanadları və quyruğu aydın nəzərə çarpdırılmışdır. Quşun bel hissəsində qabın kənara meyilli ağzı düzəldilmişdir (58).

Zoomorf fiqurlar bəzən gil və daş qablarda qulp əvəzedicisi rolunu oynamışdır. Görünür, belə qulplar hazırlamaqda ustanın məqsədi yalnız qaba gözəllik, zəriflik vermək olmamışdır. Qablara müxtəlif inamlarla bağlı olan heyvanlara bənzədilmiş qulpların qoyulması həm də dini ayinlərlə, qaba müqəddəslik gətirmək düşüncəsi ilə əlaqəli olmuşdur. Qotul kəndindən tapılmış pələng fiquruna bənzər qab qulpu qara rənglidir (59). Onun ayaqları ilə əlləri arasında qalan boşluq qab qulpunun dəyişini təşkil edir. Pələngin üzəri sıxanmışdır. Pələngin uzunluğu 6,5 sm, hündürlüyü isə 3,5 sm-dir.

Mingəçevirin gil əyircəkləri əsasən qırmızı rənglidir (60). Bəzilərinin üzəri naxışlanmışdır. Müxtəlif forma və ölçüdə hazırlanmışdır. Bir qayda olaraq əyircəklərin orta hissəsi qabarıqdır.

Uzuntəpə qəndili şaquli qulpa malik olub, gövdəsində və qulpu üzərində yapma bəzəkləri vardır (61). İçərisində his əlamətləri vardır. Hündürlüyü - 15,5 sm-dir.

Gil pintaderlərə Azərbaycanda son tunc və ilk dəmir dövrü abidələrində - Mingəçevir, Sarıtəpə, Şomutəpə, Töyrətəpə və Babadərvişdə rast gəlinmişdir (62). Azərbaycan Tarixi Muzeyində Mingəçevir və Sarıtəpədən aşkar olunmuş gil pintaderlər mühafizə edilir. Gil pintaderlər kvadratşəkilli və dairəviformalı olur. Onların dəstəkləri əsasən qısa düzəldilmişdir. İşlək üzvləri mürəkkəb və bəsit şəkili svastika, batıq nöqtələr və çərtmələr-

lə naxışlanmışdır. Sarıtəpə pintaderləri tədqiq edildiyi zaman məlum olmuşdur ki, bunların üzərindəki naxışlar müəyyən bir üsulla düzəldilmişdir (63). Bu sadə üsulların nəticəsində mürəkkəb pintaderlər alınmışdır. Pintaderlərdən biri sarımtıl rəngdə olub, yaxşı bişirilmişdir. Pintaderin boyu dəstəklə 5 sm, eni və uzunluğu 6 sm-dir. Bu möhürün içərisində qabarıq düzəlmiş çıxıntılar biri o birinin əksinə olaraq hazırlanmışdır. Bu üsulla düzəlmiş sadə pintaderlərin daxilində svastikayaoxşar, çox qarışıq görünən şəkil yaranmışdır. Saleh Qazıyevin fikrincə, usta bu pintaderləri düzəldərkən svastika şəkli düzəltməyi qarşısına məqsəd qoymamışdır. Kvadrat şəklində düzəlmiş bütün Sarıtəpə pintaderlərində bu üsulun tətbiqi nəzərə çarpır. Çoxlu sayda tapılmış Sarıtəpə gil pintaderlərindən göründüyü kimi, son tunc və ilk dəmir dövründə şumer, assur, xald, midiya, əhəməni və s. xalqlar kimi qədim azərbaycanlılar da möhür tipli əşyalardan istifadə etməyə başlamışlar. Saleh Qazıyevin fikrincə, pintader-möhürlərlə əsasən, anbarlar, qiymətli şeylər, evlər, toxunulması qadağan edilmiş yerlər və s. möhürlənmişdir (64). Məlumdur ki, möhürlər haqqında mövhumi inanclar da yaranmışdır. Belə ki, əgər bir şəxsə möhür olarsa, ona şər qüvvələr toxuna bilməz. Pintaderlərin çörək üzünü naxışlamaq və ya dəri, yun parçaya naxış vurmaq kimi funksiyaların olduğu haqqında mülahizələr də vardır. Vəli Əliyev isə gil möhürlərin daha çox atəşgahlardan tapılmasına və üzərlərində od, günəş rəmzi sayılan svastika naxışlarının olmasına əsaslanaraq onları Azərbaycanın qədim tayfalarının ideologiyası ilə əlaqələndirmişdir (65). Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, pintaderlərin məqsədi haqqındakı ən düzgün mülahizə də elə budur (66).

Xarabagilandan aşkar olunmuş gil qəlib də çox maraqlıdır. Həmin qəlibdə ox ucu hazırlanmışdır. Qəlibin oxun uc hissəsinin töküldüyü yer sağlamat qalmışdır. Əridilmiş metalı kiçik kanalcıq vasitəsilə ucdan tökdükləri qəlibin formasından bəlli olur.

Azərbaycan sakinlərinin mis-daş dövründən başlayaraq e.ə. IV əsrə qədər istehal və istehlak etdikləri müxtəlif çeşid və keyfiyyətli saxsı məmulatı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilir. Burada mis-daş dövrünün I Kültəpə, Kür-Araz mədəniyyətinin yarımşar qulplu saxsı məmulatı, Boyalı qablar mədəniyyətinin xarakterik gil qabları, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin yastı çıxıntılı, ağ pasta ilə inkrustasiya olunmuş əsasən boz və qara rəngli gil qabları, ilk dəmir dövrünün zoomorf saxsı məmulatı və s. maddi-mədəniyyət nümunələri təsvir və təhlil edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 14848; 14850.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: ЭЛМ, 1982, с. 41.
3. Yenə orada, с. 42.
4. Yenə orada.
5. AF № 286.
6. AF № 539.
7. Səhra qeydi № 502
8. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
9. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq, 1992, s. 25.
10. Yenə orada, s. 25; AF № 933.
11. S.q. № 29/1108; 899
12. Qaziyev S.M. Vardanlıda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1973, VII cild, s. 149.
13. AF № 1415.
14. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc..., s. 73.
15. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 1593.
16. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc..., s. 78.
17. S.q. № 516.
18. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc..., s. 78.
19. Nərimanov I.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri: ən qədim zamanlardan ilk dəmir dövrünün əvvəllərinə qədər. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1958, s. 106.
20. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // Материальная культура Азербайджана, 1949, т. I, с. 17.
21. İsmayılov Q.S. Baba-Dərviş abidəsindən tapılan gil fiqurlar // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, 1962, c. XVIII, № 10, s. 98.
22. s.q. № 609-610.
23. İsmayılov Q.S. Baba-Dərviş abidəsindən..., s. 96.
24. Həbibullayev O.H., Əliyev V.H. Azərbaycanın eneolit dövrü boyalı qabları haqqında. // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1976, VIII cild, s. 10.
25. AF № 543.
26. Həbibullayev O.H., Əliyev V.H. Azərbaycanın eneolit dövrü..., s. 6.
27. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 14847.
28. Abibullaev O.A. Gneolit i bronza na territorii Naxičevanskoy ASSR. Baku: Glm, 1982, s. 40.
29. Həbibullayev O.H., Əliyev V.H. Azərbaycanın eneolit dövrü..., s. 9.
30. Yenə orada, s. 14.

31. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, s. 46.
32. Əliyev V.H. Azərbaycanca boyalı qablar mədəniyyətinin öyrənilməsinə dair // Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti, 1965, VI cild, s. 62.
33. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı..., s. 47.
34. Yenə orada, s. 49.
35. Əliyev V.H. Azərbaycanca boyalı qablar..., s. 63.
36. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков на группе сосудов эпохи поздней бронзы Азербайджана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР (Серия истории, философии и права), 1977, № 2, с. 84-93.
37. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.I., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti..., s. 24.
38. AF № 2649.
39. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 1603.
40. S.q. № 1/1960.
41. Ионе Г.И. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура // Материальная Культура Азербайджана, 1953, т. III, с. 36-60.
42. Yenə orada, s. 60.
43. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Элм, 1959, с. 29.
44. S.q. № 276.
45. S.q. № 144; 146-147; 151.
46. S.q. № 3326.
47. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 13740; 13784.
48. AF № 300.
49. S.q. № 274.
50. S.q. № 9-11/1960.
51. S.q. № 263.
52. Ваидов Р.М., Джафаров Г.Ф. Ассирийские глазурованные сосуды из древних памятников Азербайджана // Известия АН Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права), 1982, № 1, с. 32.
53. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 1526.
54. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 3111.
55. Гусейнова М., Ахундов Т. На колесницах в поисках бессмертия // Азербайжан-Irs, 1999, winter-spring, s. 56.
56. Гусейнова М.А. Об интерпретации рисунков..., с. 93.
57. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре..., с. 20; Nərimanov İ.H. Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri..., s. 107.
58. Рзаев Н.И. Зооморфные сосуды - особый вид художественной керамики Кавказской Албании // Известия АН Азербайджанской ССР, серия общественных наук, 1961, № 7, с. 94.
59. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 1647.
60. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 13506; 13688.

61. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya fondu: inv. № 3105.
62. Əliyev V.H. Babadərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, 1976, VIII cild, s. 104-130.
63. Qazıyev S.M. Qazax və Ağstafa rayonlarındakı arxeoloji və tarixi abidələr haqqında (1957-ci il) // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti, 1962, IV cild, s. 158.
64. Yenə orada, s. 158.
65. Əliyev V.H. Babadərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü..., s. 121.
66. Aslanov Q.M., İsmayılov Q.S. Alazan vadisində son tunc və ilk dəmir dövrünə aid yaşayış yeri // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1973, № 3, s. 90.

Фариз Халилли

**Классификация археологических материалов Национального
Музея Истории Азербайджана (статья III - керамические изделия)**

Резюме

В Национальном Музее Истории Азербайджана хранятся разнообразные по своей форме и качеству керамические изделия, которые производили и были в быту у жителей Азербайджана, начиная с медно-каменного периода до IВВ века до н.э.

В статье описываются и исследуются образцы материальной культуры медно-каменного века (Кюльтепе I), керамические изделия с полушаровидной ручкой (Кура-Аракская культура), характерные изделия для культуры расписной керамики, глиняные изделия серого и черного цвета с плоским выступом и инкрустированные белой пастой, присущие Ходжалы-Гедабекской культуре, зооморфные керамические изделия (период раннего железа) и т.д.

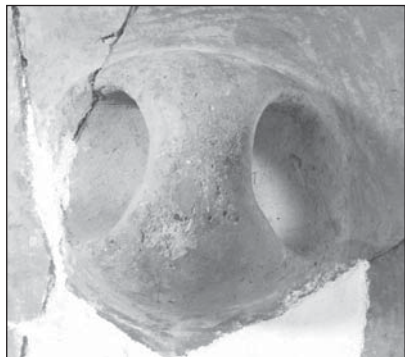
Fariz Khalilli

**Classification of archaeological materials of the National Museum of History of
Azerbaijan (3rd article - ceramic materials)**

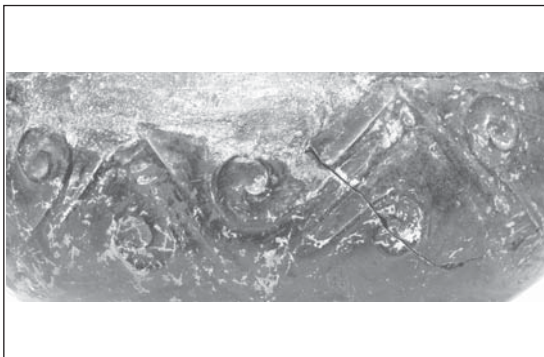
Summary

In the National Museum of History of Azerbaijan there are stored on display ceramic products in various forms and qualities, produced by the native residents of Azerbaijan, from the middle of the copper-stone period and up to the IV century BC.

The article describes and studies artifacts of the Copper-Stone Age culture (Kultepe I), hand-made ceramic products with hemispheric handles (Kura-Arax culture), typical examples of painted ceramics, gray and black clay products of inlaid white paste in the bottom with the flat projection, zoomorphic ceramic pottery (early Iron-Age) and etc.

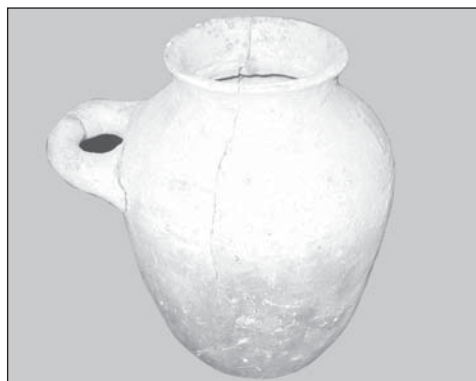
*Kür-Araz mədəniyyətinə xas
yarımşar qulp. İlk tunc dövrü*

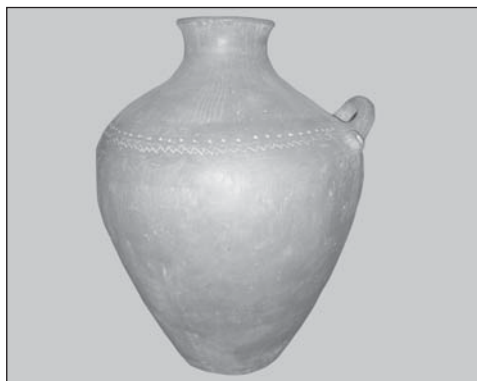
*“Bir ovçu iki keçi öldürmüşdür” təsviri.
Babadərviş. İlk tunc dövrü*

*Xələf mədəniyyətinin Azərbaycanda izi -
boyalı gil qab. I Kültəpə. Mıs-daş dövrü*

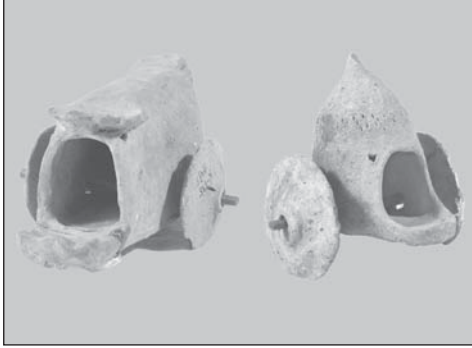
*Kiçik nehrə. Vardanlı.
Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Nehrə. Mingəçevir.
Son tunc ilk dəmir dövrü*

*Ayaqqabıformalı saxsı qab.
Mingəçevir. Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Alaçıqformalı saxsı araba modelləri.
Mingəçevir. Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Pasta ilə inkrustasiya olunmuş saxsı qab.
Xanlar. Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Dirilik ağacı təsvir olunmuş saxsı qab.
Qaratəpə. E.ə. VII-VI əsrlər.*

*Alabaxtaformalı saxsı qab. Mingəçevir.
Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Zoomorf saxsı qab. Molla-Məhərrəmli.
Son tunc ilk dəmir dövrü.*

*Pintader – saxsı möhür. Sarıtepə.
İlk dəmir dövrü.*

Gülzadə Abdulova

**Azərbaycan zərgərlik sənətində istifadə
olunan əmək alətləri**
(Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)

Ənənəvi metalışləmə sənətinin mühüm bir sahəsi də zərgərlikdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan özünün təbii sərvətləri və faydalı qazıntıları ilə hələ qədim zamanlardan zəngin bir ölkə kimi şöhrətlənmişdir. Belə zəngin sərvətlərdən biri də metal olmuş və Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar bu ölkənin qədim metallurgiya ocaqlarından biri olduğunu söyləməyə imkan vermişdir (1, 78-79; 2).

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində antik və orta əsr abidələrindən tapılan çoxsaylı və rəngarəng çeşidli qızıl və gümüş məmulatları – sırğa, üzük, kəmər, ümumiyyətlə, əksər qadın bəzəkləri (3) burada zərgərlik sənətinin texniki cəhətcə geniş inkişaf etdiyindən soraq verir.

Azərbaycanda, geniş intişar tapmış zərgərlik sənəti əsasən – qızıl və gümüşdən zinət məmulatları istehsalı istiqamətində ixtisaslaşmışdı. Bu istiqamətlərin formalaşmasında da yerli xammal mühüm rol oynamışdır. Hələ VII əsrdə yaşamış Alban tarixçisi M.Kalankatuklu Qafqaz Albaniyasının təbii zənginliklərini və faydalı qazıntılarını qısaca olaraq təsvir edərkən, burada müxtəlif növ metalların istehsalından da bəhs etmişdir: “Bu gözəl ölkədən axan Kür çayında xeyli miqdarda müxtəlif balıqlar vardır... Dağlarda qızıl, gümüş, mis və sarı boyaq istehsal olunur” (4, 5-6).

X əsr coğrafiyaşünası Əbu-Dülf Azərbaycan dağlarında qızıl, gümüş, qurğuşun və b. metal mədənlərinin olduğunu qeyd etmiş, hətta burada “kumis”, “suxriki”, “saxandı” adlanan üç növ qızıl istehsal olunduğunu, onların keyfiyyət fərqlərini göstərmişdir (5, 77).

Ərəb coğrafiyaşünas səyyahı İbn Havqəl Azərbaycan hökmdarlarının qızıl və gümüşdən düzəldilmiş qablardan istifadə etdikləri haqda məlumat verir (6, 113).

Məlumdur ki, şəhərlər sənətkarlığın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bir sıra sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq zərgərlik sənəti, şəhər

sənətkarlığı sahəsinə aid idi. Bu səbəbdən Azərbaycanda zərgərlik sənəti məhz Bakı, Şuşa, Şəki, Gəncə, Səlyan kimi şəhərlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir sənət sahəsi ilə məşğul olan sənətkar-usta müxtəlif əmək alətlərindən və dükandan istifadə edirdi. Zərgərlik sənəti sahəsində istifadə edilən əmək alətləri rəngarəng çeşidli olmaqla müxtəlif texnoloji proseslərdə istifadə edilirdi. Zərgər dükanlarında bir qayda olaraq, həm istehsal-texniki proseslər, həm də satışa hazır məmulatların reallaşması əməliyyatı yerinə yetirildiyindən, onlar şəhərin müştəri cəlbı gur olan mərkəzi hissələrində yerləşirdi. Belə bir cəhət Azərbaycanın orta əsrlər dövrü sənətkarlığı üçün də xas olmuşdur. M.X.Heydərov orta əsr tarixi mənbələrinə istinad edərək yazır ki, əgər istehsal prosesi xüsusi təyinatlı böyük binaların olmasını tələb etməirdisə, onda istehsal və hazır məhsulun satışı bazarlarda yerləşən dükan-emalatxanalarda həyata keçirilirdi. Bu hal xüsusilə papaqçı, dərzi və zərgər sənətinə aid idi (7, 58).

Azərbaycan zərgərlik sənəti əsasən üç istiqamətdə- qəlibkarlıq (çaxma-qəlib), şəbəkəçilik (torlamaçılıq) və cəvahirsazlıq (ləl-cəvahirat) sahəsində inkişaf etmişdi. Etnoqrafik materiallardan anlaşıldığı kimi, Azərbaycanda bədii metalın işlənməsi üzrə sənətkarlar arasında ixtisaslaşma getmişdir. Belə ki, zərgərlər arasında bir qrup ustalar ancaq qızıl zinət şeylərinin istehsalı ilə məşğul olmuş, cəvahirsazlıq və gümüşbəndlik isə digər millətlərdən olan ustaların əlində cəmlənmişdi. Bu cəhət bütün zərgərlik mərkəzlərində müşahidə olunmaqla hər bir bölgədə məhəlli xüsusiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, Qarabağ bölgəsində yerli zərgərlər əsasən qəlibkarlıq üsulu ilə qızıl məmulatı istehsalı, ermənilər isə gümüşbəndliklə məşğul olurdu. Bu cəhət əsas zərgərlik mərkəzlərindən olan Bakıda azərbaycanlı və ləzgi sənətkarlar arasında müşahidə olunurdu. Belə ki, azərbaycanlı zərgərlər əsasən cəvahirsazlıq və şəbəkəçiliklə, ləzgilər isə gümüşbəndliklə məşğul olurdu.

Masa üzərində işləyən cəvahirsazlardan fərqli olaraq qəlibkarlıq (çaxma) üsulu ilə işləyən zərgərlər bütün istehsal prosesini döşəmə üzərində həyata keçirirdilər. Maraqlıdır ki, bu üç sahənin hər biri nəinki istehsal etdikləri məhsula görə, həmçinin əmək alətləri, istehsal texnologiyasına görə də bir birindən köklü surətdə fərqlənir, biri-digərinin işini görə bilmirdi.

Zərgər dükanını xüsusi sarı gildən hazırlanmış kürəsiz və dəri körüksüz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Körük bütöv soyulmuş və aşılانmış keçı, bəzi hallarda qoyun dərisindən düzəldilirdi. Dərinin boyun hissəsi kü-

rənin aşağı hissəsində yerləşən saxsı lüləyə birləşdirilirdi. Dərinin arxa hissəsinə ağız-ağıza taxta parçaları bəndlənir və həmin taxtaların üzərində barmaq keçirmək üçün xüsusi yer düzəldilirdi. Barmaqların hərəkəti ilə körüyün ağzı (buna “ağızlıq” deyilirdi) açılıb yumulur, bu minvalla dəriyə dolan hava saxsı lülə vasitəsilə kürəyə ötürülür və burada yanma prosesini sürətləndirirdi. Adətən yaxşı yoğrulub hazırlanan kürə və ehtiyatla işlədilmiş körük 12-15 il ustanı təmin edirdi. Təəssüf ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda bu eksponatlar mövcud deyildir, onların tapılıb fonda daxil edilməsi etnoqrafik araşdırmalar üçün faydalı ola bilər. Fondada yalnız körüyün bir hissəsi olan boru mühafizə edilir. Borunun biri misdən (8)(şək.1), digəri isə dəmirdən(9) (şək.2) hazırlanmışdır. Boru və ya boriyə get-gedə daralaraq ucu əyilmişdir. Belə forma sayəsində borudan alovun sürətli axını təmin edilirdi.

Əridilmiş metal (qızıl, gümüş, qurğuşun və s.) kütləsi rəcə adlanan alətin içərisinə tökülürdü. Alət dəmirdəndir. İçərisi novça formalıdır. Eyni materialdan dəstəyi vardır (10; 11) (şək.3).

Etnoqrafiya fondunda çaxma üsulu ilə zinət istehsal etmək üçün istifadə edilən “vals” (qızılyayan) adlı xüsusi dəzgah da mühafizə olunur (12) (şək.4). Dəzgah taxta üzərinə bərkidilmişdir. Zərgər dükənində xüsusi minzin üstünə yerləşdirilən bu dəzgahın iki dəstəyi vardır. Üst hissədə dəzgahın ağzını açıb- bağlamaq üçün burağacı vardır. Qızıl kürədə əridilib qəlibə tökülür, sonra metal valisin ağzına qoyulur, burağacla bərkidildikdən sonra dəstək irəli- geri fırladılaraq hərəkətə gətirilirdi. Nəzərdə tutulmuş qələbin eninə müvafiq ölçü əldə edilənə qədər əməliyyat davam etdirilirdi. (5 dəfədən bir qızıl yenidən qızdırılırdı). Bu dəzgah sayəsində 20 qr qızılı 1 m 20 sm uzunluqda uzatmaq mümkün idi. Sonra onu istehsal ediləcək zinət məmulatının təyinatına uyğun olaraq müvafiq şəkildə doğrayırdılar. Beləliklə, lazımi ölçüdə doğranmış (ülgülənmiş) təbəqə əldə edilirdi. Bu dəzgah usta əməyini xeyli asanlaşdıraraq, əmək məhsuldarlığının artmasına imkan yaradırdı.

Əl məngənəsi zərgər emalatxanasında işlədilən gərəkli alətlərdən biridir. Bu alət vasitəsilə burma, yonma, kəsmə əməliyyatları yerinə yetirilirdi. Məngənənin uzunluğu 15 sm, ağzının tutacaq hissəsi 3,5 sm-dir. Sıxıb bərkitmək üçün sıxaca malikdir (13) (şək.5).

İstehsal prosesinin tələbindən asılı olaraq usta zərgər kötük və zindana tet-tez müraciət edirdi. Zərgər kötüyü dəmir ağacından hazırlanmışdır (14) (şək.6), hündürlüyü 12sm, diametri 5sm-dir. Kəsmə əməliyyatı aparılması

kötüyün üzərində izlər buraxmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, XIX-XX əsr Azərbaycan zərgərliyində qəlibkarlıq geniş yayılmış bəzək üsullarından biri olub, qabarıq naxışlı, ornamental formalı məmulatların hazırlanmasında başlıca yer tutmuşdur (15,340). Qəlibkarlıq zinətləri bəzən kiçik çiçəklərə, qönçələrə və onların şaxəciklərini xatırladan çox rəvan və qəşəng görünən bütöv heykəlciklərə bənzəyir. Burada naxış ünsürləri özünəməxsus incə qabarıqlığa və əlvan şuxluğa malikdir (16, 8).

Zərgərlik sənətində qəlibkarlıq üsulunun meydana gəlməsi, texnoloji baxımdan mütləq hal olmaqla, bu sənətdə sanki inqilab yaratmışdır. R.Əfəndiyevin fikrincə, əmək məhsuldarlığının artmasına imkan verən bu üsulun tətbiqi nəticəsində zərgər böyük diqqət və məharət tələb edən mü-rəkkəb əməliyyatları nisbətən qısa vaxt ərzində yerinə yetirməklə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edirdi (17, 32).

Məhz bu xüsusiyyət qəlibkarlıq məhsulları istehsalının geniş səviyyə almasına zəmin yaratmışdı. Digər tərəfdən bu üsulla zinət istehsalının şə-bəkəçilik məmulatlarına nisbətən ucuz başa gəlməsi də zərgərlik sənətinin qəlibkarlıq sahəsinin geniş yayılmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Etnoqraf H.A.Quliyev qəlibkarlıq üsulunun üstün cəhətlərindən bəhs edərək yazırdı ki: “Basma üsulu ilə bəzək şeyi hazırlamaq zərgərliyin başqa növlərinə nisbətən tez başa gəlirdi və nisbətən çox məmulat hazırlamaq olurdu”. (18, 103).

Milli zərgərlik sənətində qəlibkarlıq (çaxma) məmulat istehsalı üstün yer tutduğundan, yerli qəlib ustaları müxtəlif naxış və bəzək dekoruna malik qəlib hazırlamaqda böyük səriştəyə malik idilər. Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan 205 saxlama vahidi qəlib Azərbaycan zərgərliyində forma etibarilə çökək və yastı qəliblərin geniş yayıldığını göstərir. Bu qəliblər sənət dili ilə silsilə avizi(19) (şək.7), döş ayparası (20) (şək.8), qol sərməhtəri (21) (şək.9), arpa hil(22) (şək.10) və s. adlanır. Çaxma qəlib hazırlamaq üçün mis, bürünc və qalaydan ibarət tərkibi birlikdə əridib sarı torpaqdan düzəldilmiş qəliblərə tökülür, soyuduqdan sonra qələm və ya biz vasitəsilə ortasında müəyyən naxış dekorunun forması oyulub açılırdı. Adətən çökək qəliblərdə zinətin qabarıq üzünün bir hissəsi hazırlanır, yastı qəliblərdə isə zinət ülgüsü tam halda döyülüb çıxarıldı. Zinət ülgüsü üzərində müvafiq naxış elementinin həkk olunması üçün usta əvvəlcə doğranmış ülgünü müvafiq qəlibdə yerləşdirir, sonra həmin ülgünün üstünə xüsusi qurğuşun çubuq qoyaraq çəkiclə üstədən zərbə vurur, qurğuşun ülgünü sıxa-

raq qəlibin formasını ülgüyə həkk edirdi. Qeyd edək ki, hər 3–4 zərbədən sonra qurğuşun çubuq əzilərək yararsız hala düşürdü. Zərgər həmin hissəni kəsib kənara qoyur, qurğuşun çubuğun işlənməmiş hissəsi ilə əməliyyatı davam etdirirdi. Daha sonra zinət ülgüsü qəlibdən çıxarılır, artıq hissələri zərgər qayçısı ilə kəsilib götürülür, zinət ülgüsü polad qələmlə yenidən işlənir, onun nəqşləri daha da aydınlaşdırılırdı. Bütün bu incə əməliyyatlardan sonra zinət ülgüsünün “arayışlanması” başlanırdı. Bu mərhələdə çaxma məmulatının artıq hissələri kəsilib götürüldükdən sonra onun kənarları narın dişli yeyə vasitəsilə hamarlanırdı.

Yastı və çökək formalı çaxma qəliblərlə yanaşı, zərgərlikdə “xişdək” adlanan basma qəlib növü də işlənirdi. Xişdək poladdan düzəldilməklə, üzərində dairəvi formada naxışsız oyuqlar yerləşdirilirdi. Bu oyuqların diametri müxtəlif ölçülü olub get-gedə kiçilirdi. Bu qəlibin vasitəsilə mirvari boyunbağı dənələri, piyalə və yaxud şarlı sırğa və s. düzəldilirdi. Bu qəlib forması da fond inventarları sırasında olmadığından onun əldə olunmasına ehtiyac vardır. Sənət dili ilə “sümbə”(23) (şək.11) adlandırılan alətlə xişdək qəlibində mirvari boyunbağı, şarlı, piyaləzəng sırğa və s. zərgərlik məmulatları istehsal olunurdu. Bu növ məmulatları hazırlamaq üçün qızıl külçə qızılyayan maşında (valsda) çəkilir, sonra ortası oyuk olan sümbə ilə doğranırdı. Bunun üçün qızıl təbəqə qurğuşun lövhənin üzərinə qoyulur, sümbə isə öz növbəsində qızılın üzərinə qoyulur və çəkiclə sümbəyə zərbə vurulur, zərbə nəticəsində sümbə qızılı dairəvi formada kəsirdi. Sonra həmin ülgülər “xişdək” adlı qəlibin əvvəlcə ən iri oyuğu üzərinə qoyulurdu. Ucu bütöv sümbə onun üzərinə qoyulub aramla döyöclənirdi. Lövhə bu minvalla böyükdən kiçiyə bütün oyuqlarda döyülür, hər oyuda döyülmədən sonra azacıq yığılır və nəhayət yarımşar forma alırdı, sonra onlar ağıza qoyularaq lehimlənirdi.

Qəlibləmə, çeşninin dəqiqləşdirilməsi və arayışlama əməliyyatları gedişində nəzərdə tutulmuş zinət məmulatının bütün hissələri hazırlanandan sonra hazır hissələri bir-birinə bəndləmək üçün çeşnilərin üzərində qulp düzəldirdilər. Bu əməliyyat bir qayda olaraq, komplekt şəkilli zinət məmulatlarının hazırlanması zamanı həyata keçirilirdi. Bunun üçün zinət hissələrinin bəzilərini bir-birinə lehimləməmişdən əvvəl dəşik açılır, lehimlədikdən sonra xüsusi biz (24) (şək.12) vasitəsilə dəşik yenidən işlənirdi, bəzilərinin isə yuxarı hissəsinə qulp lehimlənirdi. Qulp üçün istifadə olunan qızıl “həddə” adlı alət vasitəsilə hazırlanırdı (25) (şək.13). Həddənin köməyi ilə qızıldan nazik tellər çəkilir və bu tellər xırda hissələrə doğranaraq lehimlə

zinət ülgüsünə bənd edilirdi. Bundan başqa öz mənşəyinə görə qəlibkarlıqdan sonra yaranmış şəbəkəçilik üsulunda həddə əsas istehsal ləvazimatıdır. Şəbəkəçilik üsulunda ilk mərhələ rəcəyə tökülmüş qızıl külçələrinin qızdırılaraq həddənin dəşiklərindən keçirilməsi hesab olunurdu. Həddənin üzərindəki dəşiklər müxtəlif diametrli olduğundan alınan məftillərin də diametri müxtəlif olurdu. Bu qayda ilə forma və ölçüsü müxtəlif olan çoxlu miqdarda məftil əldə edilirdi. Sonra zərgər onları ölçülərinin eyniliyinə görə qruplaşdırır, yenidən qızdırır və üzərində hörmə, burma, cızma üsulu ilə müxtəlif naxış çeşniləri salırdı.

Hər hansı bir ərintinin (külçə, kütlə, çilik və s.) tərkibində xalis qızıl və gümüşün miqdarını müəyyən etmək üçün “əyar sistemi” adlanan xüsusi ölçü vahidi tətbiq edilirdi. Qiymətli metalların əyarını, bir qayda olaraq məhək daşı və məhək yağı vasitəsilə müəyyən edirdilər. Əyarı müəyyən etmək sikkə formasında olan qızıl və ya gümüş üçün lüzumsuz olsa da (çünki sikkə formasında olan metalın əyarını zərgər əvvəlcədən əzbər bilirdi), kütlə halında olan çilik qızılın əyarını mütləq müəyyən etmək lazım gəlirdi. Bunun üçün zərgərin əli altında məhək daşı və ayrı-ayrı qablarda hər bir əyara uyğun məhək yağı olurdu. Məhək daşı çaylaqlardan əldə olunurdu. Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan məhək daşları kiçik ölçülü, qara çaylaq daşdır (26) (şək.14). Əyarı təyin olunacaq qızıl məhək daşına sürülərək daşın üzərində ağ zolaq əmələ gətirilirdi. Sonra növbə ilə həmin zolağa köndələn vəziyyətdə əyarlardan birinin məhək yağı çəkilirdi. Əgər zolaq tündləşirdisə demək qızıl aşağı əyara malik idi. Növbəti dəfə aşağı əyara malik məhək yağı çəkilirdi. Əgər yoxlanılan qızıl yüksək əyara malik olurdusa məlum qızıl zolağı açıq rəng alırdı. Beləliklə məhək daşı üzərindəki məlum qızıl zolağı ilə məhək yağı zolağı eyni rəng alana qədər yoxlayıb qızılın əyarını təyin edirdilər

Bundan başqa, zərgər emalatxanalarında metaldan hazırlanmış başqa alətlər də mövcud idi. Bu alətlər adətən sifarişlə yerli dəmirçilər tərəfindən hazırlanırdı. Onların içərisində kiçik ölçülü zərgər zidanı (27) (şək.15) və çəkici (28) (şək.16), zərrədin (29) (şək.17), yeyə (30) (şək.18), zərgər tərəzisi və çəki daşları (31) (şək.19) və s. əsas yer tuturdu.

Azərbaycan zərgərliyində sal toqqa (qələmi) , şiri-xurşid, papaq qabağı , qoza düymə, qoza yaxalıq, ətəklilik, hil (arpa), yarpaq boyunbağılar və s. kimi zinət məmulatları qəlibkarlıq üsulu ilə hazırlanmışdır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınları təsək-qabağı ilə alınlarını, xirtdəkliliklə isə boyunlarını bəzəyirdilər. Al qırmızı,

yaşıl, abı, qara, yaxud bənövşəyi rəngdə məxmər təsəqqabağına tikilən qızıl qələbkarlıq motivləri qamətli gəlinlərin alnında kontrast dekorativ rəng imtizasında nəzərə çarpırdı (32, 11).

Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan zərgər alətləri zərgərlik sənətinin tədqiqində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Fondada olan materialların hərtərəfli elmi araşdırılması, yeni materialların toplanaraq muzeyə daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до первого тысячелетия до н.э.// Курс лекций, Л.: 1949.
2. Иессен А.А., Деген-Ковалевский Б.Е. Из истории древней металлургии Кавказа. М-Л., 1935.
3. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
4. Каганкатваци М. История Агван / пер. К.Патканова, СПб., 1861
5. Əbu Düləfin ikinci risaləsi (məktubu).// Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı:, 1974.
6. İbn Hövqəl “Yollar və məmləkətlər kitabı”. Azərbaycan, Arran və Ərməniyyə.// Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı:, Elm, 1974.
7. Гейдаров М.Х. Социально- экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVIII вв. Баку, 1987.
8. EF № 4826
9. EF № 4827
10. EF № 4824
11. EF № 4825
12. EF № 4809
13. EF № 4848
14. EF № 6822
15. Гулишамбаров С. И. Кустарные изделия из железа, меди серебра. // Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис: 1890
16. Əsədova S. D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti. Bakı, 1978.
17. Əfəndiyev R. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı (metal məmulatı və zərgərlik). Bakı, 1964.
18. Quliyev H. A., Tağızadə N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968.
19. EF № 4851-4856
20. EF № 4857-4874
21. EF № 4875-4876
22. EF № 4879-4888

- 23. EF № 9081
- 24. EF № 9076
- 25. EF № 4831
- 26. EF № 2946
- 27. EF № 4808
- 28. EF № 6823
- 29. EF № 9240
- 30. EF № 4839
- 31. EF № 4844
- 32. Əsədova S. Göst. əsəri.

Гюльзаде Абдулова

**Инструменты, использовавшиеся в Азербайджане в ювелирном искусстве
(по материалам коллекции Этнографического фонда)**

Резюме

Статья написана на основе материалов фонда этнографии Национального Музея Истории Азербайджана НАНА. Автор дает этнографический комментарий к ряду инструментов, использовавшихся в ювелирном искусстве, освещает их роль в производственном процессе. В статье также имеются ссылки на письменные источники и научную литературу, относящиеся к ювелирному делу в Азербайджане.

Gulzade Akhundova

**The tools which are used in the Azerbaijan jeweller's art
(on the basis of the materials of the Ethnography fund)**

Summary

The article has been written according to the materials of "Ethnography fund" of the The National Azerbaijan History Museum of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The author gave the explanation of the tools which are used in the jeweller's art and elucidated their roles in the production process. In the article is also appealed to the written sources and scientific literature about the jeweller's art of Azerbaijan.

Şəkillər

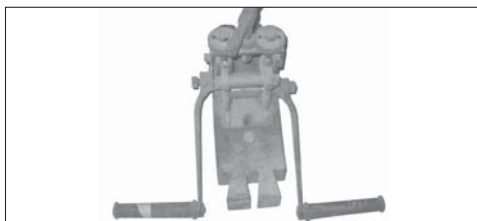
1.Ef №4826

2. EF №4827

3. EF № 4825

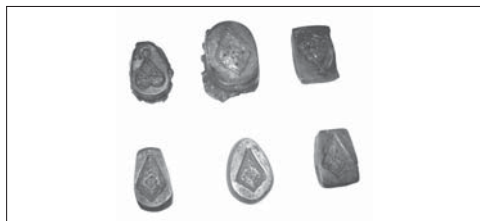
4. EF № 4809

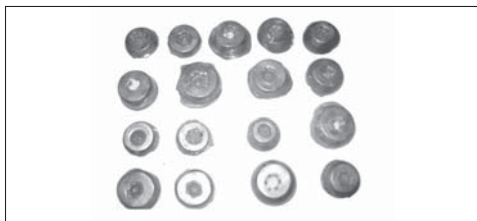
5.EF № 4848

6.EF № 6822

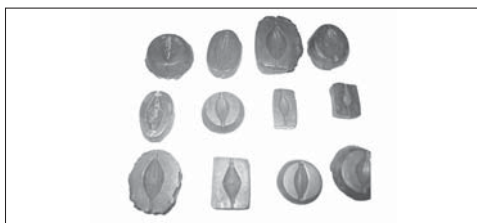
7. EF №4851-4856

8. EF №4857-4874

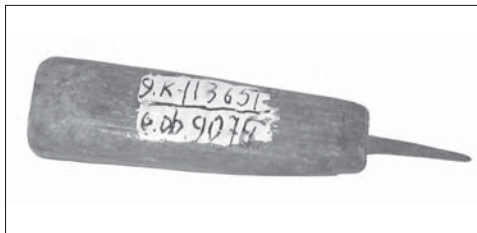
9. EF №4875-4876

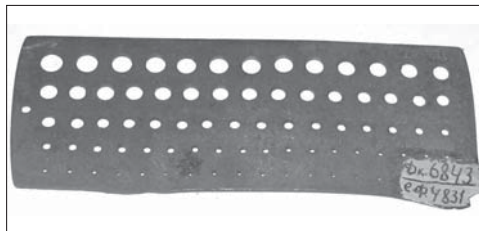
10. EF №4877-4888

11. EF № 9081

12. EF № 9076

13. EF № 4831

14. EF № 2946

15. EF № 4808

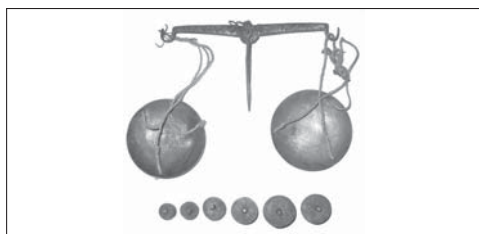
16. EF № 6823

17. EF № 9240

18. EF №. 4839

19. EF № 2573

Əsəd Əliyev

**XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların
bayram, mərasim yeməkləri, içkiləri və məişət
qabları haqqında**

*(Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik
materialları əsasında)*

Azərbaycanda olduğu kimi (1, 60), XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin qeyd etdikləri bayramlar müxtəlif mənə və məzmun kəsb edərək üç qrupa bölünmüşdür: dini (Orucluq, Qurban), mövsümi-milli (Xıdır Əlləz, Novruz) və məhsul (əkin, biçin) bayramları. Bu bayramların hər biri özünəməxsus çeşidli yeməkləri ilə səciyyələnirdi.

Ədəbiyyat materiallarından (2, 117) və yaşlı adamların söhbətindən məlum olur ki, oruc tutanlar yalnız üç dəfə yemək yeyə bilərdi. Məsələn, 1-ci şər qarışandan sonra-” iftar açma”; 2-ci gecəyarısı-” yastılıq”; 3-cü isə səhərə yaxın- “obaşdanlıq” yeməyi adlanardı.

Orucluqda firni, tərək, bal halvası, nazik, yuxa, şor qoğalı, bəyimçörəyi, paxlava, südlü sıyıq və s. kimi yeməklər hazırlanırdı (3, 70). Qurban bayramında əsasən ət xörəkləri bişirilərdi. Qeyd edildiyi üç gün ərzində süfrənin əsas bəzəyi bozbaş (küftə), ət bozartması və ya kartoflu, sulu ət yeməyi olurdu. Xıdır Əlləz (Xıdır İlyas) bayram süfrəsi qovudsuz ötüşməzdi. Novruz bayramında isə süfrə daha ləziz yeməklərlə: ərşitəli aş, soyutmal quzu əti, çoban pörtdəməsi, yarpaq və ya kələm dolması, səməni halvası və s. ilə bəzədilərdi. Qatlama, şəkərbura, paxlava, şirin çörək, sucuq, qoz-fındıq ləpəsi, mer-meyvə və s. zənginliyi süfrəni yaraşığa mindirərdi.

Azərbaycanda olduğu kimi (4, 114; 1, 65), Gürcüstan azərbaycanlıları arasında da xalq mərasimlərinin özünəməxsus yeməkləri vardı. Məsələn, yas mərasimində ehsan yeməyi əsasən kərə yağıyla hazırlanmış umac halvasından, mal və ya toğlu ətinin bozartmasından ibarət olardı. İstər böyük, istərsə də kiçik (sünnət) toy mərasimində isə isti yeməklərdən-aş, bozart-

ma, kələm-yarpaq dolması, toğlu kababı, cücə kababı, balıq kababı, soyuq yeməklərdən isə cücə və balıq soyutması, rəngarəng salatlar və s. verilərdi. Dövrümüzdə toy süfrəsini müxtəlif çeşidli isti və soyuq yeməklərlə birgə, şərbətlər, cürbəcür içkilər, meyvə-tərəvəz, turşular, qoz-fındıq ləpəsi, şirniyyat məmulatları, xatsapuri və s.bəzəyir. Alkaqollu içkilərə isə o qədər də meyl göstərilmir (5, 16).

Bölgələrimizdə ailə-məişət şənlikləri-uşağın doğulması, diş çıxartması, ilk addım atması, qonaq və dost gəlişi və s. də ruh yüksəkliyi ilə qeyd edilərdi. Və bu şənliklərin hər birinin özünəməxsus yeməkləri var idi. Məsələn, ilk övladı dünyaya gələn ailə evdə şənlik məclisi təşkil edib, qohum-qonşudan çağırır, quzudan, erkəkdən kəsərək ləziz ət xörəkləri bişirərdi. Məclisə toplaşanlar yeyib-içər və dünyaya təzəcə gələn körpənin şəninə nəğmələr söyləyərdilər. Fikrimizin təsdiqi kimi, aşağıdakı şeir parçası maraqlıdır:

*Günün ağ olsun, doğan Gün
Vaxtım gül açıb, gül açıb.
Bardaş qurub oturduğum
Taxtım gül açıb, gül açıb.*

*Dadlanıbdı sözüm-gapım,
Uzanıbdı ömür sapım.
Gül nəfəsin dəyən qapım
Baxdım, gül açıb, gül açıb (6,9).*

Digər xalqlarda olduğu kimi, tədqiqata cəlb etdiyimiz bölgələrin (Borçalı, Qarayazı, Bolus, Başkeçid, Ağbulaq, Qaraçöp, Muxran çökəyi və s.) əhalisi payızın ilk aylarından qış üçün ehtiyat ərzaq məhsulları tədarükünün qayğısına qalırdılar. Hər şeydən əvvəl, əhali un ehtiyatı məsələsində diqqətli olmağa çalışdı. Çünki, qış aylarında çaylar və arxlar donduğundan su dəyirmanını işlətmək mümkün olmurdu. Əl dəyirmanında (kirkirədə) isə istənilən miqdarda dən üyütmək üçün uzun vaxt lazım gəlirdi.

Qış üçün ət və süd məhsulları-qovurma, pendir (motal və cılgı), yağ, qurut və s. də ehtiyat kimi tədarük edilən nemətlərdən idi. Ehtiyat ərzaq məhsulu kimi bostan-tərəvəz bitkilərindən də geniş istifadə edilərdi. Pomidor, xiyar, kələm, bibər, sarımsaq, badımcan və s.-dən turşu qoyulurdu. Turşunu süfrəyə əsasən ətli xörəklərin yanında verirdilər. Kartof, soğan,

qırmızı-iri lobyə (şəşəmədi), xırda lobyə və noxud da ərzaq ehtiyatı sırasına daxil idi.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə əhalinin qış süfrəsini ərək, gilə, gilənar, üzüm, qoz, zoğal, şaftalı, çiyələk, gavalı, tut, badımcın, qarpız mürəbbəsi də bəzəmişdir. Dağlıq bölgədə, xüsusən də Başkeçid və Ağbulağın kəndlərində, eləcə də Bolusun meşə zolağı boyunca yerləşən oba-oymaqlarında cır armud və almadan da mürəbbə hazırlamışlar. Adı çəkilən bölgələrin əksər kəndlərində cır alma və armuddan həm də turşu qoyardılar.

Əhali arasında qışa tədarük kimi, meyvəni həm təzə, həm də qurudub saxlamaq da geniş yayılmışdır. Təzə halda istifadə ediləcək meyvələr (alma, armud, heyvə, nar, xurma-karalyok) sinilərə, ya da hamar və enli taxta üzərinə düzülərək evin çardağında saxlanılırdı. Üzümlü saxlamaq üçün isə, qurd-quş yeməsin deyərək, ona torba geydirərək tənəyin üstündə qoyurdular. Payızın son ayında dərir və saplağından qalın çubuqlara bağlayaraq, talvar dirəklərindən və ya çardaqdan asırdılar.

Tədqiq etdiyimiz bölgələrin əhalisinin yemək öynəsi ümumqafqaz xalqlarında olduğu kimi idi. Onlar da gündə üç dəfə: səhər-naştoyluq, günorta-nahar və axşam-şam yeməyi yeyirdilər. Yaşlı adamların dediyinə görə, kənd camaatı səhər tezdən durub mal-qarasını yemlədikdən, eləcə də həyat-bacanı sahmana saldıqdan sonra təxminən saat 8-9 radələrində səhər yeməyinə oturdular. Səhər yeməyi çörək, pendir, qaymaq, şor, süd və şirin çaydan ibarət olurdu. Qoca və kiçik yaşlı uşaqlar üçün südlü yeməklər də bişirilərdi (7).Günorta-nahar yeməyi saat 1-2 arasında, “günün günortaya çıxan vaxtı” idi. Nahar süfrəsini çörək, quru və sulu yemək, eləcə də ağartı məhsulları-pendir və qatıq doğramacı bəzəyirdi.Axşam-şam yeməyini payız və qış aylarında təxminən axşam 7-8, yaz və yay aylarında isə təxminən axşam saat 8-9 radələrində yeyərdilər. Payız aylarının yeməyi ətli, qışınkı ətli və unlu, yazınkı isə əsasən bitki mənşəli yeməklər olardı. Yayda ən çox istifadə edilən ağartı məhsulları, bostan-tərəvəz bitkiləri və nisbətən də ətli yeməklər idi.

Əhalinin yemək öynəsində fərqlər də yox deyildir. Belə ki, mövsümdən asılı olmayaraq, kasıb və ortabab kəndlilərə nisbətən, varlı ailələrin süfrəsində ətli yeməklər həmişə bolluq təşkil etmişdir. Necə deyərlər, “varlığa darlıq” olmamışdır.

Digər türkdilli xalqlar kimi, Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri arasında yemək süfrəsi arxasında əyləşərkən böyük-kiçik məsələsinə xüsusi diqqət yetirilərdi. Süfrənin baş tərəfində, el ağzı ilə desək, dörün başında qo-

calar əyləşirdi. Sonrakı yerlərdə yaş fərfinə uyğun olaraq ailənin digər üzvləri otururdu. Qaydaya görə, əlini yumamış heç kim süfrə arxasına keçməzdi. Yuyulmamış əllə çörək kəsmək, müqəddəs nemətin dəyərini, qədir-qiyətini bilməmək və ona toxunmaq kimi başa düşülərdi. Xalqın dilində dolaşan “Çörək Qurandan irəlidir” ifadəsi çox güman ki, bu düşüncənin deyimidir. Digər tərəfdən, bu, ailələrdə təmizliyə-gigiyenik qaydalara önəm verildiyinin göstəricisi idi.

Xatırladaq ki, uzun əsrlər boyu düzümlənib-biçimlənən ənənəyə sadıq qalaraq, əhali sulu xərəkləri yerli sənətkarlar rərəfindən düzəldilən taxta qaşıqla, quru yeməkləri isə əllə yeyərdilər. Apardığımız sorğu zamanı yaşlı adamlar öz nənə-babalarından eşitdikləri kəlamları təkrarlayaraq: – “Bir yeməyi ki, əllə yeyib, barmaqlarını yalamadın, onun dadını bilməzsən. Xörəyin də, ağzının da tamını barmaqlarını yalayanda bilərsən”, – deyirdilər. Burada belə bir fikir də yaranır ki, yeməyin dadlı olması onun necə bişirilməsindən, ağzın tamlı olması isə onun nə ilə yeyilməsindən çox asılıdır.

Ümumiyyətlə, yuxarıdakı qeydlərdən aydın olur ki, əhalinin dini və mövsümi bayramlarda hazırladıqları yeməklər, eləcə də qışa ehtiyat tədarükü ümumazərbaycan səciyyəli olmuşdur. Bununla belə, kiçik toy mərasimində (sünnət), kirvə qonaqlığında, dünyaya uşaq gəlişində, onun ilk addım atmasında və dost adına açılan süfrəyə düzülən yeməklərdə özünəməxsusluq özünü göstərir. Əhalinin süfrə mədəniyyəti, süfrə arxasında əyləşərkən böyük-kiçik məsələsinə (yaş fərfinə) önəm verməsi ümumtürk mənəviyyatının atributlarından biri kimi görsənir və yaddaşdan-yaddaşa, böyükdən-kiçiyə ötürülərək xalqımızın hafizəsinə həkk olunmuş, xalqın etik norma ölçüsü sayaq əməli işində, mənəvi dünyasında yaşamaq və yaşadılmaq hüququnu qoruyub saxlamışdır. Yemək öynəsinə gəlincə, burada fərq nəzərə çarpmır və ümumqafqaz xarakteri daşıyır.

Bu və ya digər xalqlarda olduğu kimi, Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin də özünəməxsus ənənəvi içkiləri mövcüd idi. Bu içkilərin ən başlıcası sudur. Yerləşdiyi təbii-coğrafi şəraitdən asılı olaraq, əhali çay, quyu və bulaq suyundan istifadə edərdi. Çay suyunu axar sular boyunca məskunlaşan əhali, quyu suyunu isə çaydan uzaqda yerləşən kəndlərin sakinləri içərdi. Dağlıq və dağətəyi bölgələrin əhalisinin içməli suya olan təlabatını isə təbii bulaqlar ödəyirdi. Bulaqların suyu şəffaflığına, keyfiyyətinə, təminə və tərkibinə görə həm çay, həm də quyu suyundan daha əhəmiyyətli sayılırdı. Mərhum şairimiz Əflatun Saraclının bulaq saflığı və bulaq qaynarlığı ilə yazdığı aşağıdakı şeir parçası da bunu söyləyir:

*Sən bizim dağların xuramanısan,
Sən ürək məlhəmi, can dərmanısan.
Özün özünü də yaxşı tanı sən,
Hər damlan şəkərdi, baldı, Gurbulaq (8,24).*

Əhali arasında ən çox işlədilən içkilərdən biri çay idi. Araşdırıcılara görə, insan orqanizmi üçün bir sıra müsbət xassəni özündə cəmləşdirən çayın şəfaverici qüvvəyə malik olmasını çinlilər hələ 5 min il bundan əvvəl bilirdi. Yaponiya və Koreyada IX yüzildə yetişdirilən çay 1824-cü ildə İndoneziyada, 1834-cü ildə Hindistanda, 1842-ci ildə Seylonda becərilmişdir. XVII əsrdən hollandiyalıların süfrəsində görünən çayla Rusiyanı tanış edən XIX əsrdə Çin sərhəddində yaşayan Sibir türkləri olmuşdur. Azərbaycanda isə çay ilk dəfə 1896-cı ildə Lənkəran bölgəsində əkilmişdir (9, 52).

Quru çay yarpağından başqa, əhali kəkötunu, yarpızı, nanəni, yemşanı, itburnunu və digər dağ çiçəklərini də çay kimi dəmləyib içirdilər. Yay mövsümündə isə sərinləşdirici içki kimi ayrandan, atlamadan, körəməzdən istifadə olunardı. Əhalinin mətbəxində meyvə suları-şirələri də geniş yer tuturdu. Tədqiq etdiyimiz dövrdə əhalinin yemək süfrəsində nə alqaqollu (araq, çaxır, konyak, pivə), nə də kofe, kakao, kvas və qazlı su kimi içkilərə təsadüf edilmirdi. Artıq son zamanlarda əhalinin süfrəsində bu sayaq içkilər də görünməkdədir.

Cənubi Qafqazın digər xalqlarında olduğu kimi, Gürcüstan azərbaycanlıları-türkləri ərzaq məhsullarının tədarükündə, saxlanılmasında, yeməklərin hazırlanmasında və süfrəyə verilməsində bir sıra məişət qablarından istifadə etmişlər. Hazırlanma materialına görə qablar (saxsı, ağac, mis, dəmir, hörmə, toxuma, şüşə və s.) müxtəlif idi. Əhalinin məişətində saxsı qablar daha çox üstünlük təşkil edirdi. Saxsı məmulatlarının istehsal tarixi çox qədimdir. Tədqiqatçılar Azərbaycanda, Ön Asiyada, İrakda, İranda və Türkiyədə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsinə söykənərək, gil-saxsı qabların istehsal tarixinin e.ə.VII-əsrə-neolit (yeni daş) dövrünə aid olduğundan xəbər verir (10,7). Qədim məişət qablarına aid nümunələr hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeində də saxlanılır.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Borçalıda onlarla saxsı-dulus qabları istehsal edən müəssisə vardı. Hazırlanmış məhsullar elə yerindəcə-müəssisələrə yaxın olan kəndlərdə satılırdı (11, 162). Su daşımaq və saxlamaq üçün saxsı su qablarından-səhəng, cürdək, bardaq, kuzə, küp və s.-dən istifadə edilirdi və həcmcə bunlar bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, iri həcmli səhəng

18–20, kuzə 7–8, cürdək 6–8, bardaq isə 3–4 l su tuturdu (10, 18–19).

Əhalinin ev məişətində işlətdikləri qabların bir qismi ağacdən hazırlanırdı. Məsələn, taxılın arıtlanması, unun ələnməsi, xəmirin yoğrulması, fə-tirin yayılması, çörəyin yapılması üçün istifadə edilən xəlbi, şadara, təknə, tabaq, ələk, oxlov, duvaq, peşkun–dördayaq və s. kimi əşyaların hamısı ağac materialından düzəldilirdi. Pendir, taxıl, un saxlamaq üçün iri çəlləklər, anbarlar, çömçə, qaşiq və cam dəstləri, eləcə də qızların cehizlik sandıqları da bu qəbildən idi. Rəngarəng naxışları ilə göz oxşayan bu məişət qablarının və cehizlik sandıqlarının sənətkarları da yerli azərbaycanlılardan olurdu. XIX əsrin axırlarından bəhs edən ədəbiyyatda Azərbaycanın bir sıra qəzaları ilə birlikdə Borçalının ağac qablar istehsalı sahəsində seçildiyi xüsusilə vurğulanmışdır (12, 316).

XIX əsrin axırlarında Borçalıda mis müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Ədəbiyyat materiallarında qeyd olunur ki, Borçalı misinin az bir hissəsini Şamaxı şəhəri yaxınlığındakı Lahıc kənd sakinləri alaraq mis qablar düzəldirdilər. Misin böyük hissəsi isə Varşavaya göndərilirdi. Borçalı misi keyfiyyətinə görə Qafqazın digər müəssisələrindən alınan misdən 1% baha satılırdı (11, 152–153).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bölgələrdə ev məişətində dəmir materialından olan sac, manqal, soba, maşa, sacayağı, şiş və s. də geniş istifadəsini tapmışdır. Bu kimi məişət əşyalarını yerli dəmirçilər hazırlayırdılar.

Hörmə və toxuma qablardan da məişətdə geniş istifadə olunurdu. Səbət, zənbil qamış və ya davamlı ağac çubuqlarından hörülürdüsə, xurcun, çuval, məfrəş ipdən hazırlanırdı. Ev məişətinin gərəkli müxəlləfatından sayılan hörmə və toxuma qabları ailə üzvlərinin özləri düzəldərdilər. Bu əşyalardan əhali arasında indi də istifadə edilməkdədir.

Bir cəhəti də xatırladaq ki, öyrəndiyimiz əhalinin ənənəvi yemək və içkiləri gürcü mətbəxinə də təsirsiz ötürməmişdir. “Bozbaş”, “küftə”, “bastırma”, “buğlama”, “qovurma”, “dolma”, “sümüklü ət şorbası”, “dovğa”, “şərbət”, “bəhməz” kimi milli Azərbaycan yeməkləri və içkiləri gürcülər arasında da geniş yayılmışdır. Hiss edilməyəcək dərəcədə dəyişikliyə uğramış bu yemək və içkilərin adlarının həm Azərbaycan, həm də gürcü dilindəki tələffüzünə diqqət yetirək:

Azərbaycan–türk dilində: bozbaş, basdırma, buğlama, qovurma, küftə, dolma, cığırtma, sümüklü şorba, şərbət, bəhməz, dovğa.

Gürcü dilində: bozbaşı, bastırmo, buğlama, kxaurma, qupta, tolma, çixirtma, tataraxnuli (azərb.yəxnisi), şarbati, bakmazi, do.

Yuxarıdakı nümunənin sayını artırmaq da olardı. Lakin, bircə onu demək kifayətdir ki, XIX əsrin I yarısında Qərbi Gürcüstanda yaşayan əhəlinin, eləcə də abxaz və meqreillərin ənənəvi yeməyi yalnız müxtəlif çeşidli çörəklər, kabab və ğomi (xəşil) idi (13, 177-178).

Tədqiqatçılara görə (14, 100) “çaxoxbili”, “ağ lavaş”, “saçebeli”, “xat-sapuri”, “xarço”, “djidjaka”, “adjika”, “lobibxaliya”, “badirjanxali” və “xinqali” kimi yeməklər gürcü mətbəxindən Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin yemək rasionuna daxil olmuşdur. Etnoqrafik materialların analizi isə göstərir ki, son zamanlar gürcü milli yeməklərindən bölgənin yemək rasionuna sirayət edən yalnız gürcü xəngəli-“xinqali”, “saçebeli”, “lobio”, “xatsapuri” və “adjika”-dır.

Yuxarıdakı qeydlərdən bir daha aydın olur ki, gürcülərin Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin mətbəxindən mənimsədikləri yeməklər azərbaycanlıların onlardan mənimsədiyi yeməklərdən daha çox olmuşdur. Bu kimi əxzətmə isə bir-birinin qonşuluğunda yaşayan xalqlar üçün təbii haldır.

Beləliklə, tarixi-etnoqrafik araşdırmamızdan aydın olur ki, bütövlükdə götürdükdə, Gürcüstan azərbaycanlılarının-türklərinin yemək və içkilərinin tərkibi, hazırlanma qaydası, çeşidi, süfrəyə verilməsi, yemək öynəsi, süfrədə böyük-küçük məsələsinə önəm verilməsi, qısa ərzaq tədarüku, yabanı yeməli bitkilərdən yararlanması, məişət qablarından istifadəsi və s. ümumtürk və ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Buna baxmayaraq, yeməklər və içkilər yerli xüsusiyyətləri özündə əks etdirən bir sıra fərqli cəhətlərə də malik idi. Digər tərəfdən, yemək və içkilərdə ümumqafqaz oxşarlığı və eyniliyi də özünü göstərirdi. Bu isə, hər şeydən əvvəl, digər etnoslarla yaxın qonşuluqla, zaman-zaman mövcud olan tarixi-mədəni, siyasi və sosial əlaqələrlə bağlı idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (yeməklər və içkilər). Bakı, 2005.
2. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 1995.
3. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı, 1958.
4. Mustafayev A. N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977.
5. Təhləli Ə. (Əliyev). Haqqın gözü tərəzidir... Bakı, 2006.
6. Təhləli Ə. (Əliyev). Yolun məndən gəlib keçdi. Bakı, 1999.
7. Məlumatı Bolus bölgəsinin Dərvaz kənd sakini, 1911-ci il təvəllüdlü Məmmədova Güllü Abbas qızı vermişdir.

8. Saracılı Ə. Borçalı harayı. Bakı, 1993.
9. Babayev T. El ocaq başına uğışar. Bakı, 1998.
10. Агамалиева С. М. Гончарство Азербайджана (историко- этнографическое исследование). Баку, 1987.
11. Аргутинского-Долгорукова А. М., Бочкарева В. П. и Даниловича Р. И. Район Тифлиско-Карсско-Эриванской железной дороги в экономическому и коммерческому отношениях. Тифлис, 1887.
12. Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. Т. II, СПб, 1894.
13. Волкова Н. Г., Джавахишвили Г. Н. Бытовая культура Грузии XIX-XX веков: традиции и инновации. М., 1982.
14. Новрузов Дж. А. Традиционная и современная материальная культура азербайджанцев Грузии (конец XIX- 80-е гг. XX вв.). Баку, 2007.

Асад Алиев

**О праздничной и ритуальной пище, напитках и утвари
азербайджанцев в XIX- нач. XX вв.
(по этнографическим материалам азербайджанцев Грузии)**

Резюме

Статья написана на основе обширного полевого этнографического и литературных материалов. Дан широкий обзор различных праздничных и ритуальных блюд азербайджанцев Грузии, способов их приготовления, разнообразия запасов продуктов питания, условий их хранения, напитков и используемой утвари. В статье также рассматриваются общие черты сходства и различия между праздничными блюдами населения исследуемой области и соседних народов.

Asad Aliyev

**Azerbaijanians meals drinks and dishes of holiday and ceremonies in the
beginning of XIX-XX centuries (on the basis of Georgian Azerbaijanians
ethnographical resources)**

Summary

The article had been written on the basis of outer ethnographical and literature materials. Here is talked about the sort of Georgian Azerbaijanians meals of holiday and ceremonies their preparation ways, the diversity of reserve foods, keeping methods, eating times, about drinks and dishes. In the article is also talked about the region populations meals, their likeable, general and different sides with investigated neighborhood nations.

Ceyhun Eminli

**Saxsı məmulatı Azərbaycanın ellinizm dövrü
tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi**

Arxeoloji qazıntılar zamanı yeni tədqiq edilmiş yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən aşkar edilən ən kütləvi maddi-mədəniyyət nümunəsi olan saxsı məmulatını dövrün bir çox məsələlərini işıqlandırmaq üçün çox qiymətli mənbə hesab etmək olar. Saxsı məmulatının bir mənbə kimi əhəmiyyətli olması arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən aşkar edilən ən kütləvi maddi-mədəniyyət nümunəsi kimi, həmçinin əhalinin gündəlik məişətində, təsərrüfat həyatında, dəfn və digər mərasimlərdə geniş istifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Saxsı məmulatı bir tarixi mənbə kimi, həmçinin o dövrün sənətkarlığını, mədəni və iqtisadi inkişafını, dini dünya görüşlərini və digər ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrini öyrənməyə imkan yaradır.

E.ə. IV əsrin sonu-III əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yaranır ki, bunlardan biri də indiki Azərbaycan Respublikasının böyük hissəsini, Cənubi Dağıstanı, Şərqi Gürcüstanın İori-Alazan çayları vadilərini əhatə etmiş Qafqaz Albaniyası dövləti idi.

Öyrəndiyimiz dövrdə geniş yayılmış küp qəbirləri, torpaq qəbirləri, təknə qəbirlərindən və yaşayış yerlərindən aşkar edilən saxsı məmulatı olduqca müxtəlif və geniş çeşiddə hazırlanmışdır. Saxsı məmulatı içərisində məişət və təsərrüfatda geniş istifadə olunmuş qablar üstünlük təşkil edir. Bundan əlavə, ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyası əhalisinin dini dünya görüşlərini əks etdirən ritual məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş antropomorf və zoomorf saxsı məmulatı, həmçinin inşaatda istifadə edilən kirəmitlərin də istehsalına başlanılmışdır.

Təqribən dörd əsr əhatə edən tədqiq etdiyimiz dövrdə əvvəlki dövrlərin ənənəvi formalarının davam etdirilməsi ilə yanaşı, yeni formalı və məqsədli saxsı məmulatının yaranmasını izləmək mümkündür. Yeni formalı saxsı məmulatının yaranması bilavasitə əhalinin inkişafı və həmin saxsı məmulatına olan tələbatın artması ilə yanaşı siyasi, iqtisadi və mədəni əla-

qələrin genişlənməsi, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır. Saxsı məmulatında baş verən dəyişikliklər yeni formalı qabların yaranması ilə yanaşı onların texnoloji xüsusiyyətlərində də özünü göstərir. Saxsı məmulatının hazırlanmasında yeni formalı qabların yaranması və texnoloji xüsusiyyətlərində baş verən dəyişikliklər o dövrdə əsas sənətkarlıq növlərindən biri olan dulusçuluq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması və təkmilləşməsi ilə əlaqədardır.

Ellinizm dövründə yaranmış və geniş yayılmış qabların bir çoxlarının formalarında son antik və ilk orta əsrlər dövründə kobudlaşma hiss olunur. Bəzi tədqiqatçılar bunu dulusçuluq sənətinin tənəzzülü və xarici siyasi hadisələrin təsiri ilə əlaqələndirirlər (1). Eyni zamanda bədii metalişləmə sənətinin və şüşə istehsalının inkişafının başlanmasını nəzərə alsaq xarici siyasi hadisələrin, daha dəqiq desək Roma və Sasanilərlə mübarizənin Qafqaz Albaniyasının hər hansı bir sənətkarlıq növünün tənəzzülü və mədəni-iqtisadi inkişafına mənfi təsiri kimi qiymətləndirmək şübhə doğurur. Dulusçu-ustaların metalişləmə və şüşə istehsalı sənətlərinə üstünlük verməsi dulusçuluq sənətində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Elə ilk vaxtlarda hazırlanmış şüşə qabların formalarının saxsı qablarla oxşarlığı da dediklərimizə misal ola bilər. Lakin, saxsı qablara olan tələbat öz qüvvəsində qalırdı. Qeyd etmək olar ki, son antik və ilk orta əsrlər dövründə kobudlaşma bütün qablarda hiss olunurdu. Sadəcə kobud hazırlanmış qablar üstünlük təşkil edirdi ki, bu da həmin sənətin ustası tərəfindən yox, hər bir əhali öz tələbatı üçün hazırlanması ehtiyacından idi. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ellinizm dövründə saxsı istehsalı üzrə ixtisaslaşmanın olduğu və hazırlanan məhsul natural yox, bazar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bildiyimiz kimi, saxsı məmulatının hazırlanmasında dərin texniki inkişaf prosesi baş vermişdir. Lakin bu məmulatın hazırlanması və ümumiyyətlə dulusçuluq sənəti barədə antik dövr yazılı mənbələrdə məlumat olmadığından saxsı məmulatının özü əyani şəkildə mənbə sayılır.

Saxsı istehsalının yüksək inkişaf mərhələsinə çatmasının əsas göstəriciləri dulus dəzgahının və təkmilləşdirilmiş dulus kürələrinin olmasıdır. Ellinizm dövründə qabların hazırlanmasında dulus dəzgahından zəif istifadə edilməsinə baxmayaraq onlar olduqca mürəkkəb quruluşa malik olmuşdur. Qablar əldə formalaşdırılmasına baxmayaraq simmetrik və zərif hazırlanmışlar.

İstehsalın ikinci əsas göstəricilərindən olan dulus kürələri də bir mənbə hesab edilə bilər. Qafqaz Albaniyasının ellinizm dövrü dulus kürələrinin

quruluşunu Mingəçevir qazıntılarından aşkar edilmiş dulus kürələrinin qalıqları əsasında bərpa etmək olar (2). Muasir texnoloji tədqiqatlarla bərabər Mingəçevir kürələrinin öyrənilməsi, həmin dulus kürələrinin keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün tam yararlı olduğunu müəyyən etməyə əsas verir.

Ellinizm dövrü saxsı məmulatı bədii tərtibatına və naxışlanmasına görə də seçilir. Beləliklə, öyrəndiyimiz dövr saxsı məmulatının səthinin işlənməsində hamarlanma, cilalanma və anqoblanma kimi texniki üsullardan istifadə edilmişdir.

Qazıntılar zamanı böyük həcmli təsərrüfat küplərinə tez-tez təsadüf olunur ki, belə qabların üzəri çox vaxt yaxşı hamarlanmış, bəzən isə gil suvaq çəkilmiş, boğaz və gövdə hissələri sadə üsulla cızma və rombşəkilli çərtmələrlə bəzədilmiş olurlar. Sünbül təsvirlərini əks etdirən bu naxışlar Qafqaz Albaniyası sakinlərinin əkinçiliklə məşğul olmaları haqqındakı təsəvvürləri genişləndirməklə yanaşı, həmin küplərin bilavasitə taxıl saxlanması üçün istifadə edilməsini göstərir. Qafqaz Albaniyası əhalisinin təsərrüfat həyatında əkinçiliyin əsas məşğuliyyət növlərindən biri olmasını təsdiq edən digər bir göstərici Bərdənin Şortəpə abidəsinin antik dövr təbəqəsində üzərində eyni cür naxışlar olan təsərrüfat küplərinin müxtəlif hissələri və xeyli miqdarda kəpək və digər dənli bitkilərin qalıqları olan taxıl anbarının aşkar edilməsidir (3). Son illərdə aparılmış qazıntılar zamanı Qəbələ şəhərinin ellinizm dövrü təbəqəsində çiyin hissəsinə qədər yerə basdırılmış çoxlu küplər aşkar edilmişdir*. Bir-birinə yaxın yerləşdirilmiş 35-dən çox təsərrüfat küpləri və onların quyularının aşkar edilməsi, buranın da taxıl anbarı olduğunu söyləməyə əsas verir.

Qafqaz Albaniyasında kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələrin varlığı və əkinçiliyin inkişaf səviyyəsində olması barədə antik yazılı mənbələrdə də məlumat verilir. Ellinizm dövründə təsərrüfatın digər sahələrindən olan bağçılıq və üzümçülük də özünün inkişaf səviyyəsində idi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş iri təsərrüfat küplərinin içərisində müxtəlif meyvə və üzüm çərdəklərinin, həmçinin şərab qalıqlarının varlığı təsərrüfatın bu sahələrində də saxsı qabların geniş istifadə olunduğunu göstərir (4). İri küplər həm üzüm emal etmək, həm də şərab saxlamaq üçün də istifadə edilmişdir. İri təsərrüfat küplərindən əlavə ellinizm dövründə geniş vüsət almış ağzı əyməli qabların da şərabçılıq və meyvəçilik kimi sa-

* Qazıntılar professor İlyas Babayevin rəhbərliyi ilə Qəbələ antik şəhər yerində aparılmışdır və müəllif də bu qazıntılarda iştirak etmişdir.

hələrin inkişafı ilə yarandığını güman etmək olar. Bu qablar qədim Yunanıstanda geniş istifadə edilmiş oynoxoyaları xatırladır. Məhz oynoxoyalardan (*οἶνοχόη*), adından məlum olduğu kimi (*οἶνος* - şərab, *χέω* - süzürəm), qədim Yunanıstanda şərab süzmək üçün istifadə etmişdilər (5). Belə ki, iri təsərrüfat küplərinin içərisindən ağzı əyməli qabların müxtəlif hissələrinin aşkar edilməsi bunu bir daha sübut edir. Antik mənbələrdə də Qafqaz albanıyası ərazisində meyvəçilik, üzümçülük və şərabçılıq kimi təsərrüfat sahələrinin mövcud olması barədə məlumatlara rast gəlinir (6).

Saxsı qablar o dövrün maldarlıq təsərrüfatı haqqında da müəyyən təsəvvürlər yaradır. Albanların təsərrüfat həyatlarında mühüm yer tutan heyvandarlıqda ət və süd məhsullarının saxlanması və emalında saxsı qablardan geniş istifadə edilmişdir. Süd və süd məhsullarının emalı üçün orta ölçülü küplər, küpələr, sərniciələr, nehrələr və bu kimi digər saxsı qablardan geniş istifadə olunmuşdur. Əlverişli təbii şəraitin mümkünliyündən əlavə arxeoloji qazıntılar nəticəsində osteoloji materialların aşkar edilməsi heyvandarlığın təsərrüfatın aparıcı sahələrindən biri olmasını təsdiq edir. Qazıntılar zamanı qəbirlərə qoyulmuş qabların içərisində də ev heyvanlarının sümüklərinə təsadüf edilir. Görünür dəfn adətində insanın ölmədiyini, yalnız dünyasını dəyişdiyi inanclarının formalaşdığından, onu o biri dünyaya yola salarkən uzun yol gedəcəyindən ətrafına düzülmüş qabların içərisində qida ehtiyatı da qoymuşlar.

Ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyası əhalisinin təsərrüfat həyatında heyvandarlığın əhəmiyyəti zoomorf saxsı məmulatında da öz əksini tapmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı qoyun, qoç, öküz, at kimi əhəlləşdirilmiş ev heyvanlarının fiqurları aşkar edilmişdir. Zoomorf fiqurlardan əlavə saxsı qabların ağzının kənarında, qulp və lülək hissələrində də qoç və öküz başları təsvir edilmiş qablara tez-tez təsadüf edilir. Antik dövrdə müxtəlif inanclarla yanaşı heyvanlara, xüsusən də qoyun ayinine inanc da olmuşdur. Həmin dövrdə gildən hazırlanmış qoyun və qoç təsvirli fiqurlar və qablarla yanaşı, 1965-ci ildə Nüydi 4N-li torpaq qəbrində insan skeleti ilə üz-üzə qoyun skeletinə də təsadüf edilmişdir (7).

Təsərrüfatın əsas sahələrindən olan heyvandarlığın inkişafı ilə, heyvanın ətindən, südündən, dərisindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilməklə yanaşı, onun yunundan da geniş istifadə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən müxtəlif ölçülərdə sümük, daş və saxsı iy başlıqları həmin dövrdə toxuculuq sənətinin yüksək inkişafı haqqında təsəvvür yaradır. İy başlıqları və millərin seçilməsi ayrılacaq sapın növündən, möh-

kəmliyindən və qalınlığından asılı olmuşdur. Belə ki, tədqiqatlar göstərir ki, pambıq liflər üçün kiçik və yüngül iy başlıqları, yun və kətan lifləri üçün isə nisbətən iri və ağır iy başlıqlarından istifadə edilirdi (8). Aşkar edilmiş iy başlıqlarının tədqiqinə, həmçinin küp qəbirlərindəki parça qalıqlarına əsasən Qafqaz Albaniyasında toxuculuq sənəti yüksək inkişaf səviyyəsinə də olmuş, toxuculuqda nəinki yun, həmçinin kətan və pambıq da əsas xammal mənbəyi kimi istifadə edilmişdir (9).

Beləliklə, ellinizm dövrü saxsı məmulatı qədim Azərbaycan əhalisinin təsərrüfat həyatının əkinçilik, maldarlıq və digər sahələrinin öyrənilməsinə də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ellinizm dövründə əvvəlki dövrlərin ənənəvi formalı qabları ilə yanaşı yeni formalı qablar da yaranır ki, bu qablarda Yunanıstanın, Yaxın Şərq və Ön Asiyanın təsiri izlənilir. Ellinizm dövrü üçün matra, piyalə, vaza, kanfar tipli, oynoxoya tipli, lüləkli və s. qablar səciyyəvidir. Qablar əsasən açıq-sarı, sarı, açıq-qırmızı və qırmızı rəngdə olmaqla, yaxşı hamarlanmış, bəzən anqoblanmış və cilalanmış olurlar. Lakin sarı və qırmızı rəngli qablardan əlavə boz və qara rəngli cilalı qablara da tez-tez təsadüf edilir. Boz və qara rəngli qablar texnoloji xüsusiyyətləri görə digərlərindən seçilir. Bu qablar zərif və bədii cəhətdən yaraşqlı olsalar da bişirilmə keyfiyyətinə görə aşağıdırlar. Buna misal olaraq ellinizm dövrü üçün səciyyəvi olan tək və üçayaqlı vazaları göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, saxsı qabların bədii tərtibatı və naxışlanması da bir tarixi mənbə rolunu oynaya bilər. Ellinizm dövründə qabların naxışlanmasında əsasən cızma, basma, yapma və boyadan istifadə etmişlər. Bəzən müxtəlif üsullu naxışlar qatışıq olaraq həyata keçirilmişdir. Qablar üzərindəki naxışlar onlara bədii-estetik görkəm verməklə yanaşı qədim Azərbaycan əhalisinin dini dünya görüşləri və inancları haqqında da müəyyən təsəvvürlər yaradır. Belə ki, qablar üzərində qövşəkilli naxışlar ay təsvirlərini, basma və ya qabarıq dairə və onun ətrafını eyni cür dairəvi və spiralvari cızmalarla əhatə edən günəş təsvirlərini təcəssüm etdirən naxışlar qədim Azərbaycanlıların astral inancları ilə əlaqədar yaranmışdır. Yapma ay təsvirləri olan qabların Mingəçevirdən aşkar edilən bir neçə nümunəsini çıxarmaqla, qalan-

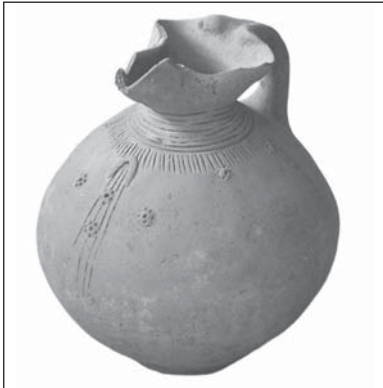
AF № 5101. Yaloylutəpə

ları Qəbələ və onun ətrafından, o cümlədən Ağsu, İsmayıllı rayonlarından əldə edilmişdir. Antik yazılı mənbələrdə də albanların göy cisimləri ilə əlaqədar yaranmış inancları barədə məlumatlara rast gəlinir. Strabonun verdiyi məlumata görə Albanlar Zevs, Helios və Selena tanrılarına sitayiş etmişlər. Bu tanrılar içrəsində Selena, yəni ay tanrısına daha çox üstünlük verilirdi (10). Albanların ay tanrısına üstünlük verilməsi qeyd olunsada, üzərində günəş təsvirləri olan qablar heç də azlıq təşkil etmir. Belə naxışlara ağzı əyməli qablar, piyalə və kasa tipli qablar, həmçinin matralar üzərində təsadüf edilir. Ellinizm dövrü üçün səciyyəvi olan ağzı əyməli qabların boğazları bir neçə cərgə cızmalarla əhatə olunmuş, ondan gövdəyə doğru düşdükcə genişlənən paralel xətlər günəş şüalarını əks etdirir (AF № 5101).

Bəzən qabın çiyinlərinin bir neçə yerində günəş təsvirləri dairələrlə, bəzilərinə isə ətrafa saçan şüaları ilə birlikdə təsvir edilmişdir (AF № 5030; AF № 5101). Ay və günəşin gecə ilə gündüzü bir-biri ilə əvəz etməsini dərk edən albanlar bu göy cisimlərinin hər ikisinə eyni səviyyədə yanaşdıqlarını guman etmək olar. Buna sübut olaraq qablar üzərində ay və günəş təsvirlərinin birlikdə tətbiq edilməsini göstərmək olar (AF № 5100; AF № 5099). Ətrafa saçan günəş şüalarını əks etdirən naxışlarla piyalələrin də içəriləri bəzədilmişdir. Ellinizm dövründə geniş yayılmış matraların da üzərində spiralvari, rombşəkilli və kiçik çərtmələrlə günəş şüalarını əks

AF № 5030. Vəndam (Qəbələ)

AF № 5100. Yaloylutəpə

etdirən naxışlara tez-tez təsadüf olunur (AF № 5098). Albaniya ilə həmdövr olan digər ölkələrdə də üzərində günəş təsvirləri olan matralara tez-tez təsadüf edilmişdir (11). Əsasən şərab və digər maye tipli maddələrin saxlanması və daşınması üçün istifadə edilmiş həmin matraların üzərindəki günəş təsvirləri ticarətin himayədarı saydıqları günəş tanrısına pərəstişlə əlaqədar olmuşdur (12).

Ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyasında, eləcə də onunla həmsərhəd olan ölkələrdə boya naxışlı saxsı qab istehsalı inkişaf mərhə-

AF № 5099. Yaloylutəpəoylutəpə

ləsində idi. Qablar üzərindəki boya naxışlar həndəsi, nəbati və şəkli təsvirlərdən ibarətdir.

Öyrəndiyimiz dövr boya naxışlı qablar içərisində şəkli təsvirlərə də təsadüf edilir ki, bunlar əsasən Mingəçevir küp qəbirlərindən məlumdur. Mingəçevir küp qəbirlərindən aşkar edilən bu qablar üzərindəki təsvirlər qrafik üsulla quş, maral, günəş, ay, ağac, üçbucaq və digər naxışlardan ibarətdir. Eyni ərazidən tapılmış bu qablar üzərindəki təsvirlərin məzmunu da bir-birinə yaxın olduğundan bunların mifoloji mənalara malik olması güman edilir.

Ehtimal ki, hər hansı bir mərasim məqsədləri üçün nəzərdə tutulmuş bu qablar üzərindəki süjetlər onlardan daha çox istifadə edən din xadimləri və kahinlərlə yanaşı hazırlayan dulusçu-rəssamlara da məlum imiş.

Qədim Azərbaycan əhalisinin mənəvi həyatında insan fiqurları da xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bunların böyük əksəriyyəti qadın fiqurlarından ibarətdir. Bu fiqurlar müxtəlif formalarda hazırlanmışdılar. Fiqurların çoxunda qadına xas olan əlamətlər daha qabarıq şəkildə əks etdirilmişdir. Qadın fiqurların bəziləri çılpaq hazırlansalar da, digərlərinin üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilmişdir. Bu naxışlara əsasən o dövrün bəzək

AF № 5098. Mingəçevir

əşyaları və geyimləri haqqında təsəvvürlər yaranır. Fiqurlar üzərində yapma üsulu ilə təsvir edilmiş qolbaqlar, boyunbaqları və digər bəzək əşyalarına geyim nümunələrindən fərqli olaraq arxeoloji qazıntılar zamanı qəbir abidələrində də izləmək mümkündür. Antropomorf fiqurlar daha çox Mol-laisaqlı kəndi və onun ətrafında aşkar edildiyindən həmin ərazidə bütxanalar və məbəd yeri olduğu güman edilir (13).

Ana təbiətin məhsuldar qüvvəsi, nəslin, məhsulun yaradıcısı rəmzinə çevrilməsi və qadın heykəlciklərin məhz məhsuldarlıq ilahəsi olması ilə əlaqədardır. Heykəlciklərin çox vaxt baş, qol və qıçları qırılmış olurlar. Yazılı mənbələrdə Qafqaz Albaniyasında insan qurbanı olması barədə məlumatlara rast gəlinərsə də, fiqurların, xüsusəndə qadın heykəlciklərin bunu

əvəz etməsi məqsədi daşımamışdır. Həmçinin, VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankatlunun verdiyi məlumatlara görə alban çarı Urnayr tərəfindən Albaniyada xristianlıq dininin qəbul edilməsi ilə insanın qurban verilməsi qadağan edilmişdir. Bu onu göstərir ki, xristianlığa qədər insanın qurban verilməsi davamlı olmuş və sonradan buna qarşı ciddi mübarizə aparılmışdır. İnsan qurbanını heykəlciklərlə əvəz edilməsi qurbanvermənin zəiflədiyi bir dövrdə simvolik şəkildə mövcud olması mümkündür. Lakin aşkar edilmiş qadın heykəlciklər baş, qol və qıçlarının qırılmış vəziyyətdə bütünlüklə antik dövr abidələrində mövcuddur.

Qeyd etdiyimiz kimi ellinizm dövrü saxsı məmulatı geniş çeşiddə təmsil olunurlar. Öyrəndiyimiz dövr yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən ən çox aşkar edilən qablar içərisində piyalələr üstünlük təşkil edir. Bu piyalələr əhəməni dövrü metal camlarını xatırladır. Piyalələrin ümumi oxşar əlamətləri olsa da, bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Xeyli sayda piyalələrə Mingəçevir qazıntılarından təsadüf edilmiş və müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Mingəçevir tipli adlandırılmışdır. Olduqca zərif hazırlanmış piyalələr süfrə qablarının bariz nümunəsidirlər. Ellinizm dövründə zərif və bədii cəhətdən yaraşlıq süfrə qabları, həmin dövrdə yüksək süfrə mədəniyyətinin olmasını göstərir.

Piyalələri oynoxoya tipli qablarla birlikdə süfrə qabları kimi istifadə olunduğunu məqsədəuyğun hesab etsək də, Mingəçevir küp qəbirlərindən bunlara tez-tez lüləyli qabların ağzına qoyulmuş vəziyyətdə təsadüf edilir.

Ellinizm dövründə və bütünlüklə antik dövrdə Azərbaycan ərazisində inşaat sənəti də inkişaf mərhələsində idi. Bildiyimiz kimi, antik dövrə aid Qafqaz Albaniyası ərazisində nə yerüstü tikili qalıqları, nə də ki, antik yazılı mənbələrdə ölkənin inşaat sənəti barədə məlumat yoxdur. Qafqaz Albaniyasından fərqli olaraq onunla həmdövr olan Gürcüstanda antik mənbələrdə inşaat və inşaatda istifadə edilən materiallar barədə məlumat verilir. Lakin arxeoloji materiallar göstərir ki, Qafqaz Albaniyası antik dövrdə onunla həmdövr olan ölkələrdən heç də geri qalmayıb. Tikintidə müxtəlif inşaat materiallarından istifadə edilmişdir. Müxtəlif inşaat materialları ilə yanaşı ellinizm dövründən başlayaraq tikintidə saxsı məmulatından da inşaat materialı kimi istifadə olunmağa başlanmışdır (14). Artıq e.ə. IV əsrdən başlayaraq Albaniyanın şəhərlərində binaların damını örtmək üçün kirəmitlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Kirəmitlər əsasən yastı solenlərdən və novçalı kaliptrlərdən ibarətdir. Bu cür kirəmitlərə daha çox Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olan Qəbələdə təsadüf edilmişdir (15). Antik dövr şəhərlərində kirə-

mitdən istifadə edilməsi inşaat sənətinin inkişaf etməsi və yüksək şəhər mədəniyyətinin olmasını göstərir. Kırəmitlərdən geniş istifadə olunma ölkənin mədəni-iqtisadi inkişafında antik dünyanın təsiri də izlənilməkdədir.

Saxsı məmulatı müxtəlif dəfn mərasimlərinin həyata keçirilməsində də xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Saxsı məmulatından dəfn zamanı həyata keçirilən mərasimlərdə, ölənin şəxsinə yanına və ətrafına qoyulmasında, eləcə də qəbir növü kimi də istifadə edilmişdir. Albaniya ərazisində yaşayan xalqlar müxtəlif etnoslardan ibarət olduğu kimi, müxtəlif dəfn adətləri də mövcud olmuşdur. Ellinizm dövründə mövcud olmuş müxtəlif qəbir növlərindən biri də küpdə dəfn etmə idi. Küp qəbirlərdə dəfn etmə Azərbaycanda e. ə. VI əsrdən bizim eranın VII əsrinə qədər davam etmiş və olduqca geniş ərazidə yayılmışdır. Dəfn küpləri təsərrüfatda işlədilən küplərdən fərqlənmir. Belə ki, bu küplərdə nəzərə çarpan fərqlərin olmaması göstərir ki, dəfn üçün xüsusi olaraq küp hazırlanmamış və ehtiyac olduğu təqdirdə təsərrüfatda istifadə olunan küp qəbir rolunu da oynamışdır. Ölünü yerləşdirərkən dar olan küplərin ağızlarının sındırılması, gövdəsində olan sınıq və çatların gil və ya əhəng məhlulu ilə suvanması onların təsərrüfat küpləri olmasını göstərir. Bir qayda olaraq dəfn zamanı ölünü yanına qoyulan saxsı qabların kiçik həcmliləri dəfn küpünün içərisinə, iri həcmliləri isə ətrafına düzülmüşdür.

Ellinizm dövründə gildən hazırlanmış digər qəbir növünü təknə qəbirlər və ya saxsı sarkofaqlar təşkil edir. Təknə qəbirlər əsasən Göyçay, Türyançay və Girdimançay hövzələri üçün səciyyəvidir (16). Qəbir növünün fərqli olmasına baxmayaraq qəbir avadanlığı, xüsusən də saxsı qablar ellinizm dövrü Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi olan vazalar, ağzı əyməli qablar və digərlərindən ibarətdir. Yaşayış yerlərindən fərqli olaraq qəbir abidələri daha çox tədqiq edilmiş və kifayət qədər yaxşı öyrənilmişdir. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, qəbirstanlıqlar adətən yaşayış yerlərinin yaxınlığında salınmışdır. Bəzən bu qəbirstanlıqlarda qeyd etdiyimiz qəbirlərə qarışıq təsadüf edilir. Bir dövr ərzində müxtəlif növ qəbir növlərinin və dəfn adətlərinin mövcud olması ölkənin etnik tərkibinin rəngarəngliyi ilə əlaqədardır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş saxsı məmulatı ən kütləvi maddi-mədəniyyət nümunəsi kimi müəyyən ərazi və dövrdə mövcud olmuş arxeoloji mədəniyyətlərin təyin edilməsi üçün bir mənbə kimi hesab etmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi, ellinizm dövründən başlayaraq Qafqaz Albaniyası ərazisində əvvəlki dövrlərin ənənəvi formaları ilə yanaşı yeni formalı qablar yaranmağa başlayır. Yeniliklər təkcə qabların formalarında deyil, həmçinin texnoloji xüsusiyyətlərində və bədii tərtibatlarında da izlənilir.

Məhz zaman və məkana görə kompleks təşkil edən yeni formalı qablar yeni arxeoloji mədəniyyətin və ya mədəniyyətlərin yarandığını göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni formalı qablar ellinizm dövründən başlayaraq bütün Qafqaz Albaniyası ərazisi üçün səciyyəvidir. Bütün Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi olan oxşar qabların mövcudluğu onların yayılma arealında vahid mədəniyyətin olduğuna işarə edir. Lakin son vaxtlara qədər Azərbaycanın ellinizm dövrü, həmçinin bütünlüklə antik dövrü “Yaloylutəpə mədəniyyəti” və “küp qəbirlər mədəniyyəti” ilə təmsil olunurdu. Praktiki olaraq bir mənbə kimi hər iki mədəniyyətin əsassını aşkar edilmiş saxsı məmulatı təşkil edir. Ellinizm dövründə quyu qəbirləri, daş qutu qəbirləri, saxsı sarkofaqlar və çiy kərpic qəbirlərində dəfn etmə adəti mövcud olsa da, torpaq və küp qəbirlərinin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq arxeoloji mədəniyyətlər əsasən bu iki dəfn adəti və ərazinin adı altında cəmlənmişdir. Dəfn formasından əlavə mövcud olmuş mədəniyyətlərin əsasını təşkil edən saxsı qabların hazırlanma texnologiyası, forması və bədii tərtibatı onları səciyyələndirən xüsusiyyətləridir.

Lakin bu mədəniyyətlərin xronoloji çərçivəsini və ərazi cəhətdən yayılma məsələsini nəzərdən keçirmək lazımdır. Qeyd etdiyimiz kimi, öyrəndiyimiz dövrdə mövcud olmuş arxeoloji mədəniyyətlərdən biri elm aləminə Yaloylutəpə mədəniyyəti altında daxil olmuşdur. Torpaq qəbirlərindən aşkar edilmiş özünəməxsus saxsı qabları olan bu mədəniyyət ilk dəfə tapıldığı yerin adı ilə belə adlanmağa başlanmışdır (17). Həm texnoloji xüsusiyyətlərinə və formalarına, həm də naxışlanmasına görə ərazi üçün yeni bir şey olan bu qablar növbəti illərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində daha geniş ərazidə mövcud olduğu müəyyən edilmişdir. Özünəməxsus formalarına görə seçilən bu qabların ilk tədqiqatçılarından olan A.A. Yessen onların bir qismini Kiçik Asiya ilə əlaqələndirmişdir (18). T.S.Passek və Q.K.Nioradze bu saxsı qabları Ön Asiya və Şərqi Aralıq dənizi ölkələri ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır (19). Keçən əsrin 50-ci illərində Yaloylutəpədə arxeoloji qazıntılar aparmış Ö.Ş. İsmizadə Yaloylutəpə mədəniyyətinə xüsusi monoqrafiya həsr etmiş və həmin tədqiqatın nəticəsi olaraq bu tip saxsı qabları Ön Asiya ilə əlaqələndirmişdir (20).

Öyrəndiyimiz dövrdə Qafqaz Albaniyası ərazisində geniş yayılmış küpdə dəfn etmə adətinə görə arxeoloji ədəbiyyata “Küp qəbirlər mədəniyyəti” adlı digər bir mədəniyyət də formalaşmışdır. Uzun illər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində küpdə dəfn etmə adətinin həm xronoloji çərçivəsinin, həm də yayılma arealının genişlənməsi müəyyən olunmuşdur (21). Küp qəbirlərindən aşkar edilən

saxsı məmulatı da ümumi Qafqaz Albaniyası qabları üçün səciyyəvidir.

Dəfn adətlərində fərqli xüsusiyyətlər izlənilsə də, həm torpaq, həm küp, həmçinin ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyasında mövcud olmuş digər dəfn adətlərinin qəbir avadanlıqları içərisindəki saxsı qabları ümumi Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvidir.

Ellinizm dövründə müstəqil Qafqaz Albaniyası ərazisində yaranmış qabların bəzi formalarına hələ Azərbaycan əhəməni imperiyasının tərkibində olduğu bir vaxtda müşahidə edilir (22).

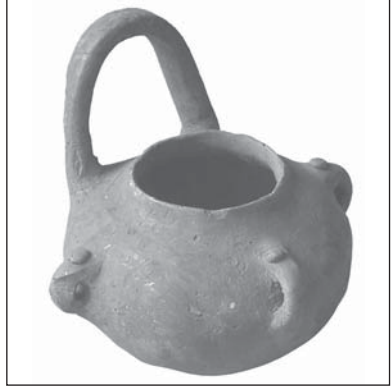
Bütün Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi olan vahid mədəniyyətin formalaşması məqsəduyğundur. Özünəməxsus saxsı məmulatı ilə seçilən bu mədəniyyətin yaranması və formalaşması sözsüz ki, Qafqaz Albaniyasının mərkəzi hissəsi, onun paytaxt şəhəri olan Qəbələ olmuşdur.

Ellinizm dövründə Qafqaz Albaniyası saxsı məmulatında ümumi oxşarlıq olsa da ölkənin ayrı-ayrı əraziləri üçün fərqli xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Hələ öz tədqiqatlarında C.A.Xəlilov və İ.A.Babayev antik dövrdə Azərbaycan ərazisində kiçik arxeoloji mədəniyyətlərə ayrılmanı inkar etmiş və Qafqaz Albaniyasının abidələrini vahid mədəniyyətdə birləşdirilməsi fikrini irəli sürərək fərqlilikləri vahid alban mədəniyyətinin lokal variantları olduğunu qeyd etmişlər (23). Əlbəttə ki, yerli şəraitə və ənənələrə uyğun olaraq Qafqaz Albaniyasının müxtəlif rayonlarında bu mədəniyyət müəyyən xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Ellinizm dövründə mövcud olmuş bir çox qablara Qafqaz Albaniyasının bütün yaşayış yerlərində və qəbir abidələrində, bəzilərinə isə müəyyən ərazilərdə təsadüf edildiyi halda digərlərinə heç rast gəlinmir. Məsələn, ağzı əyməli qablar, tək və üçayaqlı vazalar, piyalələr Qafqaz Albaniyasının demək olar ki, böyük ərazisi üçün səciyyəvidir. Lakin bu qablar da lokal xüsusiyyətlərə malikdirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, saxsı qablar formalarından əlavə texnoloji xüsusiyyətlərinə və bəddii tərtibatına görə də lokal xüsusiyyətlərə malikdirlər. Buna misal olaraq, ellinizm dövrü Qafqaz Albaniyasında geniş vüsət almış qara cilalı qablar əsasən Kür çayından şimalda, xüsusən də Qəbələ, Ağsu, İsmayilli ərazisi abidələri üçün səciyyəvidir. Ellinizm dövrü saxsı qabları bütün Qafqaz Albaniyası üçün səciyyəvi olsalar da, zaman keçdikcə yerli ənənələrə və ustanın zövqünə görə onların formalarında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, bu cür dəyişikliklər əsasən ağzı əyməli qablarda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Həm süzgəclə, həm də süzgəcsiz hazırlanmış bu qablar bəzi yerlərdə olduqca zərif, digər yerlərdə isə kobud hazırlanmışdır (24).

Həm texnoloji xüsusiyyətlərinə, həm də formalarına görə ellinizm döv-

ründə geniş yayılmış vazalarda da müxtəlifliklər nəzərə çarpır. F.L.Osmanov da bu müxtəlifliyi coğrafi şərait və yerli ənənələrə uyğun olaraq genetik olaraq vahid alban mədəniyyəti ilə bağlılığını qeyd etmişdir (25).

Əsasən şar gövdəli, çiyinlərində və gövdəsində bir neçə kiçik ilgəkvari və şaquli vəziyyətdə bərkidilmiş bir və ya iki iri qulpları olan qablar da fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu qablar əsasən qırmızı rəngdə boyanmış olurlar (AF № 1649; AF № 1249). Şaquli vəziyyətdə bərkidilmiş qulpa-

AF № 1649. Xınıslı (Şamaxı)

rı və qırmızı rəngdə boyanmış bu qablara çox sayda Şirvan ərazisində təsadüf edildiyindən, həmçinin digər həmdövr abidələrdən bu cür qablara təsadüf edilmədiyindən onları Qafqaz Albaniyası keramikası üçün lokal variant təşkil etdiyini hesab etmək olar. Hətta, bu cür qablar arxeoloji ədəbiyyatda “şirvan tipli” adlandırılır (26). Qulpları şaquli vəziyyətdə gövdəsinə və ya ağzına birləşdirilmiş müxtəlif formalı qablara da təsadüf edilir.

Bəzən qablar ümumi formalarında oxşar olsalar da, müəyyən detallarına və bədii tərtibatına görə lokal xüsusiyyətlər təşkil edirlər.

Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş boyalı qablar üzəri tamamilə boya ilə örtülmüş və boya ilə naxışlanmasına görə də lokal variantlar təşkil edirlər.

AF № 1249. Xınıslı (Şamaxı)

Hər hansı bir lokal xüsusiyyətlərə malik olan qablar müəyyən bir etnosa malik olsalar da onların hər birinin konkret bir etnosa aid edilməsi barədə qəti fikir söyləmək çətindir. Antik mənbələrdə də Qafqaz Albaniyası ərazisində müxtəlif etnosların mövcud olması barədə məlumatlar var. Məlum olduğu kimi, e.ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycan ərazisində mövcud olan tayfalar, o cümlədən albanlar birləşərək, daha sonra təqribən e.ə. IV əsrin sonu-III əsrin əvvəlləri burada dövlət yaranmışdır. Vahid dövlətin yaran-

ması, ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafı burada vahid mədəniyyətin yaranmasına zəmin yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании Албании IV в. до н. э. - I в. н. э. Баку, 1964, с. 4-5; Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н. э. - III в. н. э. Баку, 2006, с.182.

2. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура. МКА II,1951.

3. Eminli C. Bərdənin Şortəpə abidəsinin e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid təbəqə-sindən aşkar edilən saxsı məmulatı. //Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. Bakı, 2007. № 2, s. 116.

4. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании..., с. 179.

5. Блаватский В. Д. История античной расписной керамики. М, 1953, с. 50.

6. Страбон, ХЫ, ЫВ, 3.

7. Osmanov F. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2006, s. 10.

8. Гаджиев М.С. Ремесла и промыслы Дербента Албанского времени. Промыслы и ремесла древнего и средневекового Дагестана. Сборник статей. Махачкала,1988. с.27.

9. Голубкина Т.И. Ажурные ткани из кувшинного погребения Мингечаура. // СА 1971, №3; Бадалова З.Н. О некоторых орудиях прядения в Кавказской Албании. // Из.АН. АЗССР. Серия истории, философии и права, 1987, №1.

10. Strabon, XI, 4, 7.

11. Тер-Мартirosов Ф.И. Керамика эллинистической Армении как исторический источник. Автореферат дисс.. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Ереван,1984. с. 20.

12. Тер-Мартirosов Ф.И. Керамика эллинистической..., с. 20.

13. Osmanov F. L. İsmayılı rayonu ərazisindən tapılmış antik dövrə aid antropomorf fi-qurlar haqqında. Az.SSR.EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1971, №1, s. 66.

14. Бабаев И.А. Античная черепица Кавказской Албании. // СА 1974, №2; Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н. э. - III в. н. э. - Баку, 1990.

15. Babaev İ.A. Qoroda..., s. 74-82.

16. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyəti e.ə. IV - b.e. III əsrlə-rə. B,1982, s. 54.

17. Шарифов Д. Раскопки в Ялойлу-Тапа (Нухинский у. 1926). Материалы Аз-госмузея, вып. 1. ИООИА, Баку-1927; Иессен А.А. Культура Ялойлутепе в Закавказье. - Сборник аспирантов ГАИМК., т. 1. Л., 1929, с. 38.

18. Иессен А.А. Культура Ялойлутепе..., с. 38.

19. Пассек Т. С. Джафарханский могильник. // ВДИ, 1946, №2, с. 179-181; Ниорадзе Г. Раскопки в Алазанской долине. Тбилиси,1940.

20. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку-1956, с. 60.

21. Гошгарлы Г. О. Из истории изучения кувшинных погребений Азербайджана. //Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası. B-2005, II.

22. Eminli C., Lüdvıq N. İdealtəpə abidəsindən aşkar olunan keramika məmulatı. //

Şəmkir arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Birinci respublika elmi-praktiki konfransı materialları. 28-29 noyabr 2007, Şəmkir. Bakı, 2008.

23. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н. э. - III в. н. э.). Баку, 1984, с. 159-161; Бабаев И.А. Города..., с.138-139.

24. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi..., s. 79; Османов Ф.Л. История и культура..., с. 180-181.

25. Османов Ф.Л. История и культура..., с.183.

Джейхун Эминли

**Керамика как источник изучения истории
Азербайджана периода эллинизма**

Резюме

Данная статья написана на основе керамических изделий, обнаруженных на территории Азербайджана, в основном на территории исторической Кавказской Албании - государства, возникшего в период эллинизма и охватившей большую часть территории современной Азербайджанской Республики, Южного Дагестана, Иори-Алазанскую долину Восточной Грузии. В статье на основе археологических материалов раскрывается значение керамики как источника. При раскопках поселений и могильников керамика, обнаруженная в массовом виде имеет большое значение, как источник для освещения многих исторических вопросов, поскольку она широко использовалась в быту и хозяйстве жителей, а также при захоронениях и других церемониях.

Jeyhun Eminli

Ceramic as a source of studying history of Azerbaijan in the Hellenistic period

Summary

This article written based on pottery found from the historical territory of Caucasus Albania, which includes most part of Azerbaijan Republic, The South Dagestan, and the Iori-Alazan basin, founded in the Hellenistic period. The pottery as a mass material found out during the excavations of settlements and graves possesses main significance as a source characterized wide utilization in the daily round and economy, also during burial and other ceremonies.

Aygün Məmmədova

VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda pul zərbinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar və ya təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar olunan sikkə dəfinələri və tək-tək sikkələr tariximizin bir sıra problemlərinin həllinə yardımçı olmaqdadır.

Ən geniş yayılmış siyasi-ideoloji təbliğat vasitəsi, mədəniyyət və incəsənət örnəyi olan sikkənin hərtərəfli tədqiqi, onun dəyərinin (əyar və çəkisinin), zahiri əlamətlərinin (təsvir, yazı və s.) öyrənilməsi dövlətin ictimai-iqtisadi, hərbi-siyasi, dini, mədəni həyatında baş verən dəyişiklik və hadisələrin açıqlanması və həllində dəyərli, bəzi hallarda isə təkzibedilməz qaynaq kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər il yeni tapıntılar hesabına zənginləşən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika fondundakı unikal sikkələr və dəfinələr bir çox numizmatlar, tarixçilər, sənətsünaslar və b. üçün qiymətli mənbələrdir. Fond sikkələri arasında VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda zərb edilmiş sikkələr xüsusi maraq kəsb edir.

İlk xəlifə Əbu Bəkrin (632-634) hakimiyyəti illərində Ərəbistanda sabitləşmiş İslam dini, daha sonralar nüfuzlu təşkilatçı Ömər ibn Xəttabın (634-644) dövründə davam edilən qalibiyyətli cihad (1) nəticəsində digər ərazilərə yayıldı və möhkəmləndi. Onun hakimiyyəti dövründə İraq, Suriya, Misir fəth edildi və ərəb qoşunları Qadisiyyə döyüşündə (638) parlaq qələbə qazanaraq Sasanilər dövlətinin (224-651) paytaxtı Mədainə sahib oldular. 643-cü ildə baş vermiş Nəhavənd döyüşü isə Sasanilər imperiyasının məhvini sürətləndirdi və klassik Atropatenanın (Adurbadaqanın) – Azərbaycanın Atlantik okeanından Çinədək olan geniş ərazini əhatə edən teokratik dövlət – Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi ilə nəticələndi. Sasani imperiyasının şimal sərhədləri hesab olunan Albaniyanın (Aranın) tam fəthi isə onilliklərlə davam etmiş və 705-ci ildə başa çatdırılmışdır.

Ərəblər Azərbaycanı işğal etdikləri zaman onun cənub hissəsinin

paytaxtı Ərdəbil, sonralar Marağa, X əsrdə isə yenidən Ərdəbil oldu. Albaniya-Arranın paytaxtı isə canişinliyin iqamətgahının yerləşdiyi Bərdə şəhəri idi (2).

1935-ci ildə Ağdam və Naxçıvan, 1958-ci ildə Masallı, 1964 və 1967-ci illərdə Gədəbəy və Yardımlı rayonlarında aşkarlanmış VII əsrin II yarısına dair qarışıq sikkə dəfinələri Qərblə (Bizans) Şərq (Sasanilər) mübarizəsinin Şimal (xəzərlər) ilə Cənub (ərəblər) müharibəsi ilə əvəz edilməsini göstərən faktlardandır. Xilafətin ilk hakimiyyət illərinin iqtisadi-siyasi vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradan iki dəfinə 1961-ci ildə Qazax və 1969-cu ildə Zaqatala rayonlarında aşkar edilmişdir ki, bunlar da Sasani İranı, Xəzər xaqanlığı, Bizans və yeni yaradılmış Ərəb Xilafətinin Azərbaycan uğrunda apardıqları kəskin mübarizəni əks etdirən əyani göstəricilərdir.

Ayrı-ayrı sikkə nümunələri, dəfinələr və yazılı mənbələrin təhlili sübut edir ki, Xilafət canişinləri fəthatın 50 ili ərzində hökmranlıq etdikləri ölkələrin pul bazarındakı ənənələri pozmaq və əhalinin yeni iqtisadi şəraitə uyğunlaşması məqsədilə Sasani və Bizans sikkələrinə bəzi əlavələr etməklə pul zərbi işini davam etdirmişlər. Numizmatik ədəbiyyatda “ərəb-pəhləvi” (bəzən isə “ərəb-sasani”), “ərəb-Bizans” və “Təbəristan” sikkələri adlandırılan belə sikkələrin Sasani və Bizans sikkələri ilə eyni dəfinələrdə aşkarlanması qeyd etdiyimiz dövrdə onların pul dövriyyəsində bu sikkələrlə birgə iştirak etdiyini sübut etməkdədir.

Tədqiqatlara görə fəthatın ilk illərində Sasani dirhəmlərinin ticarət nəticəsində sərhəddən kənara çıxarılması, ölkə daxilində onların sayının azalmasına və gümüş sikkələrə tələbatın artmasına səbəb olmuşdu. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədiylə xəlifələr öz canişinlərinə Sasani nümunəsinə oxşar sikkələr zərb etdirmək hüququnu verdilər. Bir neçə müddətdən sonra belə sikkələrə pəhləvi yazılarından əlavə olaraq, ərəb canişininin adı və Qurandan bəzi dini ifadələr həkk edildi. Fars vilayətlərindəki bu cür zərbəmə üsulu Bizansdan təcrid olunmuş yunan əyalətlərində də tətbiq edildi. Xüsusən də Antioxiya, Tira və Kesariyanın işğalından sonra Bizansla əlaqələr kəsildiyi üçün mis sikkəyə olan tələbatı ödəmək üçün ərəblər imperator İraklinin (610-640) dövründə əvvəllər Emesdə, sonralar isə Antioxiyada kəsilmiş fəlsələri bəzi əlavələr etməklə zərb etdirdilər. Sikkələrin bu cür üsulla zərbi onların həm yerli, həm də gəlmə əhali tərəfindən qəbul və istifadə edilməsini asanlaşdırdı (3).

İspaniyadan Hindistanadək bir çox ölkə və xalqları tabe etmiş ərəblər özlərindən əvvəlki illərin sınağından çıxmış idarə və vergi sistemlərini saxlayır, bu ölkələrdə istifadədə olan sikkələrə təqlidən sikkə zərb etdirməklə iqtisadiyyata ciddi ziyan dəyməsinin qarşısını alır və gümüş sikkəyə ola tələbatı ödəmiş olurdular. Suriya və Fələstində bizans-ərəb, Cənubi Azərbaycanda və Arranda sasani-ərəb, Şimali Afrika və İspaniyada latın-ərəb, sonrakı illərdə isə Təbəristan və Orta Asiya əyalətlərində Sasani sikkələrinə təqlidən sikkələr zərb edilmişlər.

İlk ərəb-pəhləvi sikkələrinin tədqiqi sübut edir ki, onların ilkin zərbinə III Yəzdigərdin (632-651) son hakimiyyət illərindən başlanılmışdır (4). Bu sikkələrin xəlifə Ömər (634-644) dövründə ilkin zərbi zamanı onların ümumi görünüşü eynilə son Sasani şahənşahları - IV Hörmüz (579-590), II Xosrov (590; 591-628) və III Yəzdigərd (632-651) dövründə kəsilmiş draxmalara bənzər formada saxlanılmış, yalnız aversdəki möhürün kənarına بسم الله = Bismillah (Allahın adı ilə) ifadəsi əlavə edilmiş, reversdəki zərb ili isə pəhləvi hərfləri ilə saxlanılsa da, yeni eraya müvafiq olaraq - hicri təqvimlə həkk edilmişdir. Xəlifə Ömər fərmanı ilə 638-ci ildən etibarən bütün rəsmi sənədlərdə müsəlman təqviminin başlanğıc nöqtəsi olaraq hicri-qəməri təqvimin tətbiqinə başlanıldığından dövlət sazişi funksiyasını daşıyan sikkə zərbində də bu təqvimə riayət edilmişdir. Bu təqvimə əsasən yeni era - Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü 622-ci ildən etibarən hesablanır.

Sikkələrin xəlifə Osman (644-645) dövründəki təqlidi zərbində isə II Xosrov dövründəki zərb növü əsas götürülmüşdür.

Ərəb-sasani dirhəmləri 3 mərhələ üzrə həyata keçirilən tədrici keçidlə dəyişikliyə uğrayaraq zərb edilmişlər (5).

Bu sikkələrin *I mərhələyə* aid zərbinə nəzər yetirdikdə üz tərəfdəki (aversdə) dairə daxilində, mərkəzdə qanadlı tac taxmış şahənşahın sinədən yuxarı hissəsinin təsvirinin, ondan solda pəhləvi əlifbası ilə şaha xeyir-dua məqsədilə **𐭪𐭣𐭥𐭥** = qadmən əfzud (Qoy şöləsi ucalsın!) (6), təsvirdən sağda isə pəhləvi əlifbası ilə **𐭪𐭣𐭥𐭥** (Xusruy) II Xosrovun adının, dairənin kənarında, adətən aşağı sağ küncündə ərəb əlifbası ilə (kufi xətt ilə) بسم الله = Bismillah (Allahın adı ilə) ifadəsinin, sikkənin arxa tərəfindəki (reversdə) dairə daxilində isə atəşgah və onu qoruyan iki mühafizəçinin, ondan solda pəhləvi hərfləri ilə hicri təqvimə münasib zərb ili, sağda isə zərboxanını ifadə edən monoqramın (7) həkk edildiyini görürük (şəkil 1).

Şəkil 1. Ərəb-sasani. Xosrov (653–670) sikkəsinə təqlidən, (PR) Piruzabad– Bərdə, 35=667, gümüş dirhəm

Əməvilərin hakimiyyətinin qərarlaşdığı sonrakı dövrlərdə, yəni bu sikkələrin **II mərhələdəki** zərbi zamanı revers əvvəlki kimi saxlanılmış, aversdə isə pəhləvi əlifbası həkk edilmiş Sasani şahənşahının adı xəlifə canişinlərinin pəhləvi əlifbası ilə adının zərbi ilə əvəz edilmiş, “Bismillah” ifadəsinin kənarlarına isə bəzən kufi xətt ilə, bəzənsə pəhləvi əlifbası ilə əlavə dini ifadələrin (الله الحمد = Allah ul-həmd – Allaha həmd olsun; بسم الله محمد رسول الله = Bismillah Muhəmmədən rasulullah – Allahın adı ilə, Məhəmməd Allahın rəsuludur və s.) həkk edilmişdir (şəkil 2).

Şəkil 2. Ərəb-sasani. Ömər ibn Ubəydullah (686–691), ط و د (ST) İstəxr, 70= 689, aversdə الله الحمد – Allaha həmd olsun, gümüş dirhəm

III mərhələyə təsadüf edən zərb zamanı isə aversdəki pəhləvi əlifbası ilə zərb edilmiş ərəb canişinin adı ərəb əlifbası (kufi xətt ilə) zərb edilmiş, “Bismillah” ifadəsinin sol tərəfinə isə iman simvolu olan بسم الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله = Bismillah la ilahə illəllah vəhdəhu Muhəmmədən rəsulullah (Allahın adı ilə, Allahdan başqa ilah yoxdur, o vahiddir, Məhəmməd Allahın rəsuludur) həkk edilmiş, revers isə əvvəlki kimi saxlanılmışdır (şəkil 3).

Şəkil 3. Ərəb-sasani. Həccac ibn Yusif (694–713). 𐤀𐤓𐤍𐤁𐤁 (BYsh) Bişapur, 78=697, aversdə بسم الله لا اله الا الله وحده محمد رسول الله – **Allahdan başqa ilah yoxdur, o vahiddir, Məhəmməd Allahın rəsuludur, gümüş dirhəm**

Belə sikkələrin aversində onu zərb etdirən ərəb canişinin adının möhürün daxili hissəsində zərb edilməsi bu sikkənin ali hakimiyyətin məxsus olduğu xəlifə və ya onun canişinin adından deyil, onlardan aşağı rütbəli, yerli əyalət və vilayətlərə hakim olaraq təyin edilmiş dini xadimlərin (mərzban, dehkan və ya möbəd) göstərişi ilə kəsildiyini bildirir. Mülki və hərbi hakimiyyətə malik belə yerli idarəçilər mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi anlarda özlərini tam müstəqil hakimlər kimi apararaq malik olduqları rütbədən asılı olaraq bir və ya bir neçə zərbxananı nəzarətdə saxlayır və bu işin müqabilində xəlifədən məvacib alırdılar (8).

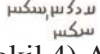
Həm Sasani, həm də ərəb-sasani sikkələrinin zərbində ixtisarlar etmək ənənə halını aldığından, eyniadlı hökmdarların dirhəmlərinin təyinatında (II və III Şapur, I Xosrov Ənuşirvan və II Xosrov Pərviz) tacın formasına istinad edilir (9).

II Varahranın (276–293) hakimiyyət illərindən etibarən Sasani sikkələrinin reversində zərbxana adının monoqram formasında həkk edilməsi bir sıra numizmatlar tərəfindən belə işarələrin müxtəlif formada oxunuşu üçün əsas vermiş və bəzi əsərlərdə (10) ərəb-sasani sikkələrindəki monoqramlar və dini ifadələrin açıqlanması ilə bağlı cəhdlər edilmişdir. Belə monoqramların əsasən Cənubi Azərbaycan şəhərlərinə (Həmədan, İsfəhan, Bişapur, Mərv, Şiz, Rey, Nişapur, İstəxr, Şiz və s.) aid edilmələrinə baxmayaraq, görkəmli Azərbaycan numizmatlarının (Y.Paxomov, Ə.Rəcəbli) tədqiqatları bu sikkələrin Şimali Azərbaycan istehsalı olduğunu sübut etmişdir.

A.Mordman, J. de Morqan və F.Peyrokun monoqramların oxunuşu zamanı tətbiq etdikləri fonetik təhlil metodunu məqsədomüvafiq hesab etməyən Y.Paxomovun Zaqafqaziya, xüsusən Azərbaycan ərazisində zərb edil-

miş ərəb-pəhləvi sikkələrindəki monoqramları parçalanmış formada təhlilə cəlb etməyi təklif etməsi bir sıra yerli zərboxanaların aşkar olunmasına səbəb olmuşdur (11).

Həm Sasani, həm də sasani-ərəb draxmalarının bir hissəsinə zərboxana adı olaraq müəyyən şəhər, digərinə isə ümumi inzibati bölgənin adı həkk edilmişdir. Bu sikkələrin təhlili sübut edir ki, ilk lokal zərboxanalar Həmədan, İsfəhan, Mərv, Şiz, Rey, İstəxr, Kerman, Xuzistan, Bişapur və b.yerlərdə (12), Şimali Azərbaycanda isə Naxçıvan, Gilan, Bakı, Bərdə, Dərbənd şəhərlərində fəaliyyət göstərmişlər (13).

Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə monoqramlarının həkk edildiyi sikkələrdə zərboxana olaraq ümumi ərazi adı göstərilərsə də, klassik Aturpatakanı (Azərbaycanı) ifadə edən (AT) monoqramının həkk edildiyi sikkələrin paytaxt şəhər olan Ərdəbildə, Albaniyanı ifadə edən (AIR; AI-RAN) formalı monoqramlarla işarələnmiş sikkələrin (şəkil 4) Arranın paytaxtı Bərdədə, (AR; ARM) monoqramının həkk edildiyi sikkələrin isə Ərminiyyənin əsas şəhərlərindən olan Dəbildə kəsildiyi qənaətinə gəlmək olar (14).

Şəkil № 4. Ərəb-sasani. Xosrov (653–670) sikkəsinə təqlidən, – (AYR) Aran, 26 = 646, gümüş dirhəm

Belə sikkələrin istifadəsi əlverişli olsa da, onların görünüşü Xilafətin təbliğ etdiyi İslam dininə tamamilə zidd idi. I Şapurun dövründən Sasanilər imperiyasının rəsmi dini elan edilmiş atəşpərəstliyin (Zərdüştlüyün) simvolu hesab olunan atəşin təsvirinin Sasani və sasani-ərəb sikkələrində əksi İslamın tovhid anlayışı ilə uzlaşmırdı. Həm rəşidi xəlifələr, həm də onlardan sonra hakimiyyətdə olmuş Əməvi xəlifələri – I Müaviyə ibn Əbu Süfyan (661–680), I Yəzid ibn Müaviyə (680–683), II Müaviyə ibn Yəzid (684), I Mərvan ibn Hakim (684–685) dövründə sikkələrin görünüşündə əsaslı də-

yişiklik edilməmiş və əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi fəth olunmuş ərazilərdə istifadədə olan sikkələrə bəzi dini ifadə əlavə edilməklə təqlidi sikkələr kəsilərək dövriyyədə istifadə edilmişlər.

Yalnız Əməvi xəlifəsi Əbd əl-Məlik ibn Mərvanın (685–705) fərmanı ilə 696-cı ildə pul islahatı keçirilmiş və sikkələrin zərbində “sırf müsəlman üslubu”nun tətbiqinə başlanılmışdır. Bu islahat nəticəsində kəsilən ümumişlək sikkənin tətbiqi xəlifəyə sikkə zərbi hüququnu öz əlində cəmləşdirmək imkanı ilə yanaşı, Xilafətin əhatə etdiyi Asiya və Afrika əyalətləri arasında ticarət əlaqələrini yüngülləşdirməyə və xəzinə vergisinin toplanılmasına şərait yaratdı (15).

Bu fərman nəticəsində sikkələrin görünüşü tamamilə dəyişsə də, onların nominallarının adları, qızıl sikkələr üçün Romanın pul sisteminə müvafiq olaraq (denarius) – dinar, gümüş sikkələr üçün (draxma) dirhəm, mis sikkələr üçün isə Bizansın pul sisteminə uyğun olaraq (follis) fels olaraq saxlanıldı.

İslam numizmatikasının tədqiqat obyekti olan və numizmatik ədəbiyyatda “kufi”, “müsəlman” sikkələri kimi tanınan belə sikkələrin əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri də onlar üzərində heç bir rəsmın olmaması və yalnız müsəlmanlığın əsas hökmlərini bildirən yazılara malik olmasıdır.

Anonim zərb edilən dirhəmin ilkin növünə nəzər yetirək (şəkil 5).

Şəkil 5. Əməvilər. Anonim, II Yəzid ibn Əbd əl-Məlik (720–724), Azərbaycan, 105=723, gümüş dirhəm

Aversin (üz tərəf) mərkəzi hissəsində kufi xətti ilə “kəlməyi təvhid” – ilkin iman simvolu olan لا اله الا الله وحده لا شريك له (Allahdan başqa ilahə yoxdur, O, vahiddir, şəriki yoxdur), kənarına isə, dairəvi olaraq: بسم الله ضرب هذا الدرهم (Allahın adı ilə bu dirhəm zərb edilib) sözlərindən əvvəlinə artırılmaqla sikkənin zərb olunduğu şəhərin və ya ərazinin adı

məs. باران (Aranda), ardınca isə ... سنة (... ildə; bəzi hallarda isə) ... سنة فى hicri-qəməri təqvimə müvafiq hesablanan zərb ili rəqəmlərlə deyil, sözlərlə həkk edilirdi.

Reversin (arxa tərəf) mərkəz hissəsində isə namaz zamanı oxunan, Quranın “əl-İxlas” (Yalnız Allaha məxsus sifətlər) surəsindən ayələr:

الله احد الله صمد لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفوا احد (Allah birdir, Allah əbədidir, O nə doğmuş, nə də doğulmuşdur və Onun heç bir tayı-bərabəri yoxdur) sikkənin kənarlarına dairəvi olaraq “ət-Tövbə” (Tövbə-Bəraət) surəsinin 33-cü ayəsi:

محمد رسول الله ارسنه بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

(Məhəmməd rəsulullah həqiqi din və hidayətlə müşriklərin müqavimətinə baxmayaraq, onu (İslamı - A.M.) bütün dinlərin fəvqünə qaldırmaq üçün göndərilmişdir) zərb edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, reversdəki hər iki ayələr Qurani-Kərim ayələrini bir qədər ixtisar etməklə zərb edilirdi. Yəni “İxlas” surəsinin əvvəlində قل هو (De ki, O) sözləri, onun ətrafındakı “Tövbə” surəsinin 33-cü ayəsinin əvvəlində isə هو الذى رسوله (hansı ki, rəsulunu) sözləri ixtisar edilmiş və bunların əvəzinə محمد رسول الله (Məhəmməd rəsulullah) həkk olunmuşdur.

Qızıl dinar dirhəmdən bir qədər fərqli formada zərb edilirdi. Onun aversinin mərkəzi hissəsi dirhəmə bənzər saxlansa da, ətrafına dirhəmdən fərqli olaraq “ət-Tövbə” surəsinin 33-cü ayəsi, reversinin isə mərkəzi hissəsi eynilə dirhəmdəki kimi saxlanılmış və ətrafına ... ضرب هذا الدينر فى سنة (Allahın adı ilə bu dinar ... ildə zərb edilib) ardınca isə zərb ili həkk edilmişdir. Göründüyü kimi, dinarda dirhəmdən fərqli olaraq zərboxana qeyd olunmurdu (şəkil 6). Dövrümüzədək gəlib çatmış çox az saylı dinarlarda bununla bağlı istisnalar vardır.

Şəkil 5. Əməvilər. Anonim, II Mərvan ibn Muhəmməd (744–750), Dəməşq, 131=748, qızıl dinar

Mis felsin aversinin mərkəzinə isə “əl-İxlas” surəsi, onun ətrafına isə “kəlmeyi-tovhid”, reversinin mərkəzinə محمد رسول الله (Məhəmməd rəsulullah) onun ətrafına isə بسم الله ضرب سنة ... (Allahın adıyla, ... ildə ... (zərboxana adı) zərb edilib) həkk edilmişdir.

Bu sikkələrdə xəlifə və ya canişin adı zərb edilməməsi, hökmdarların dəyişdiyi ildə zərb edilmiş sikkənin məhz dəqiq olaraq hansı hökmdarın adından kəsilməsi ilə bağlı təyinatda çaşqınlıq yaratmaqdadır.

Sikkələrin təhlili sübut edir ki, məhz bu islahat nəticəsində sikkə tipologiyasının əsasını təşkil edən aversdə insan təsvirinin zərbi qadağan olundu və İslam şəriətinin buyurduğu hökmlərə riayət edilməyə başlandı.

Məlumdur ki, Qurani-Kərimdən sonra ikinci hüquq mənbəyi hesab edilən hədislərdə İslamın əsas prinsip və fikirləri əksini tapmışdır. Xilafətin yaradılması məqsədilə edilən yeni müsəlman fəthləri nəticəsində İslam dininin yeni sosial şəraitə uyğunlaşdırılması üçün müsəlmanların gündəlik həyat tərzinin formalaşmasında hədislər əsas istinad vasitəsi rolunu oynayırdı.

Hədislərdə hər hansı bir canlının rəsmiyyəti çəkilməsi və ya heykəlinin yapılması Allahın yaratdığını təqlid etmək, ona şəriq qoşmaqla (bütperəstliklə) eyni tutulduğundan (16) sikkə zərbində də bu hökm əsas götürülmüş və ona riayət edilmişdir.

4,27 q çəkiyə malik təmiz qızıldan kəsilən dinar əsasən Əməvilərin hakimiyyəti dövründə paytaxt şəhər olan Dəməşqdə, bəzi hallarda isə Xilafətin Qərb əyalətləri olan Afrika və İspaniyada zərb edilirdi. Bu sikkə yüksək əyarlı gümüşdən kəsilən, əsas pul vahidi hesab edilən 2,96 qramlıq, 26–28 mm diametrli, 0,4–0,5 mm qalınlığa malik dirhəmlə bərabər ümumişlək funksiya daşıyır və bütün ticarət əməliyyatlarında istifadə olunurdu. 2–3 q çəkili mis fels isə əsasən yerli sikkə olaraq istifadə edilirdi və bəzi hallarda onun üzərində zərboxana adı qeyd edilmirdi. Sərqi Zaqafqaziya, Rusiya və Azərbaycanda aşkarlanmış qeyd etdiyimiz dövrə aid dəfینələrdə nəinki bütöv, həmçinin parçalanmış dirhəmlərin tapılması ticarətdə belə növ dirhəmlərin də istifadə edilməsini sübut edir.

Sikkələrin ərəbləşdirilməsi və İslami tərzə müvafiq formada kəsilməsi prosesi Əməvilər dövründə başa çatdığından ilk Abbasilərin (750–1258) sikkələri çəki, ölçü və ənənəvi mətnləri baxımından bir qədər fərqli kəsilmişdir. Abbasilər dövründə Siyasi təbliğat məqsədilə Abbasilər dövründə sikkələrin mətnlərində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir (şəkil 6).

**Şəkil 6 . Abbasilər. əl-Mutamid (870–892),
Bərdə, 267 = 880, gümüş dirhəm**

İslami zərbin təsisindən sonra Azərbaycanda ümumxilafət sikkəsi olaraq istifadə edilən gümüş dirhəmlərin bir hissəsinə eynilə Sasanilər dövründə olduğu kimi Azərbaycan, Arran və Ərminiyyə adlı inzibati bölgələrin adları həkk edilmiş, digərlərinə isə Bərdə, Cənzə (Gəncə), əl-Mütəvəkkiliyyə (Şəmkir), əl-Yəzidiyyə (Şamaxı), əl-Bab (Dərbənd) şəhər-zərbxanalarının adı həkk edilmişdir. Bundan əlavə Ərz əl-Xəzər, Bəlx əl-Bəydə adlı ərəzi adlarının həkk edildiyi sikkələrin də məhz Azərbaycan istehsalı olduğu müəyyənləşir.

Azərbaycanda zərb edilmiş gümüş dirhəmlərin iki yüzillikdən artıq bir müddətdə əsasən iki ticarət yolu vasitəsilə Şərqi Avropa ərazisinə daşınması orta əsrlərdə əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik Azərbaycanın yüksək iqtisadi potensialından xəbər verir.

Azərbaycanı fəth etməklə nəinki quru yolu hesab olunan (Çini Mərkəzi və Ön Asiya və Bizansla birləşdirən) məşhur İpək yoluna, həm də Yaxın Şərq, Hindistan və Çini əlaqələndirən dəniz yoluna sahib çıxan ərəblərin beynəlxalq ticarət imkanları artmışdı. Ərəblər Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yolunun istiqamətini dəyişərək, onu Şərqə - Xəzər dənizi tərəfə keçirdikləri üçün dənizkənarı liman-şəhərləri - Dərbənd, Bakı, Abaskun, Astrabad və başqaları Xilafətin Şimal və Şərq ölkələri ilə ticarətində başlıca əhəmiyyət daşıyırdılar.

Xüsusən də Şimal-şərqi Avropa və Asiya ölkələrində, o cümlədən Rusiyanın Avropa hissəsində aşkar edilmiş dəfinələrdə Azərbaycan zərbxanalarında kəsilmiş sikkələrin tapılması Baktriya dan İspaniyaya dək böyük ərazini əhatə edən Xilafətin digər ölkələrilə edilən geniş ticarət əlaqələrini sübut etməkdədir (17). Belə əlaqələrdə daxili və dünya ticarət yollarının qovşağında yerləşən Dərbənd, Beyləqan, Bərdə, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya, Marağa, Şamaxı, Şəmkir, Şabran, Gəncə, Naxçıvan və s. Azərbaycan şəhərləri fəal iştirak edirdilər (18). Həmçinin məhz Azərbaycandan keçən yollar vasitəsilə xəzərlər və slavyanlar Xilafətin cənub-şərqi əyalətləri və Bizansla da ticarət əlaqələrini saxlayırdılar. Bərdə, Ərdəbil və Gülsurə bazarları əsas ti-

carət mərkəzlərindən hesab edilir və Şərqlə Qərbin diqqətini cəlb edirdilər.

Azərbaycanda aşkarlanmış VI və VII əsrin əvvəllərinə aid dəfinələr sübut edir ki, qeyd olunan dövrün fəal pul dövriyyəsi bir müddət tənəzzülə uğrasa da, VIII əsrin ortalarından X əsrin yarısına kimi öz yüksəlişinə nail olmuşdur. Bu dəfinələrdə müsəlman zərbinin təsisindən sonra Əməvilərin və Abbasilər sikkələri ilə yanaşı Azərbaycanın digər ölkələrlə pul dövriyyəsinə 400 ildən artıq istifadə olunan Sasani draxmasının aşkarlanması isə onun digər yerli istehsalı sikkələrlə birgə pul tələbatını ödədiyini göstərməkdədir.

Problemin tədqiqi göstərir ki, VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan zərboxanalarının sikkələri aparıcı mövqeyə malik olmuş və Ərəb Xilafətinin sikkə sisteminin tərkib hissəsini təşkil etmişlər. Həmçinin bir sıra sülalə və dövlətlərin pul sistemi mənşə etibarilə ənənəvi müsəlman sikkə zərbinə əsaslanır və ya onunla genetik yaxınlıq təşkil etməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yarandığı ilk günlərdə “cihad” məfhumu altında əsasən müsəlman dövlətinin hərbi əməliyyatlarını nəzərdə tutulsa da, IX-X əsrlərdən o, yeni məna kəsb etmiş, bunula da mənəvi cihad təsəvvürü (Allah yolunda möminlərin özünü daxilən təkmilləşdirməsi) formalaşdırmışdır. Cihadın digər növləri (qılınc, ürək, dil və əl cihadi) haqqında da təsəvvürlər vardır / İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı, 1989, s. 125.

2. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, s. 37.

3. Bose C. Ueber Arabisch-Byzantinische Munzen. Grimma, 1840, p. 16-18.

4. Пахомов Е. Монеты Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1959, с. 32; Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997, с. 41; Монетная чеканка и денежное обращение Азербайджана VII-IX вв. / IRS - Наследие. Международный азербайджанский журнал, № 1 (31), 2008, с. 4-6.

5. Mordtmann A. Erklärung der Münzen mit Pehlevi-Legenden. VIII, 1853, p. 32.

6. Stickel J. Handbuch zur morgenlandischen Münzkunde. Leipzig, 1845, p. 81.

7. Yunan dilindən tərcümədə “mono” – tək, “gramma” isə hərf, qeyd mənasını verir. Əsasən bir neçə hərfdən ibarət qarışıq formalı şərti işarələr şəklində olan monoqramları həkk etməkdə məqsəd zərboxana və ya hökmdar adını bildirmək olmuşdur / Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. М., 1982, с. 173.

8. Liber expugnationis regionum imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Beladzori. Ed. M.J.De Goeje. Lugduni Batavorum, 1866, p. 334.

9. Колесников А. Завоевание Ирана арабами. М., 1982, с. 181; An Introduction to Sasanian Coins by D.Sellwood, P.Whitting, R.Williams. London, 1985, p. 51-52.

10. Dorn B. Die Pehlevi-Munzen des Asiatischen Museums der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. III – Melanges asiatique, SPb, 1850, II, p. 258; Mordtmann A. Erklärung der Munzen mit Pehlevi-legenden. ZDMG, Bd. 8, 1853, p. 160; Монеты Восточного Халифата В.Тизенгаузена. Санкт-Петербург, 1873; Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). Санкт-Петербург, 1910; Granberg B. Forteckning over Kufiska myntfynd i Finland. Helsinki, 1966; Gaube H. Arabosasanidische Numismatik. Braunschweig, 1973; Tösen İ. Arab-sasani paraları / Numismatic

Yayınları. 7, İstanbul, 1975; Walker J. Catalogue of the Arab-Sassanian Coins. L., 1941; Miles G. Rare Islamic Coins / The American Numismatic Society. Numismatic Notes and Monographs. N.Y., 1950, p. 118.

11. Пахомов Е. О Сасанидских монетных знаках / Доклады АН Азербайджанской ССР. Баку, 1945, с. 44-46.

12. D.Sellwood, P.Whitting, R.Williams. Göstərilən əsər, p. 47-49.

13. Пахомов Е. Монеты Берда'а / Известия АН Азербайджанского филиала, № 4, Баку, 1944, с. 67-72; Yənə onun. Moneti "Naхчавана" / Известия АН Азербайджанской ССР. № 5, Баку, 1949, с. 114-118; Rəcəbli Ə. Biləsuvar Sasani sikkələri dəfinəsi və VI-VII yüzillərdə Azərbaycanda sikkə zərbi və pul dövriyyəsinin bəzi özəllikləri / Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 80, Bakı, 2001, s. 84-91.

14. Пахомов Е. Монеты Азербайджана. Вып. 1, с. 37.

15. Bergmann E. Die Nominale der Munzreform des Chalifen Abdul-melik. Wien, p. 4

16. İmam Nevevi. Riyazü's Salihin. Canlı resmi yapma ve bulundurma yasağı. C. 7, İstanbul, 2002, s. 183.

17. Топография кладов восточных монет (Сасанидских и куфических). Сост.: А.Марков. С.П., 1910; Пахомов Е. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. 1-9, Баку, 1926-1966.

18. Məmmədov R. Azərbaycanın orta əsr "Arran" vilayəti və onun şəhərləri tarixi xəritələrdə / Материалы научной сессии, посвященной итогам научно-исследовательских работ музея за 1983 год. Баку, 1985, с. 3-6; Hüseynov M. Orta əsrlər tarixinə aid materiallar / Материалы по истории Азербайджана. Баку, 1988, с. 5-14.

Айгюн Мамедова

Особенности монетной чеканки Азербайджана в VIII-IX вв.

Резюме

В статье изучены особенности монетной чеканки и денежного обращения Азербайджана и Арабского Халифата. На основе кладов и отдельных монет, найденных на территории Азербайджана и за его пределами, раскрываются особенности арабо-сасанидских и куфических монет, чеканенных в азербайджанских монетных дворах, исследуется их обращение в международной торговле.

Aygun Mammadova

Features of azerbaijanian coinage (VIII-IX centuries)

Summary

There is in the article are studied features of coinage and monetary circulation of Azerbaijan and Arabian Caliphate. On the basis of treasures and the separate coins found in territory of Azerbaijan and in other regions are investigated features of arab-sasanian and kufic coins, minted in Azerbaijan mints reveal and their circulation in international trade.

Səadət Məmmədova

Azərbaycanın ənənəvi ayaq geyimləri - çarıqlar
(*Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında*)

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqı özünün mövcudluğu ərzində zəngin maddi-mədəniyyət irsi yaratmış, zamanın sınaqlarından, keşmə-keşlərindən keçirərək, cilalanmış, təkmilləşmiş formada dövrümüzə qədər gətirib çatdırmışdır.

Maddi mədəniyyətin mühüm sahələrindən biri olan geyimlər təbii-coğrafi şəraitdən, xalqımızın təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətindən, sosial-iqtisadi durumdan, etik-estetik normalardan asılı olaraq yaranmışdır. Azərbaycan milli geyimləri - çiyinə geymə, bel, baş, ayaq geyimləri olmaqla müxtəlif növlərə bölünür. Ayaq geyimləri bu qruplar içərisində xüsusi yer tutaraq öz-özlüyündə növ müxtəlifliyinə malikdir.

Geniş yayılmış ayaq geyimlərindən biri çarıqdır. Yüngül və ucuz başa gəlməsi, çöl-təsərrüfat işləri zamanı əlverişli olması çarığı əhalinin böyük əksəriyyətinin gündəlik ayaq geyiminə çevirmişdi (1,78).

Çarığ kənd əhalisinin böyük əksəriyyətinin geyindiği ayaqqabı növü olmuşdur. Adətən hər bir kəndli özü asan başa gələn çarığ tikə bilsə də, hər bir kənddə 3-5 nəfər peşəkar çarıqçı işləyirdi ki, onlar da xeyir-şər üçün, bazar üçün çarıqlar tikib satırdılar.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində çarığın özünəməxsus hazırlanma üsulu vardır. Çarığın tikilməsində əsasən öküz, camış, inək, dana gönündən istifadə edilirdi. Çarıqçılar gönü primitiv yolla emal edirdilər. Gönün tükünü tökmək üçün onu bir neçə gün ayıranda saxlayır, bundan sonra çıxarır yəni-dən əhəng və zəy məhluluna salırdılar. Beləliklə, gön üstündəki tüklər öz-özünə tökülürdü. Qalan adda-budda tüklər də qaşovlanır və beləliklə, gön çarığ tikmək üçün yararlı vəziyyətə gəlirdi (2, 88).

Bəzən çarığ üçün gön daha primitiv üsulla hazırlanırdı. Soyulmuş mal dərisini duzlayıb "Kərki"yə yəni çarmıxa çəkərək dörd bir tərəfindən tərini çəkirdilər. Quruduqdan sonra tüklü üzünü taxtanın üstünə qoyub qaşı-yaraq tükdən təmizləyirdilər (3). Dəri quruduqdan sonra çarığın tikilməsi prosesi başlayırdı. Bunun üçün dəri 15-20 sm enində biçilib kəsilirdi. Çar-

rıq gönün kənarlarından çıxarılmış köşə ilə tikilirdi (4). Kəsilmiş gönün yanları biz ilədeşilib, gözlər açılırdı. Bu gözlərə çarıq bağı salınırdı. Çarıq bağını əsasən yun ipdən beş və ya yeddi qatdan ibarət toxuyub, gözlərə keçirir və bərkidirdilər.

Azərbaycanda çarığın tarixən “çalmalı çarıq”, “qızqaytaran”, “quş burnu”, “kotuğu”, “xəlbirağızlı” və s. növləri geniş yayılmışdır.

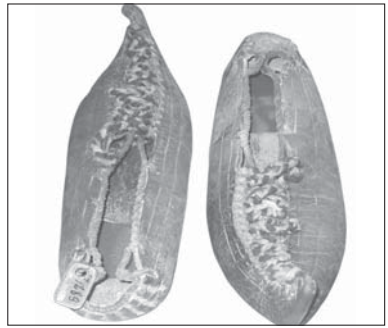
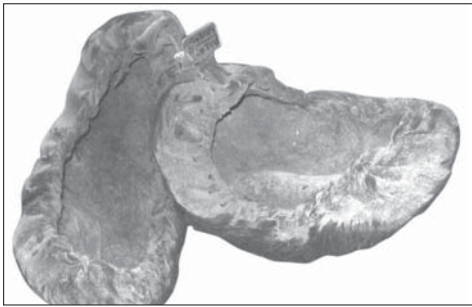
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda belə çarıqların bir neçə növü qorunub saxlanılır.

Ən maraqlı eksponatlardan biri ölçüsü 34 sm olan “qızqaytaran” çarığıdır (5). Palıd qabığıyla boyanmış bu çarıq aşılanmış göndən tikilmişdir. Belə çarıqlar adətən bayırlıq geyim dəstinə daxil olur, xüsusən təzə bəylər üçün tikilirdi. Bu çarığı digərlərindən fərqləndirən cəhət onun xüsusi zövqlə, səliqə ilə tikilməsindədir. Çarığın gözlərindən keçirilən bağ köşədən deyil, dörd qat, qırx pambıq

sapdan eşilmiş iplərdən ibarətdir. Bu iplər çarığın daban hissəsini büzüb bərkidirdi. Bağ isə öz növbəsində qəzildən (keçi tükü) hörülmüş iplə bağlanmışdır.

“Xəlbirqırağı” adlanan digər çarıq da öz orijinallığı ilə seçilir (6). Çarığın əvvəlcə altlığı biçilib. Altlığın uc hissəsi yuxarıya doğru əyri qalxıb. Yanlarında çox saylı gözcüklər açılmışdır. Bu gözcüklərdən köşə keçirib toxuduqca xəlbirvari forma kəsb edirdi. Məhz bu məqamdan asılı olaraq çarığın adı formalaşmışdır.

Təqdim olunan növbəti çarıq çarmıxda və ya “kərki”də dartılaraq qurudulmuş mal gönündən hazırlanmışdır. “Quş burnu” formasında, tünd qəhvəyi rəngli göndən tikilmiş (7) çarığın gön hissəsi içəri tərəfdə, tüklü üzə isə üst hissəyə çevrilərək tikilmişdir. Çarığın alt hissəsi yuxarı-

ya doğru qalxaraq “quş burnu” formasını almışdır. Yanlarından çoxsaylı deşiklər açılaraq köşə ilə buruqvari toxunmuşdur. Belə toxunuşlu çarışlara ip keçirilmir. Fondnda olan çarışlardan bu çarış onunla fərqlənir ki, bu iplə bağlanmır və tükli göndən tikilmişdir.

Çarışın hazırlanmasında “kö-

şə”dən istifadə olunurdu. Bu baxımdan fondnda qorunub saxlanılan eksponat maraqlıdır. Aşılarmış göndən hazırlanmış köşəyə möhkəmliyini təmin etmək üçün mum çəkilmişdir. Belə köşədən çarışın yan və üst hissələrinin hörülməsində istifadə olunurdu. (8).

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar - eksponatların əyani təsviri, etnoqrafik çöl materialları və mövcud ədəbiyyat nümunələri çarışın ən sadə ayaqqabı növü olduğunu və bu səbəbdən də geniş yayıldığını söyləməyə əsas verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. F. İ. Vəliyev. Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Geyimlər və bəzəklər. Bakı, 2006.
2. G. S. Abdulova. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlıq. Tarix elmləri namizədi adı almaq üçün təqdim edilmiş dis. avtoreferatı. Bakı, 2000.
3. Məlumat 88 yaşlı Zəngilan rayon sakini Qasımova Mələk Mədət qızından alınmışdır.
4. Məlumat 77 yaşlı Ordubad rayonu Kələki kənd sakini Məmmədov Murad Bünyad oğlundan alınmışdır.
5. EF № 1288.
6. EF № 1289.
7. EF № 7448.
8. EF № 6848.
9. EF № 822.

Саадат Мамедова

**Традиционная обувь Азербайджана - чарыги
(по материалам коллекции Этнографического фонда).**

Резюме

В статье представляется информация об изготовлении и разновидности широко распространенной в Азербайджане обувной принадлежности, называемой чарыками, которые бережно хранятся в этнографическом фонде национального музея истории Азербайджана.

Seadat Mamedova

**Traditional foot clothes of Azerbaijan - bast shaes
(on the basis of the materials of the Ethnography fund).**

Summary

This article presents information about manufacturing, kinds and historical value of a widely popular shoe type called Charik. Chariks are carefully exhibited in the ethnographic fund of National History Museum of Azerbaijan.

Mehriban Seyidzadə

Xınayaxdı mərasimi barədə
(Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)

Qədim tarixə, zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətə sahib olan xalqımızın adət-ənənələri, toy, bayramları uzun əsrlərin sınağından keçib gəlmiş, öz məzmun və mahiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Toy mərasiminin ayrı-ayrı mərhələlərinin tədqiqi xalqın mədəni irsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq işinə imkan yaradır.

Toya qədər bir sıra adət və ənənələrin icrası vacib hesab edilir. Məsələn “qız bəyənmə”, “elçilik”, “hə vermə”, “nişan”, “cehizin oğlan evinə aparılması”, “kəbin kəsilməsi”, “qız evində xınayaxdı mərasimi”, “qızın ata evindən köçməsi”, “həftə hamamı” və s. göstərmək olar.

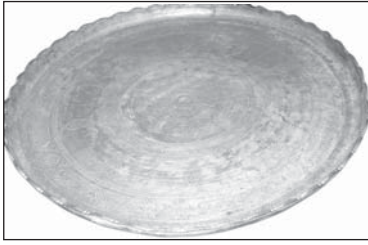
Azərbaycan toy adət-ənənələrinin mühüm bir mərhələsini də “Xınayaxdı” mərasimi təşkil edir. Azərbaycanın bölgələrində xına mərasimi müxtəlif adlarla – Bakıda “xinənahan gecəsi” və ya “xınayaxan” (1), Qarabağda “xınayaxma” və ya xınayaxdı”, Ordubadda “xına gecəsi” və ya “qızbaşı” kimi (2) məlumdur. Bu məclisi “qızın atası evindəki üçgünlük qız toyunun ikinci günü çağırılan növbəti toy məclisi” də hesab etmək olar (3, 135).

Türkiyədə bu mərasimi “xına gecəsi” adlandırır və burada icra olunan ayinlər bizim xınayaxdı mərasimlərimizdə icra olunan ayinlərlə eyniyyət təşkil edir ki, bu da xalqlarımızın eyni kökə, eyni adət-ənənələrə sahib olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Xına mərasimi öz spesifik adətləri, dərin məzmunu ilə seçilirdi. Bu məclisə yalnız qız-gəlinlər toplaşır, xüsusi ayinlər icra edirdilər. Bəzi bölgələrdə oğlan evindən gələn oğlanlar da bu məclisdə iştirak edirdi (4, 137).

Xına məclisi oğlan evinin adamları ilə birlikdə keçirilir. Oğlan evi xına mərasiminə adətən bir xonça ilə gəlirdi. Bu xonçanın içində xınayaxdı cehizi, gəlin xınası olurdu. Xonça XX əsrin ortalarına qədər mis məcməyi və ya sinilərdə üzəri örtüklə örtülmüş vəziyyətdə gətirilirdi. Xonça üçün nazik lavaşa misdən hazırlanmış məcməyilər seçilirdi. Belə məcməyilər nazışlı və nisbətən yüngül olurdu. Məcməyilər miniatür, nəbatı, həndəsi və

astral təsvirlərlə bəzədilirdi. Müxtəlif ölçü və formalı məcməyi etnoqrafiya fondunda qorunub saxlanılır.

Belə məcməyilərdən birinin diametri 60 sm-dir (5). Məcməyinin içərisində dairəvi xətlər arasında xonça, butalar, nəbati və hündəsi naxışlar həkk edilmişdir. Ətrafı diliklidir.

Örtüklər də məcməyinin ölçüsünə uyğun hazırlanırdı. Etnoqrafiya fondunda müxtəlif forma və naxışlı

örtüklər mühafizə olunur. Təqdim olunan örtük sumaqı rəngdə olub, məxmərdəndir(6). Astarı qanovuzdandır. Mərkəzi hissəsində gül və gülün kənarında Azərbaycan xalqına məxsus olan, milli naxışlardan hesab edilən “buta” təsvir olunub. Gül və butalar piləklə bəzədilmişdir. Kənarları güləbətin saçaqlıdır. Örtüyün dəbdəbəli səviyyədə hazırlanması imkanlı ailədə istifadə olunmasına dəlalət edir.

Gəlinin xınalanması xüsusi təmtəraqla icra edilirdi. İlk əvvəl oğlan evindən gələn xonçadakı xına xüsusi xına camında, test və ya tabaqda isladılırdı. Xına camları digər camlardan öz formasına görə seçilirdi.

Adətən xına camları da misdən hazırlanırdı. Fondada mühafizə edilən xına camlarından birinin diametri 23 sm, hündürlüyü 5 sm-dir (7). Alt hissəsi dar, ağız hissəsi getdikcə genişlənir və diliklidir. Gəlinə xına yaxmazdan əvvəl xüsusi bir camda bəy üçün xına götürülür və siniyə qoyularaq oğlan evinə verilir.

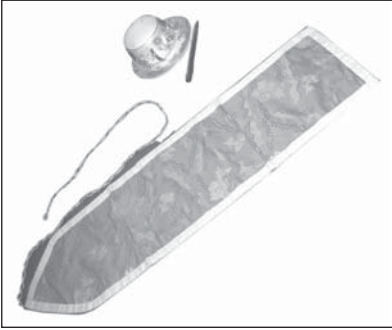
Gəlinin xınalanması məşşatə, dərnə, xüsusi xınayaxan qadın və ya qız yengəsi tərəfindən icra edilirdi. Həmin şəxsin “başibütöv”, yəni ərli, oğullu-uşaq olmasında vacib şərt idi.

Oğlan evindən gələn xonçada zövqlə hazırlanmış xınabənd, xına ləçəyi, xına qolçağı məxsusi yer tuturdu. Fondada bu əşyalardan 20 xına ləçəyi, 1 qolçaq, 2 dəst barmaqılıq mühafizə olunur.

Məşşatə və ya yengə gəlin üçün ayrılmış xüsusi yerdə xınanı gəlinin əlinə, ayaqlarına yaxaraq xınabəndlə, xınalanmış saçlarını isə xına ləçəyi ilə bağlayırdı. Xınabənd iki cütdən ibarət olmaqla qırmızı rəngli parçadan hazırlanırdı.

Təqdim olunan baş xınabəndi də qırmızı rəngli zərxəra parçadan hazırlanmışdır və üçkünc formadadır (8).

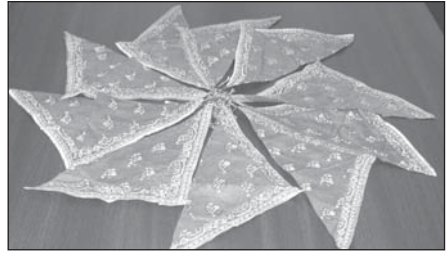
Bəzən gəlinin qollarına da xına yaxılırdı. Bu zaman qolçaqdan istifadə olunurdu. Fondada qolçağın yalnız bir nümunəsi mühafizə olunur(9). Bu qolçaq qırmızı zərxəra parçadan tikilmişdir.

Astarı ağ güllü çitdəndir. Qolçağın ətrafına qızılı bafta tikilib, ucunda ağ və qara sapdan hörülmüş bağlaması var ki, gəlinin qoluna xına yaxdıqdan sonra bağlayırdılar. Gəlini xınadan sonra toy hamamına aparırdılar ki, bu ya xına axşamı, ya da səhəri gün icra olunurdu. Buna görə də gəlinin xınasının yatağa toxunmaması üçün xınabənddən istifadəyə ehtiyac yaranırdı.

.Barmaq xınabəndi 10 ədəd barmaqçılıqdan ibarət olaraq hazırlanırdı (10). Dırnağa xına qoyulduqdan sonra hər bir barmaq ayrı-ayrılıqda bağlanırdı. Barmaqçılar üçbucaq formada olub, astarı qanovuz və üzü tirmədənir.

Beləliklə, fond materiallarının mövcud ədəbiyyatla müqayisəli təhlili belə deməyə əsas verir ki, xınayaxdı mərasimi bizi qədim keçmişimizlə bağlayan toy adətlərimizin mühüm tərkib hissəsidir. Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan eksponatlar isə bu mərasim haqqında əyani təsəvvür əldə etməyə imkan verən dəyərli etnoqrafik materiallardır.

Belə materialların toplanması və gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün fondada düzgün mühafizəsinin təşkili isə hər bir kəsin borcudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məlumat Bakı şəhər sakini 84 yaşlı Bəyimxanım Sultanovadan alınmışdır.
2. Məlumat Ordubad rayonu sakini 78 yaşlı Qasıмова Firuzə Mədət qızından alınmışdır.
3. Elçin Aslan. Azərbaycan toyu. Tutu nəşriyyatı, Bakı, 2003.
4. Quliyeva N. M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı. Elm. 1996.

5. EFN№ 8030
6. EFN№1767
7. EFN№1959
8. EFN№4152
9. EFN№7710
10. EFN№4535

Мехрибан Сеидзаде

**О традиции “хынаяхты”
(по материалам коллекции Этнографического фонда).**

Резюме

Статья посвящена составной части национальных азербайджанских свадебных традиций - церемонии “хынаяхты”. В статье дается анализ и описание материалов, связанных с церемонией “хынаяхты”, хранящихся в этнографическом фонде Национального Музея Истории Азербайджана НАНА.

Mehriban Seyidzade

**About Khinayakdi ceremony
(on the basis of the materials of the Ethnography fund).**

Summary

There is given information about one part of the Azerbaijan wedding customs - “Khinayakdi” rite in the article. There is also given scientific analysis and description of exhibits of Khinayakdi rite which are protected in the ethnography fund is given.

RƏYLƏR, TƏNQİD VƏ BİBLİOQRAFIYA

Nailə Vəlixanlı

Azərbaycan tarixşünaslığında bəzi ərəb mənbələrinin öyrənilməsinə dair

Haqqında danışılan mövzu zahirən nə qədər maraq doğursa da, ona həsr olunmuş bəzi kitabların məzmunu ilə tanışlıq mütəxəssisdə bir o qədər təəssüf hissləri yaradır. Belə kitablardan biri də 2007–2008-ci illərdə Bakıda çapdan çıxmış Həşim Kəlbəyev və Elnur Kəlbizadənin “Ərəb müəllifləri Talış haqqında” və yenə H.Kəlbəyevin İqbal Ağayevlə birlikdə yazdıqları “Kadusilərin (qədim talışların) Azərbaycan tarixində yeri” əsərləridir. Məyusluq hissi, xüsusilə birinci kitabın elmi redaktoru və rəyçiləri sırasında Qəzənfər Rəcəbli, Emil Kərimov kimi tanınmış etnoqraf alimlərin adlarını oxuduqda daha da artır. Fikirləşirsən ki, Emil Kərimov kimi bir alim öz ixtisasından uzaq – Azərbaycanın Xilafət dövrü tarixinin mənbəşünaslığına dair bir işə hansı əsasla rəy vermişdir. Necə olub ki, o, ərəb dilini bilməyən, tədqiq edilən dövrün mənbələrindən xəbərdar olmayan, həmin əsərlərin üzlərini belə görməyən, hətta o haqda yazılanlardan da fərli baş çıxarmayan “tədqiqatçılar” haqqında “müəlliflər IX – X əsrlər ərəb müəlliflərinin əsərlərini araşdıraraq Lənkəran bölgəsinə aid məlumatı aşkara çıxarmış və təhlil etmişlər” və ya “Müəlliflərin Bəz (Bəzd) qalası haqqında mülahizələri daha çox diqqəti cəlb edir və elmi araşdırmalar üçün maraqlıdır” (s. 3) fikirlərini irəli sürmüş, əslində başdan-başa elmi təhriflər və savadsız təhlillərlə dolu “monoqrafiya”ya rəy vermişdir? Bu barədə, əlbəttə ki, fikirləşməyinə dəyər. Emil Kərimovun bu kitabçanı gurultu ilə monoqrafiya adlandırmasına baxmayaraq, mən onu tədqiqat kimi qiymətləndirməkdən çəkinirəm. Eyni sözləri Həşim Kəlbəyevin İqbal Ağayevlə birlikdə yazdıqları “Kadusilərin (qədim talışlar) Azərbaycan tarixində yeri” adlı ikinci kitabına da aid etmək olar. Sözüün düzü, mən AMEA-nın

müxbir üzvü, görkəmli arxeoloq İdeal Nərimanovun adından kitabın əvvəlində verilmiş rəyin məhz ona məxsusluğuna da şübhə edirəm (rəydəki cümlələrlə kitabın, xüsusilə “nəticə” hissəsindəki cümlə və fikirlərin az qala üst-üstə düşməsi də bu şübhəni artırır).

“Ərəb müəllifləri Talış haqqında” kitabının “Giriş” hissəsindəki elə ilk cümlələr müəlliflərin elementar olaraq hər bir tarixçi tələbənin də bilməli olduğu Azərbaycan tarixinin dövrləşməsi məsələsindən xəbərdar olmadıqlarını nümayiş etdirir. Avropa tarixindən fərqli olaraq Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarixi III–XVIII əsrləri əhatə etdiyi və bütün “Azərbaycan tarixi” kitablarında (o cümlədən, orta və ali məktəb dərsliklərində) belə yazıldığı halda, müəlliflər “ümumilikdə, bu dövr V əsrdən başlamış XVII əsrin ortalarına qədər davam etmişdir” (s. 4) fikrini irəli sürmüşlər.

Azərbaycan ərazisinə ərəb-xəzər hücumlarından bəhs edən sonrakı səhifələrdə müəlliflər elmdə artıq qərarlaşmış və “Azərbaycan tarixi”nin 1998-ci ildə çapdan çıxmış II cildində (Bakı, 1998, məsul redaktoru N.Vəlixanlı) ümumiləşdirilmiş müvafiq materiala (çox vaxt həmin kitabdakı fikirləri və hətta cümlələri sözbəsöz təkrar etməklə) əsaslansalar da, son nəticədə yanlışlığa yol verir, səhv müddəalar irəli sürürlər. Bu, xüsusilə Xürrəmilər hərəkətinə, Babəkə, İslamın yayılmasına və müəlliflərin bu dövrə dair başqa məsələlərə münasibətlərində daha aşkar görünür, onların həm mənbələrə, həm mövcud tarixi ədəbiyyata nəbələdlilikləri üzə çıxır.

Kitabda addımbaşı rast gəldiyim səhv fikirləri bir-bir təkzib etmək üçün az qala hər müəllif cümləsinə (mən burada digər tədqiqatçıların, o cümlədən mənim özümün kitabın müəllifləri tərəfindən bütövlüklə özününkiləşdirilmiş cümlələrini çıxıram) münasibət bildirməyin ağırlığını və əslində qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq, yalnız mühüm saydığım iradələrimin cüzi bir qismini qeyd etmək istərdim:

- * “IX əsr müəlliflərinin talış haqqındakı qeydlərinin təhlili” adlı birinci bölmədə tədqiq edilən dövrün “mövcüd siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni prosesləri” haqqında artıq ədəbiyyatda məlum olan, “Azərbaycan tarixi”nin ikinci cildində daha ətraflı və düzgün təqdim edilən və araşdırılan, mövzuya dəxli olmayan materialın konspekt şəklində verilməsi nəyə lazımdır?
- * IX əsr coğrafiyaşünas səyyahı İbn Xordadbehin həyat və fəaliyyəti, yaradıcılığı haqqında vətən tarixşünaslığında çoxdan məlum olan (bax: Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Bakı, 1986) məlumatın çox halda təhrif olunmuş şəkildə verilməsi (s. 13–21) elmə nə

yenilik gətirir?

- * Bacərvan (kitabda Bacirəvan və Bacərəvan) şəhərinin səhv lakolizə edilməsində müəlliflərin məni günahlandırması (s. 15) onların dövrün tarixi coğrafiyasından, eləcə də bu haqda yazılan mənbə və ədəbiyyatdan xəbərsiz odluqlarını bildirir. Belə ki, elə İbn Xordadbehin özü iki Bacərvan haqqında məlumat verir (bax: İbn Xordadbeh, s. 107, 109, 294, 306) – 1) Varsanla Bərzənd arasında; 2) Şirvanda (hətta Bakı – Baqavanla da əlaqələndirilir);
- * İbn Xordadbehin “əl-Cərbi” haqqında məlumatını və tarixşünaslıqda onun izahını təqdim edən müəlliflər (s. 16-17) hətta mövcud ədəbiyyatı lazımı səviyyədə mənimsəmədikləri üçün “əl-Cərbi yazarkən Xilafətə tabe olan deyil, o zaman ərəblərə məlum olan şimal torpaqlarından bəhs etmişdir” (s. 17) – deyər izahat vermişlər. Halbuki, ərəb mənbələrinin müqayisəli təhlili bu terminin “əl-Cədy (əl-Cudayy)” şəklində yazıldığını, “Qütb (Dan) ulduzu ölkələri” mənasını verdiyini təsdiq edir (bax: İbn Xordadbeh, s. 238). Onu da qeyd edim ki, İbn Xordadbehin özü və əsəri haqqında plagiat xarakterli məlumatdan çəkinməyən müəlliflər unudurlar ki, İbn Xordadbeh öz əsərində “ət-Taylasan” adını cəmi bir dəfə, əl-Cərbi (əl-Cudayy) – yəni Qütb (Dan) ulduzu ölkələrinin siyahısında çəkmişdir. Ərəb müəlliflərindən XII yüzildə Azərbaycanda olmuş əl-Qərnati öz səyahətlərinə həsr etdiyi əsərin I fəslində başqa xalqlarla yanaşı talışların (ət-Talışan) yalnız adını çəkir. Ondan bir əsr sonra Azərbaycanda olmuş məşhur Yaqut əl-Həməvi isə əsərləri dövrümüzə gəlib çatmayan əl-Əsmayə (740-823) əsaslanaraq ət-Taylasanın fars sözü “talışanın” ərəbləşmiş forması olduğunu, onun ərəb sərkərdəsi əl-Valid ibn Ukba tərəfindən 35 (655-656)-ci ildə fəth edildiyini, Deyləmlə xəzərlərin arasında çoxlu şəhərləri və əhalisi olan geniş iqlim olduğunu bildirir (Yaqut, III, s. 521). Bu məlumat XIII əsrə aid kompilyativ mənbədən götürülsə də, onu talışlar haqqında ərəb müəlliflərinin verdiyi məlum ilkin məlumat kimi qiymətləndirmək olar;
- * Müəlliflərin təəcüb qarışıq böyük irad doğuran müddəalarından biri də onların Babək, Xürrəmilər, Bəzz haqqında həqiqətə uyğun olmayan subyektiv və hətta qərəzli fikirləridir. Müəlliflər əsərin girişindən başlayaraq yeri gəldi-gəlmədi “Xürrəmilərin islama qarşı deyil, ərəblərin və Abbasi xəlifələrinin hakimiyyətinə qarşı mübarizə”

apardıqlarını (s. 6), Babəkin “dini mənsubiyyətə islamçı şiə olduğu şəksizdir” (s. 25) fikrini təsdiq etməyə çalışırlar. Çox maraqlıdır ki, onlar vətən tarixşünaslığında və mənbələrdə bu barədə olan məlumata biganəlik nümayiş etdirir və göründüyü kimi, bəzi yad mürəcəə təfəkkür sahiblərinin qərəzli fikirlərinə dəstək tuturlar. Kitabın 24-cü səhifəsində “Xürrəmilər hərəkatını dini hərəkat kimi qiymətləndirmək fikrindən daşınmaq lazımdır” deyən müəlliflər, sonrakı 25-ci səhifədə “Xürrəmilərin içində müxtəlif dinli, müxtəlif təriqətli insanlar olmuşdur” fikrini irəli sürmüşlər. Daha sonra isə “... Xürrəmilərin inancları ilə Babəkin inancını qarışdırmamaq lazımdır... əgər xürrəmilər vahid Allaha qarşı çıxırdılarsa, niyə xristian Bizans imperatoru Feyofil Babəkə yardım edirdi?” (s. 25) və ya “əgər xürrəmilər kafir olsa idilər, Allaha dua ilə müraciət edən olmazdılar” (s. 43) kimi ziddiyyətli fikirlər təqdim edirlər. Belə anlaşılr ki, müəlliflər “zülm və əsarət üzündən Babəkə pənah gətirmiş (s. 26) müşriklərlə onun... Qurani-Kərimin tələb etdiyi kimi davranmışı”, yəni öz tərəfdarlarından fərqli şiə təriqətinə mənsub müsəlman olduğunu hesab edirlər. Mənbələrdə xürrəmilər və Babək haqqında verilmiş və tarixşünaslığımızda artıq qəti yer tutmuş müddəalara toxunmadan, Həmdallah Qəzvininin (XIV əsr) Azərbaycan əhalisinin dini mənsubiyyəti haqqında məlumatını misal gətirmək istərdim (bax: Хамдаллах Казвини. Нүзхат әл-Кулүб. Bakı, 1983). Bu məlumata əsasən Ərdəbil əhalisinin əksəriyyəti şəfi (sünni) məzhəblidir və Şeyx Səfinin ardıcıllarıdır (s. 43); Kələmbər əhalisi türklər və talışların qarışığıdır, şəfi məzhəblidir (s. 46), talışla həmsərhəd olan Pişkin vilayətinin əhalisi şəfi məzhəbli olduğunu iddia etsə də, əslində kafirdir (s. 45), Talış mahallarından olan və 50 kəndi əhatə edən Kilan Faslun əhalisi kafirdir (s. 46), Uşnux əhalisinin çoxu sünnidir (s. 48), Sərab əhalisi sünnidir (s. 48), Marağa əhalisi türklərdir, hənəfi (sünni) məzhəblidir (s. 49), Dih Xərqan əhalisi şəfi məzhəblidir (s. 49), Quştasfi əhalisi şəfi məzhəblidir (s. 55) və i.ə. Beləliklə, mənbələr Azərbaycan əhalisinin, o cümlədən, talışların dini-etiqad baxımından əksəriyyətə, hələ XIV əsrdə də (daha doğrusu, Səfəvilərin hakimiyyətinə kimi) əsasən şəfi və hənəfi məzhəbli sünnilər olduğunu təsdiq edir. Ona görə də Babəkin IX əsrdə heç bir əsas olmadan “islamçı – şiə” olduğunu iddia etmək tamamilə səhvdir. Babək öz dövrünün övladı idi, onu müasirləşdir-

mək, bu günün qəlibinə salmaq ən azı savadsızlıqdır. Babək və xür-rəmilər, istəsək də, istəməsək də Azərbaycana işğalçı kimi, fateh kimi gəlmiş ərəblərə, onların üsul-idarəsinə və sözsüz ki, ideologiyalarına qarşı vuruşurdular. Bu isə o dövr üçün odluqca təbii idi. VII əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərində də Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün ölkəni qanlı müharibə meydanına çevirən, bütün VIII əsr boyu şimaldan Azərbaycana hücumlar edən xəzərlərlə özgə topağı üstündə vuruşan ərəblərə qarşı başqa nə münasibət ola bilərdi?

- * Müəlliflər ərəb mənbələrinə əsasən Bərzə (Marağadan 15 fərsəx cənubda) şəhərində VIII əsrin ortalarında məskən salmış əl-avdiyun (avdilər) adının N.Vəlixanlı tərəfindən səhv izad edildiyini, bu sözün ərəb qəbilələrinə aid deyil Alavdi – Alvadi (Masallı rayonunda) kəndinin adını bildirdiyini iddia edirlər. Qərribə də olsa, həm bu müəlliflər, həm də onlardan əvvəl belə cəfəng məlumatı verənlər unudurlar ki, əvvəla, Bərzə yerləşdiyi məkanına görə müəlliflərin tədqiqat dairəsinə daxil deyildi. İkincisi, həm əl-Bəlazuri (s. 331), həm İbn əl-Fəqih (V, s. 285), həm Yaqut (I, s. 565) fəthatdan sonra ərəb avdilərin məhz Bərzədə məskunlaşması haqqında məlumat verirlər. Mənbələrdə bu qəbilənin başçısı Osman əl-Avdinin adı da qeyd olunur.

Sözün düzü, belə absurd müddəalarla dolu yazını (onu əsər adlandırmağa da dil gəlmir) səhifəbə səhifə təhlil etməyin mənasız olduğunu dərk etdiyim üçün digər yanlışlıqları sadalamadan, yalnız kitabın sonunda təqdim olunmuş bir neçə xəritəyə də münasibətimi bildirmək istədim.

- * s. 78, xəritə 13 “Abbasi Xilafəti VIII-IX əsrlər”.

Bu xəritədə işarə edilmiş 1, 2, 3, 4 rəqəmləri “Грузинское царство, Армянское царство, Ширван, Государство Саджидов” dövlətlərini bildirir. İnternet saytından götürülmüş, dövrü və tarixi düzgün əks etdirməyən bu zərərli və qərəzli xəritənin kitaba daxil edilməsi müəlliflərin bu sahədə biliklərinin yumşaq desək, azlığını nümayiş etdirir;

- * s. 97, xəritə 12 “Ərəb xilafəti VII – IX əsrlərdə”.

Eyni sözləri, bəlkə bir qədər də kəskin şəkildə bu xəritə haqqında demək olar. Belə ki, bu xəritədə bütün Azərbaycan ərazisi (həm cənub, həm də şimal) “Армения” adı ilə təqdim edilmişdir. Şərh ar-

tıqdır;

* s. 90-91, xəritə 2-3.

Bu xəritələrdə talışların yaşadıkları ərazi kimi göstərilmiş yerlər üst-üstə düşmür: xəritə 2-də (“İran İslam Respublikasının etnolinqvistik xəritəsi”) Gilan (Rəşt) bölgəsində yaşayan əhali gilanlılar adlanır. Xəritə 3-də isə (“Talışların yaşadıkları ərazi”) Arazın aşağı axarından Qəzvinədək bütün Xəzərsahili ərazi talışların yaşadıkları zona kimi verilib;

* s. 98-də “Xürrəmilər hərəkatı” xəritəsinin müəllifi Ziya Bünyadov əvəzinə Nailə Vəlixanlı göstərilib.

Kitabın 81-ci səhifəsində Elnur Kəlbizadənin müəllifliyi xüsusi qeyd olunan “Şiə imamlarının nəslı şəcərəsi” verilmişdir. Hər bir müsəlmanın bildiyi və tarixi – dini ədəbiyyatda həmişə öz əksini tapan bu məlum cədvəlin müəllifliyinin Elnur Kəlbizadəyə nə dəxli ola bilər və ümumiyyətlə, bu şəcərə cədvəlinin yersiz olaraq kitaba daxil edilməsinin nə mənası var?

Bütün bu deyilənlər və deyilməyənlər, haqqında rəy verilən, subyektiv və bəlkə də, qərəzli fikirlərlə dolu kitabların elmdən uzaq diletantlar tərəfindən qələmə alındığını, bu kitabların geniş oxucu kütləsi üçün həтта zərərli olduğunu təsdiq edir.

Fərhad Cabbarov

Tağıyevşünaslığa töhfə, yoxsa təhqir?

Bir neçə ay əvvəl böyük xeyriyyəçi, millətimizin iftixarı Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həsr olunmuş bir kitabın təqdimetmə mərasimi televiziya kanallarında işıqlandırıldı. Sözsüz ki, H.Z.Tağıyev tariximizdə elə şəxsiyyətlərdəndir ki, onun barəsində nə qədər yazılsa da, deyilsə də, azdır. Hacı'nın ictimai, xeyriyyəçilik, sahibkarlıq fəaliyyəti o qədər çoxşaxəlidir ki, onun araşdırılması hələ uzun müddət davam edəcək. Sovet dövründə H.Z.Tağıyevin Azərbaycan və bir çox başqa ölkələr üçün gördüyü işləri zorla unutmurğa çalışırdılar. Lakin bütün qadağalara baxmayaraq insanlar onu xatırlayır, nəcib əməllərini yüksək qiymətləndirirdilər. Keçən əsrin sonlarında H.Z.Tağıyev irsinin tədqiqi geniş vüsət alaraq bir çox sanballı elmi əsərlərlə zənginləşdi. Görkəmli alimlərimiz, ictimai xadimlərimiz onun layiqli adını bərpa etdilər, fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini ətraflı işıqlandırdılar.

Adını çəkdiyim yeni kitab jurnalist Mirvari Rəhimzadənin “Allahın eşqiylə” kitabıdır (Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2007, 256 s.). Düzü, əsəri əlimə alanda onun nəfis, zövqlə tərtibatı məni cəlb etdi, düşündüm ki, o, tağıyevşünaslığa çox gözəl töhfə olacaqdır. İlk səhifələrdə oxuyanda ki, “kitabda indiyədək çap edilməmiş çox dəyərli sənədlər, faktlar və tarixi hadisələr işıqlandırılmışdır”, sevindim ki, müəllif arxivlərdən, ədəbiyyatdan elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan sanballı faktlar təqdim edəcək.

Əfsuslar olsun ki, kitabı vərəqlədikcə bu xoş hisslər azaldı və onlar məyusluq və hiddətlə əvəzləndi. Düşünürəm ki, belə kitab buraxmaq Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ruhuna hörmətsizlikdir, M.Rəhimzadə onun böyükliyünün üstündən bir xətt çəkdi. “Kitab buraxmaq” sözünü təsadüfi işlətmədim, çünki M.Rəhimzadənin bu kitabı *yazmasına* böyük şübhələr vardır. Belə ki, kitabın 102-ci səhifəsindən 246-cı səhifəsinədək yazılanların hamısı sözbəsöz, cümlə-cümlə görkəmli tarixçi-alimlərimiz Mah-

mud İsmayılın və Marat İbrahimovun 1994-cü ildə nəşr etdirdikləri “El atası” kitabından köçürülüb. Mətn, hətta fəsillərin adları eynilə təkrarlanır. Bircə yerdə M.Rəhimzadə “El atası”ndakı “Bakının iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində iştirakı” fəslinin adını dəyişdirib “H.Z.Tağıyevin qeyri-neft sektorunda iştirakı” eləyib. Bu da yəqin jurnalist xanımın müasir dövrlə ayaqlaşmaq, indi çox dəbdə olan “qeyri-neft sektoru” ifadəsini işlətmək həvəsindən irəli gəlir.

M.Rəhimzadə utanıb-çəkinmədən M.İsmayılın və M.İbrahimovun kitabını köçürəndə heç fikir verməyib ki, bəzi yerlərdə müəlliflər öz adlarından müəyyən cümlələr veriblər. Məsələn, “El atası”nın 14-cü səhifəsindən 17-ci səhifəsinədək onlar H.Z.Tağıyev haqqında yazılan əsərlərdən, istifadə etdikləri arxiv materiallarından bəhs edirlər. M.Rəhimzadə bu abzasların hamısını köçürəndə görməyib ki, 15-ci səhifədə belə bir cümlə var: “Ə.S.Sumbatzadənin və bu kitabın müəlliflərinin monoqrafiyalarında (M.İsmayıl və M.İbrahimov özlərini nəzərdə tutublar – F.C.) H.Z.Tağıyevin Azərbaycan sənayesinin neft, yeyinti və yüngül sənaye kimi sahələrində iştirakı barədə maraqlı məlumatlar verilir”. “Allahın eşqiylə” kitabında bu cümlə verildəndə belə çıxır ki, jurnalist M.Rəhimzadə və akademik Ə.S.Sumbatzadə H.Z.Tağıyevin sahibkarlıq fəaliyyətini araşdırıblar. Yaxşı ki, əsərlərin təhlil olunduğu fəsildə müəllif “istifadə etdiyi” arxiv mənbələrini sadalamır. Amma digər fəsillərdə kitabın “mötəbərliyini” sübut etmək həvəsi yenə də onu rahat buraxmamış və bəzi cümlələrin sonunda arxiv sənədlərinə istinadlar verilmişdir. Qəribədir ki, bu istinadlar eynilə M.İsmayılın və M.İbrahimovun kitabdakılarının surətidir. Bir sözlə, “Allahın eşqiylə” kitabının böyük bir hissəsi “El atası” kitabının plagiatıdır. M.Rəhimzadə öz kitabının “Son söz əvəzi” bölməsində belə bir cümlə işlədir: “Dünyada görülən bütün halal işlər savabdandır. “Halallıq” sözü savabın özü qədər ucadır”. Mirvari xanımın bu gözəl sözlərinə bircə şey demək olar ki, o, nə halal, nə də savab iş görməyib. O, özgənin müəllifi olduğu və üstəlik həyatda hər şeyi halallıq və savabla qazanmış Hacıya həsr olunan kitabı kompilyasiya edib.

Jurnalist xanımın səriştəsizliyi özünü bir də onda göstərdi ki, haqqında bəhs elədiyi şəxsiyyət barəsində çox primitiv bilgilərə malikdir. Belə olmasaydı, kitabda verilən fotoşəkillər altında cəfəng izahlar yazmazdı. Bir neçə misal gətirim. 18-ci səhifədə verilən, əslində Hacınin avtoqrafı ilə qız məktəbinin məzunlarından birinə bağışladığı Quranın üz qabığı olan şəkli M.Rəhimzadə belə təqdim edir: “Bakıda qız məktəbi açmaq üçün çara yaz-

dığı məktubu və Hacı'nın imzası". Mirvari xanım əski əlifbanı bilməyə birlər, amma mütəxəssisin birinə həmin yazını göstərsəydi, o, dərhal birinci sözün "övladım" olduğunu təsdiq edərdi. İnandırıcı deyil ki, H.Z.Tağıyev Rusiya imperatoruna bu formada müraciət edirdi. M.Rəhimzadə Hacı'nın ailə üzvlərini o qədər "yaxşı" bilir ki, şəkillərin birinin altında "H.Z.Tağıyevin birinci həyat yoldaşı Zeynəb xanımın cənazəsi" yazır (səh.84). Halbuki burada Hacı ilə Zeynəb xanım vəfat etmiş övladlarının cənazəsi qarşısında dayanıblar. Başqa bir şəkildə Zeynəb xanım general B.Ərəblinski-nin həyat yoldaşı kimi verilir (səh.85). Səhvlər o dərəcəyə çatıb ki, H.Z.Tağıyevin qızı Leyla və nəvələri ilə çəkdiyi şəkli jurnalist xanım bu cür izah edib: "H.Z.Tağıyev və onun gülüzlü Sonası və övladları İlyas, Məhəmməd, Sürəyya" (səh.89). H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın qonaq otağı "orijinal" bir formada təqdim olunur: "Müsəlman Şərqinin ən sevimli məşğuliyyəti sulu qəlyan çəkmək idisə, Hacı bundan vaz keçmirdi" (səh.172). Demək, H.Z.Tağıyev xanımların toplaşdığı qonaq otağında qəlyan çəkibmiş. Ruhunuz bağışlasın belə şey yazanı, Hacı və Sona xanım! Heç tənqid etdiyimiz sovet dövründə Sizin barənizdə bu cür yazan yox idi. Misalları davam etdirmək də olar: qız məktəbi müəlliməsinin "H.Zərdabini-nin həyat yoldaşı Hənifə xanım" (səh.20), H.Z.Tağıyevin işlər müdiri Spivakovun "çar Rusiyasından təşrif buyuran məmur" (səh.130), İran şahı Müzəfərrəddin şahın Osmanlı generalı Nuru paşa (səh.131) kimi təqdim edilməsi M.Rəhimzadənin "araşdırdığı" dövrü dəindən "öyrəndiyini" təsdiqləyir.

Lakin yuxarıda qeyd etdiyim kimi, M.Rəhimzadə kitabın əvvəlində hansısa yeni faktlar işıqlandıracağını söz vermişdi. Doğrusu, bu faktlar elə bir şey oldu ki, kitabın səviyyəsi və rüsvayçı olmasında əminliyi daha da möhkəmləndirdi. Əvvəla kitabda bir neçə dəfə H.Z.Tağıyevi səciyyələndirərəkən "əsl kişi" ifadəsinin işlənməsi belə bir nəticəyə gəlməyə vadar edir ki, müəllif bununla kiməsə nəyi isə sübut etməyə çalışır, H.Z.Tağıyevi lazımınca qiymətləndirə bilməyənlərə onun məhz fiziki tərəfini ön plana çəkmək istəyir. Yəqin kitaba "Hacı'nın sirli eşq dünyası" adlı fəslin salınması (səh.47-53) buna xidmət edibmiş. H.Z.Tağıyevin hansısa ingilis jurnalistinə verdiyi müsahibədən bəhs edərkən M.Rəhimzadə nə qəzetin adını, nə müsahibənin tarixini, nə də jurnalistin adını göstərmir. Ardınca M.Rəhimzadə böyük bir "ixtira" edir: "21 yaşı olanda İçərişəhərdə yaşayan qeyri-millətdən olan bir xanımın ona (H.Z.Tağıyevə - F.C.) gözü düşür... Uşağı olmayan xanımda "əsl kişiyə" təbii maraq yaranmış və bu tədricən

güclü istəyə çevrilmişdir. Əri xalça alveri ilə bağlı uzaq səfərdə olarkən o, gənc Zeynalabdini ram etmiş və ondan iki əkiz uşaqları olmuşdur. Sonralar bu kübar xanım varlı burjuaziya nümayəndəsinə ərə getmişdir. Qadın oğlunun adını Zeynalabdinin ulu babasının şərəfinə Tağı qoymuşdur. Bu yaxınlıq XIX əsrin 70-ci illərində Tağıyevin onlarla birgə şirkət yaratması ilə nəticələnmişdir. H.Z.Tağıyev varlanandan sonra o, bu şirkətin yeganə sahibi olmuşdur” (səh.49). Kimdir bu qadın, hansı mənbəyə əsaslanır bu məlumat? Ən əsası isə, nəyə xidmət edir bu? Təvazökar, ailəcanlı, eys-ışrətdən uzaq bir insan olan Hacıya ləkə vuran, onu gözdən salan belə uydurma “faktlar” kimə lazımdır? Bəzi cümlələr elə təəssürat yaradır ki, H.Z.Tağıyev bir növ zamanəsinin “Don Juanı” idi: “Qafqazın birinci xanımı sayılan Liza Qriqoryevna (Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun xanımı - F.C.) Hacı ilə tanışlıqdan çox məmnun qalmış və onun kişilik potensialını yüksək qiymətləndirmişdir” (səh.50), “Hacının kişi kimi cazibədar cəhətləri təkcə onun fiziki potensialında deyil...” (səh.51), “Hacının Bakıda olduğu kimi, Moskva, Peterburq, Paris və Berlində də çoxlu qadın pərəstişkarları olmuşdur. Paris xanımları Hacının gəlişini toy-bayram kimi qarşılayırdılar” (səh.51). Məgər belə şeylərdimi Hacını bir şəxsiyyət, əsl Azərbaycan kişisi kimi səciyyələndirən? Ən qəribəsi budur ki, bütün bu uydurmaların içərisində müəllif yersiz və mənası, məqsədi məlum olmayan bir ifadə işlədir: “O zaman Bakının səfəli kəndlərində hansı bir 70-80 yaşında olan kişi xeylağını 16 yaşlı bakirə qız ilə evləndirsəydilər, yeddi oğul atası olardı. H.Z.Tağıyev isə sözün bütün mənalarda əsl kişi idi. Belə əsl kişilər Azərbaycanda XXI əsrin astanasında azalırsa bunun acığını H.Z.Tağıyevdən niyə çıxırıq?” (səh.43). Klassik əsərlərimizin birində deyilən kimi, “heç hənin yeridir?”.

Görünür, “yazılarının” sonunda M.Rəhimzadə özü də başa düşdü ki, deyilənlər nə dərəcədə boş uydurmadır. Ona görə də etiraf etdi: “Tağıyevin qadınlarla bağlı sərgüzəştləri haqqında müasirləri o qədər də geniş məlumata malik olmamışdır. Hacı öz əyləncələrinin (?! - F.C.) məxfiliyi üçün çox çalışırdı. Başqa milyonçular kimi açıq-aşkar məşuqə saxlamaq və bununla öyünmək xasiyyətində deyildi... Hacı belə boş, məzmunsuz düşüncədən uzaq ləyaqətli şəxsiyyət idi” (səh.52). Maraqlıdır, müasirlər geniş məlumata malik deyildilərsə, Mirvari xanım bunları haradan bilir? Bir də ki, Hacının belə xoşagəlməz tərzdə təsvirindən sonra nabeləd oxucu çətin onu məzmunsuz düşüncədən uzaq ləyaqətli şəxsiyyət kimi qəbul eləsin.

Təəssüflər olsun ki, bu gün M.Rəhimzadənin kitabı kimi kitablar Azər-

baycanda tez-tez çıxır. Heç bir tutarlı arqumentlərə əsaslanmayan, havadan götürülmüş faktlardan, hansısa məişət danışığılarından ibarət üzdənirəq “əsərlər” ənənə halını alır. Fikir, söz, yaradıcılıq azadlığı hələ o demək deyil ki, ağına gələni yazsa bilərsən, ələlxüsüs da Hacı Zeynalabdin Tağıyev kimi nəhəng, parlaq şəxsiyyətlər barəsində. “Halal iş görənlər savab qazana, savab iş görənlər isə sağlığında ikən özlərinə rəhmət məbədi yaparlar”. Bu sözlər “Allahın eşqiylə” kitabında yazılıb. Nə yaxşı olardı ki, müəllifin dediyi ilə etdiyi üst-üstə düşərdi.

Фархад Джаббаров
Дань памяти Тагиева, или её оскорбление?
Резюме

В статье подвергнута критике книга журналиста Мирвари Рагимзаде “Во славу Бога” (“Allahın eşqiylə”), в которой искажена жизнь и деятельность выдающейся личности Азербайджана - Гаджи Зейналабдина Тагиева.

Farhad Jabbarov
A Tribute of Tagiyev memory or its insult?
Summary

A book written by journalist Mirvari Ragimzade “For Glory of God” (“Allahın eşqiylə”) has been exposed by critique in this article where the life and activity of prominent person of Azerbaijan - Hadji Zeynalabdin Tagiyev have been distorted.

MƏLUMAT

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xatirə muzeyinin yaradılmasına dair

Hər bir xalq özünün tarixi, mədəniyyəti, görkəmli şəxsiyyətləri ilə ölməzdir. Təkcə xalqların deyil, hətta ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ömür yolu zaman-zaman nəsilərə örnək olub. Xalqımız tarixin müxtəlif mərhələlərində öz dövlətçiliyini müvəqqəti olaraq itirmiş, lakin mənəvi zənginlik, mədəniyyət və əyilməz ruh onun xoşbəxt gələcəyə inamını heç vaxt sındıra bilməmişdir. Xalqımıza xas olan bu zəngin mənəviyyatın, mədəniyyətin və əyilməz ruhun daşıyıcıları həmişə onun məşhur siyasi və dövlət xadimləri, alimləri, şair və yazıçıları, xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunan böyük şəxsiyyətlər olmuşlar. Azərbaycan torpağı və xalqı Cavanşir, Babək, Atabəy Şəmsəddin Eldəniz, Nizami Gəncəvi, Şirvanşah I İbrahim, I Şah İsmayıl, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev və b. kimi dünya miqyaslı siyasi və dövlət xadimləri yetirmişdir. Təbii ki, bu şəxslərin hər biri öz yaşadığı dövrün və zamanın tələbi ilə yetişən şəxslər olmuş və onlar həmin dövrün və zamanın yaratdığı problemlərin xalqımızın xeyrinə həllində öz son sözlərini söyləmişlər. Tarixdə iz qoymaq tək-tək şəxsiyyətlərə nəsib olur. Lakin ən böyük şəxsiyyətlər tarixi yaradanlardır. Yaddaşlarda silinməz izlər qoymuş belə insanlar zaman keçdikcə öz xeyirxah əməlləri ilə əbədiyyətə qovuşurlar.

Azərbaycanın bir böyük oğlu da var. O, xalqın içindən çıxıb öz zəhməti hesabına varlanan, lakin var-dövlətini bütə döndərməyən, onu milləti üçün sərf etməyə hazır olan, qəlbi dağlar qədər böyük, insanlar üçün yanan, parlaq şəxsiyyətdir. Bu şəxs neft milyonçusu, məşhur xeyriyyəçi, “el atası” kimi şöhrətlənmiş Hacı Zeynalabdin Tağıyevdir. XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində ən aşağı təbəqədən yüksələn azərbaycanlı H.Z.Tağıyev də xalqımızın tarixində özünəməxsus yer tutan nəhəng şəxsiyyətlərdəndir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə, onun yaşayış mülkündə yerləşən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində 8 otaqdan ibarət H.Z.Tağıyevin xatirə muzeyi yaradılmışdı.

1895–1901-ci illərdə H.Z.Tağıyevin tikdirdiyi və ailəsi ilə birlikdə yaşadığı bu binada 1920-ci ildən bəri Azərbaycan Tarixi Muzeyi fəaliyyət göstərir. Neçə illər ərzində Muzeydə onun yalnız bir otağı və ona məxsus əşyalar saxlanılıb nümayiş etdirilirdi. Lakin 2005-ci ildə Muzeydə əsaslı təmir–bərpa, yenidənqurma işlərinin başlanmasından sonra Prezident İlham Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə Muzeyin həyatında mühüm hadisə baş verdi: muzey nəinki dünya standartları səviyyəsinə çatdırıldı, həm də məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xatirə muzeyi təşkil edildi. Köhnə ailəvi şəkillərdən ibarət foto–albom əsasında Hacıya və onun ailə üzvlərinə məxsus 8 otaq, əşya və mebellər bərpa edilib, eynilə əvvəlki görkəmində hazırlandı. 2007-ci il dekabrın 28-də Muzeyin açılışına gəlmiş Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva H.Z.Tağıyevin xatirə muzeyinə xüsusi maraqla baxıb, bu işin təqdirəlayiq olduğunu söylədilər (şəkil 1).

Şəkil 1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Xatirə muzeyinin otaqları, əşya və mebellərin bərpası ilə İtaliyanın “Eleca” firması məşğul olub. O dövrdə quraşdırılmış qapı–pəncərələr, istilik və işıq sistemləri orijinal üslubda yeniləşdirilmişdir. İndiyədək bir–iki dəfə aparılan yüngül təmir zamanı otaqların ilkin görünüşü tamamilə dəyişdirilsə də, hazırlanmış layihəyə əsasən və şəkillərin köməyi ilə otaqların əvvəlki görkəmi bərpa edilmişdir. Hacınin ev muzeyini təşkil edən otaqlar bunlardır: Hacınin iş otağı, möhtəşəm Şərq zalı, kitabxana, bilyard, yemək, yataq otaqları, Sona xanımın bəzək otağı və buduar (güzgüli zal). Bu otaqlar xüsusi zövqlə bəzədilib, xarab olmuş əşya və mebellər bərpa olunub, bəziləri isə vaxtilə dağıdılıb yoxa çıxdığından, yenisi, eyni ilə əvvəlki kimi düzəldilib yerinə qoyulub. Vaxtilə Muzeydə saxlanılan, sonralar isə R.Mustafayev adına İncəsənət muzeyinə verilən Hacıya məxsus bəzi eksponatlar, o cümlədən rəsm əsəri, kəşkül, qızı Sara xanıma hədiyyə olunan firuzə qaşlı gümüş yemək dəsti yenidən öz əvvəlki yerində məskən salıb.

Burada, həmçinin Muzeyin Etnoqrafiya fondunda qorunan Hacıya məxsus çarpayı və divan örtükləri, qab–qacaqlar və başqa əşyalar nümayiş etdirilir. “Azərilmə” firması tərəfindən Muzeyə iki ədəd böyük ölçüdə ipəkdən xalçalar hədiyyə edilib. Onlardan biri Şərq zalına, digəri isə Hacınin iş otağına döşənilib. “Capsella” firmasından olan pərdələr Muzeyin zallarına xüsusi

si zövq verir. Ekspozisiya zallarının döşəmələrini isə Təbriz xalçaları bəzəyir.

I mərtəbənin foyesində, güzgünün yanında iki heykəl, çilçiraq, bra və torşerlər, I-II mərtəbə arası pilləkəndə isə iki torşer, çilçiraq bərpa olunub (şəkil 2).

İkinci mərtəbədə yerləşən Hacının iş kabinetinə daxil olanda, solda dəridən düzəldilmiş şkaflı divan və stullar qoyulub. Kabinetdə Hacının şəxsi kitablarından ibarət kitab şkaflı illərdir, qorunub saxlanılır. Divarda rəssam Ayvazovskinin “Dənizdə fırtına” adlı rəsm əsəri asılıb. Otağın baş hissəsində H.Tağıyevin N.Brodski tərəfindən çəkilmiş böyük portreti canlanır. O biri hissədə, isə İran hökmdarı Nadir

Şəkil 2. Şərq zalına qalxan pilləkən

Şəkil 3. H.Z.Tağıyevin iş kabinet

şah və Fətəli şahın portretləri, yenə də əvvəlki yerlərini tutub. Burada Hacının iş stolu və kreslosu qoyulub. Stolun üzərində ona məxsus əşyalar saxlanılır. Onu da qeyd edək ki, otağın divar kağızı təmiz dəridəndir. H.Tağıyevə məxsus bu əşyalar bərpa olunub, bəziləri isə yenidən düzəldilib (şəkil 3).

Sarayın iki ən böyük zallarından biri olan, qədim oriyental ornamentləri özündə birləşdirən Şərq zalı öz gözəlliyi və möhtəşəmliyi ilə seçilir. Burada bütün naxışlar, ornamentlər qızıl suyu ilə işlənib. Zalın yuxarı hissəsində ərəb əlifbası ilə Quran ayələrindən parçalar vardır. Buranın qapıları qoz ağacındandır. Gözəl naxışlı döşəmə və güzgülər xüsusi sifarişlə Venetsiyadan gətirilib. Böyük ölçüdə olan güzgülər zala xüsusi estetik zövq verir. Yuxarıdan asılan nəhəng çilçiraq zalı işıqlandırır onun gözəlliyini daha da canlandırır. Deyildiyinə görə, zalın bəzəyinə 8 kq qızıl işlənmişdir. İtalyan memarları da, bərpa zamanı susal qızıldan istifadə ediblər. Qədim Şərq hökmdarlarının saraylarını xatırladan sütunlu tağlar möhtəşəm Şərq zalına xüsusi gözəllik verir. Burada

qəbullar, rəsmi müşavirələr və təntənəli mərasimlər də keçirilirdi. Şərq zalına mərkəzində akvarium olan qış bağı bitişir. Burada bitkilər və dekorativ gül dibçəkləri qoyulub, bəzədilmişdir. Deyilənə görə, Hacı bu zalda Şərqdən, Avropa zalında isə Qərbdən gələn qonaqları qəbul edərmiş. Ağ zal kimi də tanınan, Avropa zalı qərb incəsənətinə məxsus bəzək və ornament naxışları ilə seçilir.

Şərq zalı fotosəkillər üzrə xüsusi zövqlə bəzədilmişdir. Buraya royal, püpit, səkkizguşəli şəbəkəli stollar, dördkünc stollar, stullar, divanlar, kreslolar və s. qoyulmuşdur (şəkil 4).

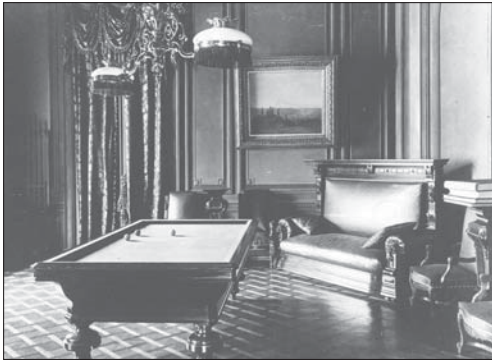
Onu da qeyd edək ki, bu yaxınlarda İtaliyadan gətirilən, Azərbaycanda yeganə olan klavesin Muzeyə bağışlanıb və Şərq zalında nümayiş etdirilir.

Şəkil 4. Şərq zalı

Zalın yuxarı hissəsindəki divarda ipək qırmızı parça zamanla köhnəlmiş və süzülmüş vəziyyətdə idi. Təmir-bərpa işləri vaxtı parçalar yenilənib, əvvəlki görkəminə salınmışdır Şərq zalı özünün əzəməti, ornamentlərin təmtərağı və zərifliyi ilə onu ziyarət edənlərin heyrətinə və xüsusi marağına səbəb olur.

Qeyd edək ki, Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu binanı tikdirərkən hər şeyi nəzərə almışdır. Binanın I və II mərtəbələrində onun kontoru, bankı yerləşirdi. III mərtəbəni isə evin xidməti personalı üçün ayırmışdır. Bu mərtəbə o birilərinə nisbətən alçaqdır. Kitabxana, iş kabinet, yemək, yataq

Şəkil 5. Bilyard otağı

otaqlarından əlavə Hacı'nın bilyard otağı da var idi. İstirahət otağından sonra gələn bu otaqda hər cür şərait yaradılmışdır. Otağın ortasında bilyard stolu qoyulmuş, divarda kiylər asılmışdır. Burada qoyulan arxası hündür gön-dəri divan, tum-balar, kreslolar istirahət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Otağı xüsusi quruluşlu çilçirəq, şərq ipək pərdələri bəzəyir (şəkil 5).

Beşinci otaq olan yemək otağı da öz orijinallığı ilə fərqlənir. Otağın divarları qırmızı ağacdən düzəldilmiş panellər və naxışlı, qırmızı məxməri-
ipək parçadandır. Burada Hacının qoz ağacından düzəldilmiş, çox gözəl or-
namentlə işlənilmiş böyük bir bufeti yerləşdirilib. Otağın ortasında uzun də-
yirmi masa və ətrafına oturacağı də-
ridən olan stullar qoyulub. Burada H.Tağıyevin nəticəsinin Fransada olarkən gətirdiyi çay və xörək dəsti, gümüşdən bıçaqlar, büllur qablar, qırmızı büllur qədəhlər və s. nüma-
yiş etdirilir. Bütün bu əşyaların üzərində Hacının adı və soyadının baş hərfləri həkk olunub. Xalçalar və pərdələr yemək otağının interyerinə uyğun seçilmişdir (şəkil 6).

Şəkil 6. Yemək otağı

Şəkil 7. Yataq otağı

Yataq otağına bitişik balaca bir otaq var. Bu Sona xanımın rahatlandığı, bəzəndiyi istirahət otağı olub. Burada güzgülü trümo, yumşaq stul, stol, güzgülü paltar şkaflı, kreslolar qoyulub. Trümonun üstünə bəzək əşyaları qoyulub. (şəkil 8).

Şəkil 8. Tualet-bəzək otağı

Sonuncu otaq isə buduar adı ilə məşhur olan, qonaqların xüsusən maraqlandığı güzgülü zaldır. Buduar, Sona xanımın kiçik qonaq otağı olub, öz gözəlliyi və orijinallığı ilə o birilərindən fərqlənir. Otağın tavanı fiqurlu

güzgülü lövhəciklərdən düzülmüşdür. Təmirdən əvvəl güzgülər sınmış, bərbad vəziyyətdə idi. Onu da deyək ki, təmir-bərpa zamanı otağın divarlarında sonradan üstü örtülmüş əlvan rəngli naxışlar aşkara çıxarılıb. Əvvəlki təmir vaxtı bu naxışların üstü 3-4 qat rənglə örtülmüşdür. Buduarın divarlarında tapılmış orijinal ornamentlər bərpa olunub və naxışların əsl rəngləri seçilib eyni ilə təmir-bərpa edilib. Otağın mərkəzində qoltuq yerləri və üstündə lampa olan qırımızı, çox orijinal bir dəyirmi divan yerləşir. Burada həmçinin dörd və altıgüshəli naxışlı stollar, rəfli şkaflar, yumşaq kreslolar və stullar qoyulub. Güzgülü zal Sona xanımın istirahət, qonaq otağı olub və otaq eynilə onun foto-şəkilləri əsasında hazırlanıb bəzədilib (şəkil 9).

Şəkil 9. Sona xanımın buduarı (Güzgülü zal)

1920-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra H.Z.Tağıyevin mülkü əlindən alınmış, talan edildi. Hacı ömrünün axırlarını Mərdəkandakı bağ evində keçirmişdi. O, 1924-cü il sentyabrın 1-də vəfat etmiş və vəsiyyətinə əsasən, Mərdəkan kəndində, görkəmli din xadimi Axund Abuturabın qəbri yaxınlığında dəfn edilmişdir.

H.Tağıyevin fəaliyyəti öz layiqli qiymətini yalnız Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra aldı. Onun adı küçələrə, təhsil, sənaye müəssisələrinə verilmiş, şərəfinə abidələr ucaldılmışdır. 1993-cü ildə “Hacı Zeynalabdin Tağıyev xatirə mərkəzi” təsis edilmişdir. “İnsanlığa xeyirxahlıq və fəzilət nümunəsi, sərvət və səxavət sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyev” media mükafatı diplomu (1993) onun şərəfinə təsis edilmişdir.

H.Z.Tağıyev özünün əməlləri, müdrikliyi, xalqın gələcəyinə qayğısı, heyranedici səxavəti, alicənablığı, zamanla ayaqlaşmaq bacarığı ilə nəsillərin yaddaşında silinməz iz qoymuşdur.

Hörmətli Prezidentimiz cənab İlham Əliyev Muzeyin açılışında olarkən fəxri qonaqlar kitabına bu sözləri yazmışdır: “Muzeyin binası və daxili tərtibatı Azərbaycanın milli sərvətidir. Biz muzeyi təmir etdirməklə bura yeni həyat verdik. Azərbaycan xalqının böyük oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evinin bərpası bizim mənəvi borcumuz idi. Öz zəhməti hesabına böyük maliyyə imkanlarını qazanmış bu şəxsiyyət Azərbaycan gənclərinin

maarifləndirilməsinə böyük töhfələr vermişdir. Əminəm ki, muzeyin bundan sonrakı fəaliyyəti həmişə olduğu kimi uğurlu olacaqdır”.

Muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı bildirdi ki, cənab İlham Əliyevin bu addımını H.Z.Tağıyevin xalqına etdiyi xidmətlərlə müqayisə etmək olar. Milli mədəniyyətimizin yaşaması naminə onun gördüyü işlər mənəvi irsimizin qorunmasında böyük xidmətləri olmuş ulu öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı kursun davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi təmərdən sonra dünya standartlarına cavab verə biləcək şəkildə, Avropa muzeyləri səviyyəsinə çatdırıldı. Muzey tariximizi, mədəniyyətimizi, uzaq və yaxın keçmişimizi əks etdirən ekspozisiyası və xüsusilə də, neft milyonçusu H.Z.Tağıyevə məxsus əşyalardan ibarət zalları ilə o qədər maraq doğurdu, diqqəti cəlb etdi ki, bura Azərbaycana gələn hörmətli xarici qonaqların, dövlət başçıların, səfirlərin ilk ziyarət etdikləri mədəniyyət ocağına çevrildi.

Aynur Babayeva

"Qafqaz İslam Ordusu və Bakının azad edilməsi" sərgisi

"Biz iki dövlət, bir millət - Türkiyə-Azərbaycan"
Heydər Əliyev

Şəkil 1.

Bu yaxınlarda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Azərbaycan-Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsinin 90 illiyinə həsr olunmuş "Qafqaz İslam Ordusu və Bakının azad edilməsi" adlı sərginin açılışı oldu. Sərgi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Qafqaz Universiteti və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu ilə birgə hazırlanmışdır. Sərgi muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlının rəhbərliyi ilə muzeyin şöbə müdürü, tar.e.n. Səbuhi Əhmədov tərəfindən təşkil edilmişir (Şəkil 1).

Sərgidə mötəbər qonaqlar - Türkiyənin Azərbaycanadakı səfiri Hulusi Kılıç, Qafqaz Universitetinin rektoru Ahmet Saniç, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun direktoru Mehmet Rıhtım, alimlər, ictimai xadimlər iştirak edirdi. Onu da qeyd edək ki, bu, Muzeydə əsaslı təmir-bərpadan sonra Muzeyin yeni Sərgi salonunda təşkil olunan ilk sərgidir.

Sərgidə bolşevik-erməni qüvvələrinin 1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda törətdikləri qırğınları və Qafqaz İslam Ordusunun Bakını azad etməsini əks etdirən fotoşəkillər, sənədli materiallar və tarixi əşyalar nümayiş etdirilir (Şəkil 2).

Şəkil 2.

1918-ci ilin əvvəllərindən Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Bir tərəfdən rus bolşevikləri və onların əlaltıları olan

erməni daşnakları, digər tərəfdən isə ingilislər Azərbaycan üzərində öz maraqlarını təmin etmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Azərbaycan xalqının mövcudluğu sual altına qoyulmuşdu. Belə bir şəraitdə yeni yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçiliyi və müstəqilliyi qorunmalı, ölkənin hərbi qüdrətini möhkəmləndirməli idi. Yalnız milli silahlı qüvvələrin yaradılması, Türkiyənin hərbi köməyi Azərbaycan xalqını məhv olmaqdan xilas edə bilərdi. 1918-ci ilin ortalarında özünün ən böhranlı çağını yaşayan Osmanlı dövləti istiqlal savaşında qardaş Azərbaycanı tək qoymadı. Daxili və xarici təhlükələrlə üz-üzə qalsa da, Osmanlı hökuməti öz ərazisinə və paytaxtına sahib çıxmağa çalışan yenicə elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini dəstəkləməkdən çəkinmədi.

Belə şəraitdə Azərbaycan hökuməti dərhal Osmanlı hökumətinə müraciət edərək hərbi köməyi göstərilməsini xahiş etdi. 1918-ci il iyunun 4-də imzalanmış müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətinə hərbi kömək göstərməyi öz boynuna götürdü. Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər Paşanın təkidi ilə Azərbaycan və Osmanlı qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı və bu orduya onun qardaşı Nuru Paşa komandan təyin edildi. Bolşevik-erməni, sonra isə ingilis-erməni qoşunlarına qarşı vuruşmuş Qafqaz İslam Ordusunun zabit və əsgərlərinin rəşadəti Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etməkdə əsas amil oldu. 1918-ci ilin iyununda yaranan Qafqaz İslam Ordusu Batumdan keçərək Gəncəyə, oradan isə Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Bir çox yerdə saysız şəhidlər verdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Nuru Paşanın son hücum əmri ilə Bakı erməni-daşnak və rus-bolşevik birləşmələrindən təmizlənir. Azərbaycan-Osmanlı silahlı qüvvələrinin birgə mücadiləsi nəticəsində Bakı xilas olundu, Milli hökumət paytaxta köçdü və Bakını qeyri-Azərbaycan şəhərinə çevirmək kimi mənfur plan iflasa uğradı. Tezliklə Bakıda asayiş bərpa olundu, qanlı faciələrin sarsıntısından ayılan Bakıda həyat yavaş-yavaş dirçəldi, ermənilərin və bolşeviklərin əlindən canını qurtarıb qaçmış adamlar öz evlərinə dönməyə başladılar. Bu dövrdə baş verən hadisələr ilk növbədə Azərbaycan-Türk-İslam dostluğunu ortaya qoydu, Azərbaycan ordusunun yaranmasına böyük təkan verdi.

Artıq Bakı səmalarında Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı dalğalanır. Bu gün Bakı igidlik tacının almaz qaşısı olmuşdur. Azərbaycanın tarixində 15 sentyabrın müstəsna yeri var. Bu gün Azərbaycan və Türkiyə qardaşlığının tarix oduqca yaşayacaq möhtəşəm bir xatirəsidir.

1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakı səmasında parlayan zəfər günəşi 90

ildir ki, türk birliyinin ən mühüm nailiyyətlərindən biri kimi yaddaşlardadır. 15 sentyabr zəfəri iyirminci əsrin sonlarında – Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da Türkiyə Cümhuriyyəti ilə dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün zəmin rolu oynadı.

Bu baxımdan Muzeydə yaradılan “Qafqaz İslam ordusu və Bakının azad edilməsi” sərgisinin böyük əhəmiyyəti var. Bu tarixi günü unutmamaq, yaddaşlarda saxlamaq hər birimizin borcudur. Onu da qeyd etmək ki, tədbirdən əvvəl “Şəhidlər xiyabanında” anım mərasimi oldu (Şəkil 3). Muzeyin kollektivi, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutundan,

Şəkil 3.

Qafqaz Universitetindən qonaqlar burada uyuyan Azərbaycan və türk şəhidlərinin, H.Əliyev və Z.Əliyevanın məzarlarını ziyarət edib əklillər qoydular.

Tədbiri giriş sözü ilə Muzeyin direktoru, akademik Nailə Vəlixanlı açaraq bildirdi ki, biz çox sevinirik bu tarixi, əlamətdar bir günü qeyd edirik. Bu günü unutmamaq Azərbaycan–Türkiyə qardaşlığının, dostluğunun bariz nümunəsidir. Və sevindirici haldır ki, bu muzeyin təmərdən sonra Sərgi salonunda yaradılan ilk sərgisidir. Gələcəkdə belə səyyar sərgilərin tez-tez keçirilməsi nəzərdə tutulub. Sonra Nailə xanım gələn qonaqları sərgi ilə tanış olmağa dəvət etdi. Ekskursiyanı sərginin təşkilat qrupunun rəhbəri S.Əhmədov apardı (Şəkil 4).

Sərgi salonuna girərkən tamaşaçıların gördükləri ilk eksponat Qafqaz İslam Ordusunun istiqlal yürüşünü nümayiş etdirən böyük bir xəritədir. Xəritədə Ordunun Gəncədən başlayaraq Bakıya doğru yürüşü və apardığı döyüşlər öz əksini tapmışdır. Muzeyin fondlarında saxlanılan tapançalar, kəmərlər, fişənglər, süngülər, xəncərlər, qılınclar, tüfənglər, şaşqalar və s. vit-

rinlərə qoyulmuşdur. Sərgidə Bakıda 2000-ci ildə Qafqaz İslam Ordusunun həlak olmuş Azərbaycan və türk əsgərlərinin şərəfinə ucaldılmış abidənin maketi nümayiş etdirilir.

Burada həmçinin kompyuterdə “Qafqaz İslam Ordusu və Bakının azad edilməsi” slayd filmi nümayiş etdirilir.

Sərgidə əsas yeri xatirə kompozisiyası tutur. Kompozisiya aşağıdan yuxarı podiumlar üzərində qurulmuş döyüş rəmzi – Azərbaycan və türk qılıncı, namus və qeyrət rəmzi – Azərbaycan və türk milli kişi papaqları və vətən rəmzi kimi kasada qoyulmuş torpaq nümayiş etdirilir. Kompozisiyanın əsas mənası budur: vətən torpağı namus və qeyrət kimi, silah gücünə olarsa belə, qorunmalıdır.

Burada iki unikal şəkil nümayiş etdirilir. 1-ci fotosəkildə XX əsrin 30-cu illərində Sovet hakimiyyəti tərəfindən Çəmbərəkənd qəbiristanlığında Azərbaycan-türk döyüşçülərinin qəbirlərinin dağıdılması əks olunub. 2-ci fotosəkildə ümummilli lider Heydər Əliyevin Bakıda Qafqaz İslam Ordusunun həlak olmuş türk və Azərbaycan əsgərlərinin şərəfinə ucaldılmış abidənin açılışında iştirakı öz əksini tapıb. Zalda həmçinin sərkərdə Nuru Paşanın portreti və Qafqaz İslam Ordusunun rəsm əsərləri canlanır. Burada əsasən, tamaşaçıların böyük marağına səbəb böyük ölçüdə “Maksim” dəzgahı pulemyotu (Rusiya istehsalı, Solokovun dəzgahı üzərində) oldu. Bu pulemyot 1905-ci il nümunəsidir. Onun üzərində molbert dayaqda rəssam Arif Məmmədovun “Bakının azad edilməsi” rəsm əsəri nümayiş etdirilir.

Şüşə vitrinlərdə Qafqaz İslam Ordusu əsgər və zabitlərinə məxsus dəridən üzqırخان qabı, səfərdə və ya yürüşdə daşınan dəridən Quran qabı, qamçı, Qafqaz tipli şaşqa, zabit kəməri, Qafqaz tipli xəncər əşyalar, üzəngi, Türkiyə istehsalı mis qəhvədan, çıraq, Mauzer sistemli tapanca, şaşqa-palaş, alman tipli süngü və s. eksponatları görmək olar.

Sərgi zalının mərkəzində qurulmuş vitrində Sovet Rusiyasının rəhbəri, Bakı sovetinin erməni-bolşevik qüvvələrinə dəstək olan və hərtərəfli kömək göstərən Vladimir İliç Leninin gipsdən hazırlanmış gölüm maskası nümayiş etdirilir.

Burada Müsəlman Korpusunun azərbaycanlı zabiti və Qafqaz İslam Ordusunun sırayı əsgərlərinin manekenləri diqqəti cəlb edir. Zabit süvari alayına, türk əsgəri isə piyada alayına aid olub, alayların öz uniformasını geyinib və silahlanmışlar.

Vitrində “Sentrokaspi” qoşunları və ingilis qoşunlarına aid eksponatlar da qoyulmuşdur. Burada həmçinin Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasəti-

ni təsdiqləyən əşyalar da nümayiş etdirilir.

Onu da qeyd edək ki, sərgidə “Qafqaz İslam Ordusu uşaqların gözü ilə” adlı stend hazırlanmışdır. Stend üzərində Bakı şəhər Təhsil şöbəsi nəzdində “Günəş” rəsm studiyasının 6–15 yaşlarında 17 uşağın çəkdiyi şəkillər nümayiş etdirilir. Sərginin materialları Muzeyin və Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun birgə hazırladığı bukletdə də öz əksini tapıb.

Sərgidən sonra Muzeyin konfrans zalında tədbirin davamı oldu. Burada həmçinin Qafqaz İslam Ordusu və Nuru Paşaya aid iki kitabın – Rüştü bəyin “Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakı yollarında” və Mehman Süleymanovun “Nuru Paşa” adlı kitabların təqdimatı oldu. Sonra Türkiyənin səfiri Hulusi Kılıç, Qafqaz Araşdırmaları İnstitutunun direktoru Mehmet Rıhtım, tar.e.n. Firdovsiyyə Əhmədova və tar.e.n. Səbuhi Əhmədov çıxış etdilər (Şəkil 5).

Şəkil 4.

Ən ağır illərində müstəqilliyini, dövlətçiliyini, torpaqların bir hissəsini, ordusunu, əlifbasını itirən, tarixinə və mənəviyyatına təcavüz edilən Azərbaycan xalqı onun uğrunda vuruşmuş və canlarını qurban vermiş qəhrəmanların xatirəsini əziz tutdu, onların qəbirlərini ziyarətgah bilib qorudu. Bu sərginin açılması da çox təqdirəlayiqdir. İyirmi birinci əsrin ilk onilliyində Azərbaycan–Türkiyə əlaqələri özünün yüksək inkişaf mərhələsindədir. 15 sentyabr zəfərindən başlanan qardaşlıq yolunun hələ bundan sonra da saysız uğurlardan keçəcəyinə həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə hər kəsin böyük inamı var.

Tədbirin sonunda “Günəş” rəsm studiyasının gənc rəssamlarına və onların rəhbəri, rəssam N.Rzaquliyevaya hədiyyələr təqdim olundu (Şəkil 6).

Bakıdakı Şəhidlər xiyabanı Azərbaycanda və ümumiyyətlə Türk dünyasında simvolik mahiyyət daşıyır. Çanaqqalada və Bakıdakı Şəhidlər xiyabanında xəritə üzərində ayrı, ancaq dili, dini, mədəniyyəti bir olan iki xalqın şəhidləri uyuyurlar. Onların göstərdiyi fədakarlıqlar xalqlarımızın yaddaşında silinməz izlər buraxmış və gələcək nəsillərə nümunə olmuşdur. Şəhidlərimizin ruhu şad olsun! Məhz bu ruh Azərbaycanla Türkiyəni mədəni, tarixi bağlarla bir-birinə sınımsız bağlamışdır. Unutmaq lazım deyil ki,

əgər bu gün biz Vətənimizdə azad və firəvan yaşayıırıqsa, buna görə Vətənin hər qarışı üçün canını fəda etmiş igid övladlara borcluyuq.

Çox maraqlıdır ki, Bakının azad olunmasının 90 illiyi mübarək bir aya – Ramazan ayına təsadüf etmişdi. Bakının işğaldan azad edilməsi üçün tökülən qanlar Azərbaycan və Anadolu türkünün Vətənə ən böyük qurbanlarından biri kimi tarixə əbədi olaraq yazılıb və onu nə siyasətçilərin nadanlığı, nə insanların cəhaləti, nə də düşmənlərin məkri unutmura bilər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Biz iki dövlət, bir millət” sözləri qarşılıqlı əlaqələrimizin dərin tarixini yad edərək siyasi, iqtisadi, mədəni qardaşlıq və dostluğumuzun mahiyyətini ifadə edir.

Aynur Babayeva

Mündəricat:

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi təmir-bərpa işlərindən sonra açılmışdır	4
TARİX	17
<i>Nailə Vəlixanlı.</i> Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixinin tarixşünaslığına dair	17
<i>Nərgiz Əliyeva.</i> İbn Makula(1030-1082) və onun "əl-İkməl" əsəri ..	27
<i>Şahin Fazil Fərzəlibəyli.</i> Mahmud əl-Xinəluqi və onun XIV əsrin sonu - XV əsrin I yarısında Dağıstan və Şirvanda baş verən hadisələrlə bağlı yazdığı əsəri arədə	35
<i>Майя Багирова, Эмин Мамедов.</i> Из истории спорта в древнем и средневековом Азербайджане	49
<i>Джамиля Гасанзаде.</i> Рисунок из альбомов - Муракка в творчестве восточных миниатюристов	67
<i>Агасалим Эфендиев.</i> Развитие батального жанра в Тебризской миниатюре начала XVII века	73
<i>Эльдар Исмаилов.</i> Ханы Карабахские и их потомки Поколенная родословная роспись старшей линии рода ...	80
<i>Парвин Гезалов.</i> Четырехугольное знамя Иреванского ханства (в сравнении со знаменем сарбазского полка армии Аббас Мирзы Каджара)	103
<i>Нармин Таурзаде.</i> Школа садоводства в селе Мардакян Бакинского уезда (1896-1900)	112
<i>Firdovsiyyə Əhmədova.</i> Tanınmış Bakı tacirləri: Əliyev qardaşları ..	119
<i>Санубар Касимова.</i> "Звезда Благородной Бухары" в коллекции Национального Музея Истории Азербайджана ..	127
<i>Мамед Мамедов.</i> Образование и деятельность Совета съезда Бакинских нефтепромышленников (1884-1905 гг.) (представительная деятельность)	134
<i>Инна Костина.</i> О врачебной и общественной деятельности М.Р.Векилова по материалам коллекции Национального Музея Истории Азербайджана ..	149
<i>Nərmən Bağirova.</i> Görkəmli yazıçı-publisist Ceyhun bəy Hacıbəylinin ictimai fəaliyyəti (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında)	154

Фуад Агаев. К вопросу об управлении царизмом духовными делами мусульман Северного Азербайджана	160
Sanubar Kasimova. О регалиях Гаджи Зейналабдина Тагиева (на основе изобразительного материала)	167
Зарифа Дулаева. Мамед Магerrамов - гражданин и патриот . .	179
Firdovsiyyə Əhmədova. Cümhuriyyətin milli-mədəni quruculuq siyasətinə dair	195
Rəna Səfərova. Unutmağa haqqımız yoxdur (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin maarif sahəsində gördüyü tədbirlər)	205
Людмила Шуламова. В эмиграции	220
Fikrət Bağirov. Milli hərəkətin ilk salnaməçisi	230
Севиль Казиева. Азербайджанский музыкальный театр (1918-1920 гг.)	241
Rövşən Əhmədov. Türkiyə "Qırmızı Aypara" Cəmiyyətinin 1918-ci ildə Bakıda dövriyyəyə buraxdığı lotereya biletləri haqqında	246
Səbuhi Əhmədov. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında qorunan bir xəncərin izi ilə	250
Vahid İsmayilov. 1941-1946-cı illərdə İngiltərənin Cənubi Azərbaycan siyasəti	267
Nəzim Məmmədov. 1970-1985-ci illərdə Şuşa şəhərində muzeylərin inkişafı	274
Emin Məlikov. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində neftçi mütəxəssislər Əminə Bağirova və Sabit Orucova aid memorial materiallar	283
Rəşad İbrahimov. Neft-qaz sənayesi sahəsində Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan arasında əməkdaşlıq əlaqələri (XX əsrin 90-cı illəri)	291
Tərlan Qulamov. Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında elmi-texniki və mədəni əlaqələr	307
Bəhmən Kərimov. Əhməd Əfəndi Çələbizadənin "Quba rayonunun dövrün adət və qaydaları haqqında" əsərinin əlyazmasına dair	315
Firdovsi Tağıyev. Sabirabad rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin təşkili	324
Эльмира Догбаева. Международное сотрудничество как фактор развития музейного дела в Азербайджане	330

Elnurə Kazımzadə. Kiş tarixi-memarlıq qoruq-muzeyi	337
Məhfuzə Zeynalova. Bakı hərbi məktəbinin müdavimi – – özbək xalığının qəhrəmanı general Sabir Rəhimov	344

ARXELOGİYA, ETNOQRAFIYA, NUMİZMATİKA . . .352

Əli Rəcəbli. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"si və onun məmduhları sikkələr güzgüsündə (birinci məqalə)	352
Fariz Xəlilli. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi arxeoloji materiallarının təsnifatı (III məqalə – saxsı məmulatı)	362
Gülzadə Abdulova. Azərbaycan zərgərlik sənətinə dair (Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)	379
Əsəd Əliyev. XIX-XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların bayram, mərasim yeməkləri, içkiləri və məişət qabları haqqında (Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafik materialları əsasında) . . .	389
Ceyhun Eminli. Saxsı məmulatı Azərbaycanın ellinizm dövrü tarixini öyrənmək üçün bir mənbə kimi	397
Aygün Məmmədova. VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda pul zərbəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	411
Səadət Məmmədova. Azərbaycanın ənənəvi ayaq geyimləri (Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)	423
Mehriban Seyidzadə. Xınayaxdı mərasimi barədə (Etnoqrafiya fondunun materialları əsasında)	427

RƏYLƏR, TƏNQİD VƏ BİBLİOQRAFIYA 431

Nailə Vəlixanlı. Azərbaycan tarixşünaslığında bəzi ərəb mənbələrinin öyrənilməsinə dair	431
Fərhad Cabbarov. Tağıyevşünaslığa töhfə, yoxsa təhqir? . . .	437

MƏLUMAT 442

Hacı Zeynalbədın Tağıyevin xatirə muzeyinin yaradılmasına dair . .	442
"Qafqaz İslam Ordusu və Bakının azad edilməsi" sərgisi . . .	449

Texniki redaktor
Sevda Mikayılqızı

Kompüter tərtibatı
Şamil Qurbanov

Üz qabığının tərtibatı və çapa hazırlayan
Zərbaf Əmiraslanova
Nuray Nuri
Bəxtiyar Məmmədov

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ
- 2008 -

Yığılmağa verilmiş: 09.10.2008

Çapa imzalanmış: 24.11.2008

Formatı: 70x100 1/16

Çap vərəqi: 28,62

Tirajı: 300

“Ziya”